T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ)

ANABİLİM DALI

HABÎBÜ'S SİYER ADLI ESERİN SELÇUKLULAR İLE İLGİLİ KISMININ ÇEVİRİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Ahu Deniz

ANKARA – 2016

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ)

ANABİLİM DALI

HABÎBÜ'S SİYER ADLI ESERİN SELÇUKLULAR İLE İLGİLİ KISMININ ÇEVİRİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Ahu Deniz

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İlhan Erdem

ANKARA –2016

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH(ORTAÇAĞ TARİHİ)

ANABİLİM DALI

HABÎBÜ'S SİYER ADLI ESERİN SELÇUKLULAR İLE İLGİLİ KISMININ ÇEVİRİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İlhan Erdem

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
Prof. Dr. İlhan ERDEM	.....
Doç. Dr. Hatice Oruç	.....
Doç. Dr. M. Samil YÜRDEZ	.....
.....	.....

Tez Sınav Tarihi .....19..12..2016..

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (01.02.2017)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

AHU DENİZ

İmza

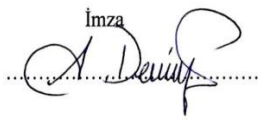

İÇİNDEKİLER ……..…… i

ÖNSÖZ ……...… iii

KISALTMALAR ……...… vii

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR …… 1

I. SELÇUKLU TARİHİNİN ANA KAYNAKLARI……. 1

II. SELÇUKLU TARİHİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR ……..……..... 25

GİRİŞ

I. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ TARİH SAHNESİNE ÇIKMASINDAN ÖNCE İSLAM DÜNYASI …… 34

Birinci Bölüm

A. GENEL HATLARIYLA SELÇUKLULARIN SİYASİ TARİHİ (1040-1318)

1. Kuruluştan Tuğrul Bey'in Ölümüne Kadar Olan Dönem…… 45

2. Alpaslan ve Melikşah Dönemi……..... 63

3. Berkyaruk Dönemi ve Sonrası …… 76

B. HÂNDMÎR ve DÖNEMİ

1. Hândmîr Zamanında Timurlular…….……..…. 84

2. Gıyâseddin Muhammed b. Hamideddin Muhammed Hândmîr……..... 93

II. ı. Hayatı……..... 93

II. ıı. Eğitimi ve Etkilendiği Kişiler……...…….……... 100

II. ıı. Edebi ve İlmi Şahsiyeti …….... 105

II. ıv. Eserleri …….…...…. 107

İkinci Bölüm

HABÎBÜ'S SİYER

I. Habîbü's Siyer'in Ciltleri ve Bölümleri…….……..…….…… 118

II. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri ……..……..... 121

III. Eserin Edebi ve Tarihi Önemi …….…..... 124

Üçüncü Bölüm

HABÎBÜ'S SİYER'İN SELÇUKLULAR İLE İLGİLİ KISMININ ÇEVİRİSİ

I. Çeviri……..……..…. 127

Dördüncü Bölüm

DEĞERLENDİRİLME

I. Habîbü's Siyer'in Değerlendirilmesi 254

SONUÇ…….…… 273

ÖZET ……... 275

ABSTRACT…….…… 277

BİBLİOGRAFYA…….…...……..... 279

ÖNSÖZ

Türk tarihini oluşturan devletler arasında Selçuklu İmparatorluğu oldukça önemli bir devlet olmuştur. Selçuklular, Türklerin günümüz Anadolu coğrafyasına gelerek, burayı ikinci bir yurt olarak benimsemelerine etken olmuş bir devlettir. Türk tarihi açısından olduğu gibi Selçuklu İmparatorluğu, aynı zamanda İslam ve Batı dünyası içinde önemli bir yer teşkil etmektedir.

Büyük Selçukluların hakimiyet sahası doğuda Sirderya, batıda Marmara Denizi ve kuzeyde Kafkasya, güneyde Mısır'a kadar uzanmaktaydı. Büyük Selçuklulardan önce ise Orta ve Ön Asya'nın siyasal durumu şöyleydi: Hazar Denizi'nin doğusunda Oğuz Yabgu devleti bulunmaktaydı. Oğuzların batısında Hazar ve Bulgar Türk devletleri, kuzeyinde Kıpçaklar, güneyinde İslam Dünyası bulunmaktaydı. Selçuklular Oğuzların Kınık boyuna aittiler. Oğuzlar 12'si Üçok, 12'si Bozok olmak üzere toplam 24 boydan oluşmaktaydılar.

Diğer Türk boyları gibi Selçukluların da hayatı verimsiz bozkırlar üzerinde başlamıştır. Selçuklular ailelerinin büyük, otlaklarının az olması yüzünden Türkistan'dan Maveraünnehir vilayetlerine gelmiş, yazlık- kışlık olarak yaşamışlardır. X. yüzyılda yerleşik hayata geçmeye başlayan ve insani özellikli bir Tanrı kavramına ulasan Oğuzlar'ın kabile örgütü ve göçebeliğin damgasını taşıyan Şamanizm'in çerçevesini kırarak "Tek Tanrı" dayanağını bulan bir dinî sistemi benimsemeleri zorunluluk olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti, Türklerin İslamiyet'e geçtikten sonra kurduğu en büyük devletlerden birisi olmuştur.

Selçukluların kuruluş devrinde başta Dandanakan ve daha sonra Malazgirt Savaşlarında göstermiş oldukları büyük başarı, Selçuklu Devleti'ni dönemin en önemli devletlerinden birisi yapmakla birlikte, Türklerin ileride Anadolu'ya gelerek burayı bir yurt haline çevirmelerine sebep olacak, aynı zamanda Batı ve İslam aleminin tarihi akışını da değiştirecektir. Devletin kurulduğu Horasan ve İran sel gibi akan Türkmenleri iskâna yetmemiştir. Oğuzlar, Selçuklu sultanlarınca sevk edildikleri Anadolu'da, değişiklik yaratarak burada ikinci yurtlarını kurmuşlardır. Anadolu toprakları üzerinde kurulan Anadolu Selçuklu Devleti yada diğer adıyla Türkiye Selçukluları kendisinden sonra gelecek olan üç kıtada altı yüzyıl hüküm sürecek olan Osmanlı Devleti'nin temelini de oluşturmuş oldular.

Tezimiz, kaynakça ve giriş bölümleri haricinde dört bölümden oluşmuştur. İlk olarak Selçuklu Tarihi'nin ana kaynakları ve Selçuklu Tarihi üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir.

Giriş bölümünde genel hatlarıyla Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesine çıkmadan önce İslam dünyası hakkında bilgi verilmiştir.

Tezimizin birinci bölümünde "Genel Hatlarıyla Selçukluların Siyasi Tarihi (1040-1318)" başlıklı bölümünde Selçuklu Devleti'nin siyasi tarihi hakkında kısa bir özet yer almaktadır. Selçuklu Devleti'nin siyasi tarihinin anlatıldığı birinci bölüm 3 kısma ayrılmıştır.

Tezimizin birinci bölümünün ikinci başlığı olan "Hândmîr ve Dönemi" başlıklı bölümde *Habîbü's Siyer* adlı eserin yazarı olan Hândmîr'in çağında Timur Devleti hakkında genel bir bilgi verildikten sonra müellifimiz Hândmîr'in hayatı, eğitim aşamaları, örnek aldığı şahıslar, yapmış olduğu yolculuklar anlatılmıştır.

Ayrıca müellifimiz Hândmîr'in edebi ve ilmi şahsiyeti ile eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

"Habîbü's Siyer" adlı ikinci bölümde Hândmîr'in 927 yılında yazmaya başladığı eserin ortaya çıkış süreci incelenmiştir. Habîbü's Siyer'in cilt ve bölümleri, dil ve üslup özellikleri ile birlikte eserin edebi ve tarihi önemi değerlendirilmiştir.

Tezimizin üçüncü kısmı olan "Habîbü's Siyer'in Selçuklular ile İlgili Kısmının Çevirisi" olup, tezin en yoğun kısmını oluşturmaktadır. Tercümemiz Selçuklu Devleti'nin atası olan Dukak'ın Oğuz Devleti içerisinde subaşı olarak görev yapmaya başlamasından itibaren anlatılmaya başlanmış, Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, yükselişi ve yıkılışı ile birlikte, Selçuklu hükümdarları ve vezirleri anlatılmıştır. Ayrıca Selçukluların bölünmeye başlamasıyla diğer coğrafyalar üzerinde kurulan Selçuklu Devletleri'nin de siyasi tarihini anlatılmıştır. Eserin "Selçuklular ile İlgili Kısmının Çevirisi" Türkiye Selçukluları'nın İlhanlılar tarafından yıkılması ile son bulmuştur.

Tezimizin Dördüncü ve son kısmı "Değerlendirilme" kısmı olup, çevirisini yaptığımız Selçuklular hakkında verdiğimiz bilgilerin kıyaslamasını yaptığımız bölümdür.

Çalışmamızın temelini oluşturan çeviri kısmında Hândmîr'in *Târîhî Habîbü's Sîyer fi Ahbârî Efrâdi'l- Beşer* adlı eserinin II. cildinin **[479-541]** arasındaki sayfaları esas alınmıştır. Karşılaştırmalarda İbnü'l- Esir'in *el- Kâmil fi't Târih*, Râvendi'nin *Rahat-üs Sudûr fi Ayâti's Sürur*, Sadruddîn el Hüseynî'nin *Ahbâru'd Devleti's-Selçukkiye,* Reşîdü'd-din Fazlullâh Hemedânî'nin *Câmi'ü't- Tevârih* adlı eserleri temel karşılaştırma eserleri olarak kullanılmıştır.

Ayrıca yerli Selçuklu tarihi araştırmacılarımızdan Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Mehmet Altay Köymen'in *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* adlı eserinin I. II. ve III. Ciltleri, Ali Sevim ve Erdoğan Merçil'in ortak olarak hazırladıkları *Selçuklu Devletleri Tarihi* adlı eserleri yardımcı kaynak olarak değerlendirmeye alınmıştır

Çeviri kısmındaki tüm ifadeler müellife aittir. Çeviri metni içinde cümleyi daha akıcı hale getirmek için kullandığımız ifadeler bize aittir. Tercümede esas aldığımız metin dipnotları ile ilgili bilgiler dikkate alınmamıştır. Metinde geçen önemli yer, şahıs isimleri hakkındaki açıklamalar dipnotlarda verilmeye çalışıldı.

Tezimizin tercüme kısmındaki tarihler Türk Tarih Kurumu'nun Tarih Çevirme Klavuzu kullanılarak, Miladi takvime çevrilmiştir. Tezimizde yapmış olduğumuz birebir alıntılarda alıntıyı bozmamak amaçlı eser adları yada kişi adlarının yazımında çeşitli farklılıklar oluşmuştur.

Bu çalışmamda büyük yardım ve desteğini gördüğüm değerli hocam ve tez danışmanım Hocam Sayın Prof. Dr. İlhan Erdem'e şükranlarımı sunarım. Hayatımda aldığım her kararda olduğu gibi; bu çalışmamda da tüm desteklerini gördüğüm, sabır ve anlayışlarıyla annem Serpil DENİZ ve çalışmamın tercüme kısmında yardımlarını benden esirgemeyen babam Yüksek Tekstil Mühendisi Ali DENİZ'e müteşekkirim. Yunus TEKİN ve değerli eşi Güler TEKİN'e teşekkürlerimi sunarım. Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı üyelerine, ayrıca çalışmama yardımcı olan tüm dostlarıma sonsuz teşekkür ederim.

Ahu DENİZ

KISALTMALAR

AÜ.	Ankara Üniversitesi.
AÜTAED.	Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırma Enstitüsü Dergisi.
bkz.	Bakınız.
BSİT.	Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi.
b.	bin
C.	cilt.
çev.	Çeviren.
DİA.	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
DTCF.	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.
EI.	The Encylopedia Of Islam.
GAL.	Geschicte Der Arabischen Literaturs.
Haz.	Hazırlayan.
h.ş.	Hicri – şemsi.
İA.	İslam Ansiklopedisi.
M.	Miladi.
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı.
No.	Numara.
Nşr.	Neşreden.
s.	sayfa.
S.	sayı.
TM.	Türkiyat Mecmuası.
trc.	Tercüme.
TA.	Türk Ansiklopedisi.
Transl.	Translated.
TTK.	Türk Tarih Kurumu.
Vol.	Volume.
Yay.	Yayınları.

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

I . SELÇUKLU TARİHİNİN ANA KAYNAKLARI

Siyâsetnâme:

Hasan b. Ali b. İshak b. el- Abbâs Nizâmül-mülk, Doğu İran'da Horâsân'ın Tûs şehrine bağlı Nûkan kasabasında 21 Zilkaade 408/10 Nisan 1018 tarihinde doğmuştur.[1] Nizâmül-mülk yalnızca devlet yönetiminde görev almakla kalmamıştır. Devlet yönetimi sırasında edinmiş olduğu tecrübelerini yazıya da aktarmıştır. En önemli eseri *Siyâsetnâme*'dir.[2] Sultan Melikşah, devlet yönetimi ile ilgili bir kitap yazılması için yarışma açmış ve yazılan eserler arasından Nizâmül-mülk'ün 485'te (M.1092/1093) tamamladığı Siyâsetnâme'yi beğenmiştir.[3] Selçuklu devrinin ana kaynaklarından biri olup son derece önemlidir. Çalışmamızda Mehmet Altay Köymen'in Türkçe tercümesinden faydalanılmıştır.

İslam eğitim tarihinde de Nizâmül-mülk'ün çok önemli etkisi vardır. Nizamiye medreseleri olarak adlandırılan eğitim kurumlarını inşaa ederek ilmin gelişmesinde büyük katkılar sağlamış, pek çok önemli alimin yetişmesinde katkıda bulunmuştur.

---

[1] Nizâmül-Mülk, *Siyâsetnâme (Siyer'ül Mülûk)*, Haz. M.A. Köymen, çev. N. Bayburtgil, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003 5. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, s. XVI

[2] Claude Cohen, *İslamiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, çev. E. M. Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s. 236

[3] Abdülkerim Özaydın, "Nizâmül-mülk", *DİA*., XXXIII, s. 194-196

Anonim Târih-i Âl-i Selçuk:

Yerli kaynaklarımızdan bir diğeri de müellifi bilinmediği için "*Anonim*" veya "*Anonim Târih-i Âl-i Selçuk*" şeklinde isimlendirilmiştir. Selçuklular ve Harezmşah hakkında önemli bilgiler verdikten sonra Anadolu Selçuklularına geçerek onlar hakkında daha geniş bilgiler veren eserdir. Paris Mili Kütüphanesi'nde bulunan yegane nüshadan fotoğraf yoluyla temin edilen metin, tercümesiyle beraber tek kitap halinde, 1952'de F. N. Uzluk tarafından neşredilmiştir.[4]

Murûc ez-Zeheb ve Ma'adinul Cevher:

Mes'ûdî Bağdat'ta dünyaya gelen Arap tarihçidir. Eserlerindeki bazı ifadelerden hareketle 280 yılı (M.893) civarında doğduğu tahmin edilmektedir.[5] Meşhur sahâbî Abdullah b. Mes'ûd'un soyundan geldiği için Mes'ûdî, Hüzeyl kabilesine mensubiyetinden dolayı Hüzelî nisbeleriyle tanınmaktadır. Ancak bazı eserlerde bunun bir tahmin olduğu, çünkü eskiden Araplarda doğum yerine göre soyadı alındığını idda etmektedirler. Dolayısıyla müellif Abdullah b. Mesud'un soyundan geldiği için değil, Bağdat'ın Mesude mahallesinde doğduğu için Mes'ûdî soyadını almıştır.[6]

Müslümanların Heredetos'u lakabıyla anılmaktadır. Coğrafyacı ve tarihçidir. Daha sonra İbn Haldun'un da kullanacağı farklı bir tarih yazma metodu kullanmıştır. Bu metod klasik günlük tarzı bir anlatım değil, olayları sınıflandırma yoluyla anlatma tarzıdır. *Murûc ez-Zeheb ve Ma'adinul Cevher* (altın çayırlar ve

[4] *Anonim Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, Ankara, 1952, s. 56, 180, 246
[5] Cevat İzgi, "Mes'ûdî", *DİA*., XIV, s. 353
[6] Detaylı bilgi için, bkz. Mesudî, *Murûc ez- Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 9

gümüş madenler) anlamına gelen eserini Suriye ve Mısır'da yazdı.[7] X. Yüzyılın birinci yarısına ait olan bu eser birinci el kaynaklar arasında önemli yer tutar. Mes'ûdî bu eseriyle birlikte tarih ve coğrafyayı geniş çaplı bir biçimde birleştiren ve aynı eserde kullanan ilk Arap olmuştur. Pek çok yer dolaşan Mes'ûdî birçok da eser vermiştir. Eserlerinin sayısı konusu ihtilaflı olmakla birlikte, 17-34 arası eseri olduğu tahmin edilmektedir, fakat bunlardan yalnızca iki tanesi günümüze kadar gelebilmiştir.[8] En önemli eseri *Ahbâr al- zamân* 30 cilttir.[9] Bu eser sadece politik tarihin yer almadığı ayrıca insanlığın bilgisi ve etkinliklerini içerir bir ansiklopedik dünya tarihidir. Günümüze ulaşabilmeyi başarmış diğer eseride *Murûc ez-Zeheb*'dir. Tüm eserlerinde dünyanın yaratılışından başlayarak kısa bir coğrafik özetten sonra İslamiyet'in doğuşundan kendi ölümüne kadar olan olayları anlatmıştır.

Büyük ilim merakı ve çok yönlü kişiliği olan Mes'ûdî eserlerini telif ederken çeşitli kaynaklardan faydalanmıştır.[10] Yazarın kendi ifadesinden 300 yılına kadar Bağdat'ta ilim tahsil ettikten sonra çeşitli ülkelere doğru seyahata çıktığı anlaşılıyor.[11] İslam coğrafyası dışındaki bölgelere olan merakından dolayı İslam coğrafyasının dışına çıkmış, kara ve deniz yoluyla gerçekleştirdiği seyahatlerde denizcilerin, tacirlerin, farklı din ve devlet adamlarından aldığı bilgilerle İslam tarihçisi olmanın ötesine geçerek bir dünya tarihçisi olmuştur. Eserlerinde ayrıca bazı Hıristiyan müellifleriyle görüşüp tartışmış, eserlerini değerlendirmiştir. Mes'ûdî'nin yaşadığı dönem Arap tarih ve coğrafyacılığının şahika dönemi olduğu için, onun takip ettiği düzensiz üslup, o günün bilim adamlarınca takdir edilmemiştir. Belki de

[7] Cevat İzgi, "Mes'ûdî", s. 353
[8] Mes'ûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 10
[9] John A. Haywood, " Al- Mas'ûdî" *Encyclopedia Britannica*, 2009, s. 70-79
[10] İzgi, "Mes'ûdî", s. 353
[11] Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 196

bu beğenilmeyişin sonucu olarak, eserlerinin büyük bir kısmı günümüze yitip gelmemiştir.[12] Mes'ûdî eserlerinde konularını incelerken, hiç birini sonuna kadar tamamlamaz, bazen bir konuyu anlatırken, o konuyla kesinlikle ilgisi olmayan bir şeyler sokuşturur ve arkasından "biz yine konumuza dönelim" şeklinde cümlelerle geçişler yapar. Eserlerinde çok az tarih verir ve bunların büyük kısmı sadece yıl olarak geçmektedir. Mes'ûdî'nin diğer bir eksikliği ise konuları anlatırken, herhangi bir kaynakta rastaladığı bilgiyi ya da kulağına fısıldanan herhangi bir rivayeti tenkit süzgecinden geçirmeden aynen almış olmasıdır. Fakat İslam dünyasını çevreleyen ülkeler hakkındaki çok değerli bilgileri Mes'ûdî'ye borçlu olduğumuzu itiraf etmemiz gerekir.[13] Mes'ûdî 345 (M. 956) veya 346 (M. 957) yılında Fustat'da vefaat etmiştir.

Tarih-i Yemînî:

350 yılında (M. 961) Rey'de doğan Utbî, edip, şair ve tarihçidir. Utbî Gazneliler döneminde yaşamış, bir müddet Gaznelilerin kurucusu olan Sebüktigin'e kâtiplik yapmıştır. Gazne Devleti'nin kurucusu olan Sebüktigin'in ölümünden sonra Sultan Mahmud'un yanında çalışmaya başlamıştır. Sultan Mahmud'un sarayında yaşamıştır. Bir süre Sultan Mesud'un yanında görev aldıktan sonra Nişabur'a yerleşerek ilim ve edebiyatla meşgul olmuştur. Eseri olan *Tarih-i Yemînî'*yi Arapça yazmıştır. 412 (M. 1020/1021) yılında tamamladığı eseri Gazneli veziri olan Ahmad b. Hasan el –Meymen-di' ye sunmuştur.[14]

Eser Sultan Mahmud'un Hindistan seferinin yanı sıra, Samanilerin son dönemlerini, Emeviler, Büveyhiler, Karahanlılar, Gurlar, Harzemşahlar hakkında da

[12] Mes'ûdî, *Murûc,* s. 13
[13] Mes'ûdî, *Murûc,* s. 14
[14] Erdoğan Merçil, "Utbî", *DİA*., XXX, s. 236

değerli bilgileri içerir. Yazar 365 (M. 975) ile 412 (M. 1021-1022) yılları arasındaki olayları ayrıntılı olarak anlatmıştır.[15] Eserin çok süslü ve ağır uslübu olması İslam dünyasında takdir görmesine neden olmuştur. Eser 602 (M. 1205) yılında Ebu'ş-Şeref b. Ca'fer el- Cuzbâzekânî tarafından Farsça'ya çevrilmiştir.[16] Eseri İbn'ül Esîr, İbn Hallikan, Mîrhând gibi tarihçiler tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.

Eserin tamamı İngilizce'ye J. Reynolds tarafından tercüme edilmiş, ayrıca Sir M. H. Elliot ve J. Dowson tarafından da Hindistan ile ilgili olan kısımları İngilizce'ye çevrilmiştir. Türkçe'ye ise Kilisli Rıfat tarafından çevrilmiştir.[17] Çalışmamızda Türkçe tercümesinden faydalanılmıştır.

Rahat-üs Sûdur ve Ayet-us Sürur:

Tam adı Ebû Bekr Necmüddîn Muhammed b. Alî b. Süleymân er-Râvendî olan müellif, Kaşan yakınlarındaki Râvend kasabasında doğmuştur.[18] Babasını küçük yaşta kaybetmesinden dolayı eğitim hayatını dayısının yanına giderek tamamlamıştır. Dayısı ile Irak'ın çeşitli yerlerini gezmiştir. Sultan Tuğrul'a hat sanatını öğretmiştir.

Sultan Tuğrul ile yakınlık kurmuştur. 1190 senesinde atabey Kızıl Arslan, Sultan Tuğrul'u yakaladığı sırada Râvendî de Sultan Tuğrul'un yanında yer almaktaydı. Sultan Tuğrul'un öldürülmesinden sonra oluşan düzen bozukluğundan dolayı kendi kabuğuna çekilmiştir. "*Rahat-üs Sûdur ve Ayet-us Sürur*" adlı eserini bu dönemde üzücü bir dille yazmıştır. Selçuklulara karşı olan sevgi ve saygısından dolayı eserini Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'e ithaf etmiştir. Farsça dilinde yazılmış vekâyinamalerdendir.

[15] Wilhelm Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 21
[16] Barthold, *Uluğ Bey,* s. 21
[17] Merçil, "Utbî", s. 237
[18] Abdülkerim Özaydın, "Râvendî", *DİA*., XXXIV, s. 471

Eser Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan 1198 senesine kadar olan olayları kapsamaktadır. Eser Irak Selçukluları hakkında geniş bilgiler vermekte ve kısalığı ile dikkat çekmektedir.[19] Kitap M. İkbal tarafından 1921 senesinde Londra'da, 1985 senesinde Tahran'da, 1957-1960 yılında ise Ahmed Ateş tarafından Ankara'da yayınlanmıştır. Çalışmamızda Ahmed Ateş'in Farsça dilinden, Türkçe diline tercümesinden faydalanılmıştır.

Ahbârü'd Devleti's Selçukkiye:

Müellif el Hüseynî'nin hayatı hakkında bilgi oldukça azdır. En önemli eseri Ahbârü'd Devleti's Selçukkiye'dir. Eserinin diğer bir adı da Zubdetü't Tevârîh olduğu belirtilmektedir. Eserinin iki yerinde müellifi olarak el- Hüseynî gösterilmiş ve Halife Nâsır li-dinillâh adı geçtiği için bu dönemde yazıldığına kanaat getirilmiştir.[20] Ancak yapılan araştırmalara göre bu eserin esas müellifinin adı bilinmemektedir.

Eser Selçuk Bey'in Cend'e göç etmesinden başlayarak, Irak Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı olan III. Tuğrul'un 591 (M. 1194/1195) senesinde vefat etmesine kadar geçen süreyi kapsamakta ve daha sonra da atabegler tarihini anlatmaktadır. Türkçe tercümesini Necati Lügal'ın yaptığı Ahbârü'd Devleti's Selçukkiye, tezimizde Selçuklu sultanları ve siyasi tarihin incelenmesinde başvurduğumuz ve kıyaslamasını yaptığımız bir eserdir. Tezimizde Selçukluların ilk kuruluş yıllarında bölgedeki faaliyetleri ve Gaznelilerle olan mücadeleri konusunda Necati Lügal tarafından yapılan Türkçe çevirisinden faydalanılmıştır.

---

[19] Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, II. Baskı, Ankara, 1990, s. 27-30.
[20] Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK., Ankara, 2001, s. 43

Tabakât-ı Nâsırî:

Müellif Cuzcânî'ni daha çok Minhâc-ı Sirâc adı ile tanınmaktadır. Gûr sarayında büyümüş ve elçilik görevlerinde bulunmuştur.

En önemli eseri *Tabakât-ı Nâsırî*, Farsça olup 659 (M. 1260) yılında tamamlanmıştır. Eser, Şemseddîn İltutmuş'un soyunun en son hükümdarı olan Sultan Nasırüddîn Mahmud'a sunulmuştur.[21] Bir mukaddime ve yirmi üç tabakadan (bölümden) meydana gelen umumi bir İslam tarihidir.[22] Hz. Âdem'den başlayarak yaşadığı döneme kadar yaşanan olaylar hakkında bilgiler vermiştir.

Tabakât-ı Nâsırî, hadiselerin anlatımında bazı mübağlalar olmakla birlikte önemli bir eserdir.[23] Eser Farsça genel bir İslam tarihi niteliğinde olup İran'daki hanedanlardan daha geniş olarak bahseder.[24] Gazneliler, Selçuklular, Irak Selçukluları, Hârezmşâhlar gibi devletler hakkında bilgiler yer almaktadır.

Çalışmamızda Selçuklu sultanları ve siyasi dönemin değerlendirilmesi ve kıyaslanması açısından faydalandığımız bir kaynaktır.

Futûru Zamâni's-sudûr ve Sudûru Zamâni'l-futûr:

Müellif Bundârî 516 (M. 1125) yılında doğmuştur. Hakkında pek fazla bilgi bulunmamakla beraber İsfahanlı olduğu bilinmektedir. Gençlik yıllarını İsfahan'da geçirdikten sonra Dımaşk'a yerleşmiştir. Büyük bir alim, edip ve bürokrattır.

[21] Mehmed Fuad Köprülü, "Cuzcânî" *DİA*., III, s. 230
[22] Charles Ambrose Storey, *Persian Literature, A Bibliographical Survey*, C. I, London 1953, s. 68-73
[23] İbrahim Kafesoğlu, *Harzemşahlar Tarihi*, TTK., Ankara, 2000, s. 14
[24] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s. 162-163

Eyyübîlerin hizmetinde bir süre katip olarak görev yapmıştır. Tarih ve edebiyat alanlarında önemli kitaplar yazmıştır.

Bundârî'nin, Vezir Ebu Nasr Enûşirvan b. Hâlid'in hatıralarını yazıp 1134 yılına kadar yaşanan olayları Farsça olarak anlattığı *Futûru Zamâni's-sudûr ve Sudûru Zamâni'l-futûr* adlı eseri, İmâdeddîn Kâtib el-İsfahânî tarafından Arapça'ya çevrilerek *Nusratü'l-fetre ve Usretü'l-katra* adıyla 1194 yılına kadar yaşanan olayları anlatan bir eser haline getirilmiştir.

Bundârî, ihtisar ederek *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra* adını verdiği bu eseri 623 (M. 1226) yılında asıl metindeki ifadeleri kendi ifadeleri ile değiştirmeden, Irak ve Horasan Selçukluları'nın tarihini aktaracak şekilde tamamlamıştır.[25] Geniş bilgiler içeren eserini kısaltmıştır. *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbehü'l- Usra* adlı eseri Büyük Selçuklular ve Oğuzlar için çok önemli bir kaynak niteliğindedir. Nizâmülmülk'ün öldürülmesi, Sultan Sencer dönemi yaşanan Selçuklu-Bâtınî mücadeleleri hakkında geniş ve detaylı bilgiler yer almıştır. Kıvameddin Burslan tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek Türk Tarih Kurumu yayınları arasında basılmıştır.[26]

Târîh-i Gerdîzî:

Müellif Gerdîzî, Kâbil'in güneyinde bulunan Gerdiz'de doğmuştur. Hakkında çok fazla bilgi yoktur.[27] Gazne sarayında görev aldığı tahmin edilmektedir. *Zeynü'l-Ahbâr*, adlı eseri *Târîh-i Gerdîzî* olarak da bilinmektedir.

[25] Mustafa Kemaloğlu "Türkiye Selçuklu Tarihi Birinci Elden Kaynakaları", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi",* Vol. 2, No. 3, Eylül 2013, s. 18
[26] Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK., Ankara, 1999
[27] Şeşen, *İslam*, s.15

Sultan Mahmud dönemi olaylarını bizzat anlatması o dönemde aklı yetecek yaşta olduğunu gösterir.[28] Eser 1050 yılı civarında Farsça olarak yazılmıştır.[29] Türklere ait kısım Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[30] Çalışmamızda Ramazan Şeşen'in tercümesinden faydalandık.

Müsâmeretü'l Ahbâr ve Müsâyeretül-Ahyâr:

Müellifin esas adı Aksaraylı Mehmed oğlu Kerîmüddin Mahmud'dur. Aksarâyî nisbesi onun muhtemelen Aksaraylı bir aileden geldiğini göstermektedir. Eserinden iyi bir tahsil gördüğü, İslâmî ilimlerle Arap ve Fars edebiyatına vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Kırk yedi yıl boyunca devlet hizmetinde çalışmıştır. Aksarayi'nin *Müsâmeretü'l Ahbâr ve Müsâyeretül-Ahyâr* isimli eseri İbn Bîbî'den sonra Anadolu Selçukluları tarihi hakkında bilgi veren ikinci önemli eserdir olarak kabul edilmektedir. Aksarâyî'nin *Müsâmeretü'l Ahbâr ve Müsâyeretül-Ahyâr* isimli eseri Moğollar zamanında Türkiye Selçuklu Tarihi ile ilgilidir. Moğol hakimiyeti döneminde Anadolu Selçuklu Tarihine dair olan eser daha çok II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümünden sonraki dönem hakkında önemli bilgiler vermektedir. İlhanlılar döneminde Türkiye'de yaşanan bütün fâciaları müşâhede eden ve bunları olanca dehşetiyle kaleme alan Aksarayî, kabahatleri daha çok müstevfi ve noyanlara yükleyerek, İlhanlara toz kondurmamaktadır. İlhanlıların Anadolu vâlisi Timurtaş için ise, ″Hüsrev-i Âdil Mehdi-yi Zaman″ gibi yüceltici sıfatlar kullanmış ve kendisine dâima saygılı olmuştur.[31] Anadolu valisi olan Timurtaş'a ithaf edilen eser dört bölümden oluşur. Eserin üçte ikisi Türkiye Selçuklularından bahsetmekte ve II. Gıyâseddin Keyhüsrev'den itibaren oldukça teferruatlı bilgiler vermektedir.

[28] O. Bilgin, "Gerdîzî" *DİA*., XIV, s. 29
[29] Barthold, *Uluğ Bey*, s. 25
[30] Şeşen, *İslam*, s. 185-187
[31] Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklu", s. 9

Yazar birinci bölümde rûmî, hicrî, Yezdicerd ve Celâlî takvimlerinden bahseder. İkinci bölümde Hz. Peygamber, Emevi ve Abbasiler anlatılmış, üçüncü bölümde Büyük Selçuklular'ın kuruluşundan yıkılışına kadar cereyan eden olaylarla II. Gıyaseddin Keyhusrev'e kadar gelen Anadolu Selçukluları tarihini ihtiva eden olayları anlatır. XIII. yüzyılın ikinci yarısından XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar meydana gelen hadiselere dair olan son bölüm ise kendi müşahadelerine dayandığı için eserin en geniş ve en önemli bölümünü teşkil eder.[32] Kerimüddin Aksarayî'nin *Müsâmeretü'l Ahbâr*'ı yazdığı sırada 75-100 yaşları civarında olduğu düşünülmektedir.[33] Prof. Dr. Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

El- Kâmil fi't Târîh:

Müellif İbnü'1 Esîr, 1160 yılında Cizre'de doğmuştur. Bundan dolayı Cezeri nispesiyle babasının Esîrüddin lakabını taşımasından dolayı da İbnü'l Esîr künyesiyle anılır.[34] İslam tarihinin en büyük tarihçilerindendir.[35]

12. – 13. yüzyıllarda yetişen fıkıh, hadis ve tarih alimidir. Tarafsızlığı ve hadiselerin büyük bir kısmını müşahitlerden nakletmiş olması dolayısıyla önemli bilgiler vermiş bir Arap tarihçidir.[36]

Yirmi bir yaşında iken Hacca gitti ve Haremeyn'de bazı alimlerle görüşüp onlardan hadis öğrendi. İbn'ül Esîr, tahsil hayatının bu son yıllarında Musul atabeginin sözlü mesajlarını halifeye iletmek üzere birkaç defa Bağdat'a gidip geldi

[32] İsmail Aka, "Aksarâyî", *DİA*., II, s. 293
[33] Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî*, Müsâmeretü'l Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK., Ankara, 2000, s. III
[34] Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l Esîr", *DİA*., XXI, s. 26-27
[35] Bernd Radtke, "Horâsan ve Maveraünnehr'de Din Alîmleri ve Mutasavvıflar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research*, çev. E. Ayan, Fall: 2009, C. 2/9, s. 358
[36] Şeşen, *Müslümanlarda*, s.138

ve her seferinde hem Abdülmün‘im b. Küleyb gibi bilginlerden, hem de kütüphanelerdeki kıymetli kitaplardan ve temin edebildiği resmî belgelerden faydalandı.[37] Ömrünün son yıllarında kendisini hadis ilmine vermiş, birçok öğrenci yetiştirmiştir. 1233’de Musul’da vefat etmiştir. Hadis–i şerif ezberleme, eski tarihleri bilme, Arapların nesebini ve tarihi olayları bilmede ünlü ve çalışkan bir alimdi. Selahaddin Eyyubi gibi tarihi kişiliklerle konuşma fırsatı bulmuş, pek çok sefere katılmıştır. Hadis ve tarih bilimlerine olan merağı onun önemli eseri olan *El- Kâmil fi’t Târîh*’i kaleme almasına neden olmuştur.

El- Kâmil fi’t Târîh adlı eseri XI ve XIII yüzyıllar arasındaki İran ve Türk tarihi açısından önemlidir. Eserini yazarken Selçuklu devri tarih yazarlarından faydalanmıştır. Nakiller yapmak suretiyle yararlandığı birçok değerli eserin kaybolmuş olmaları, eserin değer ve önemini bir kat daha artırmaktadır.[38] Eseri *El-Kâmil fi’t Târîh* ile üne kavuşan İbnü’l-Esîr, aynı zamanda hadiste hafızlık derecesine ulaşmış, usûl-i hadis, siyer, edebiyat, ensâb ve eyyâmü’l-Arab’da da üstat sayılmıştır.[39] Eseri on üç cilt olup, dünyanın başlangıcından 1230 senesine kadar olan olayları anlatan büyük bir eserdir. Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan, son zamanlarına kadar önemli bilgilerin verildiği eserde ayrıca Gazneli, Karahanlı, Memlûklu gibi diğer Türk devletleri hakkında da bilgiler verilmiştir. Hasan Sabbâh’ın hayatı ve faaliyetleri, Nizâmül-mülk’ün öldürülmesi, Bâtınîler tarafından ele geçirilen kaleler ve kaleleri ele geçiriş yöntemleri, Şahdîz Kalesi’nde yaşanan mücadeleler, değerli devlet adamlarının Bâtınîler tarafından nasıl suikasta uğrayarak

[37] Özaydın, “İbnü’l Esîr”, s. 26-27
[38] Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litterature* (GAL.), I, s. 345
[39] Özaydın, “İbnü’l Esîr”, s. 26-27

öldürüldükleri ve Büyük Selçuklu-Bâtınî mücadelesini ilgilendiren daha pek çok olayı oldukça ayrıntılı olarak kapsar.[40]

Eseri kronikler şeklinde yazılmıştır. Zaman zaman kendisinden önceki yazarları gerektiğinde tenkid eder ve kaynakların adlarını çok sık olarak zikr etmez. Eserde Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları hakkında bilgiler yer almaktadır. Selçuklular hakkında yazılmış en kapsamlı eserdir. Eser daha çok siyasi bir tarihtir. XI.-XIII. Yüzyıllar arası dönem İran ve Türk tarihi için kullanılması gereken önemli bir tarih kaynağı durumundadır.[41]

İbnü'l Esîr tarihi olayları değerlendirirken, tarihi tahlil edip, süzgeçten geçirdikten sonra kullanmasıyla ve güvenilir kaynaklara başvurmasıyla bilinmektedir. Tarihin iyi ve kötü yönleriyle tekerrüden ibaret olduğunu söyleyerek bu yüzden insanların kendisine çıkarımlar yapması gerektiğini belirtir. Meydana gelen olaylar gereksiz bilgilerden arındırılarak canlı bir anlatım şekline getirilmiştir. *El- Kâmil fi't Târîh*, İbn'ül Esîr'e Ortaçağ'ın önemli en güvenilir ve en önemli tarihçi ünvanını kazandırdığı eseri olmuştur. On ciltten oluşan eser, Abdülkerim Özaydın tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.[42] Çalışmamızda Türkçe tercümesinden faydalandık.

Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-Âyân:

Sıbt İbnü'l Cevzî (İbnü'l Cevzi'nin torunu) lakabıyla tanınmış olan Ebu'l Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu b. Abdullah, 582 (M.1186) yılında Bağdat'ta dünyaya

[40] Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklu", s. 15
[41] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, çev. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, C. IX-XII, İstanbul,1987, s. 4
[42] Şeşen, *Müslümanlarda*, s. 137-138

gelmiştir.[43] Hanbeli mezhebinin fıkıh alimi ve tarihçisidir. Soyu Hz. Ebubekir'e ulaşır. Büyük dedesi Cafer'ül Cevzî'ye ait el cevzî lakabından dolayı İbn-i Cevzî adıyla meşhur olmuştur.

Genç yaşta babasının vefat etmesi üzerine, dedesi tarafından yetiştirilmiştir. Eğitim hayatına Bağdat'ta başlamış daha sonra Dımaşk ve Musul'da devam etmiştir. Amcası tarafından İbn Nâsır es-Selâmî'nin ders halkasına dahil edilerek tarih, hadis ve ahlâk ilimlerini okumuştur. Genç yaşta ilmi ve edebi eserlerle tarih yazıcılığında ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Haçlılara karşı mücadele edenlerin öncülerden birisi olmuştur.

Eserlerinin incelenmesinden anlaşıldığına göre felsefe ve dinler tarihi konularında da eleştiri yapabilecek seviyede bir kültüre sahiptir. İbnü'l-Cevzî tarih, biyografi, hadis, tefsir ve akaid alanlarında eser telif etmiş, aynı zamanda çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Onun ilmî şahsiyetinde dilciliği de önemli bir yer tutmaktadır. İbn'ül Cevzî'nin tarih alanındaki geniş bilgisi birçok müellif tarafından vurgulanmıştır.

Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-Âyân adlı eseri yaratılıştan müellifin ölümüne kadar gelen kırk ciltlik umumi bir dünya tarihidir. 1056-1087 yılları arasında cereyan eden olayları anlatırken Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillâh döneminde Dîvân-ı İnşâ'da görevli Garsünni'me'nin günümüze ulaşmayan *Uyûnü't-tevârîh*'inden geniş nakiller yapmıştır.[44] Eser genel bir vekâyinamedir. Başlangıçtan 654 (M.1257) yılına kadar olan olayları anlattığı *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-Âyân* adlı eserinde Suriye'de Büyük

[43] Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, TTK., Ankara, 2011, s. 1
[44] Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l Cevzî", *DİA*., XVII, s. 87-88

Selçuklular ile Bâtınîler arasında yaşanan hadiseler ve Bâtınîler tarafından katledilen şahsiyetler hakkında bilgiler mevcuttur.[45]

Eserde özellikle müellifin yaşadığı dönem olan XIII. Yüzyılda, Eyyubi yönetiminde olan Suriye'de meydana gelen olaylar ve müellifin bizzat tanıklık ettiği ve elde ettiği çeşitli olayların rivayetleri çok ayrıntılı olarak yer almıştır. Diğer kaynaklarda bulunmayan Selçuklu tarihiyle ilgili bilgilerin yer aldığı bu nakiller sebebiyle *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-Âyân* Selçuklu tarihinin önemli bir kaynağıdır. 13. yüzyıla ait bu eser James Richard Jewett tarafından 1907'de basıldı.[46]

Eserin Tuğrul Bey, Alparslan ve Sultan Melikşah dönemlerine ait bölümler Türkçe'ye Ali Sevim tarafından tercüme edilerek kazandırılmıştır.[47] *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-Âyân*'ın *Uyûnü't-Tevârîh*'ten yaptığı nakillerin Selçuklular tarihi ile ilgili bölümlerin (Sultan Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah döneminin bir bölümü) dünyada ilk kez tarafımızdan AÜ. DTCF. yayınları arasında (Ankara, 1968) basılmıştır.[48]

Târih-i Beyhakî:

Müellif Beyhakî, Beyhak'da doğmuştur. Gazneliler zamanında dini ve idari yönden çeşitli görevler almış ve nüfuz sahibi olmuştur.[49] Müellif *Târih-i Beyhakî*'yi Farsça olarak yazmıştır. Eser otuz ciltten meydana gelmektedir. Bölgenin coğrafyası,

---

[45] Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklu", s. 21

[46] Saadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 31, Ankara, 2000, s. 83

[47] Eserin birinci cildi İhsan Abbas'ın tahkikiyle 1985 yılında Kahire'de, 495-654 yılları arasındaki kısmı tahkiksiz olarak 1951 yılında Haydarabad'da basılmıştır. Ayrıca Jewet tarafından 1907 yılında Chicago'da faksimile bir baskısı daha yapılmıştır; Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mîr'âtü'z-Zeman fi Tarih'il Âyan*, yay., Ali Sevim, Ankara, 1968.

[48] Sevim, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 12

[49] A. J. Arberry, *Classical Persian Litterature* London, Ruskin House, 1958, s. 62, W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi,* çev. M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1977, s. 178

buralardaki büyük âlimler, şairler ve burada meydana gelen olaylar hakkında bilgiler vermiştir.[50] Ayrıca Samaniler, Gazneliler, Gurlar ve Selçuklular hakkında bilgiler vermesi bakımından da önemli bir kaynaktır.

Târih-i Cihân-Güşâ:

Müellif Alâeddin Atâ Melik Cüveynî, İlhanlılar döneminde yetişen bir devlet adamı ve tarihçidir. Çeşitli devlet görevleri yaptıktan sonra 1256 yılında Hülâgû'nun, hizmetine girerek onun İran'daki Bâtınîler'i yok etmek için tertip ettiği bütün seferlere katılmış ve Alamut'un zaptı sırasında bizzat orada bulunmuştur.[51]

Eseri *Târih-i Cihân-Güşâ*; "Cihan Fatihinin Tarihi" manasına gelir. Moğollar ve İlhanlılar devletinde önemli görevler üstlenmiş olan ünlü tarihçi ve devlet adamı Alâeddin Atâ Melik Cüveynî tarafından üç cilt olarak Farsça yazılmıştır. Birinci ciltte, uzun bir girişten sonra Moğolların geleneklerinden, Cengiz yasasından, başlangıçtan Güyük Han'ın 1246 yılında ölümüne kadar Moğolların tarihinden, Uygurlar ve diğer Türk kabileleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci ciltte, Harezmşahlar, Hülagu'nun gelişine kadar İran Moğolları tarihinden bahsedilir. Üçüncü cilt, Mönge Hanın tahta çıkışıyla başlar ve Hülagu'nun İran'a gelişi, İsmaillere karşı seferi, onların inançları hakkında bilgiler verir. 1257 yılı olayları ile sona erer.[52]

İlhanlılar dönemine ait bir vekayinamedir. Moğolların İslamiyet sonrası yazılan ilk tarihi olup üç cilttir. Birinci cilt Cengiz Han'ın zuhur ve fetihleri, ikinci cilt Harezmşahlar ve İsmaililer tarihi hakkındadır. Üçüncü cilt Hülagü ve onun Ön

[50] Barthold, "Beyhakî" *DİA*., II, s. 584-585
[51] Mustafa Demir, "İslam Ortaçağında İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, Erzurum, 2007, s. 255-273
[52] Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklu" , s. 21

Asya ve İran'daki fetihlerinden bahsetmiştir.[53] Eser XIII. yüzyıla aittir. İhtiva ettiği zengin ve doğru bilgilerin çoğunun, yazarın bizzat şahit olduğu olaylara dayanması ve başka kaynaklarda bulunmaması yüzünden Moğollar, Harzemşahlar ve İsmailiye tarihinin birinci derecede önemli kitabı sayılmış, günümüze kadar değerini korumuş, pek çok tarihçi tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Eser aynı zamanda Batînilik hakkında ana kaynaklar arasında yer almaktadır.

Târih-i Cihân-Güşâ, hem muhtevası hem de Farsça'yı çok iyi kullanması açısından yazıldığı andan itibaren şöhretli bir eser olmuştur. Bağdat'ta vezirlik de yapan Cüveynî'nin bu eseri Türk tarihi ve kültürü bakımından da kıymetlidir. Çünkü eser Moğol istilasının ardından yazılan ilk Moğol- İslam tarihidir.[54] İlk defa Mirza Muhammed Kazvini tarafından 1912'de yayınlandı.[55] Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. 1988 senesinde Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır.

El-Evâmiru'l-Alâiyye fi'l-Umuri'l-Alâiyye:

İbn Bîbî on üçüncü yüzyıl boyunca Anadolu Selçuklu Devleti tarihi birinci kaynak yazarıdır. [56]

İbn Bîbî hakkında pek fazla bilgi olmamakla birlikte onun hakkında bilgi kendi yazdığı eserinde bulunur. Bu mâlûmata göre hakikî ismi meçhûlümüz olan ve daima yalnızca el-Bibi el-Müneccime olarak zikrolunan İbn Bibi'nin annesi Nişapur'da Şâfi'î cemâatinin reisi Kemâleddin Simnânî'nın kızı olup, anne tarafından meşhur fakih Muhammed b. Yahya'nın torunu idi; müneccirhlik sanatını mezkûr

[53] Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, İstanbul, 1991, s. 219-232
[54] Demir, "İslam", s. 264
[55] Gömeç, "İslam Öncesi", s. 84
[56] Abdülkerim Özaydın, "İbn Bîbî", *DİA*., XIX, s. 379

büyük babasından öğrenmişe ve çok ilerletmişti.[57] Babası Mecdeddin Tercüman (Muhammed er-Rugadi) Cürcan'da bir zaman için yaşamış ve Celaleddin Harzemşah'ın sahip divanlığını yapmış, daha sonra Selçuklular için idari işlerde çalışmıştır. Annesi, I. Alaeddin Keykubad tarafından Nişabur'dan Konya' ya davet edilen ünlü bir gökbilimcisi El-Bîbî el-Müneccimedir. Ailesi İran'da Moğolların egemen olduğu dönemde Farslı aydın kişilerden gelen bir ailedir. İran'ın Mâzenderan bölgesindeki Rugad şehrine mensup olduğu söylenebilir.

İbn Bîbî'nin anı yazıları Farsça yazılmış ve 1192 ile 1280 yılları arasındaki dönemi içerir. III. Gıyaseddin Keyhüsrev için tek bir el yazması metin günümüze kadar ulaşmış ve İstanbul'da Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde Ayasofya Koleksiyonu'nda yer almaktadır.[58] Müellif bizzat eserinin methalinde belirtmiş olduğu gibi Selçuklu devrinin ilk zamanlarına ait istifade edebileceği kaynakların azlığı ve kiyafetsizliği yüzünden tasfirlerine 1192 tarihinde tahta çıkan Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev ile başlayıp, bunu kendi zamanına kadar getirmekle iktifa etmiştir.[59]

El-Evâmiru'l-Alâiyye fi'l-Umuri'l-Alâiyye eserinde özellikle savaş ve eğlence meclisleri betimlerinde Şehnamenin üslubu görülür. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yaklaşık bir asırlık dönemi için en önemli kaynaklardan biri olan *El-Evâmiru'l-Alâiyye fi'l-Umuri'l-Alâiyye* isminde yer alan Alâiyye kelimelerinden birincisi İlhanlılar'ın ünlü devlet adamı ve tarihçisi Alâeddin Atâ Melik Cüveynî'ye, ikincisi Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'a nisbetle kullanılmıştır.[60] İbn Bîbî,

[57] Herbet W. Duda, *İbn Bîbî'nin Selçuk Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Tarihsiz, s. 2
[58] Özaydın, "İbn Bîbî", s. 379
[59] Duda, *İbn Bîbî'nin*, s. 1
[60] Özaydın, "İbn Bîbî", s. 379

Alâeddin Atâ Melik Cüveynî'nin kendisinden Bilâd-ı Rûm'un (Anadolu) fethinden başlamak üzere bir Anadolu Selçuklu tarihi yazmasını isteğini söylemektedir.

Cüveynî'nin Irak, Horasan, Fars ve Kirman sahalarındaki hayırlı işlerini zikretmiş, daha sonra onun tarih kitapları yazmaya başladığını ve eserinin sonuna tam bir Anadolu Selçuklu tarihi ilâve etmek istediğini ve bu işi kendisine havale ettiğini, Selcûḳnâme'yi Alâeddin Cüveynî'nin bu isteği üzerine kaleme aldığını söylemektedir. İbn Bîbî, sultan II. Kılıcarslan'ın oğlu I. Gıyaseddin Keyhusrev'i veliaht tayin etmesi ve kısa bir süre sonra 588 yılında (M. 1192) ölümüyle başlamış, I. İzzeddin Keykavus dönemi (1211-1220) hakkında kısa bilgiler verdikten sonra I. Alaeddin Keykubad dönemi hakkında daha geniş bilgiler vermiştir.

Eser II. İzzeddin Keykavus'un oğlu II. Gıyaseddin Mesud'un 679 yılında (M. 1280) Kırım'dan Anadolu'ya gelişi, ithantı Hükümdan Abaka Han tarafından Harput, Malatya ve Sivas'a hakim olduğunun tasdik edilişine dair bilgiler ve sultana yapılan vaadierin yerine getirilmesi temennileriyle sona ermektedir.[61] İbn Bîbî eserini 679 (M. 1280) yılında tamamlamış ve kendisinden övgüyle bahsettiği Cüveynî'ye takdim etmiştir.

İbn Bîbî zaman zaman kronolojik hatalara düşsede, bütün bunlara rağmen siyasi ve içtimai tarih açısından Anadolu Selçukluları'nın en önemli yerli kaynağı olma özelliğine sahiptir. İbn Bîbî'nin Selçuklu tarihi esas manasiyle ne bir kronik, ne de pragmatik manada tehrir edilmiş bir tarih eseridir. Bu eser daha ziyade on üçüncü asırda yüksek İslam kültürünün parlak ışığında akseden farisî lisanda yazılmış bir hatırat kitabıdır.[62] Eserinde hiçbir yazılı kaynak kullanmamıştır. Bu durum onun

[61] Özaydın "İbn Bîbî", s. 379
[62] Duda, *İbn Bîbî'nin*, s. 1

kendi devri dışındaki olayları aktarırken değerinin düşmesine sebep olmuştur. Eserinde Arapça ibaretere ve seçili ifadelere yer vermiştir. Farsça yazılmış mensur eserler arasında üslübunun ağırlığı ve edebi karakteriyle özel bir yer tutar.

İbn Bîbî'nin eserleri bize üç şekilde ulaşmıştır.

1. Farsi olarak ve aslî nüsha halinde el- Avâmir-ül- Alâiye fi-l-umûr-il-Alâiye adı altında
2. Yine Farsi olarak ve İbn Bîbî'nin hali hayatında adı bilinmeyen bir müellif tarafından ihtisar edilmiş şekliyle
3. On beşinci asrın ilk çeyreğinde Yazıcıoğlu Alî'nin orijinal eserinde Türkçeye yapılmış olan serbest, yani kelime kelime olmayan tercüme şekliyle.[63]

Necati Lügal ve Adnan Sadık Erzi 744 sayfalık bu eserin üç cilt halindeki neşrini uygun görmüşler, birinci ciltte II. Kılıç Arslan'ın ölümünden (1192), I. Alaaddin Keykubad'ın tahta oturuşuna kadar olan kısmı (1220), ikinci ciltte Alaaddin Keykubad devri (1220-1237), üçüncü ciltte ise II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta geçişinden 1280 yılına kadar geçen olayları konu almayı düşünmüşlerse de bu düşüncelerini tamamen gerçekleştirememişlerdir. Bunların birinci cildini neşretmişlerdir, (Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1957) ikinci cildini basıma hazır hale getirmişler ancak fakat belli olmayan sebeplerle baskıdan vazgeçmişler, üçüncü cilde ise hiç dokunmamışlardır. [64] Mürsel Öztürk Türk tarihinin çok önemli kaynağını aydınlatacağı ve Farsça bilmeyen araştırmacılara büyük kolaylıklar sağlayacağına inandığı aynı eseri, I. Alaaddin Keykubad'ın ölümüne kadar olan

[63] Duda, *İbn Bîbî'nin*, s. 3
[64] İbn Bîbî, *el- Evamirü'l-ala'iyye fi'l-umuri'l-ala'iye (Selçukname)* çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, I. Baskı, Ankara, 1996, s. XIII

kısmını birinci cilt, geri kalan kısmını ikinci cilt olmak üzere iki ciltte yayımlamıştır.[65]

Câmi'ü't- Tevârîh:

Doğu tarihini inceleyenler arasında en önemli bir kişilik olarak müellif Reşîdü'd-dîn Fazlullah-ı Hemedânî, Milâdî 1240 yılında Hemedan'da doğmuştur.[66] Hekimlik yapan Yahudi bir aileden geldiği ileri sürülür, fakat milliyeti kesinlikle bilinmemektedir. Sonradan otuzlu yaşlarında Müslümanlığı benimsediği söylenir. İlhanlı devleti adamı, tabip ve tarihçidir. Hemedan'da tıp okumuştur. Sonra Gazan Han'ın hizmetine girmiş, onun büyük bir ilgi duyduğu tabiat bilimleri konusunda, özellikle bitkiler üstünde çalışmıştır. Yazımına Moğol Hükümdarı Gazan Han'ın emri ile başlamıştır.[67]

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Gazan Han'ın veziri olmuştur. Gazan Han'ın 1303 yılında Şam seferine katılmıştır, Gazan Han'ın vefatından sonra dini ve ilmi konulara ilgi duyan Olcaytu'nun yanında yer alarak, güçlenmeye başlamıştır. Gazan Han'ın 1304 yılında ölümü üzerine Olcaytu Han'a[68] ithaf ettiği eserini Olcaytu Han kabul etmemiştir. W. Barthold'un ifadesiyle "İhatasının genişliği bakımından hala eşsiz duran bir eser olan *Câmi'ü't-Tevârîh* iki ayrı versiyonu vardır. İlki 1306-1307 yılları arasında tamamlanan versiyonu üç cilt, 1310 yılında tamamlanan ikinci versiyonu ise dört cilt olarak düzenlenmiştir. Bu konuyla ilgili olarak C. A. Storey'de, W. Barthold gibi eserin iki kısımdan meydana geldiğini belirtmektedir: "Birçok eserinin yanında

---

[65] İbn Bîbî, *el- Evamirü'l*, s. XIII

[66] "İranlı tarihçilerin çoğunluğu gibi Quatremere de bu düşüncededir. Fakat Kâtip Çelebi, tarihçimizin Tebriz'de, Ebu'l Gazi Bahadır Han ise Kazvin'de doğduğunu savunurlar." Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't- Tevârih Selçuklu Devleti*, Selenge Yay., İstanbul, 2011, s.11

[67] Barthold, *Moğol*, s. 46

[68] Olcaytu Hân (ö.716/1316): Argun Han'ın oğludur. Müslüman olunca Muhammed Hudâbende (Abdullah) adını almıştır. Osman Gazi Özgüdenli, "Olcaytu Han", *DİA*., XXXIII, s.345-347

en hacimli ve en önemli eseri olan *Câmiü't Tevârih*, bilindiği üzere iki ana kısımdan oluşur: Birinci cilt Türk ve Moğol kabilelerinden ve Gazan Han'ın ölümüne kadar ki Moğol tarihinden, ikinci kısım ise hilkatten 700 (M. 1300) yılına kadar olan Çin, Hint, Gazneli, Selçuklu, Harzemşah v.s gibi devletlerin tarihinden bahsetmektedir."[69]

Müellifin Gazan Han'ın vefatı üzerine Olcaytu Han'a ithaf etmeyi düşündüğü eseri kabul etmeyen Olcaytu Han, eserin Gazan Han'a ithaf edilmesini ve ayrıca kendisi için de ayrı bir umumi tarih yazılmasını istemiştir. Eser Mahmud Gazan'dan, Moğollar ve onların hanedanlığını, sonraları Âdem'den Reşîdü'd-din'in yaşadığı döneme kadar olan tüm tarihi kayıtları içeren değerli bir kitaptır.[70] Eseri *Câmi'ü't Tevârih* yani tarih derlemeleri dört bölümden oluşur.

Eserin cildin birinci bölümünde Türk ve Moğol kabileleri, bunların çeşitli kolları, secereleri, Gazan Han'ın soyu, Argun Han'ın (1284-1291) tahta çıkışı, Gazan Han'ın hanımları ve çocukları hakkında bilgiler yer alır. İkinci bölüm ise Cengiz Han'dan Gazan Han dönemine kadar gelen Moğol tarihinden ibarettir.[71]

Reşîdü'd-dîn, devlet işlerine çok karışmayıp; daha çok bilimle, inceleme ve araştırmalarla ilgilenmiştir. Reşîdü'd-dîn tıp, tarih, medeniyet tarihi, siyaset, devlet idaresi, felsefe ve din konularında eserler yazmıştır. Bir ara Çin medeniyeti ve dinleri üstünde çalışmıştır. Kendinden önce gelen bilginlerin, özellikle Birûnî'nin Hindistan tarihi ve inançları ile ilgili yazılarını Farsça'ya çevirmiştir.

Ortaçağ Avrupası ve İslâm dünyasında birçok kişi kendi inanç, kültür ve düşüncesi doğrultusunda birtakım umumi tarihler yazmışsa da, Asya ve Avrupa

[69] Storey, *Persian*, C. I, s. 17-18
[70] Osman Gazi Özgüdenli, "Reşidüddin", *DİA*., XXV, s. 20
[71] Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 8

kıtalarındaki çeşitli kavim ve milletlerin, buralarda kurulmuş devletlerin tarihini ilk defa tarafsız bir görüşle kaleme alan Reşîdü'd-din olmuştur.[72] Eser modern anlamda ilk dünya tarihi olup : "Moğollara da mazinin karanlıklarına kadar gömülen şanlı bir tarih kazandırmıştır."[73] Modern anlamda ilk umumi dünya tarihi olarak kabul edilen Farsça bir eser olan *Câmi'ü't Tevârih*, pek çok araştırmacı tarafından bölümler halinde yayımlanmış ve çeşitli dillere tercüme edilmiştir.

Çalışmamızda Ahmed Ateş tarafından neşredilen ve Erkan Göksü ile Hüseyin Güneş'in Farsça'dan Türkçe'ye tercümelerinden faydalanılmıştır. Eserimizin incelenmesinde ve Selçuklu tarihi açısından kıyaslamaların yapılmasında en sık başvuruda bulunduğumuz eserlerden birisi olmuştur.

Zeyl-i Selçûknâme:

Zahirüddin Nişaburî, Selçuklu devri tarihçisi ve *Zeyl-i Selçûknâme*'nin yazarıdır. *Zeyl-i Selçûknâme* 1332 yılında yazılmıştır. Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu devletleri sultanlarının hükümdarlık dönemlerine göre eserini on dört fasıl halinde düzenlemiştir. Her fasılda her bir sultanın fiziki ve ahlaki özellikleriyle ve devrinde gelişen siyasi olayları kaleme almıştır. Bu eser Selçukluların ilk yılları hakkında değerli bilgiler vermektedir. Hamdullah M. Kazvinî, Şebânkâreî, Mîrhând ve Hândmîr gibi tarihçiler eseri dolaylı olarak Rahat-üs Sûdur ve Ayet-us Sürur üzerinden kullanmışlardır.[74]

Yazar daha çok olayları aydınlatmaya çalışmış, sosyal ve kültürel hayatla ilgili daha az bilgiye yer vermiştir. Sade bir dil kullanarak yazmış olduğu eserde

[72] Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 7
[73] Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Câmiü't Tevârîh ve Fazlullah Reşidüddîn", *Belleten* I/I Kânun, TTK., Ankara, 1937, s. 165-179
[74] Osman Gazi Özgüdenli "Zâhirüddîn-î Nîşâbûrî", *DİA*., XXXIV, s. 102-103

şiirlere de yer vermiştir. Uzun süre kayıp sanılan ve bilinen tek nüshası Londra'da Royal Asiatic Society Kütüphanesi'nde bulunan eseri A. H. Morton yayımlamış, ayrıca Morton Mirza İsmâil Han Afşâr tarafından yazılan Zahîrüddîn-î Nîşâbûrî'nin *Selcûknâmesi* olarak neşredilen eserin aslında, Abdullah el-Kâşâni'nin *Zübdetüt Tevârîh* adlı eserinin Selçuklular kısmı olduğunu ortaya koymuştur. [75]

Târîh-i Gûzide:

İlhanlı Devleti'nin son tarihçisi olan müellif Hamdullah Müstevfi Kazvînî İranlı tarihçi ve coğrafyacıdır. Moğol hükümdarı Olcaytu Han'ın zamanında divan katipliği yaparak, Reşîdü'd-dîn'in himayesine girmiştir. *Târîh-i Gûzide* 1326 senesinde tamamlanarak vezir Gıyâseddin'e sunulmuştur.

Bu eser Reşîdü'd-dîn'in *Câmi'ü't Tevârih* eserinin bir özeti niteliğindedir. Eserin yazılmasında *Câmi'ü't Tevârih* esas alınmış, düzenleme konusunda bile bu eser taklit edilmiştir. *Târîh-i Gûzide*, incelenirse İsmailîler kısmına kadar Reşîdü'd-dîn'in eserinin aynen alındığı görülür.[76]

Eserde İran ve Turan coğrafyası, Moğol ve Türkiye Selçukluları ile Kazvîn şehri hakkında bilgiler vermektedir.[77] Çalışmamızda en çok faydalandığımız eserlerden birisidir. Eserimizde İngilizce tercümesi ile Erkan Göksu'nun *Târîh-i Gûzide'ye göre Sâmânîler*[78] adlı makalesinden faydalanılmıştır.

[75] Özgüdenli "Zâhirüddîn-î Nîşâbûrî", s. 102-103
[76] Demir, "İslam Ortaçağında", s. 266
[77] Şeşen, *Müslümanlarda*, s. 240
[78] Erkan Göksu, "Târîh-i Gûzide'ye Göre Sâmânîler", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, C. IV, S. 2, Ankara, 2012, s. 151-174

Bundârî:

Bundârî Eyyübiler devrinde yetişen önemli edip ve tarihçidir.[79] 586 (M. 1190/1191)'da İsfahan'da doğmuştur. Gençlik yıllarını burada geçirdikten sonra 1217'de Suriye'ye giderek Dımaşk'a yerleşmiştir. Eyyübiler'in hizmetine girerek katiplik yapmıştır. Hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. *Tarih-i Silsile-i Selçuki* adlı eseri Selçuklular tarihi hakkındadır. Eserde ayrıca Hasan Sabbah'a da değinilmiştir. Selçuklu sultanları hakkında bilgilere rastlanmaktadır.

Ravzâtü's Safâ fî Sîreti'l Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l Hulefâ:

Mîrhând Buhâra'da oturan seyyid bir aileye mensuptur. Babası Hovend, Belh'ten Herat'a göç etmiştir. Mîrhând'da burada doğmuştur.[80] Timurlular Devri'nde İran'da yazılan tarih kitaplarının arasında genişlik ve kapsam bakımından en önemlisi Mîrhând'ın eseridir. Çalışmamızda müellifimizin dedesi Mîrhând'u örnek alması ve onun değindiği konuları geliştirerek, dedesinin yer vermediği konulara yer vermesi bakımından çalışmamızda en çok kıyaslama yaptığımız eserlerdedir. *Ravzâtü's Safâ fi Sîreti'l Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l Hulefâ* adını alan bu eser, bir bakıma doğu İslâm tarihinin bir ansiklopedisi niteliğindedir.[81]

Yazar İslam tarihini anlatırken, Türk, Moğol tarihlerinden bahsederek, daha sonra Timur Devleti'nin en meşhur ve son hükümdarı olan Hüseyin Baykara zamanına kadar vuku bulan olayları bir bütün içerisinde anlatmıştır. Eser yedi kısımdan meydana gelmiştir. Eser tarihin faydalarından bahsedilerek girişten sonra

[79] Abdülkerim Özaydın, "Bundârî", *DİA*., VI, s. 489
[80] Günaltay, *İslam*, s. 398-402
[81] Mîrhând, *Ravzatü's Safâ fi Sireti'l Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l Hulefâ*, (Tashih: Çemşîd Giyânfer), C. I, Tahran, 1380, s. 67

peygamberler tarihinden itibaren yaşadığı döneme kadar meydana gelen olayları sırasıyla Farsça dilinde kaleme almıştır. Eser bir hatime ile sona ermiştir.[82] Müellif bu eseri meydana getirmeden önce var olan Doğu kaynaklarının çoğunu incelemiş ve daha sonra eserini oluşturmuştur. Bu sebepten Doğu tarihinin bir özeti olarak değerlendirilmektedir.

Müellifimizin dedesi olmasının yanı sıra çocukluğunda Ali Şîr Nevâî ve Hüseyin Baykara ile aynı dönemde bulunması ve müellifimizin dedesi Mîrhând'ı kendisine örnek alması açısından kıyaslama açısından çok önemlidir bir eserdir. En çok faydalandığımız ve kıyaslama yaptığımız eserlerin başında gelmektedir.

II. SELÇUKLU TARİHİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR (TETKİK ESERLER)

Selçukluların Türk- İslâm tarihinde sosyal, siyasal ve kültürel anlamda çok derin etkilerinin olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Türkiye tarihini oluşturan temel unsurlardan birisi olan Selçuklular tarih boyunca kurulmuş Türk devletleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Selçuklular on birinci ve on dördüncü yüzyıllar arasında İslâm dünyasının yeniden kurulmasını sağlamışlardır.

Selçuklu Devleti yalnızca Türk – İslam tarihi açısından değil, dünya tarihi açısından da dikkate alınınca sayılı büyük dünya devletleri arasına girmektedir. Selçuklu Devleti dünya tarihinin gidişi üzerinde tesiri olan bir devlet olmuştur. Selçukluları Devleti tarihi hakkında yerli ve yabancı birçok bilim adamı tarafından kıymetli araştırmalar yapılmıştır ve birçok eserler yayınlanmıştır.

[82] İsmail Aka, "Mîrhând" *DİA*., XXX, s. 156

Köymen, Büyük Selçuklu Devleti'nin oluşturduğu Ortaçağ Türk-İslam tarihi ve medeniyeti sahasında ciddi, orijinal araştırmalar yapmış, Selçuklu tarihini sistemleştirip ilim dünyasına değerli eserler kazandırmıştır.[83] Mehmet Altay Köymen'in yazmış olduğu ve üç ciltten oluşan ***Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi***[84] adlı eserde, yazar l. ciltte *Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devri* olarak nitelendirmiştir. Bu eserde İslam Dünyası'na girmeden önce Selçuklular, Oğuz Devleti'nin yapısı ve Selçuk Bey ile Oğuz Hükümdarı arasındaki olayları anlatmıştır. Ardından İslam Dünyası içinde Selçuklular hakkında bilgi vererek, devlet kurma yolunda Selçukluların yapmış olduğu mücadelelerden bahsetmiştir. Selçuklu Devleti'nin kurulması ve ardından Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey ve döneminin siyasi olaylarını anlatarak ilk cildi bitirmiştir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi'nin II. cildi *İkinci İmparatorluk Devri* olarak adlandırılmıştır. Sultan Sencer'in dahili siyaseti, Büyük Selçuklu İmparatorluğu - Gurlular Münasebeti ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu-Karahanlılar Münasebeti olarak başlıklandırılmıştır. Sultan Sencer ve zamanı, imparatorluğun yapısı, hukuki durumu, halife-sultan ilişkileri gibi konular Arapça ve Farsça kaynaklarla belgelere dayanılarak ortaya konulmuştur.

Alp Arslan ve Zamanı alt başlığını taşıyan III. cilt önce aynı ad altında müstakil eser olarak iki cilt halinde yayımlanmış (Ankara 1971, 1983), daha sonraki basımında birleştirilerek Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi'nin son cildini oluşturmuştur. Bu bölümde Alparslan devri siyasî tarihi, Alparslan zamanındaki

[83] Feda Şamil Arık, "Köymen", *DİA*., XXVI, s. 285
[84] M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.I-II-III, TTK., Ankara, 2011

Selçuklu saray, hükümet ve askerî teşkilâtıyla toplum hayatı ve kültür kurumları ele alınmıştır.

Mehmet Altay Köymen'in ***Selçuklu Devri Türk Tarihi***[85] adlı eserde Selçuklu Devleti'nin tarihi genel çizgileriyle ve derli toplu olarak ele alınmıştır. Mehmet Altay Köymen ayrıca Nizâmül-mülk'ün yazmış olduğu Siyaset-Nâme'nin Farsça tercümesini yapmıştır. ***Tuğrul Bey ve Zamanı***[86], ***Alp Arslan ve Zamanı*** [87] adlı eserleri ile Selçuklu Tarihi hakkında geniş bilgiler vermiştir. Ayrıca Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları hakkında siyasi, kültürel ve ekonomik bilgiler verdiği birçok makalesi de bulunmaktadır. Mehmet Altay Köymen Selçuklu Tarihi sahasında yeri asla doldurulamayacak olan bir tarihçidir.[88]

Türkiye'de Selçuklu Dönemi ile ilgili çalışmalara baktığımızda Osman Turan'ın ***Selçuklular Zamanında Türkiye*** [89] adlı eseri Malazgirt Savaşı'nın 900. Yıldönümü için yazılmış olup, Anadolu Selçukluları hakkında en geniş bilgi veren eser olmuştur. Osman Turan'ın ***Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*** [90] isimli eseri siyasi tarihin yanında Türkiye'de ticaret, ithalat, ihracat, Gayrı Müslimler, ilim ve kültür müesseseleri gibi içtimai ve iktisadi yükselişten de bahsedilmektedir. ***Selçuklular ve İslâmiyet*** [91] isimli eserinde; Türklerin İslâm dini uğruna verdikleri mücadeleler anlatılmıştır. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi* isimli iki ciltlik eserde de: Türklerin dinleri, millî hususiyetleri, tarih sahnesine çıkışları, Türk idarecilerinin

[85] Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK., Ankara, 2014
[86] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul , 1976
[87] Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1983
[88] Mustafa Uçan, "Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine M. Altay Köymen'in Armağanı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları*: 5, Konya, 2011
[89] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yay., İstanbul, 2010
[90] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul, 2014
[91] Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul, 1993

taşıdıkları büyük sorumluluklar ve cihangirlik idealleri, gayri Müslimler ve onların Türklere bakış açıları dile getirilmektedir.

Fuat Köprülü, ***Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*** [92] isimli Türkiye Selçukluları zamanında Anadolu'da meydana gelen olayları detaylı bir şekilde inceleyerek, bu olayların Türkistan ve İran'da olan bağlantılarını ortaya koymuştur. ***Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu***[93] adlı eserinde Anadolu Selçuklularının Türkiye'de ki sosyal ve ekonomik faaliyetlerinden bahsederek, onların devamı olarak ortaya çıkan yeni bir siyasi oluşum olan Osmanlı Devleti tarihini anlatmaktadır. Fuat Köprülü'nün bir diğer önemli eseri ise ***İslâm Medeniyeti Tarihi*** [94]dir. İran ve Orta Asya tarihinin büyük mütehassısı olan Prof. Dr. W. Barthold tarafından hazırlanan eseri, Fuad Köprülü istifade ederek, bazı düzeltmeler ve eklemelerde bulunarak tamamlamıştır. Eser İran ve Orta Asya'nın önemli devletleri, yetişen alimler, İslam dünyası ve Anadolu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eserin girişinde yer alan "İslam Medeniyeti Tarihi hakkkında umumi malumat verecek bir eser olmakla kalmadı, ayrıca Türk ve İslam Tarihi'nin muhtelif şubelerine çalışmak isteyenlere yol gösterebilecek bir "**orientation**" kitabı şekline de girdi. Edebiyat Fakülteleri'mizde tarih tahsiliyle meşgul olan genç tarihçilerimiz için, gerek Barthold gibi büyük bir tarihçi tarafından yazılan terkibi mahiyetindeki ilk kısmın, gerek benim yaptığım tenkıydi ve bibliyografik orientation kısmının faydalı olacağını sanıyorum. Bugüne kadar, Garp dillerinde de, İslam medeniyeti tarihine ait bu mahiyette hiçbir eser bulunmaması, bu küçük cildin nasıl büyük bir ihtiyacı karşıladığını daha iyi

[92] Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1976
[93] Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu,* Ankara, 1972
[94] Köprülü, *İslâm*, s. XVIII

anlatabilir."[95] şeklindeki açıklamasıyla eserin oldukça önemli olduğunu ve tarih tahsili ile meşgul olacaklar için yol gösterici bir eser olduğunu vurgulamaktadır.

Faruk Sümer, ***Oğuzlar*** [96] adlı eserinde, Selçuklu toplumunu ve Türkiye'deki Türkmen topluluklarını incelemektedir. Türkmenlerin yasayışları, boy düzenleri ve törelerinin incelendiği bu eser Selçuklu Türkiye'siyle günümüz Türkiye'si arasında kurduğu bağlar itibariyle önemlidir.[97] ***Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*** adlı eseriyle, Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri hakkında bilgi verir. İran'da 1501'de Safevi Devleti'ni kuran Türk unsurunun büyük çoğunluğunun Anadolu'dan İran'a göçen Türkler olduğunu ortaya koyan bir eserdir. Ayrıca Türkistan'dan Türkiye'ye gelen Türk kitlelerinin incelendiği "***Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi"***[98] adlı makalesi ile sosyal ve kültürel bakımdan da oldukça önemli bilgiler vermektedir.

Ali Sevim ve Erdoğan Merçil'in birlikte hazırlamış oldukları ***Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*** [99] adlı eser Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan başlayıp, sırasıyla Selçuklu hükümdarları ve dönemleri hakkında bilgiler vermektedir. Eserde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yanı sıra Irak Selçukluları, Suriye ve Filistin Selçukluları, Türkiye Selçukluları hakkında bilgiler vermişlerdir. Eserde ayrıca siyasi tarihin dışında, saray teşkilatı, askeri ve hükümet teşkilatları, halk ve toprak sistemleri, devletin iktisadi durumu ve kültürel faaliyetleri hakkında bilgiler bulunmaktadır.

---

[95] Köprülü, *İslâm*, s. XVIII
[96] Turan, *Oğuzlar*, İstanbul, 1980
[97] Kemaloğlu, "*Türkiye Selçuklu*", s. 18
[98] Faruk Sümer, "*Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi*", Belleten: 24, 1960, s. 567-594
[99] Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK., Ankara, 1995

Ali Sevim'in ***Suriye Selçukluları Tarihi I*** ve ***Suriye Selçukluları Tarihi II*** adlı eserleri Suriye Selçukluları hakkında bilgiler vermektedir. *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı: (Metinler ve Çevirileri)*, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur* adlı eserinde Selçuklu İmparatorluğu'nun önemli üç kumandanı hakkında bilgiler yer almaktadır. ***Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah*** [100] adlı eserinde Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Süleymanşah hakkında bilgiler vererek, Anadolu Selçukluları Tarihi üzerine bilgiler verir.

Türkiye'de Selçuklu Tarihi üzerine yapılan çalışmalarda Erdoğan Merçil'in de büyük bir önemi bulunmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti adını verdiği eserde Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan, yıkılışına kadar olan sürede vuku bulan olaylar anlatılmıştır. Kitabın başında öncelikli olarak Selçuklu ailesinin kökeni ve tarih sahnesine çıkışları anlatılmış, ardından siyasi tarih anlatılmıştır. Eserde siyasi tarihin anlatılmasının yanı sıra kısa da olsa eserin sonuna eklenen devlet teşkilatı hakkında bilgilerde yerini almıştır. Erdoğan Merçil'in ***Müslüman Türk Devletleri Tarihi*** [101] adlı eseri önemli kitaplar arasında yerini tutar. Ortaçağ döneminde kurulan Müslüman Türk Devletleri hakkında bilgiler veren eserde Müslüman Türk Devletlerinin siyasi tarihi dışında devlet ve saray teşkilatları ve kültür faaliyetleri hakkında geniş bilgiler aktarılmıştır. Ayrıca ***Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri***[102] ve ***Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatları***[103] adlı eserleri de bulunmaktadır.

[100] Sevim, *Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK., Ankara, 1990
[101] Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2013
[102] Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri*, TTK., Ankara, 2007
[103] Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011

Claude Cahen'in, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* isimli eserinde Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya gelişinden itibaren Türklerin burada verdikleri çetin mücadeleler ortaya konmuş ve neticede Türklerin buralardaki imar ve iskân faaliyetleri ile toplum ve devlet yapıları incelenmiştir.[104] Selçuklu Türklerinin toplum ve devlet olarak sosyal ve ekonomik faaliyetlerine objektif bir gözle yaklaşan yazar, Moğol felaketi ve akabinde ortaya çıkan beylikleri de bir nebze temas etmiştir. Bu eser Yıldız Moran tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

W. Barthold tarafından yazılan *Tarihte Türk Dünyası* [105] adlı eserinde kültür, töre, dil ve soy ortaklığı bulunan Türk boylarının gelişimi incelemiş, toprakların veriminin yetersizliği, nüfusun artması gibi çeşitli baskılar sonucu kendilerine yeni yaşama alanları aramak durumunda kalan Türklerin birçok bağımsız devlet, hanlık ve beylik oluşturmalarını incelemiştir. ***İlk Müslüman Türkler*** [106] adlı eseriyle 751 senesinde Araplar ile Çinliler arasında meydana Talas Savaşı'nın sonucunda Müslümanlık Türkler arasında yayılmaya başlamış, zamanla Türkler büyük topluluklar halinde İslamiyete geçmeye başlamışlardı. Türklerin Müslümanlığa geçmelerinde önemli etkenlerin neler olduğunu açıklamıştır. IX. Ve X.yüzyıllarda diğer Türk boyları İslâmiyete geçmiş, daha sonra Türklerin en büyük kollarından olan Oğuz boylarının İslamiyete geçişleri incelemiştir. Müslümanlığı kabul eden Oğuz boylarının Ön Asya'ya göç etmesinin İslam dünyasını nasıl bir etkilediğini anlatmıştır.

[104] Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul, 1979
[105] Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, çev. Mehmet Ali Yalman, Türkan Andaç, Nurer Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul, 2008
[106] Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, çev. Mehmet Ali Yalman, Türkan Andaç, Nurer Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul, 2008

V. Gordlevski'nin ***Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*** [107] isimli eserinde Anadolu Selçuklu Devleti'nde meydana gelen bütün sosyal ve ekonomik hadiselere materyalist bir yaklaşımla bakılmış, Oğuz boylarının başlarındaki beyler ile Avrupa feodalizmindeki derebeylerle karşılaştırılmıştır. Azer Yaran tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

E. Honigmann'ın ***Bizans Devletinin Doğu Sınırı*** adlı eserinde Grekçe, Arapça, Ermenice ve Süryanice kaynaklara göre 363 yılından 1071 yılına kadar olan dönemi incelemiştir. Bu eserde yazar E. Honigmann Bizans Tarihi ile bilgilerin yanı sıra Anadolu Tarihi hakkında bilgiler vermektedir. Bizans Selçuklu münasebetleri hakkında bilgiler vermiştir.

İslam sonrası İran'da Moğol öncesi ve sonrası yapılan tarih yazım çalışmaları farklılıklar gösterir. Bu dönemlerde İran tarih yazıcılığının gelişim ve değişim dönemlerini İslamiyet'in Farsça üzerindeki etkisi ve İran coğrafyasında kurulan devletlerin kültür anlayışları da etkilemiştir. İran'da Abbasiler devrinde fetihler durduğundan dolayı bilimsel faaliyetler hız kazanmıştır. Bu sebeple tarih yazıcılığı da Abbasi kültürel gelişimi içinde şekillenmiştir.

İran bölgesindeki tarih yazıcılığını Moğol öncesi ve Moğol sonrası olarak ikiye ayırmak mümkündür. Moğol öncesi dönemde tarih yazıcılığı Hindistan mektebi ağırlıklı ve eski kaynaklardan özetler aktaran, Arapça eserlerden taklit ve kopya şeklinde derlemelerden ibarettir. Bu eserler genellikle kritik eksikliği gösterirler. Moğol dönemi sonrası ise bu coğrafyada İlhanlı-Moğol mektebi etkisi görülürken Farsça ön plana çıkmaya başlamıştır. X. Asırda başlayan Farsça tarih yazımı, Irak

[107] Vladimir A. Gordlevsky, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, çev, A.Yaran, Ankara, 1988

coğrafyasının yanı sıra Orta Asya şehirlerine de girmeye başladı. Yazılan ilk Farsça tarih kitapları, Arapça tarih kitaplarının tercüme veya muhtasarları şeklindeydi.

Bu dönemde ilk ciddi çalışmayı yapan Samani vezir ve tarihçisi Belamî'nin Taberî tarihinin Farsça tercümesinin ardından Gerdizî, Beyhakî gibi tarihçiler Farsça kaleme alınmış orijinal tarih-coğrafya kitaplarıyla ansiklopedik eserler oluşturdular.

Bu dönemde dünya tarihinin ilk önemli tarih denemesi, Reşîdü'd-dîn'in *Câmi'ü't Tevârih'*i ile olmuştur. XIV. yüzyıl başlarına kadar İran, Irak, Türkistan ve Anadolu'da tarihçilik İlhanlılar ve Timurluların himayesinde devam etti ve büyük başarılara ulaştı. Bu dönemde Hamdullah M. Kazvinî, Vassaf, Mîrhând, Hândmîr gibi tarihçiler büyük eserler oluşturdular.

GİRİŞ

I. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ TARİH SAHNESİNE ÇIKMASINDAN ÖNCE İSLAM DÜNYASI

Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesine çıkmadan önce İslam Dünyası'nın durumu: Ortadoğu'da başta Bizans Devleti olmak üzere Oğuz Yabgu Devleti, Abbasi Halifeliği, Büveyhioğulları, Karahanlı Devleti, Samanlı Devleti, Gazneli Devleti ve Fatinî Devleti bulunmaktaydı.

İslami dönem Türk tarihinde ilk kez sınırları aşağı- yukarı Çin sınırlarından Adalar ve Marmara Denizlerine, Kafkasya'dan, Mısır sınırlarına uzanan ve dolayısıyla Türkistan, Hârezm, Afganisatn, İran, Azerbaycan, Irak, Arap Yarımadası, Suriye ve Anadolu ülkeleri topraklarını içine alan evrensel büyük bir Türk İmparatorluğunu kuran Selçuklular olmuşlardır.[108]

Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce yukarıda ismini saydığımız devletler dışında İran, Kuzey Irak, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da irili ufaklı küçük Müslüman ve Müslüman olmayan emirliklerde yer almaktaydı. Fakat Selçuklular bütün İslâm alemine ve dolayısı ile Orta- Doğu'ya hakim olduktan sonra bütün bu küçük siyasi kuruluşlar, onların yüksek hakimiyetleri altına girdiler.[109]

Oğuz Yabgu Devleti:

Göktürk Devleti'nin asıl unsurunu oluşturan Oğuz Yabgu Devleti, Hazar Denizi'nin doğusunda Sirderya'nın (Seyhun) ortalarına kadar uzanan bölgelerde

[108] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. XV
[109] Sevim, *Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 1

hüküm sürmüştür. Selçukluların ait olduğu Kınık boyunun da içinde bulunduğu, genellikle göçebe Oğuz boylarından oluşan Oğuz Yabgu Devleti, "Subaşı, "Yınal" "Tarhan" gibi ünvanlara sahip olan yöneticiler tarafından yönetiliyordu.[110]

Beyler, feodal bir sistemle Yabgu'ya bağlıydılar. Oğuz Yabgu Devleti 12'si Bozok, 12'si Üçok olmak üzere toplam olarak 24 boydan oluşmaktaydılar. Gök Tanrı dinine bağlı bir devlet olurlarken, 10. Yüzyılın ortalarına doğru Seyhun'un aşağı kısmında yer alan Oğuz kentlerinde İslamiyet hızlı bir şekilde yayılmıştır. Hazar ve Bulgarlara giden ticaret yolları üzerinde kurulmuş olan Oğuz Devleti'nin bu devletlerle ticari ve kültürel olarak etkileşim içinde bulunmalarına neden olmuştur. 992 yılında Hazarlara tabi olmasıyla tarih sahnesinden kalkmışlardır.

Karahanlı Devleti: (932-1212)

"Karahanlı" kelimesi, "Kara Han" ve "Kara Hakan" kelimelerinden gelmiştir. "Kara" kelimesi Tükçe'de "Ulu", "Yüce" anlamlarına gelirken, "Han" kelimesi ise, "Hükümdar, Melik" vs. anlamlara gelmektedir. Buna göre "Karahan" lafzı "Büyük Hükümdar" anlamına gelmektedir.[111] Karahanlıların tarihi ile bilgi veren kaynaklar onların kuruluş tarihinin tam olarak vermemelerine rağmen, İslam Ansiklopesi'nde Karahanlılar maddesinde[112] Karahanlıların kuruluş tarihini M.840 yılı olarak vermektedir.

Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından ortadan kaldırılmasından sonra başkenti Kaşgâr olarak Karahanlı Devleti kurulmuştur. X.yy.'ın ortalarından itibaren hükümdarları Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'e geçmesiyle, İslamiyet

[110] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 1
[111] Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar" *DİA*., XXIV, s. 404
[112] Özaydın, "Karahanlılar", s. 405

artık bu devletin resmi dini olmuştur.[113] İlig Han zamanında Samanoğullarının Maveraünnehir'de bulunan topraklarını ele geçirmişlerdir. 1042 senesinde ise Karahanlı Devleti Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Doğu kısmı 1211 yılında, Batısı ise Harsemşahlar tarafından 1212 yılında ortadan kaldırılmıştır.

Samanlı Devleti: (875-1005)

Samanlı Devleti Nasr bin Ahmed zamanında (875/892), Abbasî Halifeliği tarafından resmen tanındıktan sonra kurulmuştur.[114] Maveraünnehir ve Horasan'da hüküm süren bir İslam Devletidir.[115] İran asıllı bir devlet olarak kabul edilir. Aslında Sâmânîlerin kökenleri hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden birisi İran kökenli olduklarına ve soylarını İranlıların efsanevi hükümdarı Keyûmers'e dayandırmaktadır. Diğer bir görüş ise Sâmânîlerin ortaya çıktıkları yer adları olarak geçen Semerkant, Belh gibi şehirlerin Akhunlardan beri Türklerin hakimiyeti altında olduğu ve dolayısı ile Sâmânîlerin Türk kökenli olduğunu belirtir.

Hükümdar İsmail zamanında devletin sınırları kuzey güney doğu ve batı olmak üzere tüm kollarda ilerleme katetmiş, Horasan ve Maveraünnehir'i hakimiyet alanına dahil etmiştir. Ancak daha sonra devletin yönetimine geçen hükümdarların yönetme becerisinin olmamasından dolayı devletin sınırları daralmaya başlamıştır. Batıda Büveyhîler, doğu da ise Karahanlı ve Gazne Devleti'nin gelişen faaliyetleri karşısında, her ne kadar Selçuklulardan yardım alsalarda Samanlı Devleti yıkılmanın eşiğinden kurtulamamıştır.

[113] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1999, s. 70
[114] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 2
[115] Aydın Usta, "Sâmânîler" *DİA*., XXXVI, s. 36

Gazneliler Devleti: (962-1183)

962- 1183 yılları arasında Horasan, Afganistan ve Kuzey Hinidstan'da hüküm süren bir Müslüman Türk Hanedanıdır.[116] Gazneliler, Samanlı Devleti'nin dağılma sürecinde ortaya çıkan bir Türk devletidir. Başta Samanlı Devletine bağlı olan Gaznelilerin temeli, Samanlıların Horasan ordularının komutanı olan Alptekin'in uğraşları sayesinde atılmıştır. Sebüktigin zamanında kuvvetlenen Gazneliler, daha sonra tahta çıkan Mahmud zamanında bağımsız hale geldi ve bu durum Abbasi Halifeliği tarafından resmen tanınmış oldu.

Gazneliler, dağılma süresinde olan Samanlı Devleti'nin topraklarını Karahanlılarla birlikte bölüşmüşlerdir. Sultan Mahmud Hindistan seferleri ile İslamiyet'in yayılmasına önem vermiştir. Hükümdarlığının son zamanlarında Oğuz kitlelerinin Maveraünnehir'den Horasan'a geçmeline izin vermiş ve böylece Türkmen hudutları içine dört bin hanelik Oğuz (Türkmen) kitlesi Horasan'a geçmiştir.

Ancak bu durum daha sonraları Gazneli Devleti aleyhinde sorunlar yaratarak, topraklarında Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasını sağlamıştır.[117]

Büveyhî Devleti: (932-1055)

Büveyhî Devleti Ebû Şucâ Büveyh tarafından kurulmuş ve İran kökenli bir devlettir. Kısa zamanda İsfahan, Kirman, Huzistan gibi bölgeleri hakimiyeti altına almıştır. Ahmed'in oğlu Adududdevle Fenahusrev, Irak, Güney İran ve Umman'ı ele

[116] Erdoğan Merçil "Gazneliler" *DİA*., XIII, s. 483
[117] Köymen, *BSİT*., C. I, s. 165-167

geçirdikten sonra Elcezire'de Hamdanoğulları, Taberistan'da Ziyaroğulları, Horasan'da da Samanoğulları aleyhine devletin sınırlarını en geniş düzeye taşıdı.[118]

Büveyhoğulları, hanedan olarak Şiî akıdesini kabul etmekle beraber, Bağdat Abbasî Halifeliği'nin yerinde kalmasını devlet menfaatlerine daha uygun bulmuş, yani Sünnî bir siyaset takibine mecbur olmuştur.[119]

Ahmed'in oğlunun vefatından sonra hanedanlık içinde ayrılıklar oluşmaya başlamış ve çekişmelerin baş gösterdiği görülmüştür. Büveyhî Devleti, Gaznelilerin ve Sultan Tuğrul'un İslâm dünyasına sahip olma faaliyetlerinin sonucu olarak 1055 yılında ortadan kaldırılmıştır. Bu ailenin bazı bireyleri ise tabî emirlikler halinde bir süre daha siyasi varlıklarını korumaya devam etmişlerdir.

Abbasi Halifeliği: (750-1258)

Hz. Muhammed'in (S.A.V) amcası Abbas bin Abdulmuttalib'in soyundan gelen Abbasîler, "Büyük Zap Suyu" Savaşı'ndan sonra (Ocak 750) Emevi hakimiyetini yıkarak, Abbasî Halifeliğini kurmuşlardır.[120] İlk Abbasî halifesi olan Ebul Abbas Saffah'tan sonra yönetime geçen kardeşi Mansur döneminde devletin başkenti Bağdat'a nakledilmiştir. Böylece devletin doğuya yönlenmesi sağlanılmış oldu.

Mansur döneminde halifeliği etkileyen pek çok sorun Horasan asıllı olan Bermekoğullarının yardımı ile çözülerek, ülkesine huzur getirmiştir. Ancak kendisinin ardından gelen Mehdi döneminde ise Horasan'da bazı mezhep çatışmaları ortaya çıkmıştır. Hâdi'nin kısa süren hakimiyetinden sonra Harun Reşid hilafetin

[118] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 3
[119] Köymen, *BSİT.*, C. I, s. 38-39
[120] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 4

başına geçmiştir. Onun zamanında hilafet makamının yönetimi iyi ve düzenli olmuştur.

Ancak Harun Reşid'in son zamanlarında ve özellikle daha sonra tahta geçen halifeler döneminde (IX. y.y'da), halifeliğin siyasi birliği çözülmeye başladı.[121] Bu sırada Emevîlerin bir kolu İspanya'da bağımsız bir devlet kurmuş, Mısır'da Tolunoğulları ortaya çıkmıştır. Maveraünnehir ve Horasan'da Tahirî, Samanî ve Saffarîler Abbasi Halifeliği'nden ayrılarak bağımsız birer devlet haline gelmişlerdir. Böylece Abbasi Halifeliği'nin hakimiyeti, Irak dışında, adeta yıkılmış bir duruma gelmiştir.

Kuzey Afrika'da kurulan Kızılderniz ile Atlas Okyanusu'na uzanan ülkelere hakim olan Şiî Fatımî Halifeliği, Sunnî Abbasî Halifeliği'ni tehdit eder bir duruma gelmişti. Ancak 1040 yılında Selçukluların Dandanakan sonrası süratle genişleyerek imparatorluk haline gelmesi ve İslâm dünyasının maddi kuvvetini eline geçirmesi ile Abbasî Halifeliği, Şiî Fatımîlerin ve Büveyhîlerin baskı ve tehditlerinden kurtulmuştur.

Fatımî Halifeliği: (910-1171)

Ortadoğu'nun büyük devletlerinden birisi de Fatımî Devleti'dir. İsmaili daîlerinden Şiî adıyla tanınan San'alı Ebû Abdullah Hüseyin bin Ahmed ve Ebû Muhammed Ubeydullah Mehdî'nin büyük çabalarıyla Kuzey Afrika'da Ağlebî, Müdrarî ve Rüstemî, İdrisî ve İhşidî devletlerinin topraklarında kurulmuştur. (909)[122]

[121] Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi)*, Giriş, s. 8
[122] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 4

Devletin sınırları Halife Muizz Li-dinillah (953-975) ile oğlu Aziz Billah (975/76-996) dönemlerinde, Kızıldeniz'den Atlas Okyanusu'na kadar uzanan ülkeleri, yani Hadramut, Yemen, Hicaz, Filistin, Suriye ile bütün Kuzey Afrika'yı içine almakta idi. Ancak Halife Hakim devrinde (996-1021) başlayan ve Halife Zâhir devrinde (1021-1036) daha da meydana çıkan Fatimî yönetiminin zafiyeti sebebiyle halifeliğe bağlı pek çok eyalette kanlı ayaklanmalar ortaya çıktı. Dolayısıyla bu eyaletlerin Mısır ile idarî ilişkileri de kesildi.[123]

Fatımîler en gösterişli dönemini halife Mustansır döneminde yaşamışlardır. Selçukluların Suriye ve Filistin'i ele geçirip buralarda devlet kurmalarından sonra Bizans ile Fatımîler iş birliği yaparak iyi ilişkilerde bulundular. Sünnî İslam Halifiği'nin başkenti olan Bağdat, 1058 yılında kısa süreli Fatımî işgaline maruz kaldı ve Halife Kaim Biemrillah esir alındı. Fakat İslam dünyasının yeni temsilcisi olan Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Tuğrul'un mücadelesi ile Abbasî Halifeliği, Fatımî işgalinden kurtulmuş oldu.

Halife Mustansır döneminin ortalarına doğru Mısır'da ekonomik sıkıntılardan kaynaklanan huzursuzluklar ortaya çıkmaya başladı. Halife devletin içinde bulunduğu ekonomik durumu düzeltmek amaçlı halka vergi verdirmek, ceza kesmek ve mal - mülklerine el koymak gibi huzursuzluğu arttıran girişimlerde bulundu. Sivil yönetimin bozulmasıyla birlikte askeri unsurlarda yetki çatışmasına girdiler. 1067 yılından beri süre gelen kıtlık nedeniyle Mısır ciddi ve büyük bir kıtlık içindeydi. Halife Mustansır devletin içine düştüğü durumdan kurtarmak için Akkâ valisi Bedrülcemalî'yi Mısır'a çağırarak yönetimi ele almasını istedi. Akkâ kurduğu Ermeni birliklerle birlikte bir gece ansızın şehre geldi ve halifeyi şiddet ve baskıyla

[123] Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 8-9

tutan tüm Türk, Berberî ve Sudanlı emirlerin hepsini bir gece öldürerek huzursuz ortama son vermiştir.

Ancak Fatımi Devleti'nde durumlar iyi değildi. 11. Yüzyıldan sonra Suriye, Filistin ve Güney – Anadolu'da üç Haçlı devletinin kurulması ile Fatımîler büyük toprak kayıpları yaşamaya başladılar. Fatımîlerin, Haçlılara karşı büyük darbeler vuran Türk kumandan Nurettin Mahmud ile iş birliği yapmalarına rağmen Fatımî halifeliği içten büyük bir çöküntüye uğramıştır. Sonunda Fatımi halifeliği Nurettin Mahmud'un kumandanlarından olan Salâhaddin Eyyubî tarafından ortadan kaldırıldı.[124] (Eylül 1171) Kuzey Afrika ve Mısır'da Sünnî Eyyubî Devleti kuruldu.

Bizans İmparatorluğu (395-1453)

Büyük Roma İmparatorluğu'nun M.Ö. 509 senesinden itibaren M.S. 284 senesine kadar başkenti Roma olmuştur. M.S. 284 ile 330 yılları arası başkent İzmit (Nikomenia) olurken, 330 -1453 yılları arası başkent Konstantinie olmuştur.

Büyük Theodosios'un 395 senesinde imparatorluğun sınırlarını kendi oğulları olan Honorius ve Arkadius arasında Batı ve Doğu olmak üzere ikiye bölmüştür. Batıda Honorius, Doğu'da ise Arkadius hüküm sürmüştür. 476 senesinde Gotların İtalya'yı işgal ederek, son imparatoru olan Romulus Augustulus'u tahttan uzaklaştırınca Batı Roma İmparatorluğu son bulmuş, devletin batıdaki imparatorluk hakimiyeti yerini Doğu'da başkenti Konstantinie olan Doğu Roma İmparatorluğu'na bırakmıştır. Aslında geriye tek bir Roma İmparatorluğu kalmıştır. Kimi tarihçiler Roma İmparatoluğu ifadesi yerine Bizans İmparatorluğu ifadesini kullanmışlardır.

[124] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 6

Bu durum günümüz tarihçilerini de etkilemiş ve Bizans İmparatorluğu teriminin sıkça kullanılmasında etkili olmuştur.

Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* kitabında: "Bizans tarihi sadece Roma tarihinin bir devresi ve Bizans Devleti eski İmperium Romanum'un (Roma İmparatorluğu'nun) sadece bir devamıdır. Bizans, bilindiği gibi, bizim Bizanslı dediğimiz kişilerin bilmedikleri, daha sonraki devrin bir terimidir. Bunlar kendilerini her zaman Romalı olarak adlandırmış, imparatorlarını Roma hükümdarları, eski Roma Sezar'larının halef ve mirasçıları saymışlardır. Devletleri yaşadığı sürece Roma adı onları büyülemiş ve Roma devlet geleneği onların siyasi düşünce ve iradelerine sonuna kadar hâkim kalmıştır."[125] şeklinde açıklar. Bu durumu Cyril Mango'da: "Gerçekte hiç kuşku yok ki, Bizans İmparatorluğu diye bir devlet asla var olmamıştır."[126] ifadesiyle Bizans İmparatorluğu'nun Roma İmparatorluğu'nun devamı olduğunu açıklar.

Orta-Doğu'da büyük bir Hıristiyan devlet olarak kurulan Bizans Devleti Justinianus döneminden sonra tahta çıkan II. Basil'in hakimiyeti sırasında en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde imparatorluğun sınırları Güney İtalya'dan, Güney Kafkasya'ya ve Adriyetik'e kadar uzanmaktaydı.

Ancak II. Basil'in 1025 yılında ölümünden sonra tahta çıkan imparatorlar döneminde Bizans gerileme dönemine girmiş, sınırları Anadolu'da Selçuklu baskınları ile iyice daralmıştı. XI. Asrın ortasından itibaren Selçukîler Bizans tarihinde rol oynayan kavimlerden biri oldular: Çünkü bunlar Anadolu ve Kafkas

[125] Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK., Ankara, 1999, s. 25
[126] Cyril Mango, *Bizans - Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Güven, Yapı Kredi Yay., 2008, s. 9

hudut vilayetlerini tehdit ettiler.[127] Bunun yanı sıra Bizans Devleti, Normanlar, Peçenekler ve Uzlar tarafından da tehlike altındaydı. Bizans Devleti'nin sınırlarının gerilemesinin diğer sebepleri arasında büyük toprak sahiplerinin küçük toprak sahiplerine karşı kendi arazilerini genişletmeleri, sivil yönetimin askerî aristokrasinin üzerinde üstünlük sağlaması ve ordunun geri plana düşmesi, halka ağır vergilerin dayatılması ve Bizans parasının değer kaybetmesidir.

1025 yılından sonra VIII. Mikhail'in kızları Theodora ve Zoe dönemlerinde Bizans Devleti'nin çöküşü başlamış oldu. Tuna boylarında sorun çıkartan Peçenekler itaat altına alınırken, Güney İtalya'ya yerleşen Normanlar Bizans sınırlarını tehdit etmeye başladılar. Doğuda Fatımî Halifeliği ile iyi ilişkiler sağlanırken, Anadolu'da Selçuklu akınları devam etmekteydi. Thedora'nın hakimiyeti sırasında Bizans İmparatorluğu içte ve dışta sorunlar yaşamaktaydı. Onun hakimiyetinin ardından tahta çıkan VI. Mikhail ve İsaakios'un hakimiyetleri de Bizans İmparatorluğu için pek parlak geçmedi.

İsaakios'un ölümünden sonra Bizans tahtına X. Konstantinos Dukas geçti. Dukas Tuna boylarını geçerek Macarlara karşı barış yaptı, ancak bu barış Macarların Belgrad'ı ele geçirmelerine engel olamamıştır. Ayrıca Normanların Bizans memleketelerine işgalleri de devam etmekteydi. Dukas'ın ölümünden sonra tahta Eudokia geçti. Ülkenin iç ve dış sorunlarının oldukça fazla olduğu bir dönemde Bizans tahtına çıkan Eudokia, Romanos Diogenes ile evlenerek, hakimiyeti Romanos Diogenes'e teslim etti. Yeni imparator Selçuklu akınlarını önlemek amaçlı askeri hazırlıklara başladı. 26 Ağustos 1071 yılında Malazgirt'te Bizans İmparatoru

[127] Aleksandr Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbası, Ankara, 1943, s. 449

Romanos Diogenes ile Alp Arslan arasında yapılan savaşta Bizans İmparatoru yenilgiye uğratıldı ve tutsak alındı. Böylece hakimiyeti sona erdi. Böylece bundan sonraki dönemlerde de Selçuklu fetihleri sebebiyle Bizans'ın özellikle Anadolu'daki hakimiyeti çökmeye devam edecektir.[128]

[128] Sevim - Merçil, *Selçuklu,* s. 7

BİRİNCİ BÖLÜM

A. GENEL HATLARIYLA SELÇUKLULARIN SİYASİ TARİHİ (1040-1318)

1. Kuruluştan Tuğrul Bey'in Ölümüne Kadar Olan Dönem

Selçuklu Devleti Türklerin İslami devirde kurdukları en büyük hanedanlıklardan birisidir.[129] Selçuklular 24 Oğuz boyundan biri olan "Kınık" boyuna mensupturlar.[130] Selçuklular'ın bilinen ilk atası Dukak'dır.[131] Yenikent yabgusunun hizmetinde subaşı olarak görev yapmaktaydı. Usta savaşçılığı dolayısıyla "demir yaylı" ünvanını almıştır. Kurucu Selçuk Bey'in adını almış bir devlettir. Büyük Selçuklu Devleti, 1040 yılında Devlet haline gelerek bağımsızlığını ilan etmiş, Bağdat kentini ele geçirerek önce Mezopotamya, sonrasında Anadolu ve İç Asya boylarına kadar sınırlarını genişleterek dönemin en büyük Türk Devleti haline gelmiştir. Büyük Selçuklu Devleti, 1092 yılında iç karışıklıklar neticesinde bölünerek dört parçaya ayrılmış, daha sonrasında ise beyliklere bölünerek Osmanlı İmparatorluğunu tarih sahnesine çıkartan süreci meydana getirmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti, Kınık Boyunun mensubu ve lideri Selçuk Bey tarafından temelleri atılmış, yeğenleri Tuğrul ve Çağrı beyler tarafından bağımsız bir devlet haline getirilmiştir. Büyük Selçuklu Devletinin kurucusu ve ilk başbuğu olan Selçuk Bey, Kınık boyuna mensup bir komutandı ve bağımsız bir Türk Devleti olan Oğuz Yabguluğu'nun Subaşısıydı. (Ordu Komutanı)

---

[129] Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*., XXXVI, s. 365
[130] Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teskilatı Destanları*, Ankara, 1992, s. 68
[131] Sevim- Merçil, *Selçuklu*, s. 15

Selçuk Bey'in tabi olduğu Kınık boyu, Göktürkler döneminde İç Asya'da kurulan Türk Birliği içerisinde yer almış, Göktürk Birliğinin yıkılmasından sonra ise batıya doğru girişilen göç hareketlerine katılarak Güney Hazar bölgesine yerleşmiş ve bu bölgeyi kendilerine yurt edinmişlerdi. Kınık Boyu, tek başına bir devlet kurabilecek kadar kalabalık ve güçlü durumda değillerdi. Bu sebeple kendileri gibi Türk Boylarından biri olan Oğuzların tabiiyeti altına girdiler ve 860-1068 yılları arasında Güney Hazar Bölgesinde yaşamış olan Oğuzların bünyesinde varlıklarını devam ettirdiler.

Subaşı Selçuk Bey, yüksek askeri yetenekleri ile genç yaşta Oğuz ordusunda yüksek mevkilere erişerek ordunun başkomutanı olmuştu. Ancak Selçuk Bey'in asıl isteği Oğuz Yabgu'sunun makamı yani büyük kağanlıktı. Oğuzlar, 900'lü yıllardan itibaren kendisini çevreleyen tehditlerle mücadele etmeye başlamıştı. Batısında Hazarlar, doğusunda Peçenekler ve arkalarından gelen Kıpçaklar Oğuzların Güney Hazar bölgesindeki hakimiyetini tehdit ediyorlardı.[132] 950'li yıllara gelindiğinde artan dış tehditler ve Oğuz hanının yaşının ilerlemesi, yerine geçecek veliahdının ise gerekli vasıf ve yeteneklere sahip olamaması Selçuk Bey'in Oğuz Yabguluğunun tahtını ele geçirmesi için uygun ortamı oluşturmuştur. Her ne kadar Oğuz ordusunun emir komutası kendisine bağlı olsa da saltanatı ele geçirmek politik ve idari stratejiler gerektirmekteydi. Selçuk Bey'in bir gün adet gereğince Oğuzlar hükümdarının sarayına gitmiş, hatun ve çocuklarının üstüne geçerek hükümdarın yanına oturmuştur.[133] Bu durum Han'ın ve Hatunun rahatsız olmasına sebebiyet vermiştir. Hatunun Selçuk'un yapmış olduğu hareketin küstahlık olduğunu, eğer kuvvetini ve kudretini arttırırsa daha başka şeyler yapabileceğini belirtmiş, Selçuk'u

[132] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 17
[133] Köymen, *BSİT.*, C. I, s. 12

ortadan kaldırma çareleri aramaya başlamıştır. Başarılı bir asker olan Selçuk Bey, politik tecrübelerinin eksikliğinden ötürü bu girişiminde başarılı olamadığı için Yabgu'nun tepkisini almıştır. Yabgu'nun düsmanca tavrı karsısında Selçuk akrabaları ve yakınlarıyla birlikte yasadıgı toprakları terk edip, Cend havalisine göçmek zorunda kalmıştır.[134] Bu göç aynı zamanda Oğuz Yabguluğunun Kınık Boyuna uyguladığı bir sürgün olmuştur.

Selçuk Bey, sürgün edildiği Cend şehrinde hakimiyetini genişletmiş ve şehrin hakimi durumuna gelmiştir. Yabgunun bu bölgedeki zayıflığı Selçuk'un güçlenmesine sebep olmuştur. Üstelik Kınık boyu ve Selçuk Bey, bu yeni bölgede İslam dini ile tanışma fırsatı bulmuştur. Bu sartlar altında Selçuk ve beraberindekiler İslam Dinîni, hem de Ehl-i sünnet İslam anlayısını kabul ettiler.[135] Yalnızca bir yıl sonra Cend şehrinin hâkimi durumuna gelen Selçuk Bey, vergi tahsil etmek için gelen Oğuz elçilerini kovarak vergi vermeyeceğini ve gayrimüslim bir toplum oldukları için kendileriyle Cihat edeceklerini ilan etti. Bu aynı zamanda bir bağımsızlık ilanı olmuştur. Zira Oğuz Yabguluğuna bağlı olan Cend Şehrinin vergi vermemesi, Yabguluğa bağımlılığı reddetmek anlamına gelmekteydi (960). İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte Selçuk, Oguz Yabgusu'nun vergi toplamak için bu bölgeye gönderdigi tahsildarlara; "Müslümanlar kafirlere haraç vermez" diyerek karsı çıkmış; hatta onlara karsı cihad ilan ederek savaşmıs ve bu yüzden de kendisine "el-Melikü'l-Gazi" ünvanı verilmiştir.[136]

Cend şehrinin jeopolitik durumu oldukça karışıktı. Bölgenin hakimi olan Samaniler ve İç Asya'daki en büyük güç haline gelen Karahanlılar birbirleri ile

[134] Turan, *Selçuklular*, s. 42-43
[135] Köymen, *BSİT*., C. I, s. 21
[136] Turan, *Selçuklu*, s. 63

mücadele içerisindeydiler. Selçuk Bey, Cend'de bir beylik kurduktan sonra özellikle Samani-Karahanlı mücadeleleri sırasında, bölgede siyasi ve askeri bir gücün temsilcisi durumuna gelmiştir. Selçuk Bey'de bu mücadelelere dahil olarak her iki tarafa da asker gönderip karşılığında geniş bozkırlar ve yaşam alanları elde etmiştir. Selçuk Bey'in İslamiyet'e geçmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir. Karahanlılar ve Samanilerin Müslüman olması sebebiyle İslam dini ile tanışmış, şamanizmi bırakarak gönüllü olarak İslamiyet'i seçmiştir. Ayrıca İslamiyet'in öğretilmesi için de çalışmalarda bulunmuştu.

999 yılında Karahanlılar tarafından Samanilerin yenilerek ortadan kaldırılması sonucunda Selçuk Bey'in Samani-Karahanlı mücadelesinde elde ettiği bozkırlar, Selçuk Bey ve Kınık Boyu'nun resmi hakimiyet alanı haline geldi. Selçuk Bey Samanilerin yıkılması ile boş kalan bölgeyi Karahanlılardan önce sahiplenerek buraya yerleşip bu bölgeyi kendilerine yurt olarak benimsemişlerdir. Selçuk Bey ve Kınık boyu, artık kalıcı bir güç ve hakimiyet alanları kesinleşmiş bir beylik olarak anılmaktaydı.

Selçuk Bey, uzun ve başarılı bir ömrün sonunda 1009 senesinde vefat ettiğinde veliahdına büyük ve güçlü bir beylik bırakmıştı. Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu, babasından devraldığı beyliğini daha da güçlendirecek, Büyük Selçuklu Devletinin temellerini atacaktır. Arslan Yabgu, henüz babası Selçuk Bey hayattayken beyliğinin idaresinde görevler almaya başlamıştı.

Bu arada Karahanlı Harun b. İlig Han'ın, Samanoğulları'na saldırması üzerine bu devletin hükümdarı Selçuk'tan yardım istemek mecburiyetinde kalmıştır.

Selçuk bu istek karsısında, oğlu Arslan komutasında bir yardım kuvvetini ona göndermiştir.

992 yılında Samani Karahanlı mücadelesinde Samanilere[137] yardım ederek Karahanlıların mağlup eden Arslan Yabgu, bunun karşılığında Buhara – Semerkand arasında bulunan Nur Ata köyünü Selçuklu Beyliğine yurt haline getirmiştir. Karahanlılar 999 yılında Buhara'yı ele geçirip Samani Devletini yıkınca Samanilerin yerleşim izni verdiği bölgeler Selçuklu Beyliğinin mutlak hakimiyeti altına girmişti.[138] Samaniler, Karahanlılar tarafından yıkılınca Samani Şehzadesi Ebu İbrahim el-Muntasır, Karahanlılara karşı mücadele etmek için Arslan Bey'den yardım istemek zorunda kalmıştır. Samaniler Arslan Yabgu'dan yardım talep ettikleri sırada Karahanlı İlig Nasr Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud ile bir anlaşmaya varmıştır.

Arslan Yabgu, Samani Şehzadesini korumak için giriştiği mücadelede Karahanlı ordusunu bozguna uğratmış ve Samanilerden sonra hakimiyeti altına aldıkları bölgelerden Karahanlıları uzak tutarak yeni sınır komşularına göz dağı vermiş oldu. Bu savaşın sonrasında Karahanlı ordusu bizzat Sol Yabgu'nun komuta ettiği bir orduyla Selçuklu Beyliğinin üzerine taarruza kalkıştıysa da Arslan Yabgu 'unda bizzat ordusu0nun başında bulunduğu bu mücadele de Karahanlılar ikinci bir bozguna daha uğrayarak Selçuklu Beyliğinin gücünü göstermiş oldular.

[137] Sâmâniler (819-1005): Maveraünnehir, Buhara ve Semerkand bölgeleri arasında kurulmuş olan İran asıllıların kurmuş olduğu bir devlettir. Kurucusu Belh şehrinin Sâmân köyünün sahibi Emevi Halifesi Hişâm devrinde İslamı kabul eden bir bir İran'lıdır. Carl Brackelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK., Ankara, 1992, s. 136-139, V. F. Brücher, "Samaniler", MEB. Basımevi, X, s. 140-143

[138] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 17

Arslan Yabgu, babası Selçuk Bey'in ölümü ile eski Türk töresi gereğince büyük erkek çocuğu olarak Selçuklu idaresinin başına bey (başbuğ) olarak geçmiş ve Yabgu ünvanını almıştır. Böylece Arslan Yabgu Selçukluların beyi durumundaydı. Ailenin diğer bireyleri kendilerine bağlı yarı bağımsız durumdaydılar. Genellikle Tuğrul ve Çağrı Bey'e bağlı olan Oğuzlara Selçuklular, Arslan'a bağlı olanlara Yabgulular ve Yusuf Yınal'a bağlı olanlara da Yınallar adı verilmiştir.[139]

Arslan Yabgu, Selçukluların liderliğine geçtiğinde sınır komşuları olan Karahanlılar saltanat mücadeleleri ve iç karışıklıklar ile boğuşuyordu.1012 yılında Karahanlı Hükümdarı İlig Nasr Han'ın vefat etmesi üzerine Karahanlı varislerinden Ali Tekin, yönetimi ele geçirmek için Arslan Yabgu'dan destek talep etti. Öyle görülüyor ki Arslan Yabgu'nun ordusu var arazisi yoktu, Ali Tekin'in ise arazisi var, ordusu neredeyse yok denilecek kadar azdı. Bu duruma göre iki şef birlirlerini tamamlayarak tam bir devlet haline geldikleri söylenebilir. İlgili kaynaklarda kesin kayıtların bulunmamasına rağmen Selçuklu ailesinin başında bulunan Arslan ile Tuğrul ve Çağrı Beyler arasında sıkı bir ilişkinin olmadığı, bir soğukluk ve gerginliğin var olduğu anlaşılıyor. Erdoğan Merçil ve Ali Sevim'in birlikte hazılamış oldukları Büyük Selçuklu Devleti adlı eserde "Ali Tekin'in Arslan Yabgu ile olan ittifakına Tuğrul ve Çağrı Beylerin alınmamasının bir kanıtı da bu soğukluktur." Şeklinde bir ifade aralarındaki gerginliği açıklamaktadır. Ali Tekin, Selçuklu Bey'lerine karşı harekete geçmistir. Tuğrul Bey bunun üzerine çöllere çekilmiştir.[140] Çağrı Bey de beraberindeki 3000 kişilik süvari birliğiyle 1015-1021 yılları arasında Horasan, Rey, Azerbaycan yoluyla Doğu Anadolu'daki Van'a kadar gelmişler,

[139] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 17
[140] Abdülkerim Özaydın, *Sultan Mehmet Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK., Ankara, 1990, s. 498

fetihlerde bulunmuşlar ve bazı beldeleri ele geçirip çok sayıda ganimet elde ettikten sonra tekrar Maveraünnehir'e dönmüşlerdir.[141]

Arslan Yabgu ve Ali Tekin birlikte hareket ederek Buhara kentine girdiler. (1021) Bu stratejik hamle ile birlikte Selçuklu Beyliği artık Buhara kentinde de yerleşme olanağı bulmuş oluyordu.

Arslan Yabgu'nun giderek güçlenmesi ve Cend şehrinden başlayan yayılmalarının Buhara'ya kadar ilerlemesi hem Karahanlılar hem de bölgedeki diğer bir büyük Türk Devleti olan Gazneliler tarafından tedirginlikle karşılanmaya başlamıştı. Karahanlı baş hükümdarı Yusuf Kadir Han, hem tahtına göz dikmiş olan şehzade Ali Tekin hem de ona yardım eden Arslan Bey'i bertaraf etmek için Gazne Sultanı Mahmut Han ile güç birliği yapmak için 1025 yılında bir toplantı yaptılar.

İran ve Turan sorunları üzerine yapılan bu toplantıda:

Ali Tekin'in Maveraünnehir'deki beyliğine son verilecek, hem Karahanlı, hem de Gazneliler için tehlike oluşturmaya başlayan Arslan Yabgu'nun başında bulunduğu Türkmenler Maveraünnehir'den Horasan'a aktarılacaklardı. Amuderya (Ceyhun) Nehri her iki devlet arasında sınır olacaktı.[142]

Gazneli Mahmud alınan kararları hemen uygulamaya girişmişti. Ali Tekin ile çöllere çekilen Arslan Yabgu'ya elçi göndererek dostluk kurmak ve gaza konularının konuşulması için Arslan Yabgu'yu Semerkand'a davet etti. Böylece Mahmud, Arslan Yabgu'yu cenk ederek ortadan kaldırmak yerine hileye başvurdu ve onuruna ziyafet vermek üzere huzuruna çağırarak davet etti. Arslan Bey, bu davete oğlu ve yakın arkadaşlarıyla birlikte sultan Mahmud'un yanına Semerkand'a gitti. Gazneli

[141] İbrahim Kafesoğlu, *Doğu Anadoluya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti*, s. 259
[142] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 20

Mahmut'un Arslan Yabgu onuruna verdiği şölende Arslan Yabgu'ya kendisine yardım etmesi gerekirse ne kadar yardımcı olacağı hususunda sorduğu soruların cevabı karşısında şaşırdı ve Arslan Yabgu'nun gücünün daha fazla ilerlememesi ve kendisi için tehdit oluşturmaması için Kutalmış ve ve beraberindekileri tutuklattırarak, Hindistan'da Kalincar (Kâlencer) Kalesi'nde hapse attırdı.[143] Beraberindeki herkesi kılıçtan geçirdi (1025). Arslan Yabgu yedi yıl boyunca bu kalede hapis kaldı, Arslan Yabgu'nun kabilesinden birkaç Türkmen fırsat bularak Arslan Yabgu'yu kaçırsalarda Arslan Yabgu yeniden yakalanarak bu kalede vefat etti.

Arslan Yabgu'nun öldürülmesi üzerine Kınık boyu lidersiz kalarak dağıldı ve eski güçlerini kaybederek yaşadıkları bölgelerin hakimiyetini elinde bulunduran devlet beyliklerin tebaası haline geldiler. Arslan Bey'in oğlu Kutalmış da babası Arslan Bey gibi Gaznelilerin tutsağı olmuştu ve Selçuklu Beyliğinin idaresi için Arslan Bey'in başka bir veliahdı bulunmadığından lidersiz bir yaşam sürmek zorunda kalmışlardı.

Arslan Yabgu'nun kardeşi, Selçuk Bey'in diğer oğlu olan Mikail'in oğulları Tuğrul Bey ve Çağrı Beyler, ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurmak için genç yaşta bu büyük görevi üstlenerek Selçuklu Beyliğinin içine düştüğü boşluğunu ortadan kaldıracak ve Selçuklu Beyliğini, Büyük Selçuklu Devleti haline getireceklerdir.

Arslan Yabgu'nun tutsak edilmesi ile otorite boşluğuna düşen Selçuklu Beyliğinin tekrar ayağa kalkması on yıl sürmüştür. Bu süre içerisinde Selçukluların birliğini ve ordusunu yeniden bir araya getiren ve düzenleyen Tuğrul ve Çağrı

[143] Köymen, *BSİT*., C. I, s. 87

Beyler, güçlerini toparlayarak tarih sahnesine yeniden çıktılar. Aynı tarihte Gazneli Mahmud vefat etmiş yerine oğlu Mesud Han Ali Tekin'in desteği ile saltanat tahtının başına geçmişti.[144] Tuğrul ve Çağrı Bey'ler, amcaları Arslan Bey'in tutsaklığına son verilmesi karşılığında Gazne Devletine bağlılığı kabul edeceklerini bildirdiler. Gazne Sultanı Mesud Han'da bu teklifi kabul ederek Arslan Bey'i serbest bırakıp ve Selçuklu Beyliğinin tabiiyetini kabul etti. Ancak Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin amacı Selçuklu Beyliğini bağımsız bir devlet haline getirmek olmuştur. Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin bu amaçlarını öğrenen Mesud Han, Arslan Bey ve oğlu Kutalmış'ı yeniden hapse atarak anlaşmayı bozmuş oldu. Tuğrul ve Çağrı kardeşler, amcaları Arslan Yabgu'yu kurtarmak için pek çok teşebbüste bulunsalar da başarılı olamadılar. Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, bir yolunu bularak hapisten kaçarak Buhara'ya dönse de Arslan Yabgu, kalan ömrünü Kalincar (Kâlencer) Hapishanesinde tamamlayarak 1032 yılında vefat etti.[145]

Arslan Yabgu'nun vefatından sonra Selçuklu Beyliğinin tek hakimi Tuğrul Bey ve kardeşi Çağrı Bey olmuştur. Selçuklular, Arslan Beyin ölümünden önce Türk töresi gereği Gazne Devletine bağlı olarak Gazne Ordusunda görev yapıyor, Gazne sınırlarının güvenliğini sağlıyor ve vergi ödüyorlardı. Ancak Arslan Bey'in ölümünden sonra bu bağlılık ortadan kalkmıştır. Tuğrul ve Çağrı Bey'lerde hakimiyet alanlarını genişletmek için, Gazne Sultanından izin almadan kendilerine bağlı Türkmenlerle birlikte Horasan'a geldiler. Daha önceden buraya gelmiş Türkmen gruplarıda kendilerine katıldı. Böylece sayılarını iyice arttırmışlardır. Türk Töresi gereği Boylar, yerleşecekleri bölgelere Büyük Kağanlarının izni olmaksızın göç edemezlerdi. Selçukluların bu eylemi bir anlamda başkaldırı ve isyan olarak

[144] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 20
[145] Köymen, *BSİT*., C. I, s. 89

nitelendirilebilecek durumdadır. Gazne Sultanı Mesud Han, Selçukluların Horasan'a izinsiz olarak yerleşmelerine önce izin verdi. Güçlendikçe kalabalıklaşan Selçuklular, Horasan'dan sonra Merv ve Nesa şehirlerine de girdiler. Selçuk Bey'in bu yayılma stratejisi bir akın gibi algılanabilirdi. Bu sebeple Gazne Sultanına mektup göndererek yurtsuz kaldıklarını, çaresizlik içinde olduklarını ve Horasan, Merv ve Nesa şehirlerinde yerleşim izni verilmesi karşılığında Gazne Devletine bağlı kalacaklarını bildirdiler.[146] Tuğrul Bey'in amacı hakimiyet alanını genişleterek daha geniş alanlarda mücadele ederek önemli ve büyük avantajlar sağlamaktı. Bunun farkında olan Gazne Sultanı Mesud Han, Tuğrul Bey'in mektubuna cevap dahi vermeden ordularını hazırlayarak Selçukluların üzerine sefere gönderdi (1035).

Selçuklular ile Gazne Devleti arasındaki ilk kez vuku bulan bu savaşta Gazne Sultanı, Selçukluların gücünü küçümseyerek ordusunun başına geçmeden Beğdoğdu idaresinde Selçukluların üzerine sefere göndermişti. Tuğrul Bey ve ordusu, Gazne Ordusunu Nesa şehrinin girişinde karşıladı ve Meydan Muharebesi şeklinde gelişen bu savaşta Gazne Ordusu her ne kadar başta Selçuklular üzerinde başarı sağlamış olsada, özellikle Çağrı Bey'in üstün askeri ve savaş yetenekleri ile ağır bir yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kaldı. Gazne ordusu Selçukluları bozguna uğrattığını düşünüp, ganimetlerin paylaşımı ile uğraşırken, Selçuklu ordusu Çağrı Bey komutasında karsı bir saldırıya geçerek Gazne ordusunu 1035 yılında yenmişlerdir.

Bu olaydan sonra Gazne Sultanı Mesud, 1035 yılında elçisiyle Selçuklu Beylerine hil'at ve sancaklarla beraber bir de menşur göndererek, Nesa'yı Tugrul

[146] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 24

Bey'e, Dihistan'ı Çağrı Bey'e, Ferave'yi de İnanç Yabgu'ya verdigini bildirmek zorunda kalmıştı.[147]

Gaznelilere karşı kazanılan bu savaş, Selçukluların devlet kurma yolunda kazandıkları tarihi bir başarıdır. Selçuklular istediklerini almışlardı ama bununla yetinmediler. İlerleyen yıllarda yayılmalarını devam ettirerek üç yıl sonra üç yeni şehirde daha yerleşme izni istediler ve Gazneliler için daha ciddi bir tehdit olmaya başladılar. Sayıları gittikçe artan Selçuklular Gaznelilerden yeni topraklar istemeye başladılar. Gazneli Mesud, Selçukluların bu isteklerini daha önce olduğu gibi yine geri çevirerek, Selçukluları kesin bir şekilde Horasan'dan çıkartma kararı aldı. Üzerlerine öncekinden daha güçlü ve donanımlı bir ordu gönderdi (1038). Sultan Mesud vezirini bir orduyla Herat'a gönderirken, subaşı komutasındaki bir orduyu da Horasan askerleriyle birlikte Merv'deki Selçukluların üzerine hücum etmelerini emretmiş ve kendisi de Hindistan seferine çıkmıştır[148]. 1035 yılında Nesa'da mağlup olan orduya göre çok daha güçlüydü ancak aradan geçen süre zarfında Selçuklularda güçlenmişlerdi. Gazne Ordusu ile Selçuklu ordusu, Serahs şehrinde, 1035 yılındaki gibi yine bir meydan muharebesi ile karşı karşıya geldiler. Gazne Ordusu, yine Çağrı Bey'in askeri yetenekleri ve usta manevraları ile bu savaştan da ağır bir mağlubiyet alarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Selçukluların bu zaferi Büyük Selçuklu Devleti'nin doğuşu anlamına geliyordu. Selçuklular, Gaznelilere karşı kazandıkları bu ikinci zaferle bağımsızlıklarına kavuşmuş oldular.

Tuğrul Bey kendisini Büyük Kağan (Sultanül-Muazzam) ve Sultan, kardeşi Çağrı Bey'i de Melikül Mülük (Melikler Meliki) ilan ederek Büyük Selçuklu

[147] Köymen, *BSİT.*, C. I, s. 226
[148] Turan, *Selçuklular*, s. 60

Devletinin bağımsızlığını ilan etti (1038).[149] Türkistan'ın en önemli kentlerinden olan Horasan, Merv ve Nesa Selçukluların hakimiyeti altına girmiş, Nişabur şehri ise Selçukluların başkenti olmuştu. Bu durum elbette en çok Gaznelilerin itibarına gölge düşürmüştü. Karahanlılar ise yaşadıkları iç karışıklıklar ve saltanat mücadeleleriyle baş etmekten Büyük Selçuklu Devletinin kurulmuş olmasına tepki veremeyecek durumdaydı.

Gazne Sultanı Mesud Han, önceleri bir beylik olarak kendisinden toprak isteyen Selçukluların karşısında zor durumdaydı. Art arda aldığı ağır mağlubiyetler de Mesud Han'ın iktidarına gölge düşürmüştü. Üstelik Selçuklular Gaznelilerin toprakları üzerinde bağımsızlığını ilan etmiş, Gazne Devletinin en stratejik bölgeleri Selçukluların idaresi altına girmişti. Mesud Han, Selçuklularla mücadele etmekten vazgeçmedi. Bu kez ordusunun başına kedisi geçti ve ordusunun tüm gücünü seferber ederek Selçukluların üzerine harekete geçti. Tarihe Dandanakan Savaşı olarak geçen bu olay hem Gazne Devletinin yıkılma sürecini başlatacak ve Türk Dünyasının en büyük güçlerinden biri olan Büyük Selçuklu Devletini Bozkır İmparatorluğundan, Cihan Devletine dönüştürecektir.

Sultan Mesud, 1038'deki ağır mağlubiyetin ardından iki yıl süren bir hazırlık neticesinde çoğunluğu atlı süvarilerden oluşan 100.000 kişilik bir ordu hazırladı. Gazne ordusu Selçuklu ordusuna nispetle oldukça büyük ve kabalalıktı. Gazneli Mesud, ordusunun başında sefere çıkarak 16 Ocak'da Nişabur Şehrine ulaştı. Çok geçmeden sultan Mesud Nişabur'dan 100.000 kişilik devrin en büyük ordusuyla Tus ve Serahs yönünde harekete başladı. Savaşı Nişabur üzerinden kurgulamıştı ancak Serahs savaşında ağır tahribata uğrayan ve halkı çevre şehirlere göç eden Nişabur

[149] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 24

şehri yiyecek ve temiz su sıkıntısı içerisindeydi. Kalabalık ordusunun yiyecek ve içecek ihtiyacını karşılamak amacıyla çevre illerden erzak tedariki yapmaya çalışsa da yeterli olamayınca Merv şehrine ilerlemeye karar verdi. Selçuklular Gazne Ordusunu ilerleme esnasında hem vur-kaç taktikleriyle yoruyor ve yavaşlatıyor, hem de erzak tedariki için lojistik hareketlerini baltalıyordu.

Gazne ordusu hem kalabalık olduğu için yavaş ilerliyor, hem de açlık, susuzluk ve yorgunluk nedeniyle zayıf düşüyordu. Horasan bölgesinde Serahs ile Merv sehirleri arasındaki Dandanakan denilen yerde Selçuklu ordusu ile Gazne ordusu savaşa tutuşmuşlardır. Gazne ordusu Dandanakan kalesine doğru ilerlemekteyken Selçuklu ordusu ilk harekete başladı. Taarruza rağmen kaleye ilerlemeye devam eden Gazne ordusu, hem Selçuklularla hem de susuzluk, açlık ve yorgunlukla mücadele ediyorlardı. Dandanakan kalesine girerek savunma savaşı yapmak Gazne ordusu için önemli bir avantaj sağlayacaktı ancak kaleye girmeleri ve kuşatılmaları halinde dışarıyla bağlantıları kesilecek, artan su sıkıntısı katlanılamaz bir hale gelecekti. Bunun üzerine kaleye sığınarak savunma savaşı yapmak yerine ordunun su sıkıntısını gidermek için birkaç kilometre daha güneyde bulunan su kuyularına doğru ilerlemeye karar verdiler.

Selçuklu ordusu Gazneliler üzerindeki baskısını giderek arttırıyordu. Gazne ordusu ise bir yandan Selçuklulara karşı koymaya çalışıyor, bir yandan su kuyularına doğru ilerlemeye çalışıyorlardı.

Bu durum içerisinde düzeni ve disiplini bozulan Gazne ordusunda, ayrıca sultan ve kumandanlar arasında fikir ayrıcalıkları ve anlaşmazlıklarda ortaya çıkmıştı. Neredeyse ordu savaşamaz hale gelmişti. Bilhassa ordunun bel kemiği olan

saray gulamlarının gevşek davranmaları, başlıca kaygı kaynağıdır.[150] Gazneliler, Selçukluların planlı hareketleri karşısında tutunamayarak sayıca fazla ve güçlü olmalarına rağmen ağır kayıplar vererek yenik düşmeye başladılar.

Savaşın sonunda ağır bir yenilgiye uğrayan Gazne ordusu savaş meydanından düzensiz şekilde çekilmeye başladılar. Savaş 23 Mayıs 1040'da Gaznelilerin yenilgisiyle sonuçlandı. Hatta Gazneli Sultanı Mesud, savaş alanından kaçarak kurtulmuş ve Selçuklu ordusu birçok ganimet elde etmişti. 24 Mayıs günü savaş meydanında Gazne ordusu görülmez bir durumdaydı. Gazneli Mesud ise 100 atlı ile ağlaya ağlaya savaş meydanından kaçarak zorda olsa canını kurtarmıştı. Gazneli Mesud, bu mağlubiyetten sonra otoritesini yitirmiş, askerlerinin saygısını ve bağlılığını kaybetmişti. Kendisine bağlı küçük bir birlik ile Hindistan'a doğru ilerleyerek hem Selçuklulardan hem de kendi askerlerinden kaçmaya başladı. Bu kaçış hareketiyle Selçuklulardan kaçmayı başarabilmişti ancak kendi askerlerinden kaçamayıp askerleri tarafından öldürüldü.

Bu zafer, Türk-İslam ve dünya tarihi bakımından çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Selçuklu Devleti artık tüm Sünni İslam aleminin temsilcisi olup, Sünni İslam alemini iç ve dış tehlikelere karşı koruma görevini üstlenmiştir.[151]

Tuğrul Bey, dedesi Selçuk Bey'in 960 yılında ilk ateşini yaktığı Büyük Selçuklu Devletini yetmiş yedi yıl sonra, 1037 yılında tüm dünyaya ilan ederek Türk Tarihi'nin en önemli gelişmelerinden biri olacak tarihsel süreci başlatmış oldu. Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin birlikte yönettiği Selçuklu Beyliği Samanilerin yıkılmasıyla yerleşik halde yaşadığı coğrafyada güçlenmiş, Gazne Devletinin

[150] Köymen, *BSİT*., C. I, s. 347
[151] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 27

hakimiyet altına aldığı Horasan bölgesinden yayılarak dönemin en büyük Türk Devletlerinden biri olan Gazne Devleti'ni mağlup ederek Nişabur kentinde Büyük Selçuklu Devletinin bağımsızlığını ilan etmişlerdi. İbrahim Yinal'ı Nişabur'a gönderdiler. O orayı da zapt edince Tuğrul Bey ardından Nişabur'a gelip tahta oturarak padişah oldu.[152]

Selçukluların Gazne Sultanı Mesud'u üst üste iki savaşta da ağır bir mağlubiyete uğratması üzerine otoritesi sarsılan Sultan Mesud Selçuklulara karşı kesin bir zafer kazanmak arzusuyla giriştiği Dandanakan Savaşında da mağlup olunca hem savaşı hem de saltanatını kaybetmişti. Dönemin en büyük Türk Devleti olan Gazne Devleti, Mesud'un yokluğunda sahipsiz kalarak zayıflayacak ve yıkılarak tarih sahnesinden çekilecektir. Gazneliler'in boşalttığı bölgelere Selçuklular hakim olmustu. Yani Selçuklular bir nevi, doğu İslam dünyasında coğrafi, siyasi, dini ve kültürel bakımlardan Gazneliler'in mirasçısı olmuşlardı.[153] Böylelikle Selçuklular, Tuğrul ve Çağrı Bey'in liderliginde Horasan bölgesinin tartışmasız hakimi durumuna gelmişlerdir.[154]Aynı tarihlerde bölgedeki diğer bir Türk Devleti olan Karahanlıların ise kısa süre sonra zayıflaması ve zamanla bölünerek yıkılması Selçuklu Devletini Türk Dünyasının tek gücü haline getirecektir.

Dandanakan Savaşını kazanan Selçuklular, Sultan Mesud'un geri dönmeyerek saltanatına sahip çıkmamasını bir fırsat olarak değerlendirip Gazne Sarayına girerek Gazne Devletinin hazinesini savaş ganimeti olarak aldılar. Selçuklular artık hem geniş bir bölgeyi hakimiyetleri altına almış hem de Gazne ganimetleriyle hazinesini doldurmuştu. (1040).

---

[152] Sirac Cüzcânî, "Tabâkat-ı Nâsırî /Selçuklular", çev. Akbar A. Aghdam, *Tarih Okulu,* S. VII, Aralık 2010, s. 115

[153] Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981, s. 147-152

[154] Köymen, *BSİT.*, C. I, s. 343-356

Dandanakan zaferinin ardından Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu Allah'a şükretmek için secde etmişlerdir. Ayrıca bir kurultay düzenlenmiş, bu kurultayda Tuğrul Bey Horasan hükümdarı olarak selamlanmıştır. Kurultayda alınan karar gereği hem kazanılan zaferi, hem de Selçuklu Devleti'nin kurulusunu ilan etmek maksadıyla Karahanlı Hükümdarlarına, Buhara'daki Ali Tekin'e, Böri Tekin'e ve diğer bütün Türkistan büyüklerine fetihnameler gönderilmiştir.[155]

1041 yılına gelindiğinde Selçukluların hakimiyet alanları Horasan, Merv, Fergana, Tohoristan ve Zemindaver şehirlerini içine alan geniş bir coğrafyaya ulaşmıştı. Artık bir beylik değil bağımsız bir devlet olarak anılan Büyük Selçuklu Devleti, toprakları üzerinde hakimiyet kurduğu Gazne Devleti üzerinde otorite kurmuş, hakimiyet alanlarını batıya ve kuzeye doğru genişletmek için sınır komşusu oldukları Karahanlılar Devleti ile karşı karşıya gelmişti. Ancak Karahanlı Devleti, Selçukluların Horasan'ı sahiplenmesi nedeniyle iç karışıklıklar yaşanmaya başlamıştı. Çünkü Horasan, Karahanlılar için büyük öneme sahipti. Karahanlıların uzun süredir Gazne Devletinden almak için uğraştıkları Horasan, bir anda Selçukluların hakimiyet alanına girince Karahanlılar bu başarısızlığın sorumlusu olarak saltanat ailesini hedef aldı ve ülke ikiye bölündü (1042).

Türk Dünyası artık Büyük Selçuklu Devleti'nin başını çektiği bir döneme girmekteydi. 1040'lı yıllarda bölgedeki demografik yapıya baktığımızda Türk Tarihinin Dünya Tarihinde ne denli önemli olduğunu açıkça görmekteyiz. Zira on birinci yüzyılda varlığını devam ettiren altı Türk Devleti bulunmaktaydı. Karahanlılar Marveaünnehir'de, Peçenekler Kuzey Karadeniz'de, Uzlar Balkanlarda, Kapçaklar ise Kafkasların doğusu ve Karadeniz'in Kuzey'inde, Gazneliler Hindistan-

[155] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB. Yay., İstanbul, 1976, s. 139

Pakistan bölgesinde, Selçuklular ise İran-Türkistan coğrafyasında Tarih'e yön vermekteydiler. Bu devletlerin en güçlüsü ve en uzun ömürlüsü elbette Büyük Selçuklu Devleti olmuştur.

Tuğrul ve Çağrı Bey'ler, Büyük Selçuklu Devletinin kurduktan sonra Selçukluların hakimiyet alanlarını genişletmek için yoğun seferler düzenlemekteydiler. Doğuda Gazne Devleti üzerine düzenledikleri seferler 1050 yılına kadar devam etmiş, Karahanlılar ise Büyük Selçuklu Devletinin üstünlüğünü kabul ederek iyi ilişkiler içerisine girmişti.

Doğu ve Kuzey bölgelerde otorite sağlanılmış, sıra batı sınırlarının genişletilmesine gelmişti. Artık hedef İran coğrafyasıydı. Ard arda alınan başarıların sonucu olarak İç Asya ve Orta Doğu'yu Türk Yurdu haline getirilmeye başlanmıştı. 1041'de Kirman'a taarruz eden Selçuklular, 1042 yılında Harezmşahlar üzerine saldırıda bulunmuş daha sonra da Hamedan ve İsfahan şehirlerini alarak hakimiyet sınırlarını Hazar Denizinin güney hattına kadar ilerletmişlerdi.

Tuğrul ve Çağrı Beyler önderliğindeki Büyük Selçuklu Devleti'nin önlenemez ilerleyişi bölgedeki dengeleri tümüyle değiştirmekteydi. Selçukluların akınları 1050'li yıllarda tekrar başladı. 1051 yılında Şiraz, 1052 yılında Umman, 1054 yılında Tebriz, Hille, Musul ve Diyarbakır, 1056'da Huzistan şehirlerini ele geçirdiler. Büyük Selçuklu Devleti artık İran coğrafyasının tam anlamıyla hakimi durumuna gelmişti. Ülkenin sınırları Batıda Bizans, Kuzeyde Gürcistan, Güneyde Abbasiler, Doğuda Kaşmir hattına ulaşmıştı. Yalnızca yirmi yıl gibi bir süre içerisinde Asya'nın dörtte birine hakim olan Selçuklular artık gözünü batıya, Bizans topraklarına dikmişti.

Büyük Selçuklu Devleti yalnızca Türk Dünyası'nın değil İslam Dünyası'nın da en önemli gücü haline gelmişti. Bu sırada İslam Dünyası Mezhep çatışmaları ile boğuşuyor, Şii-Sünni çatışmalarıyla mücadele eden İslâm coğrafyası Arap Yarımadasından dışarı çıkamıyordu. Selçukluların Orta Doğu üzerindeki mutlak hakimiyeti Arap Yarımadasında varlığını devam ettiren Abbasiler için bir umut ışığı olmuştu. Abbasiler, Şii kökenli Büveyhoğulları Devleti'nin baskısı altındaydılar. Bugünkü Suriye toprakları üzerinde hakim olan Büveyhoğulları, mezhep farklılıklarının tetiklediği politik etkenlerle Abbasiler ile mücadele içerisine girmişlerdi.

İslam dünyasının liderliği Hilafet makamındaydı. Hilafet makamı ise Abbasi Devletinin himayesinde bulunuyordu. Halife Kaim, Abbasilerin içinde bulunduğu zor durum üzerine Tuğrul Bey'den yardım talep etmiş Tuğrul Bey, Halife Kaim'in talebi üzerine bizzat ordusunun başına geçerek Büveyhioğullarının Abbasiler üzerindeki baskısını ortadan kaldırmak için Bağdat'a girmişti (1055). Selçukluların Bağdat'a girmesi üzerine Büyük Selçuklu Devleti ile baş etmesi mümkün olmayan Büveyhioğulları Bağdat'ı terk ettiler (1055).

Tuğrul Bey'in Abbasilere yardım etmesi İslâm Dünyasında büyük yankı uyandırmıştı. Büyük Selçuklu Devleti, tarihi boyunca Abbasiler ile ilişkilerde bulunmamış, daha çok Şii kökenli Sasaniler ve ardılları ile siyasi ve politik münasebetler içerisine girmişlerdi. Buna rağmen Sünni inanışa sahip olan Selçuklular, Abbasilerin ve dolayısıyla İslâm Dünyası'nın yardımına koşmuş, İslâm Dünyasının en büyük sorunu haline gelen Şii tehdidini ortadan kaldırarak İslâm'ın Arap coğrafyasının dışına çıkabilmesini sağlamıştır.

Büyük Selçuklu Devletini Cihan Devleti haline getiren Tuğrul ve Çağrı Bey'ler, devam eden yıllarda seferlerle hakimiyetleri altına aldıkları coğrafyalardaki idari ve toplumsal yapılanmayı oluşturarak bu bölgeleri tam anlamıyla Türk Yurdu haline gelmesini sağladılar. 30 yıllık uzun hakimiyet dönemleri boyunca büyük başarılara imza atan Tuğrul ve Çağrı kardeşler, artık yaşlanmışlardı. Ortak Kağan olarak anılan Çağrı Bey 1060 yılında, Büyük Kağan ve Sultan Tuğrul Bey ise 1063 yılında vefat ederek Türk Dünyasına bir Cihan Devleti miras bırakarak hayata gözlerini yumdular.

2. Alpaslan ve Melikşah Dönemi

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk Sultanı olan Tuğrul ve Çağrı Beylerin vefat etmesi üzerine veliahtlar saltanat mücadelesi içerisine girmişlerdi. Oğlu olmayan Tuğrul Bey, kardeşi Çağrı Bey'in büyük oğlu olan Süleyman'ı varis göstermişti. Ancak Çağrı Bey'in diğer oğlu Alp Arslan ve yaşı oldukça ilerlemiş olan Arslan Yabgu'nun (Tuğrul Bey'in amcası) oğlu Kutalmış, Süleyman Han'ın hakimiyetini tanımadıklarını açıkladılar. Kutalmış, önce davranarak Selçuklu Sultanlığını ele geçirmek için Süleyman Han'ın saltanat makamı olan Rey şehrini kuşatması üzerine vezir Amid-ül Mülk diğer varis olan Alp Arslan'dan yardım talep etti. Alp Arslan, Selçuklu veziri Amid-ül Mülk'ün talebi üzerine Kutalmış'ı mağlup ederek savaş meydanında öldürdü[156] ve Amid-ül Mülk'ün Alp Arslan'ı Sultan ilan etmesiyle tahta çıktı ve adına para bastırıldı.[157] Halife Kaim Biemrullah, Alp Arslan'ın tahta çıkması nedeniyle Bağdat'ta büyük bir tören düzenledi. Onun

[156] "Kutalmış'ın savaştan sonra kaçarken attan düşüp kan kaybından öldüğü bilgisi daha kuvvetli bir rivayet olarak görülmektedir." Köymen, *BSİT*., C. III, s. 46
[157] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 48

sultanlığını onaylayıp adına hutbe okuttu. Ayrıca Halife Kaim Alp Arslan'a "Burhanu Emir'ülmü'minin" lakabı verdi.[158]

Sultan Alp Arslan heybetli, siyaset bilir, uyanık, düşman yenen cihangir, ülkeler fetheden bir padişahtı.[159]Alp Arslan artık Büyük Selçuklu Devletinin Sultanı olmuştur. Sultan Alp Arslan taht sorunları nedeniyle kırgın olduğu Tuğrul Bey'in veziri olan Amid-ül Mülk'ü önce vezirlik makamına çıkarttı. Daha sonra Amid ül-Mülk'ü azlederek, yerine Nizâmül-mülk'ü tayin etti.

Sultan Alp Arslan ilk seferini Gürcistan ve Doğu Anadolu'ya yapmıştır. Bu seferlerde yanında veziri Nizâmül-mülk ve oğlu Melikşah'da bulunmaktaydı. Bizans'ın elinde bulundurduğu Kars ve Ani bölgesine kadar gelmiştir. Sultan, Tuğrul Bey zamanında yapılan Anadolu seferlerine devam etmek için Azerbaycan'a gelmiştir. Aras Nehri'ne kadar ulaşıp burada ordusunu ikiye bölmüştür. Alp Arslan, ilk olarak kuzey sınır hattı olan Gürcistan ve batı sınır hattı olan Anadolu'ya seferler düzenledi. İkiye böldüğü ordusunun ilk kısmıyla Ermeni Prensliğini, ikinci grupla Gürcistan'ın kuzey uçlarına kadar ilerlemiştir. Bu gaza seferiyle Bizans'ın elinde bulunan Kars şehrini ve "asla zaptedilemez" denilen Ani Kalesi'ni ele geçirerek Bizans'tan ilk toprağı almış oldu (1064).[160] Bu kale Doğu- Anadolu için önemli bir kaleydi. Hıristiyan dünyası için önemli olan Kars şehrinin Müslümanların eline geçmesi Hıristiyan alemi için büyük bir üzüntü kaynağı olmuştur. İslam Alemi, ilk kez Bizans ve Batı coğrafyasında İslam bayrağının dalgalandığına şahit oluyordu. Bu, İslam Dünyası için yeni bir dönümdü. Çünkü Alp Arslan dönemine kadar İslam yalnızca Orta Doğu ve Arap Yarımadasında Araplar ve Farslar tarafından

[158] Merçil, *Müslüman*, s. 55
[159] Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 110
[160] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 51

benimsenmekteydi. Büyük Selçuklu Devletinin fetihleriyle artık Hıristiyan toplumlar da İslam Sancağıyla tanışmışlardır.

Alp Arslan'ın sonraki hedefi Batı Hazar bölgesi oldu. 1065 yılında Mangışlak bölgesinde huzursuzluk çıkartan Kıpçak ve Türkmen toplumları üzerine yürüdü. Onları kesin bir yenilgiye uğratarak bölgedeki Kıpçak ve Türkmen toplumları itaati altına aldı (1065-1066) Bu tarihten sonra Selçukluların Anadolu içlerine yoğun hareketleri başladı.

Anadolu'da Tuğrul Bey'in komutasında Türkmen akınları devam etmekteydi. Emir Afşin 1067 yılında Kayseri'yi ele geçirip yağmalaması üzerine Bizans İmparatoru olan Romen Diyojen Türkleri Anadolu topraklarından atmak amaçlı bir sefer düzenledi. 1068 senesinde Halep yakınlarına kadar geldi. Ancak bu sefer Türk akınlarını engellemedi. Bunun üzerine Bizans imparatoru yeniden bir sefer düzenleme kararı aldı. Bizans imparatoru ikinci seferinde Fırat Nehri yakınlarına kadar geldi. Ancak Selçuklu akınları farklı kollardan devam ederek Malatya'ya hücüm ettiler. Selçuklu akınları, Kafkaslarda da Alanlarla birleşen Gürcü Krallığının üzerine yapılan seferde de Tiflis'e kadar ulaştı.

Büyük Selçuklu Devleti'nin Bizans toprakları üzerindeki seferleri İslam Dünyasında da büyük yankı uyandırdı. İslam Aleminin Halifesi Mekke'de Hutbeyi Hilafet Makamı ve Selçuklu Sultanı adına okuttu. Halifenin bu davranışı, Selçukluların İslam Dünyasının en büyük gücü haline gelmesi sebebiyle İslam Sancaktarlığı vazifesinin Selçuklular Tarafından gerçekleştirildiğinin ilanı olarak yorumlanmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti gaza seferleriyle Anadolu'yu İslam âlemine kazandırırken Hilafet Makamını taşıyan Abbasiler zayıflamış, çevresindeki tehditlere karşı Selçuklulardan medet umar hale gelmişti. Abbasi Halifesi, 1070 yılında da yine bir Şii Devleti olan Fatımilere karşı Selçuklu Sultanı Alp Arslan'dan yardım talep etti. İslam âleminin en güçlü devleti olan Büyük Selçuklu Devleti, Hilafet Makamını taşıyan Abbasilerin yardımına koşarak Kuzey Afrika Hattını hâkimiyeti altına aldı ve Arap Yarımadasına doğru ilerlemeye çalışan Fatımiler üzerine sefere çıkmak üzere hazırlanmaya başladı. Alp Arslan'ın Mısır seferine çıkacağını haber alan Bizans imparatoru ise bu fırsatı değerlendirerek üç yıl boyunca hazırlandıkları sefere çıkarak tarihe Malazgirt Savaşı olarak geçen büyük mücadelenin fitilini ateşlemiş oldu.

Selçuklular, 1064 yılında başlattıkları akınlarla Bizans'ın hâkimiyetine meydan okumaya başladığında Bizans iç karışıklıklar ve saltanat mücadeleleriyle zor günler geçirmekteydi. Ülkenin yönetimi dul kalmış olan imparatoriçe Eudokia'nın eline geçmişti. Ülkeyi tek başına yönetemeyen Eudokia'nın evleneceği kişi Bizans İmparatoru olacaktı. O da onca damat adayına rağmen hapiste yatan Bizans kumandanı Romen Diyojen'i seçerek evlenmiş, Bizans'ın imparatoru Romen Diyojen olmuştu. Eudoxie, Romen Diyojen'le Selçuklu akınlarını durdurması için evlenmişti.

Romen Diyojen, Selçukluların güçlü taarruzlarına karşı koyabilmek için üç yıl boyunca hazırlandı. Bu hazırlıklar neticesinde hem Roma ordusu hem de Kuzey Karadeniz hattında yaşayan Türk boylarından Peçenek, Uz, Kıpçak toplumlarından paralı askerler ve Anadolu'daki toplumlardan ücreti karşılığında orduda hizmet edecek lejyonerler toplayarak 70 bin kişilik bir ordu hazırladı. Üç yıl süren hazırlıkları neticesinde ordusunu toparlayan Romen Diyojen, Selçuklu Sultanı Alp

Arslan'ın Mısır'a sefere çıkması ile birlikte harekete geçerek Selçuklu toprakları üzerine taarruz başlattı. Alp Arslan, Mısır'a doğru yola çıkmışken Bizans Ordusunun taarruzunu öğrenince geri dönerek Suriye'ye doğru ilerleyişe geçti. Sultan Alparslan, Mısır savaşı için hazırlanmış olduğundan Bizans'la savaşmak için gereken hazırlıkları yapması için zaman kazanmak amacıyla casuslarıyla kendisinin Rey şehrinde konuşlanacağı duyumunu yaydı ve Rey'e değil Muş'a doğru harekete geçti. Sultan Alparslan'ın bu hareketi sonuç verdi ve Bizans Ordusu Rey şehrine doğru ilerledi. Sultan Alparslan ise Malazgirt- Ahlat arasında bulunan Rahve ovasına gelerek karargahını kurdu ve ordusunun hazırlıklarını tamamladı. Ardından Bizans ordusu da buraya geldi.

Sultan Alp Arslan, töre gereği bir elçi görevlendirerek Bizans Ordusunun işine gelmeyecek bir barış teklifinde bulundu. Bu teklifin amacı başlı başına bir barış değil daha çok zaman kazanmak, iletişim kurmak ve düşmanın tavrını ölçmek amacı taşıyordu. Beklendiği gibi Diyojen bu teklifi kabul etmeyerek "Sulh müzakeresini Rey'de yapacağım, Ordumu İsfahan'da kışlayıp Hamedan'da sulayacağım" demiş, Selçuklu elçileri ise "Atlarınızı Hamedan'da kışlayacağınıza eminiz, fakat sizin nerede kışlayacağınızı bilemiyoruz" diyerek geri dönmüştür.[161] Doğu Roma Ordusu, paralı askerlerle birlikte 70.000 kişilik bir orduyla Malazgirt Ova'sının kuzeyinde konuşlanmıştı. Selçuklu ordusunun askeri gücü ise sadece 40.000 kişiden ibaretti. Roma ordusu, bu sefere üç yıl boyunca hazırlanmış, Selçuklular ise Mısır seferi için çıktıkları yoldan dönerek mevcut ordularıyla Malazgirt'e ulaşmıştı. Selçuklu Ordusunun gücü Roma ordusuyla kıyasla yarı yarıya durumdaydı ancak Doğu Roma ordusu içerisinde Müslümanlıkla tanışmamış Peçenek ve Uz Türkleri de

[161] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 64

bulunuyordu. Sultan Alp Arslan, casuslar göndererek aynı soydan olduğu bu Türk birliklerine haber ulaştırıp kendilerine katılmaları teklifini gönderdi. Roma ordusunun en vurucu güçleri bu unsurlardı. Trakya bölgesinde yaşayan Peçenek ve Uz Türkleri ise hem Roma İmparatorluğu ordusu içerisinde sıkça görev yapmakta hem de Batı cephesinde kendi bağımsız hareket edebildikleri savaşlara katılmaktaydılar. Alp Arslan'ın teklifini olumlu karşılayan Peçenek ve Uz birlikleri Roma ordusu içerisinde konuşlanmış ancak Selçuklular için mücadele etmeye karar vermişlerdi.

Her iki tarafta da tüm hazırlıklar tamamlanmıştı. Alp Arslan, mahiyetindeki din alimlerinin de tavsiyesiyle muharebeyi Cuma günü 26 Ağustos'ta yapmaya karar verdi. 26 Ağustos Cuma günü ordusuyla birlikte Namaz kıldı ve dua etti. Bu duanın başta hilafetin merkezi olan Bağdat'ta olmak üzere tüm İslam aleminde derin bir inanç ve içtenlikle yapılacağının yayılması tüm Türk kumandan ve askerlerin üzerinde olumlu bir etki yaratarak, onlara moral verdi.

Alp Arslanı kefeni giyip şehitliği kabullenmiş vakur haliyle gören Selçuklu ordusu ağlayıp helalleşerek savaş düzeni aldı ve Cuma namazından hemen sonra ilk çarpışma başladı.

Alp Arslan Turan taktiğini fevkalade şekilde uygulamaya başladı. Bozkır savaşlarındaki gibi Hilal şeklinde dizilen Selçuklu ordusu düşman üzerine hücum edip ilk vuruşları yaptıktan sonra yavaş yavaş geri çekilerek geriye doğru ok atabilen yetenekli süvarilerin ok atışlarıyla Roma ordusuna kayıplar verdirmeye başladılar. Selçuklu ordusunun ilk saldırıdan sonra geri çekilmesini başarısızlık olarak gören Romen Diyojen, geri çekilen Selçukluların peşinden sürek avı yapar gibi

kontrolsüzce ilerlemeye başlamıştı. Bu esna da Peçenek ve Uz'lar savaşın başlangıcından kısa bir süre sonra planladıkları gibi saf değiştirip Selçuklu ordusu saflarına katıldılar. Bunun yanında Roma ile mezhep ayrılığı yaşayan ve Diyojen'in Ermeni güçleri savaş meydanından çekildiler. Diyojen, Sultan Alp Arslan'ın uyguladığı Turan taktiğinin farkına varınca ağır kayıplar alan ordusunu geri çekmek zorunda kaldı. Savaş Diyojen'in düşündüğü gibi ilerlemiyordu. Önce Peçenek ve Uz'lar karşı safa geçmiş, sonra Ermeniler savaş meydanından çekilmişti. Üstelik Alp Arslan'ın uyguladığı Turan taktiği de orduya büyük kayıplar verdirmişti. Savaş meydanında Türklerin ok atışlarından etkilenen Roma askerleri teslim olmaya can atıyorlardı.

Roma ordusu darbe aldıkça zayıflıyordu ve moral olarak çöküntüye uğramıştı. Frank, Norman, Slav ve Gürcü birilkleri savaş meydanından kaçtılar. Hatta Roma Ordusunun esas güçleri olan seçkin birlikler bile küçük gruplar halinde savaş meydanını terk ediyordu. Yaralı askerler ve kendisine bağlı küçük bir askeri birlikle kalan Romen Diyojen, daha fazla dayanamayıp yenilgiyi kabul etti ve askerleriyle birlikte yaralı bir şekilde esir alındı.

Malazgirt Savaşından ağır bir yenilgiyle çıkan imparator, Sultan Alp Arslan'ın huzuruna geldiğinde utancından başını kaldıramıyordu. Alp Arslan, onun bu haline nezaketle karşılık verip oturttu ve teselli etti. Sultan Alp Arslan Diyojen için özeli bir çadır kurulmasını emrederek kendisine hizmetkar tahsis ettirmiş ayrıca günlük ihtiyaçları ve harcaması için bir miktar para verilmesini istemişti. Alp Arslan Bizans İmparatoruna bir savaş esiri olarak değil, bir konuk hükümdar gibi davranmıştır.

Diyojen, savaş öncesi büyük ve muazzam ordusuyla Türkleri yeneceğinden emin olduğunu, aksi bir ihtimali hiç düşünmediğini açıkça dile getirdi. Sultan Alparslan kendisine "Eğer zafer sizin olsaydı bana ne yapardın?" sorusunu sordu. Diyojen, açık konuşamayıp öldürtürüm diyemeyip sadece "Kamçılatırdım" cevabını verdi. Alp Arslan "Benim size ne yapacağımı düşünüyorsunuz?" sorusuna ise bir ümitle "Ya öldürtürsünüz yahut İslam ülkelerinden birine esir gönderirsiniz. Mümkün görmüyorum ama belkide affedersiniz" şeklinde cevap verdi. Sultan Alp Arslan, yenilgiye uğramış bir imparatoru daha fazla aşağılamamak için kendisini affetti. Sultan onunkulağına iki halka küpe takıp canını bağışladı ve " Gönül hoşluğuyla kendi memleketine git"diye buyurdu.[162] Bizans imparatoruna ağır şartlarla bir antlaşma imzalattı ve onu serbest bıraktı.

Romen Diyojen affedilmişti, ancak ülkesine döndüğünde tahta VII. Mikhail'in çıktığını gördü. Tahtını geri kazanmak isteyen Romen Diyojen girdiği mücadeleler sonucu başarısız olmuş, Kilikya'ya kaçmıştır. Kilikya'da bir kalede yakalanan Romen Diyojen Türklerden görmediği saygısızlığı görmüştür. Gözlerinin kör edilmesinden dolayı oluşan yaranın enfeksiyonu sonucu ölmüştür. Yerine geçen yeni Doğu Roma İmparatoru VII. Mikhail Dukas Selçuklular ile yapılan anlaşmayı kabul etmemiştir. VII. Mikhail Selçuklularla yapılan anlaşmayı kabul etmese de "Malazgirt Savaşı" Selçuklulara Anadolunun tapusunu vermiştir. Malazgirt zaferi ile Bizans'ın gücü kırılıp, Türk güçleri karşısında duracak kalmayınca Türkler açısından Anadolu'ya yayılma ve yerleşme devri başlar.[163]

[162] Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 119
[163] Vladimir Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 38-41

Malazgirt Savaşı'nın kazanılmasıyla tüm Anadolu Selçukluların ayaklarının altına serildi. Artık bir millet olarak sel gibi akan Türkler, bu kez akın amaçlı değil, Anadolu'da fethetikleri bölgelere yerleşme amacı taşıyorlardı.[164] Üstelik Malazgirt yenilgisi tüm batı dünyasını da Türklerin üzerine çekecektir. Malazgirt Savaşına kadar insan bile sayılmayan doğu kavimleri artık Türk Sancağı ile tanışarak Dünyanın Batıdan ibaret olmadığı gerçeğiyle yüzleşecektir.

Malazgirt Savaşından sonra Batı Tarihine yön vermeye başlayan Büyük Selçuklu Devleti, komutanlarına bağımsız taarruz ve sefer emri vererek tüm Anadolu'nun Türk Yurdu haline gelmesi için büyük çabalar sarf etti. Selçuklu orduları sadece bir yıl sonra Ege, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına ulaştı.

Sultanın komutanlarından Emir Saltuk Erzurum bölgesini tamamen ele geçirmişti. Emir Artuk Mardin, Malatya, Harput'u, Emir Çavuldur Maraş'ı ele geçirdi. Onlar buralara yerleşip hakimiyetlerini arttırdıkça daha fazla ülke elde ettiler.[165]

Sultan Alp Arslan, Anadolu'nun fethiyle Batı sınırlarını genişletmişti ancak ülkenin doğusunda henüz fetihler tamamlanmamıştı. Büyük Selçuklu Devletinin batı sınırlarında ikiye bölünmüş ve birbirleri ile mücadele halinde olan Karahanlılar Devleti bulunuyordu. Alp Arslan'ın Belh bölgesinin meliki olan oğlu Ayaz ile damadı olan Karahanlı hükümdarı Şemsülmülük Nasr arasında huzursuzluklar ortaya çıkmaktaydı. Bu sebeple sultan Şemsülmülük Nasr'a karşı Maveraünnehir'e bir sefer yapma gereği duydu. Alparslan, Karahanlıları Selçuklu hakimiyeti altına almak için Maveraünnehir'e doğru sefere çıktı.

[164] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 72
[165] Fazlullah, *Câmi'ü't,* s. 120

200.000 kişilik büyük Selçuklu ordusu gemilerin yan yana dizilip kenetlenmesiyle yapılan köprüden Ceyhun Irmağı'nı 24 günde geçti.[166] Sultan Alp Arslan kısa süre içerisinde Ceyhun Nehrini geçerek Batı Karahanlıların hakimiyeti altında bulunan bölgeye girmişti Ermeni tarihçisi Urfalı Matheos 'ta verilen bilgilere göre bu sıralarda kuşatılan Berzem Kalesi kumandanı Hârezmli Yusuf, büyük Selçuklu ordusu karşısında direnmenin anlamsız olacağını görüp, sultanı öldürmeyi planlamıştı. Sultan Alp rslan, Harezmli Yusuf tarafından çizmesinde sakladığı hançerle sırtından bıçaklanarak öldürüldü. Bizansı dize getirip Asya'nın dörtte birini fetheden büyük kumandan Alp Arslan, Yusuf adında biri tarafından bir hançerle öldürülmüştü (25 Kasım 1072). Yusuf'da sultanın hizmetkarları tarafından derhal öldürüldü. Bazı kitaplara göre gene Alp Arslan'ın savaşta esir aldığı Yusuf Harzemi tarafından öldürüldüğü söylenmektedir. Ferraşların büyüğü olan Cami'-i Nişaburi cesaret göstererek elinde bulunan çekiç/tokmak ile onun (Yusuf'un) arkasından geldi ve onunla kafasına vurdu. (Yusuf) oracıkta öldü.[167]

Alp Arslan'ın beklenmeyen erken ölümü üzerine yerine oğlu Melikşah geçti. Alp Arslan, oğlu Melikşah'ı veliahtı olarak ilan etmiş ve onu yetiştirmeye başlamıştı. Alp Arslan'ın Melikşah'ı veliahtı olarak ilan etmesi, Melikşah'ta devleti yönetcek yetenek ve cesareti görmüş olmasındandır. Henüz sağlığında veliahtı olarak ilan ettiği oğlu Melikşah'a emirlerinin itaatini sağlamış oluyordu.[168] Alp Arslan öldürüldüğünde Melikşah henüz 18 yaşındaydı. Üstelik diğer kardeşleri de saltanat makamına göz dikmiş, kendisiyle mücadele içerisine girişmişti. Genç yaşına rağmen babası Alp Arslan tarafından bizzat saltanat makamına hazırlanan Melikşah, hem kardeşlerine hem de genç yaşına rağmen saltanatına sahip çıkarak bu büyük

[166] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 73
[167] Fazlullah, *Câmi'ü't,* s. 124
[168] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 77

sorumluluğu üstlendi ve Büyük Selçuklu Devleti'ne tarihinin en parlak dönemini yaşattı.

Sultan Alp Arslan son seferini Maveraünnehir'de Karahanlılar üzerine yapmış, sultan bu sefer sırasında Yusuf Berzem tarafından hançerlenmiş ve yaralandıktan dört gün sonra ölmüştü.[169] Sultan Celaleddin Melikşah babasından sonra İran tahtına oturdu ve bütün Turan, Irak dağlıklarını, Taberistan,[170] Rum, Mısır, Şam, Diyarbakır ve Fars memleketini zapt etti.[171] Melikşah'ın sultan olduğu dönem Büyük Selçuklu Devleti'nin en parlak dönemidir. Sultan Melikşah, ilk olarak babasının yarım bıraktığı Karahanlı seferini tamamladı. Karahanlılar, Sultan Alparslan'ın vefat etmesini fırsat bilerek Gazneliler ile birleşerek ülkenin doğu sınırlarına saldırılar düzenliyorlardı. Hakimiyetini kaybettikleri bölgeleri Selçukluların elinden alacaklarını umut ediyorlardı. Melikşah, tahta geçtiği ilk yıl önce Karahanlılar sonra Gazneliler üzerine hareket ederek ülkesinin doğu sınırlarındaki güvenliği sağladı. Karahanlılar yenilgiden sonra ikiye bölündü. Doğu Karahanlılar'ı Karahitaylar, Batı Karahanlıları'ı ise Harezmşah yıktı. Tirmiz'in alınmasıyla da bölgede Selçuklu hakimiyeti kesinleşmiş oldu.

Saltanatının ilk yıllarında, amcası olup Kirman ve Fars sultanlığını yapan Sultan Kavurd ona düşman olarak ortaya çıktı. Kavurd kalabalık bir orduyla başkent Rey'e doğru hareket etti ve Sultan Melikşah onun karşısına çıktı. Kerec şehrinde savaştılar. Üç gün üç gece savaş oldu ve en sonunda Kavurd kaçtı.[172]

---

[169] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 77
[170] Tâberistan: İran'ın kuzeyinde bir eyalettir. *Kâmusü'l-A'lâm*, IV, s. 2993
[171] Cüzcânî, "*Tabâkat-ı*", s. 120
[172] Muhammed Şebankâreî, "Mecma'u'l-Ensâb/ Selâcika", çev. Ahmad Hesamipour Khelejânî, *Tarih Okulu*, S. IV, 2009, s. 143

Melikşah'ın genç yaşta tahta geçmesini fırsat olarak gören amcası Kavurd'da Bağdat'dan başkaldırarak isyan hareketine girişince genç sultan, Kavurd'un isyanını bastırarak hem dış hem de iç tehditlere karşı devletini güvence altına aldı (1073).

Alp Arslan döneminde ağır şartlar altında barış imzalamak zorunda bırakılan Bizans İmparatorluğu, anlaşma şartlarını ihlal etmeye başlamıştı. Bunun üzerine sultan Anadolu seferlerini hızlandırarak Anadolu'daki Selçuklu hâkimiyeti pekiştirildi. Anadolu, İç Asya, Türkistan ve İran coğrafyaları tamamen Selçuklu hakimiyeti altına girmiş durumdaydı. Bu coğrafyanın tam ortasında bulunan Suriye ise halen Fatımilerin kontrolündeydi. Devam eden yıllarda Suriye ve Kudüs'te uzun süredir hâkimiyet kurmuş olan Fatımilerin üzerine taarruzlar düzenlenerek bu bölgeleri de Büyük Selçuklu Devleti hakimiyeti altına alındı (1078).

Büyük Selçuklu Devletinin önlenemez ilerleyişi devam eden yıllarda da şiddetlenerek devam etti. Sultan Melikşah, 471 (M.1078-1079) senesinde Semerkand'ı kuşatıp ele geçirdi.[173] İç ve Sınır tehditlerini ortadan kaldırıp Suriye'yi hakimiyeti altına katan Melikşah, 1078-1079 yıllarında Kafkaslara doğru taarruzlara girişerek Gürcistan Krallığını ve bölgede hüküm süren diğer mahalli krallıkları hakimiyeti altına aldı. Anadolu, Orta Doğu ve İç Asya'yı hakimiyeti altına alan Melikşah'ın yeni hedefi Arap Yarımadası oldu. Arap yarımadasının güvenliğini tahsis etmek için stratejik öneme sahip olan Hicaz, Yemen ve Aden Körfezi de Selçukluların idaresi altına girdi (1086).

1080'li yılların sonuna gelindiğinde ülkenin doğuda bulunan Karahanlılar oldukça zayıflamış ve dış tehditlere karşı kendilerini savunamayacak duruma gelmişlerdi. Melikşah, Doğu-Batı Karahanlılar arasındaki münasebetlere dahil olarak

[173] Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 128

Batı Karahanlıları kendi siyasi otoritesi altına almaya başladı. Batı Karahanlılar kendilerini idare edemeyecek duruma geldiler. Bunun üzerine Melikşah, Batı Karahanlıların en önemli kentlerinden biri olan Buhara'yı ve Semerkand'ı zapt ederek bu önemli Türk-İslam coğrafyasını hakimiyeti altına aldı (1089). Batı Karahanlı Devleti artık Selçuklu himayesi altına girmişti. Artık Karahanlı Hükümdarı bir vali gibi Melikşah'a bağlı olarak görev yapıyor, hatta Karahanlı Hükümdarlarını bizzat Melikşah tayin ediyordu. Melikşah zamanında Selçuklu komutanları Filistin ve Yemen'de fetihler yapmışlardır. Melikşah'ın batı bölgesinde yürüttüğü fetih politikasının temelini Türkmen emirler oluşturmaktaydı.

Çağdaş ve o devire yakın kaynakların belirttiğine göre Melikşah zehirlenerek öldürülmüştü. Bu zehirlenme olayı sultanın Hurdik adlı bir hizmetkarı tarafından gerçekleştirilmiştir. Hurdik kulak karıştırma aletini zehirlemiş, sultan Melikşah'ta bu aleti kullandıktan sonra bir kaç gün içinde hastalanarak ölmüştür.[174] Zehirlenerek öldürülen Melikşah, hâkimiyet sürdüğü 20 yıl boyunca Büyük Selçuklu Devletini Türk Tarihinin yüz ölçümü bakımından en büyük coğrafyasına sahip ülkesi haline getirmişti. Melikşah öldüğünde arkasında Marmara Denizinden Kafkaslara, Balkaş-Issık gölünden Kuzey Afrika'ya uzanan muazzam büyüklükte bir devlet bıraktı.

Sultan Melikşah gerek Müslüman, gerekse Hıristiyan tarihçiler tarafından yaptıkları işlerden dolayı daima övgü ile bahsedilmiştir. Bu kaynaklara göre onun hükümdarlık yılları, genel bir huzur, güvenlik ve adalet içinde geçmişti. Kendisi iyilik sahibi birisiydi. Onun zamanında her taraf bolluk ve bereket içinde olmuştu. Halkı kendisinden çok korkardı. O ise zalimleri yakalar, mazlumlara kesinlikle haklarını veren adil bir hükümdardı.

[174] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 133

Melikşah, Büyük Selçuklu Devleti'ni Türk Tarihinin en geniş hakimiyet alanına ulaştırmıştı ancak Büyük Selçuklu Devleti için çöküş en tepe noktasında gerçekleşti. Melikşah döneminde Büyük Selçuklu Devleti en parlak dönemini yaşamış hakimiyet sahası sınırları Akdeniz ve Marmara Denizi'nden Kaşgar'a, Kafkasya'dan Yemen'e kadar uzanıyordu. Melikşah'ın ölümüyle birlikte Selçuklular Duraklama Devri'ne girmiş oldu. Melikşah'ın ölümünden Mehmed Tapar'ın sultan oluşuna kadar geçen dönem (1105) Büyük Selçuklu Devleti'nin Fetret Devri'dir.[175]

3. Berkyaruk Dönemi ve Sonrası

Melikşah'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Berkyaruk, babasının saltanat makamını korumayı başaramadı. Melikşah'ın ölümünü fırsat bilen saltanat varisleri birer birer ayaklanarak Büyük Selçuklu Devletini zayıflatan ve bölen süreci başlattılar.

İlk başkaldıranlardan biri Melikşah'ın kardeşi, Selçuklu Meliki (Valisi) Tutuş oldu. Tutuş, yeğeni Berkyaruk'un hakimiyetini kabul etmeyerek saltanat üzerinde hak iddia etti.[176] Berkyaruk, amcası Tutuş'un başkaldırısı ve taarruzu üzerine giriştikleri savaşta Tutuş'u öldürerek bu tehdidi ortadan kaldırmıştı; ancak Melikşah'ın ölümü geniş Selçuklu coğrafyasında isyan ve başkaldırı için fırsat kollayan zümrelerin ayaklanmalarıyla çok daha kötü bir hal aldı.

Arap Yarımadasının en stratejik bölgesi olan Mısır'da bulunan Fatımiler Batınilik adı verilen radikal bir inanış ile isyan hareketine girişmişlerdi. Sultan

[175] Köymen, *BSİT*., C. II, s. 3
[176] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 140

Berkuyaruk taht mücadeleleriyle meşgul olduğu Fetret Devri'nde Batınilerin durumu kuvvetlenmeye başlamıştı.[177] Onlar bu mücadele ortamından yararlanarak faaliyetlerini arttırdılar. Bu inanışın en önemli aktörlerinden biri olan Hasan Sabbah, muhtelif bitkilerle imal ettiği uyuşturucu tesirli maddeleri kullanarak fedailer yetiştiriyor, aldıkları uyuşturucuların tesiriyle doğa üstü halisünasyonlar gören fedailer Hasan Sabbah'ı tartışılmaz bir lider olarak görerek onun için kolayca ölüme atlayabiliyorlardı.

Hasan Sabbah, etrafında topladığı hizmetkarlarıyla İran'ın Alamut şehrindeki Alamut Kalesini zapt edip konuşlanarak yetiştirdiği fedailerle Büyük Selçuklu Devletinin siyasi, askeri ve din önderlerine suikastlar düzenliyordu. Melikşah döneminde başlayan bu hareketi ortadan kaldırmak için düzenlenen sefer ise Melikşah'ın ölümü üzerine yarım kalmıştı. Melikşah öldükten sonra daha da şiddetlenen Batınîlik hareketi Selçuklu Devletine tabi toplumların kışkırtılmasında ve isyana teşvik edilmesinde önemli bir etken olmuştur.

Sultan Berkuyarık'ın Müeyyidilmülk'ü öldürtmesinden dolayı, Batiniler ordu içinde de yayılmaya başladılar, çok sayıda askeri kendi taraflarına çektiler. Ayrıca kendi görüşlerine karşı çıkanları ölümle tehdit etmeye başladılar. Emirleri sultan Berkuyaruk'a Batinilerin daha fazla güçlenmeden ortadan kaldırılması gerektiğini belirttiler. Bunun üzerine sultan Berkuyaruk askerleriyle Batinilerin peşine düşerek onların öldürülmesine izin verdi.

Melikşah'ın ölümü ile başlayan ayaklanmalar ve isyanlar, Haçlı Seferleriyle daha içinden çıkılamaz bir durumun ortaya çıkmasına sebep oldu. Batı, Bizans'ın muhafazası, Müslüman toplumların Avrupa'ya ilerleyişinin engellenmesi ve

[177] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 160

Selçuklu Hâkimiyetine giren Suriye ve Filistin'in geri alabilmek için büyük hazırlıklara girişmiş ve yüz binlerce askerden oluşan bir ordu hazırlayarak Haçlı Seferi olarak adlandırdıkları büyük taarruzu gerçekleştirmişti. İç çekişmeler ve isyanlarla uğraşan Berkyaruk, Haçlı seferlerine karşı direniş gösteremeyince Filistin ve Suriye'nin bir bölümü Haçlı Ordusunun denetimi altına girdi.

Ortaya çıkan bu zor durum neticesinde hem Anadolu'da hem de diğer pek çok bölgede yerel hükümdarlar Selçuklu Devletine bağlılıklarını sona erdirerek isyan ettiler ve bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Bu durum hem ülkenin düzenini ve nizamını bozuyor hem de saltanat adaylarının ellerini güçlendiriyordu. Anadolu'da sefer için görevlendirilen ve bu bölgelerde idareci tayin edilen komutanlar isyan etmiş, bağımsız olarak hareket etmeye başlamışlardı. Kafkaslarda hakimiyet altına alınan Gürcüler ve diğer yerel hükümdarlıklar ayaklanıyor ve Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olmadıklarını ilan ediyorlardı. Mısır Fatımilerin, Suriye ve Filistin Haçlı Ordusunun denetimi altına girmişti. Büyük Selçuklu Devleti artık sadece İran ve Maveraünnehir bölgesi ile çevresinde hâkimiyetini koruyabiliyordu. Berkyaruk'un bu çöküş dönemindeki hâkimiyeti vefat ettiği 1104 yılında kadar devam etti. Çok genç yaşta Selçukluların hükümdarı olan Berkyaruk, 1104 yılında hayata gözlerini yumdu.[178] Berkyaruk öldüğünde sadece yirmi beş yaşındaydı. Sultan Berkyaruk yumuşak huylu, cömert, sabırlı, akıllı ve çok iyi ahlaklı bir hükümdardı. Sultan Berkiyaruk bin Melikşah hoş huylu ve güzel yüzlü bir padişahtı. Gençti ve bağışlayıcıydı. Onun zamanında hadiseler, vak'alar, inkılab ve ızdırablar ortaya çıktı. Çocuk yaşta olmasına rağmen bir gün gün yüzü görmedi.[179]

[178] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 173
[179] Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 139

Berkyaruk'un ölümü üzerine yerine kardeşi Mehmet Tapar geçti. Mehmet Tapar dönemi de Berkyaruk döneminde olduğu gibi iç karışıklıklar ve çöküş süreci ile devam etti. Ülkenin içinde bulunduğu zor durumdan çıkması için Kafkaslara ve Mısır'a seferler düzenleyip başarılı sonuçlar almış olsa bile bu zaferler Büyük Selçuklu Devletini içinde bulunduğu zor durumdan kurtulması için yeterli olamadı. Mehmet Tapar'ın on dört yıllık hakimiyeti sürecinde Büyük Selçuklu Devletinin zayıflaması ve bölünmesi durdurulamamıştır. Mehmet Tapar'ın otoritesinin sarsıldığı dönem ola Fetret Devri'nden, Sultan Sencer'in Büyük Sultan olarak Selçuklu tahtına çıkması ile başlayan istikrarlı devreye, Selçuklular tarihinin "İkinci İmparatorluk Devri" olarak adlandırabiliriz.[180]

Mehmet Tapar'ın ölümünden sonra yerine daha önce veliahtı ilan edilmiş olan oğlu Mahmud Büyük Selçuklu Devleti'nin başına geçti. Sencer ise kardeşinin vefatına çok üzülmüş ve mateme bürünmüştü. Mahmud'un yaşının küçük olması ve devleti yönetecek çağa gelmemiş olmaması sebebiyle devlet adamlarının etkisi altına girmeye başladı. Melikşah'ın oğlu, Mehmet Tapar'ın kardeşi Horasan Maliki (Valisi) Sencer, yeğeni Mahmud'u tahttan indirerek yerine kendisi geçti ve yeğeni Mahmud'u himayesi altına alarak Irak Selçuklularının sultanı ilan etti. Sultan Sencer, Horasan valisi iken Karahanlıları, Gaznelileri ve Gurluları kendisine bağlamıştı. Gur, Afganistan'da Helmand vadisiyle ve Herat arasında kalan bölge olup, bugün Hezaristan denilen dağlık bir ülkedir. Buraya hakim olan Gurlar genel anlamda sultan Sencer'e bağlıydılar.[181] Başarılı idaresi döneminde Maveraünnehir bölgesini uzun süre idare etmekteydi. Ancak bu başarılar bölgelere ayrılan ve bağımsız hareket eden Selçuklu Devletlerini bir araya getirmeye yetmedi. 1141 yılında

[180] Köymen, *BSİT*., C. II, Giriş, s.1
[181] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 207

Karahıtaylılar'ın Selçuklu sınırlarına kadar ulaşmasıyla Karahıtaylılar ile giriştiği mücadelede mağlup olunca itibarını kaybetti ve Maveraünnehir, Karahıtaylıların eline geçti.

Sultan Sencer'in Karahıtaylılar'a mağlup olmasıyla otorite boşluğunun tekrar ortaya çıktığı Büyük Selçuklu Devleti'nde yüksek vergiler sebebiyle isyan eden Oğuzlar vergi vermeyi reddedip daha geniş hakimiyet alanı talep edince Büyük Selçuklu Devleti'nin hakimiyetine son darbe vurulmuş oldu. Ayaklanan Oğuzlar, soydaşları olan Sultan Sencer'i esir alıp Horasan bölgesini zapt ettiler (1153). Oğuzlara esir düşen Sultan Sencer, bir süre sonra serbest bırakılsa da kısa süre sonra vefat etti. Bölünme dönemi Sultan Sencer'in vefaatı ile başlamış oldu. Çünkü Sultan Sencer devrine baktığımızda Ön ve Orta Asya devletleri onun yüksek hakimiyetini az veya çok sembolik mahiyette dahi olsada kabul etmiş bulunuyorlardı. Büyük Sultan'ın vefatından sonra Büyük Selçuklu Devleti tam anlamıyla yıkılma sürecine girmiş oldu.

Büyük Selçuklu Devleti, Melikşah'ın ölümünden sonra zayıflayıp iç ve dış tehditlere karşı koyamaz duruma gelince bulundukları bölgelerde Büyük Selçuklu Devletinin valisi ve meliki olarak görev alan idareciler bağımsızlıklarını ilan ederek Büyük Selçuklu Devletinden ayrı ve müstakil olarak hareket etmeye başlamışlardı. Bu devletler ilerleyen dönemlerde zayıflamış, kendi içinde bölünmelere uğramış ve zamanla Boylar ve Aşiretlere kadar bölünerek Anadolu Beylikleri dönemini başlatmıştır.

Irak Selçukluları olarak adlandırılan yönetim, Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından sonra saltanat makamının idare ettiği Irak bölgesinde kurulan

otoritedir. Save Savaşı'ndan sonra kurulan Irak Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Mahmud bin Muhammed'dir.[182] Melikşah'ın ölmesi üzerine Suriye, Kirman ve Anadolu Selçuklularının bağımsızlıklarını ilan etmesiyle yalnız kalan Büyük Selçuklu Devleti, Horasan bölgesinin valisi Sencer'in kendisini Büyük Selçuklu Devletinin Sultanı ilan etmesi ve yerine geçtiği yeğeni Mahmud'u Irak sahasının Sultanı ilan etmesiyle ortaya çıkmıştır.

Irak Selçukluları Irak, Azerbaycan ve Kuzey İran'ın bir bölümünü içine alan dar bir alanda kısa bir süre hüküm sürebildi. Zamanla aşiretlerin bir araya gelerek oluşturdukları Atabeyliklerin söz sahibi olması ve itibar kazanmasıyla idari otoritenin Atabeyliklere geçmesi sebebiyle gücünü kaybetti. 1194 yılında son Irak Selçuklu Sultanı 3. Tuğrul Bey'in Harezmşahlılar'a mağlup olmasıyla bu bölge Harezmşahlılar'a geçti ve Irak Selçukluları tamamen yıkılmış oldu.

Irak Selçukluları'nın çöküşünde en büyük etkenlerden bir tanesi devletin başına tam anlamıyla lider ve yönetici vasıfları taşımayan kişilerin geçmesi olmuştur. Bu sebeple devleti, hükümdarların arkasında ikinci planda kalan atabeyler yönetmişlerdir. Ayrıca atabekliği ele geçirmeye çalışan Türk emirlerin de çöküşü hızlandırdığı görülmektedir. Abbasiler siyasi otoriteye kavuşmak açısından kendilerine Selçukluları rakip olarak görmüşler ve bu Türk devletini yok edebilmek için her türlü yolu denemişlerdir.

Kirman Selçukluları, Çağrı Bey'in oğlu, Tuğrul Bey'in yeğeni Kavurd'un lideri olduğu Kirmanların, Büyük Selçuklu Devletinin bölünmesiyle Basra Körfezi yakınlarında bulunan Kirman şehrinde kurdukları sultanlıktır. Melikşah tarafından boğdurulan Kavurd'un oğulları Büyük Selçuklu Devletine bağlı olarak yaşasalar da

[182] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 231

Büyük Selçuklu Devleti'nin bölünmesi ile bağımsızlıklarını ilan ederek bir süre bağımsız olarak bu bölgede yaşadılar. Zamanla Gurluların himayesine girseler de tekrar bağımsız hareket eden Kirman Selçukluları, 1187 yılında Oğuz Başbuğu Dinar tarafından mağlup edilerek yıkıldı.

Suriye Selçukluları, Melikşah döneminde Suriye valisi olan Tutuş'un Melikşah'ın ölümü üzerine bağımsızlığını ilan etmesiyle ortaya çıkan Selçuklu Devletidir. Tutuş, bağımsızlığını ilan ettiğine Büyük Selçuklu Devletinin hükümdarı Melikşah'ın oğlu Berkyaruk ile mücadele etmiş, mağlup olarak savaş meydanında ölmüştü ancak, oğulları Rıdvan ve Dokak Suriye Selçuklularının yönetimini devralarak 1117 yılına kadar devam ettirdiler. Hakimiyet dönemleri süresince Haçlı Ordusu ile mücadele etmiş ve sınırlarını Güneydoğu Anadolu bölgesine kadar genişletmiş olsalar da aşiretlerin bir araya gelerek oluşturdukları Atabeyliklerin güçlenmesi ve imtiyaz kazanması üzerine zayıflayarak 1117 yılında yıkıldı ve beyliklere bölündü.

Selçuklular'ın Bizans İmparatorluğuna karşı kazandığı Malazgirt zaferinden sonra Türkler, Anadolu'ya yerleşmeye başlayarak bu topraklar üzerinde çeşitli adlar altında siyasi birlikler oluşturmaya başlamışlardır. Bunların içinde en önemlisi ve en uzun ömürlü olanı şüphesiz Türkiye Selçuklu Devleti'dir.[183]

Anadolu Selçukluları, bölünen diğer Selçuklu Devletlerinin aksine Melikşah'ın ölümünden daha önce bağımsızlığını ilan etmişti. Anadolu fatihi ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Süleymanşah Büyük Selçuklu İmparatoru Alp Arslan'ın ölümü üzerine Melikşah'ın saltanatın başına geçtiği sıralarda ülke içinde ortaya çıkan birtakım karışıklıklar sırasında kardeşleri Mansur,

[183] Ali Sevim, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi*, TTK.., Ankara, 2003, s. 1

Alpilik ve Devlet ile birlikte Selçuklu emir ve kumandanlarının fetihlere devam ettikleri Anadolu'ya gelip Fırat Irmağı boylarında ve Urfa yörelerinde fetihlerde bulunmaktaydılar.[184]

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu içlerine taarruz eden Anadolu Selçukluları, Büyük Selçuklu Devletini kuran Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin amcası Arslan Yabgu'nun torunu Süleyman Şah (Kutalmış'ın oğlu) komutanlığında İznik'e kadar ilerlemiş, 1075 yılında bağımsızlığını ilan ederek Büyük Selçuklu Devleti'nin Bizans sınırında Anadolu Selçuklu Devletinin temellerini atmıştı. Süleymanşah'ın temellerini kurduğu Anadolu Selçuklu Devleti'nin kendi adına özel para bastırıp, hutbe okuttuğu hususunun tespit edilmemesi üzerine, hukuki bakımdan Selçıklu İmparatorluğuna bağlı olduğu görülmektedir. İlerleyen yıllarda hakimiyet alanını genişleterek Konya'yı başkent yapmış, Anadolu içlerine taarruz eden İlhanlılar tarafından mağlup edilerek yıkılmışlardır. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti'nin 1075- 1318 yılları arasında devam eden hükümdarlık dönemi sona ermiş oldu ve Anadolu Selçuklu Devleti tarih sahnesinden kalkmış oldu.

[184] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 421

B. HÂNDMÎR ve DÖNEMİ

1. Hândmîr Zamanında Timurlular

Timurlular, Orta Asya ve İran'da hüküm sürmüş İslam devletidir. Timur tarafından kurulduğu için kurucusunun adına nisbe olmuş bir devlettir. Timur Devleti XIV. yüzyılın ikinci yarısında Semerkand'da ortaya çıkarak kısa bir süre içerisinde Türk tarihinin önemli devletlerinden biri olmuş ve gerek dünya tarihinde gerekse Türk tarihinde önemli bir yer işgal etmiştir.

Aksak Timur 25 Şaban 736 (9 Nisan 1336) tarihinde, Semerkand'ın güneyinde şimdiki adı Şehr-i Sebz olan Keş şehrinde dünyaya gelmiştir.[185] Timur Devri tarihçileri onu Cengiz Han'ın bir silah arkadaşının soyundan, hatta doğrudan Cengiz soyundan gelmiş gibi göstermişlerdir. Aslında kendisinin Moğollukla hiçbir alakası yoktu Türktü.[186] Timur'un dünyaya geldiği tarihlerde Çağatay Hanlığı bir sarsıntı geçirmekteydi. Hakimiyet Cengiz Han'ın soyundan gelen hanların yerine, kabile reislerinin elinde bulunuyordu.

Timur Çağataylar ile Moğollar arasındaki mücadelelerden faydalanarak, 1370 yılında Maveraünnehir'e hakim olarak Semerkand'da tahta çıktı.[187] 782'de (M. 1380) Ceyhun'dan geçerek "üç yıllık sefer" diye anılan yolculuğunun ardından Azerbaycan'ı aldı ve topraklarını Irak'a kadar genişletti.[188] Timur 1399-1400'lü yıllarda önce bir Türk devleti olan Memlûkleri, daha sonra başka bir Türk devleti

[185] İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK., Ankara, 2014, s. 6
[186] R. Grosset, *Bozkır İmparatorluğu, Attila/Cengiz Han/Timur*, 1. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul, 1980, s. 386
[187] Aka, *Timur*, s. 15
[188] Aka, "Timurlular", *DİA*, XXXXI, s. 177,

olan Osmanlıları yendi.[189] Ölümünden sonra ardında geniş sınırları olan bir imparatorluk bıraktı. Fakat hanedan mensupları arasında vuku bulan kavgalar ve mücadeleler yüzünden kısa sürede parçalanıp, tarih sahnesinden silinmiştir.

Timur'un vefatından[190] sonra veliahdı Pir Muhammed, oğlu Şahruh ve Miran Şah'ın oğlu Halil Sultan arasında taht mücadeleleri, kavgalar, darbeler, saray ihtilalleri meydana gelmeye başladı. Ancak aile mensupları bu mücadeleler sonucunda herhangi bir başarı sağlayamadılar. Semerkand'ı ele geçiren Halil Sultan şehri muhafaza edemedi, daha sonra şehri ele geçiren Şahruh'da ciddi bir teşebbüste bulunamamıştı.

Timur hanedanlığı içerisinde devam eden mücadeleler sırasında Azerbaycan'da Karakoyunlular Timur devleti için tehlike oluştururken, Ankara Savaşı ile duraklama süreci yaşayan Osmanlı Devleti yeniden toparlanmıştı. Orta Doğu'ya ve Karakoyunlulara karşı bir darbe indirmek ve gücünü göstermek için Şahruh, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya sefer düzenledi. Ancak Karakoyunlularla ilgili sorun Şahruh'un sağlığında çözümlenmedi. Kendi torunu Sultan Muhammed, Şahruh'a karşı ayaklandı. Bu ayaklanma sonucu torunu üzerine harekete geçen Şahruh Rey yakınlarında mide rahatsızlığı sebebiyle hayatını kaybetti.[191] Timur'un oğulları arasında Şahruh en iyi kumandan, kahraman asker, barışçıl, ılımlı bir kişi, Fars edebiyatının tesirinde, büyük bir imarcı, şair ve sanatçıların koruyucusu, korkunç Timur'un bu oğlu Asya'nın en mükemmel hükümdarlarından birisi olmuştur.

---

[189] Detaylı bilgi için bkz: Aka, *Timur*, s. 38-39; Grosset, *Bozkır*, s. 418-420

[190] Timur'un 807 yılının Şaban ayında (M. Şubat 1405) vefat ettiği kesindir. Bilgi için bkz. Aka, *Timur*, s. 45

[191] Aka, *Timur*, s. 103; Aka,"Timurlular", s. 117

Şahruh'un oğulları daha önceden vefaat ettikleri için saltanat tahtına Uluğ Bey çıktı. Uluğ Bey iki yıl boyunca saltanatta kaldı. Saltanatta kaldığı süre boyunca aktif bir yöneticilik yapamamıştır. Uluğ Bey, oğlu Abdüllatif tarafından öldürüldü ve Uluğ Bey'in ölümünden sonra karışıklıklar ortaya çıkmaya başladı.[192]

Abdüllatif dönemi karışıklıklar giderek arttı. Onun dönemi, babası Uluğ Bey'in dönemine kıyasla din adamları bakımından iyi, halk ve asker için kötü geçmiştir. Zamanın tarihçilerinden Abdürrezzak-ı Semerkandî'nin verdiği bilgilere göre Abdüllatif ne yaşlılara, ne de gençlere merhamet gösteren birisiydi.[193] Verdiği emirlere itaat etmekten en ufak sapma gösterenleri şiddetle cezalandırırdı. Onun yönetiminden memnun olmayanlar, ona karşı ayaklanmaya cesaret edemeyecek kadar ondan korkmaktaydılar. Ancak buna rağmen birgün bir suikast teşebbüsünde bulunulmuştur. Bu teşebbüs Uluğ Bey'in öcünü almak isteyen adamları tarafından gerçekleştirilmiştir.

Abdüllatif'in bir suikast sonucu öldürülmesinden sonra, İbrahim Sultan'ın oğlu Mîrzâ Abdullah hapisten çıkartılarak tahta oturtulmuştur. Onun dönemiyle birlikte Abdüllatif'in dönemine kıyasla daha sakin ve yumuşak bir dönem başlamış oldu. Ancak bu durum dönemin din adamları tarafından hoş karşılanmıyordu. Bu yüzden dönemin kadısı Ebû Said Mîrzâ Han'ı serbest bırakıp, ona biat etti. Ebû Said Mîrzâ Han Özbeklerin desteğini sağlayarak, Semerkand'a hücum etti ve Çağataylar'ı yenilgiye uğrattı. Ebû Said Mîrzâ Han'ın dönemi din adamlarının dönemi oldu. Türkistan'da bu olaylar meydana gelirken, Horasan ve Irak-ı Acem'de Timurlu

[192] İsmail Aka, Uluğ Bey'in ölümünü oğlu Abdüllatif'in teşviki ile zamanında babasının Uluğ Bey tarafından öldürüldüğünü söyleyen Abbas adında birisi tarafından gerçekleştirildiğini belirtmekte ve Uluğ Bey'in ölüm tarihini Ekim 1449 yılı olarak vermektedir. Aka, *Timur*, s. 111-112
[193] Aka, *Timur*, s. 116

mirzaları arasında çekişmeler ve mücadeleler yaşanırken, Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah 862 (M. 1457/1458) yılında Herat'ı ele geçirdi.[194] Ebû Said Mîrzâ Han Herat'ı ele geçirmek üzere hareket ettiğini öğrenen Cihan Şah oğlu Hasan Ali'nin Tebriz'i ele geçirerek hükümdarlığını ilan etmesi üzerine Ebû Said Mîrzâ Han ile arasında sulh yapılmasına karar verdi. Bir süre sonra Cihan Şah'ın öldürülmesi ile Ebû Said Mîrzâ Han, İran'ın batısını ele geçirmeye karar verdi. Ancak bu sefer Ebû Said Mîrzâ Han'ın ölümü ile sonuçlandı. [195]

Ebû Said Mîrzâ Han'ın ölümü ile Hüseyin Baykara, Herat şehrine geldi. Oğulları ile uğraşmak zorunda kalan Hüseyin Baykara, kendi döneminde ayrıca açlık, kıtlık, mali sıkıntılar ve idari yapılarda da güçlükler ortaya çıkmıştı. Ancak en büyük sıkıntı mali alanda meydana çıkmıştı. Buna karşı çözüm olarak vezirlik makamına iki kişi aynı anda getirilmiş, ancak yine de karşılaşılan sorunlar çözümlenememiştir.

Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra birbirinden nefret eden iki oğlu Muzaffer Hüseyin ile Bediüzzaman'ın ortak sultan ilan edilmesi oldukça tehlikeli bir süreci başlatmış oldu.

Maveraünnehir'de durumunu güçlendiren Muhammed Şeybânî Han 1507 yılında Herat'ı ele geçirdi. Şah İsmail'in 916 (M. 1510/1511) yılında Şeybânî Han'ı öldürmesinden yararlanan Babûr'ün tüm gayretlerine rağmen, ülke Özbeklerin istilasından kurtulamadı. Timur sülalesi, ancak Babûr'un Hindistan'da kurduğu devlet sayesinde varlığını sürdürdü.

---

[194] Aka, "Timurlular", s. 177

[195] Ebû Said Mîrzâ Han'ın ölümü 1469 yılının Şubat ayıdır. Aka, "Timurlular", s. 178; Aka, *Timur,* s. 133

Müellifimiz Hândmîr'in içinde bulunduğu devri açıklamak için öncelikle Hüseyin Baykara devrini açıklamak gerekmektedir. Hüseyin Baykara devri müellifimiz Hândmîr'in aktif bir şekilde tarih yazıcılığı ve siyaseti takip etmeye başladığı dönemdir. Timur Devleti'nin siyasi tarihinin önemli noktalarından birisi de Hüseyin Baykara devridir.

Timur Devleti'nin son ve en tanınmış hükümdarı Hüseyin Baykara'dır. Hüseyin Baykara bin Mansur bin Baykara bin Ömer Şeyh b. Timur 1438 senesinde Herat'ta doğmuştur.[196] Hüseyin Baykara, Timur'un Ömer Şeyh'den olan torunu Baykara'nın torunudur. Anne ve babası da Timurlu ailesinden gelmektedir. Hüseyin Baykara küçük yaşta babasını kaybetmiştir.

Şahruh'un vefatından sonra çalkantılı olan dönemin ardından Şahruh'un Baysungur'dan olan torunu Ebu'l Kasım Babûr egemen olmuştu. Hüseyin Baykara annesi ile görüşmelerinden sonra Babûr'ün hizmetine girdi. İlk yönetimle ilişkisi de onun sarayında gerçekleşmiştir. 1454 yılında Babür'ün Semerkand'a düzenlediği ikinci seferde yer almış, ancak Horasan'a geri dönmeyerek Ebû Said Mîrzâ'nın yanında kalmıştır. Ömer Şeyh kolundan olan Muhammed oğlu Üveys'in ayaklanması ardından bütün şehzadelerle birlikte Hüseyin Baykara'da Semerkand Kalesi'ne hapsedilmiş, bu haber üzerine kendisi de Timur soyundan gelen Hüseyin Baykara'nın annesi Firûze Begüm oğlunun affedilmesini sağlamıştır. Hüseyin Baykara'nın bu olaydan sonra tekrar Ebu'l Kasım Bâbür'ün hizmetine girmiştir.[197] 1457 senesinde Bâbür'ün ölümünden sonra meydana gelen çekişme ve mücadeleler sırasında Herat'tan ayrılarak Merv'e çekilmiş, Merv ve çevresine hakim olan Mîrzâ

[196] Aka, *Timur*, s.
[197] Barthold, "Mîr Ali Şir Nevâî ve Siyasi Hayatı II", çev. Abdullah Caferoğlu, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, C. X, S. 58, Ulus Basımevi, Ankara, 1937, s. 363; Aka, *Timur*, s.138

Sencer'in yanına giderek kızı Bike Sultan Begüm ile evlenmiştir. Kısa zamanda kayınpederinin güvenini kazanan Hüseyin Baykara, 1457 yılında Mîrzâ Sencer, Meşhed seferine çıkarken, Merv'in yönetimini Hüseyin Baykara'ya bırakmıştı. Her ne kadar Mîrzâ Sencer'in yokluğunda Merv'in hakimiyetini kendi üzerine almış olsa da, geri bırakmak zorunda kalmıştır.

Hüseyin Baykara'nın gençlik dönemi bozkır ve çöllerde macera aramakla geçmiştir. Yanında bulunan az sayıdaki adamları ile Özbek Han'a başvurarak Ceyhun'un Özboy bölgesinde küçük bir bölgenin yönetimini ele aldı. 1468 yılında Özbek Han'ından yardım istedi. Tam bu sırada Özbek Han'ı Ebu'l Hayr'ın ölümü ile Özbekler arasında çıkan karışıklıklardan yararlanarak Horasan'a hakim oldu.[198]

Ebû Said Mîrzâ Han 1468 senesinde Azerbaycan seferine çıktı. İran halkı ise Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasında meydana gelen mücadelelerden usanmışlardı. Ebû Said Mîrzâ Han, gerçekten büyük denilecek başarılar kazandı. Tebriz'e kolaylıkla hakim oldu. Kendisine olan güveni arttı. Uzun Hasan Bey üzerine yürüdü. Ancak bu kibir onun sonunu getirdi. Uzun Hasan Bey'e esir düştü. Şubat 1469 yılında öldürüldü. Ebû Said'in Akkoyunluların elinde öldürülmesi haberi Herat'a ulaşınca, Hüseyin Baykara hemen Herat üzerine yürüdü. 1469 yılında Herat'ı ele geçirdi ve hutbeyi kendi adına okuttu.[199] Herat halkı tarafından hükümdar olarak tanınmış (24 Mart 1469) ölümüne kadar Horasan'a hükmetmiştir (4 Mayıs 1506).

Hüseyin Baykara'nın egemenliğinin ilk yıllarında bazı güçlüklerle karşılaşmıştı. Onun bundan sonra ki en büyük rakibi Şahruh'un oğlu Yadigar Muhammed Mîrzâ oldu. Akkoyunlu hükümdarından yardım gören Yadigar

[198] Hüseyin Baykara, Özbeklerin yardımını almaya gerek kalmaksızın Horasan'a hakim oldu. Aka, *Timur*, s. 139
[199] İsmail Aka bu tarihi 24 Mart 1469 yılı Cuma günü olarak belirtmiştir. Aka, *Timur*, s. 139

Muhammed Mîrzâ'nın iyice tehdit edici bir hal alması üzerine Hüseyin Baykara, Yadigar Muhammed Mîrzâ'nın üzerine yürüdü. Ancak Yadigar Muhammed Mîrzâ'nın yardımından Uzun Hasan'ın birlikleri karşısında fazla direnemedi. Küçük bir grubu kente bırakarak bozkıra çekilmek durumunda kaldı. Herat'ta ayaklanma ve kargaşa baş göstermeye başladı. Hüseyin Baykara, şair ve devlet adamı olan Ali Şîr Nevâî'nin, Herat'a giderek Herat'ın durumunu incelenmesini istemiştir. Halkın içinde bulunduğu kargaşadan yararlanan Hüseyin Baykara taraftarları Muhammed Mîrzâ'nın sarayına baskın yaparak Yadigar Mîrzâ öldürüldü.[200]

Yadigar Mîrzâ'nın ölümünden sonra Hüseyin Baykara'nın Herat'ta ki hakimiyeti aralıksız olarak devam etmiştir. Otuz yedi yıllık saltanat dönemi, küçük bir toprakparçası üzerinde olmasına karşılık Doğu tarihinin en iyiliksever hükümdarlarından biri yapmıştır.[201] Onun zamanında başkent Herat hem sanat hem de eğlence merkezi olmuştur. Ancak ülkenin egemenliği Hüseyin Baykara'nın oğullarının bağımsızlık eğilimleri tehdit etmekteydi. Bediüzzaman 1490 yılında Belh valiliğine atanmıştı. Hüseyin Baykara, Bediüzzaman'ın oğlunun görevine müdahale edilmiş, bu müdahele sonucu babasına karşı ayaklanmış olan Bediüzzaman yenilmiş, aynı zamanda Hüseyin Baykara bu ayaklanmalar sonucu torununun öldürülmesine sebep olmuştu. Bu durum baba ile oğul arasındaki çekişmeyi giderek artırmıştır. 1499 yılında Bediüzzaman Herat'ı kuşatmıştı.[202]

1500'lerden itibaren Herat üzerindeki Özbek baskıları artmış, batıda Akkoyunlu Devleti'nin yerini Safevi Devleti almıştı. Hüseyin Baykara onlarla mücadele içine girmekten dikkatle kaçınmıştı. Ceyhun boyu kalelerine güvenerek,

[200] Aka, *Timur*, s. 137-140
[201] Grosset, *Bozkır*, s. 433
[202] Aka,"Timurlular", s. 178-179; Aka, *Timur*, s. 149; Grosset, *Bozkır*, s. 433

Özbeklerle herhangi bir harekete geçmemişti. Ancak Özbeklerin Ceyhun'u aşarak, Horasan'ın içlerine kadar akınlar yaptıklarını görünce tehlikenin farkına vararak sefer yapmaya karar verdi ve güçlü bir ordu hazırladı. 1506 senesinde Hüseyin Baykara, Özbeklerin üzerine hareket etti. Ancak bu sefer sırasında Hüseyin Baykara öldü (5 Mayıs 1506).[203]

Yerine iki oğlu Bediüzzaman ve Muzaffer Hüseyin birlikte hükümdar ilan edilmeleri gerçekten hayret edilecek bir durum oldu. Ancak her ikisi de babalarının toplamış olduğu orduyu yönetip, Özbeklere karşı savaşacak niteliklerde değillerdi. Bâbur'ün savaşı sürdürme ısrarı da yarar sağlamadı ve Bâbur çekildi. Disiplinsiz kalan ordu dağıldı.

XVI. yüzyıl Timurlular içi felaket devri oldu. Cengiz Han'ın torunu olan Şiban'ın kolundan gelen Özbekler, önce Harezm ve Maveraünnehir'i, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra, Herat'ı ele geçirerek Timur hakimiyetine son verdiler.[204] Timur sülalesi, ancak Bâbur'un atalarının topraklarında başarı sağlayamayınca Hindistan'a giderek, burada kurduğu Türk – Hind İmparatorluğu sayesinde varlığını sürdürdü.

Timurlu soyunun son büyük hükümdarı olan Hüseyin Baykara'nın devri ve sonrası askeri fetihler ve savaşlar açısından değil, daha çok Türk kültürünün Kuzey Asya, Hint ve hatta Çin etkileriyle buluşarak yeni eserlerin oluşturulduğu bir döneme ev sahipliği etmiştir. Hüseyin Baykara Herat'ta ki sarayını canlı bir bilim merkezi durumuna getirmiş, döneminin önde gelen düşünür ve sanatçılarını koruma altına alarak onların yakınlıklarını kazanmıştır. Böylelikle kültürün şekillenmesinde önemli

[203] Aka, *Timur*, s.151
[204] Aka, "Timurlular", s. 178, Aka, *Timur*, s. 152

rol oynamıştır. Kendi koruması ve himayesi altına aldığı en önemli kişi çocukluk arkadaşı ve aynı zamanda başarılı şair ve devlet adamı Ali Şîr Nevâî'idi.[205]

Veziri Mîr Ali Şîr Nevâî Çağatay Türk Edebiyatının ilk büyük ediplerinden olmuştur. Türkçeyi olduğu kadar da Farsça'yı da mükemmel bir suretle bilen bu büyük adam Türkçenin en az Farsça kadar edebiyat dilinin üstün olduğunu, hatta Farsça'yı geçebileceğini göstermiştir. Hüseyin Baykara ve çocukluk arkadaşı olan Ali Şîr Nevâî birlikte Çağatay edebiyatında Nevâî - Baykara dönemi olarak adlandırılan bir dönemi açmışlardır. Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî Farsça ve Çağatayca şiirler yazmışlardır. Böylece Çağatay dili ve edebiyatının klasik seviyeye ulaşmasında önemli rol oynamışlardır.

Sultan Hüseyin Baykara genellikle öğleye kadar devlet işleriyle meşgul olup öğleden sonra sarayındaki kültür, sanat ve edebiyat adamlarıyla sohbetler düzenlerdi. "*Hüseyin Baykara Divanı*" veya "*Hüseyin Baykara Meclisi*" diye meşhur olan bu eğlence ve şiir sohbetleri pek çok Türk sarayında sanat, edebiyat ve şiirin himaye edilmesine örnek teşkil etmiştir. Osmanlı edebiyatında Hüseyin Baykara adı daha ziyade sazlı sözlü eğlencelerle anılmış, pek çok şair kendi dönemindeki meclisleri Baykara meclislerine benzetmeyi âdet edinmiştir.[206]

Çağdaşları arasında yumuşaklığı ve merhameti ile fark edilen Hüseyin Baykara Herat'taki sarayını son derece parlak bir ilim merkezi haline getirmiştir. Sarayına bilhassa Fars şairi Câmi'yi, iki Fars tarihçisi (dede ve torun) Mîrhând ve

[205] Günay Kut, "Ali Şîr Nevâî", *DİA*., II, s. 450
[206] Hamid Algar - Ali Alparslan, "Hüseyin Baykara" *DİA*., XVIII, s. 530-532,

Hândmîr'i, büyük Fars ressamı Bihzâd'ı ve tezhip ustası Meşhed'li Sultan Ali'yi davet etmiştir.[207]

2. Gıyâseddin Muhammed b. Hamideddin Muhammed Hândmîr

II. ı. Hayatı

Timur Devleti kaynakları incelendiğinde, bir tarihçi için kötü olarak nitelendirilebilecek bir etken olarak, sadece devlet içi siyasi olaylar ve vuku bulan olaylar anlatılmıştır. Ayrıca hükümdara sadık aile mensupları hakkında bilgiler bulmak da mümkündür. Timur Devri tarihçilerini incelediğimizde Timurlu devri edebiyatına ve İran edebiyatına büyük katkısı olan Ali Şir Nevâî ve himayesine aldığı birçok tarihçiyi zikretmek gereklidir. Bunlardan en önemlileri, Ali Şîr Nevâî'nin kültür okulunda yetişmiş, dedesi Mîrhând'ın gözetiminde genç yaşta pek çok ilim meclisinde yer almış ve önemli eserler meydana getirmiş Mîrhând'ın kızından olma torunu Hândmîr'dir.

Tam adı Gıyâsüddîn b. Hâce Hamideddîn Muhammed b. Hâce Celâleddin Muhammed b. Hâce Burhâniddîn Muhammed-i Hüseyn-i Hândmîr. Hândmîr kelimesi çeşitli şekillerde okunmuştur. Kayıtlara "Hand-emir", "Hundmîr" veya "Hondmir" şeklinde geçmiştir. Hicri onuncu yüzyılın meşhur ve önemli edip ve tarih yazarlarından birisidir.

[207] Grosset, *Bozkır*, s. 433-434

Mîrhând'ın torunu olan Gıyâseddin Muhammed b. Hamideddin Muhammed Hândmîr 1475 [208] yılında Herat'ta doğduğu belirtilmektedir. *Habîbü's Sîyer*'i yazmaya başladığında 47-48 yaşlarında olduğu dikkate alınırsa onun 879-880 (M. 1474-1475) yılları arasında doğduğu söylenebilir.[209] Hândmîr *Habîbü's Sîyer*'in önsözünde yaşadığı yılları Hicri 880-942 yılları arasında vermektedir.

Aslen Şiraz'ın seyyidlerindendir.[210] Ailesi de Herat'ta yaşamıştır. Hândmîr, yüksek seviyede idareci ve alimlerin yetiştiği, Buhara'dan Belh'e göç etmiş bir seyyid ailesine mensuptur. Babası Hümâdüddîn, Ebû Said'in oğlu Semerkand hükümdarı Sultan Mahmud Mirzâ'nın veziri olarak görev yapmıştır.[211] Annesi *Ravzâtü's Safâ*'nın müellifi olan Mîrhând'ın kızıdır. Annesi Hândmîr'i oğul, kendi babasını ise oğlunun babası olarak göstermekteydi. Bu yüzden Hândmîr, Mîrhând'ın üvey oğlu olarak bilinmiş ve bu sebeple yanlışlık yapılmıştır."[212] Claud Field, *Persian Literature* adlı eserinde müellifimizin babasını Mîrhând olarak açıklamış ve onu örnek aldığı belirtilmiştir.[213] Aslında müellifimiz Hândmîr küçük yaştan itibaren dedesi Mîrhând'ın yanında yetişmiş ve kendisine dedesini örnek almıştır. Zeki Velidi Togan ise "Anne tarafından *Ravzâtü's Safâ'nın* müellifi Mîrhând'ın torunudur."[214] şeklinde yaptığı açıklama ile müellif ile dedesi Mîrhând'ın akrabalık dereceleri hakkında bilgi vermiştir.

Dedesinin yönlendirmeleri ve tavsileri ile ün kazanabileceği bazı eserlerin kompozisyonu üzerinde çalışmalarda bulunmak için kendisini hazırlamıştır.

[208] Claud Field, *Persian Literature*, Herbert & Daniel, London, Canada, Tarihsiz, s. 289
[209] İsmail Aka, "Hândmîr", *DİA*., XV, s. 550, Hândmîr, *Habîbü's Siyer*, C. I, (Önsöz), s. 75
[210] Zeki Velidi Togan, "Hândmîr", *DİA*., V-1 içinde s. 210-211
[211] Aka, "Hândmîr", s. 550
[212] Hândmîr, *Habîbü's*, C. 3, Bölüm 3, s. 239
[213] Field, *Persian*, s. 289
[214] Togan, "Hândmîr", s. 210- 211

Müellifimiz Hândmîr, gençlik yıllarında kendisine eşsiz kütüphanesinden yararlanma fırsatı veren Ali Şîr Nevâî'nin hizmetine girmiştir.[215] Böylece onun eşssiz kütüphanesinden yararlanarak devrinin genç alimlerinden ve ediblerinden birisi olmuştur.

Hândmîr'in içinde bulunduğu devri açıklamak için öncelikle Hüseyin Baykara devri ve sonrasında olan olayları açıklamak gerektiğini belirtmiştik. Çünkü Hüseyin Baykara devrinde meydana gelen olaylar hem müellifimiz Hândmîr'in canlı bir şekilde tarihi olaylara tanıklık etmesi ve tanıklık ettiği olayları eserlerine aktarması bakımından önem teşkil etmektedir. Hüseyin Baykara zamanında gerçekleşen olaylar Timur Devletini, Hüseyin Baykara'nın oğullarını ve müellifimiz Hândmîr'in etkileneceği olayların başladığı dönemdir. Hândmîr, Hüseyin Baykara'nın hayatta olduğu dönemde Timur devletinde aldığı görevler sayesinde büyük ilerlemeler katetmiştir.

Hândmîr, ilk olarak Hüseyin Baykara'nın (ö. 911/1506) sağlığında oğlu Belh hâkimi Bedîüzzaman Mirzâ'nın hizmetine girdi. Belh hâkimi Bedîüzzaman Mirzâ'nın, Hândmîr'e verdiği ilk görev Hicri 909 (M.1503/1504) yılında olmuştur. Muhammed Şeybânî Han'ın birlikleri Horasan'a saldırmaktaydı. Bedîüzzaman Mirzâ bu saldırı karşısında babasından yardım istedi. Ancak babası ile arasında oluşan ayrılıktan dolayı babası oğluna yardım etmedi. Böylece Bedîüzzaman Mirzâ Özbeklerin direnişin karşısına kendisi geçmek zorunda kaldı. Hândmîr'i de kendisine destek vermesi için, Kunduz hakimi emir Hüsrev Şah'ın yanına bir heyetle birlikte gönderdi.[216] Ancak Emir Hüsrev Şah'ta Şeybânî Han'ın kardeşi Muhammed Han'ın

[215] Field, *Persian*, s. 289
[216] Aka, "Hândmîr", s.551

saldırıları ile mücadele etmekteydi. Bu yüzden Bedîüzzaman Mirzâ'nın kendisinden istemiş olduğu yardım talebine cevap veremedi. Hândmîr sonuç alamadan geri dönmek zorunda kaldı.

Zi'lhicce ayının 11'nde Pazartesi günü sultan Hüseyin Baykara öldü.[217] Vasiyeti üzerine fethettiği yerler Bedîüzzaman ve Muzaffer Hüseyin arasında paylaşıldı. Her iki kardeş kendileri için vezir arıyorlardı. Hândmîr, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra, büyük oğlu Bedîüzzaman Mirzâ tarafından sadr tayin edilerek ilmî çalışmaları ve vakıf işlerini denetlemekle görevlendirildi. Böylece Bedîüzzaman, Hândmîr'i kendi vezaretinde tutmuş oldu.

Hândmîr ömrünün sonuna kadar Bedîüzzaman Mîrzâ'nın veziri olarak görevde kaldı. Tüm seyahatleri sırasında veziri, sultanına eşlik ediyordu. Bedîüzzaman Mîrzâ, vezirine karşı saygılı davranıyordu. Savaşlarını, fethettiği yerleri, yenilgilerini vezirine anlatıyordu ve veziri de bu anlattıklarını kaleme alarak yazıyordu. Ağır ve önemli görevlerini de bu vezire vermekteydi.

Sultan Mîrzâ'nın ölümüyle, Muhammed Han Şeybânî durumu fırsat bilerek, saldırılarını arttırdı. Hicri 912 (M. 1506/1507) yılında Bedîüzzaman Mirzâ, Hândmîr'i Kandahar hükümdarı olan Emir Şûca'nın yanına yardım istemesi için yolladı. Hândmîr, Herat'a ulaştığında, Bedîüzzaman'ın kızı öldü. Hândmîr böylelikle Kandahar'a gidemeden geri dönmek zorunda kaldı.

Şeybânî Han 913 (M. 1507) yılında Herat'a saldırdı. Şehzadeler de bu saldırıyı önleyemediler. Şeybânî Han 913 yılı 8 Muharrem Cuma (M. Mayıs 1507)

[217] "Herat'tan ayrıldıktan az sonra Baba ilâhi menziline gelindiğinde rahatsızlanarak öldü. (5 Mayıs 1506)" İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, s. 151; *Mekârimül Ahlâk*'da Hüseyin Baykara'nın ölümü Pazartesi günü 11 Zilhecce 911 (M.1505) olduğunu belirtmektedir. Hândmîr, *Mekârimül Ahlâk*, (Önsöz), s. 20

Herat'ı muhasara edince ulema ve şehrin ileri gelenleri, Özbek hakimiyetini kabul ettiklerini bildiren mektubu kaleme almak üzere Hândemîr'e yetki vermişlerdir.[218] Hândmîr'in hazırladığı yazı, şehrin muhtesibi bulunan yeğeni Mevlânâ Osman tarafından Şeybânî Han'ın ordugâhına götürüldü.[219]

Böylece Herat'ın yönetimi Özbeklerin eline geçmiş oldu. Hândmîr, Şeybânîler'in Herat hâkimiyeti sırasında da bir müddet daha makamını korumuştur. Şeybânî Han'ın, Şah İsmâil tarafından yenilmesinden sonra 913 (M. 1507) yılında Safevîler Herat'a girdiklerinde Hândmîr de şehirde bulunmaktaydı.[220]

Şah İsmail, Herat'ı alıp asayişi sağladıktan sonra, Özbekleri defetmek için İran'ın doğusuna, özellikle Horasan'a doğru yöneldi. Şah İsmail 916 yılında (M. 1510) Özbek Han'ı Şeybânî Han'ı öldürdü. Böylece Özbeklerin tehdidi geçici bir süreliğine kalkmış oldu. Hândmîr 916 (M. 1511/1512) yılına kadar, Herat'ta kalmaya devam etti. Herat'ta kaldığı süre boyunca Herat'ın durumu karışık olduğundan dolayı kitap yazdı.[221] *Habîbü's Siyer* adlı eserinde müellifimiz gün be gün olan tüm olayları doğru bir şekilde kaydetti.

Özbeklerin Han'ı 919 yılında (M. 1513) Herat'ı yağmaladı. Hândmîr kargaşa yılları olan 916-920 (M. 1510-1514) arasında ailesi ile birlikte savaştan ve saltanat iddası olanlardan uzak olmak için 920 (M. 1514) yılında Herat'ın doğusundaki Poşt (Peşt) köyüne çekildi.[222] Eserlerini burada oluşturmaya başladı.

Bu sırada Bedîüzzaman Mirzâ, Safevîler'e sığınmış, Şah İsmâil de Osmanlılar'a yenilmişti. Bu durum üzerine Bedîüzzaman'ın oğlu Muhammed

[218] Hândmîr, *Habîbü's*, C. IV, s. 376, Aka, "Hândmîr", s. 551
[219] Hândmîr, *Habîbü's*, C. IV, s. 376
[220] Hândmîr, *Mekârimül*, (Önsöz), s. 22
[221] Hândmîr, *Habîbü's*, C. IV, s. 394; Hândmîr, *Mekârimül*, (Önsöz), s. 22
[222] Hândmîr, *Mekârimül*, (Önsöz), s. 23

Zamân, Gürcistan'da hâkimiyeti ele geçirdi ve Hândmîr, Muhammed Zamân Mirzâ'nın dikkatini çekti. Özbeklerin hücumundan sonra Hândmîr bir süre boyunca vezaretten kendi isteği ile uzaklaştı. Daha sonra Muhammed Zamân Mirzâ birlikte Belh'e gittiyse de Safevîler'in artan baskısı yüzünden Kandehar'a geçmeye karar veren Muhammed Zamân Mirzâ'dan ayrılarak tekrar Poşt'a döndü.

1521 yılında son hâmisi Mîr Gıyâseddin Muhammed'in öldürülmesinden sonra yine Herat'ta kalmaya devam etti.[223] Müellifimiz *Habîbü's Siyer*'in I. cildini Mîr Gıyâseddin Muhammed'in teşviki ile yazdı. Bu sırada Herat yeniden karmaşık duruma düştü ve onu eserlerini yazmaya teşvik eden Mîr Gıyâseddin Muhammed öldürüldü.[224] Böylece *Habîbü's Siyer*'in ilk cildinin düzenlenmesi gecikmiş oldu.

Şah İsmail'in emri ile Durmuş Han hükümdar, veziri ise Hâce Habîbullah-ı Sâvecî oldu. Onun sayesinde Hândmîr yeniden kitap yazmaya başladı.

Bâbür'ün 1526 ve 1527 yıllarında Kuzey Hindistan'da kazandığı zaferler sonucunda, politik, dini ve kültürel bakımdan hakimiyet arayan son dönem Timur dünyası, Hindistan'a gitmeye başladı. Hândmîr'de Bâbür'e hizmet etmek için Hindistan'a gelen kişilerden birisiydi.[225]

Hândmîr, 933 yılı Şevval ayı (M. Temmuz 1527) ortalarında Kandahar'a, buradaki birkaç aylık ikametinin ardından Hindistan'a gidip Mevlânâ Şehâbeddîn-i Muammâyî ve Mirza İbrâhîm-i Kānûnî ile birlikte 4 Muharrem 935 (M. 18 Eylül 1528) günü Agra'da Sultan Bâbür'ün huzuruna çıktı.[226] Sultan Bâbür'ün ilgisi çekti ve sarayın ileri gelenlerinden oldu. Burada iltifatlarına mazhar olduğu Bâbür'ün 935

[223] Aka, "Hândmîr", s. 551
[224] Hândmîr, *Mekârimül*, (Önsöz), s. 24
[225] Charles Melville, *A History of Persian Literature*, Vol. V, London, 2012, s. 583
[226] Hândmîr, *Habîbü's*, (Önsöz), s. 73; Aka, "Hândmîr", s. 551

(M. 1529) yılındaki Bengal seferine katıldı, daha sonra da devamlı şekilde onun maiyeti arasında yer aldı. Bâbür Şah'ın ölümüne[227] kadar onun hizmetinde kaldı.

Bâbür'ün ölümünün ardından "emîr-i müverrih" ünvanı ile oğlu Hümâyun'un hizmetine girerek onun yakınları arasında bulundu.[228] 937-963 (M. 1530-1556) yılları arasında Hümâyun'un sarayında kaldı ve onun emri eli Qanuni Humayun'u yazdı. Hümâyun'un Gucerât seferi sırasında vefat eden Hândmîr, vasiyetine uyularak Delhi'de Şeyh Nizâmeddin Evliyâ ve şair Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin mezarlarının yakınına defnedildi. Said Nefisi'nin kaleme aldığı *Düstur'ül Vüzera*'nın önsözünde Hândmîr'in ölüm yılı 941 (M. 1534/1535) yılında Gucerât seferinde öldüğü belirtilmiştir.[229]

Hândmîr'in ölüm yılını Teskiret'ül Şahid Sadık 942 (M. 1536/1537) yılı olarak belirtmiştir. Vasiyeti üzerine naaşını Delhi'de Nizameddin Evliya ve Emir Hüsrev'in yanında toprağa vermişlerdir.[230]

Yukarıda siyasi tarihini genel hatlarıyla belirttiğimiz gibi özellikle Hüseyin Baykara'nın vefatından sonra, iki oğlunun eş zamanlı olarak hükümdar ilan edilmesi oldukça karışık bir durumun oluşmasına sebebiyet vermiş ve her iki oğlun da Özbek gücüne karşı koyabilecek kadar başarılı yönetme becerisine sahip olamamaları Timur Devletini sona doğru sürüklemiştir. Hüseyin Baykara döneminde vuku bulan olaylar ileride meydana gelecek olayları da etkilemiş ve Timur Devleti için oldukça karmaşık ve zor bir hal almasına sebep olmuştur.

---

[227] Cemadiül evvel ayının 6. Günü 937 (M.26 Aralık 1530), Hândmîr, *Mekârimül Ahlâk*, (Önsöz), s, 25

[228] Aka, "Hândmîr", s. 551; Melville, *A History of*, Vol. V, s. 583

[229] Field, *Persian*, s. 290; Hândmîr, *Düstur'ül-vüzera*, neşr. Said Nefisi, Tahran, 1317, (Önsöz), s. 3

[230] Hândmîr, *Düstur'ül-vüzera*, (Önsöz), s. 5

II. ıı. Eğitimi ve Etkilendiği Kişiler

Gıyâseddin Muhammed b. Hamideddin Muhammed Hândmîr, Herat'ta dedesi Mîrhând gözetiminde ve onun zengin kütüphanesinden faydalanarak yetişmiş, genç yaşta temayüz edip Ali Şîr Nevâî'nin himayesine mashar olmuştur.[231] Hândmîr, dedesi Mîrhând'ın olduğu gibi başarısını büyük ölçüde Ali Şir Nevâî'ye borçlu olan birçok yazar ve sanatçıdan birisidir.[232]

Küçüklüğünden itibaren tarihe karşı meraklı olmuş, dedesi Mîrhând'ın himayesinde eğitim görerek zamanın ilimleri (tarih, lûgat, edep, şiir) ile ilgilenmiştir.[233] Ayrıca Abdurrahman-ı Câmî ve Kemâleddin Bihzâd gibi âlim ve sanatçıların katıldığı ilim meclislerinde bulunmuştur.[234]

Hândmîr'in hayatında önemli etkiler bırakan ve onun yükselmesini sağlayan yönetici ve önemli kişilerden biri Ali Şîr Nevâî, diğeri ise Hüseyin Baykara'dır. Ayrıca müellifimizin dedesi Mîrhând'ın da çok büyük etkisi olduğu tartışılmazdır.

Ali Şîr Nevâî 17 Ramazan 844/ 9 Şubat 1441 tarihinde Herât'ta doğmuştur.[235] Babası Timur'un torunlarının hizmetinde bulunmuş en son olarak Bâbür Şah'ın sarayında önemli görevler yapmıştır. Nevâî, İran'ın Meşhed şehrinde İmam Rıza Medresesi'nde tahsil görmüş, bu arada birçok ünlü hocadan ders almıştır. Bu eğitim sırasında arkadaşlarından bir taneside ileride Timur hükümdarı olacak olan Mîrzâ Hüseyin Baykara'dır.[236]

---

[231] Aka, "Hândmîr", s. 551
[232] Edward G. Browne, *Literary History of Persia,* Vol. III, Cambridge University Press, 1928, s. 484
[233] Hândmîr, *Hulasat'ü-l Ahbâr*, neşr. Guya İtimadi, II. Baskı, Kâbil, 1345, s. 4
[234] Aka, "Hândmîr", s. 551
[235] Z. V. Togan, "Alî Şîr", *DİA*., I, s. 349-358
[236] Metin Akkuş, "Tarihi ve Edebî Bir Kişilik Olarak Nevâî (Herat 1441-1501) ve Nevâî'nin Eserlerinde İnsan Problemi", *AÜTAED*., S. 19, Erzurum, 2002, s. 126

1469 senesinde Ebû Said Mîrzâ öldürülünce Hüseyin Baykara, Herât'ı ele geçirerek Horasan'a hakim olmuştur.[237] Ali Şîr Nevâî, Mîrzâ Hüseyin Baykara'nın çağrısı üzerine Herât'a gelerek onun yanında göreve başlamış ve çeşitli görevlerle vezirliğe kadar yükselmiştir. [238]

Nevâî'nin vezirliği ve öğreticiliği ile hem sanatın her dalında hem de imar faaliyetlerinde ölümsüz eserler meydana getirilmiştir. Hândmîr, Nevâî'nin Horâsân'da elli ribat, Herât'ta yirmi sarnıç, on beş köprü, dokuz hamam, on dört câmi olmak üzere toplam üç yüz yetmiş bina inşâ ettirdiğinden bahsetmiştir.[239]

XV. yüzyılın ikinci yarısındaki tüm şairleri gölgede bırakan Ali Şîr Nevâî'nin eserleri ölümünden sonrada yaşatılmıştır. Ali Şîr Nevâî'nin eserleri yüzyıllarca Türk dünyasının her köşesinde beğenilerek okunmuştur. Hindistan'daki Timurlu sarayından İstanbul'daki Osmanlı sarayına, Volga boylarından Kırım'a, Akkoyunlu ve Safevi saraylarına kadar onun eserleri yüzyıllarca dilden dile, dolaşmıştır.[240] Nevâî, Türkçe şiirlerine İran temalarını da sokmuştur.[241] Nevâî'nin eserlerinde hakim olan ruh; samimiyet, azim, irade, halis meziyetlilik, ciddiyet, sadelik gibi ahlâk prensipleridir.

Ali Şîr Nevâî, döneminde İran kültürünün baskın etkisine rağmen milletce din konusundaki tavrı ile milli birliği kurma çabası içinde olmuştur.[242]

---

[237] Aka, *Timur*, s. 13
[238] Grosset, *Bozkır*, s. 433-434
[239] E. M. Subtenly, "Encyclopedia of Islamic, "Navai" 7, Leiden New York, s. 92
[240] Barthold, "*İslam*", s. 219
[241] Barthold, "*Türk Moğol Ulusları Tarihi*" çev. H. Eren, TTK., Ankara, 2006, s. 190
[242] Akkuş, "Tarihi ve Edebî", s. 126

Türkçe'nin Farsça ile yarışabilecek zenginlikte bir dil olduğunu bizzat yazdığı eserlerle göstermiştir.[243]

Müellifimiz Hândmîr'in etkilendiği bir diğer isim ise, Mîrzâ Hüseyin Baykara'dır. Timurluların en tanınmış ve son hükümdarıdır. Timurlu hükümdarı olan Mîrzâ Hüseyin Baykara 1438 senesinde Herât'ta doğmuş, Ali Şîr Nevâî ile birlikte eğitim almış, 1469 senesinde Ebû Said Mîrzâ öldürülünce, Herât'ı ele geçirerek Horasan'a hakim olarak Timur Devleti'nin son hükümdarı olmuştur.[244] Ali Şîr Nevâî onun veziri, aynı zamanda kadim dostu olmuştur.

Lirik tarzda şiirler yazmış, şiirlerinde ifadelelerinin canlılığı dikkat çekmiştir. Ayrıca Mîrzâ Hüseyin Baykara devrinde Herat Mektebi ve Saray Kütüphanesi'nin oluşturulmasıyla, Timurluların en parlak ve zengin dönemini yaşamıştır. Mîrzâ Hüseyin Baykara'nın zamanında kütüphanenin müdürlüğüne ve sanatkarların reisliğine devrin en büyük ustadlarından Kemalüddîn Bihzâd getirilmiştir. Bîhzad'ın kütüphanenin müdürlüğüne getirilmesiyle ilgili tayin fermanı ise Mîrzâ Hüseyin Baykara'nın saray katibi ve *Habîbü's Siyer* müellifi Hândmîr tarafından kaleme alınmıştır.[245]

Uzun mücadeleler sonunda Herât'a hakim olan Mîrzâ Hüseyin Baykara ve onun veziri Ali Şîr Nevâî, Timurlu sarayını yeniden ilim ve irfan merkezi yapmıştırlar. Özellikle Ali Şîr Nevâî himayesinde tarihçilik sahasında büyük eserler

---

[243] Gülsen Tezcan, *Ali Şîr Nevayî Hamse ve Dîvanlarının Resimleri: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindeki Örnekler,* Basılmamış Doktora Tezi, Hâcettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2007, s. 18

[244] Aka, *Timur,* s. 137-139

[245] Ş. B. Özcan, *Timur Devri Herât Tezhib Ekolü* (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi) Sanatta Yeterlilik Tezi, Marmara Ünv. Güzel Sanatlar Enst., Geleneksel Türk El Sanatları Anasanat Dalı Tezhib- Süsleme Sanat Dalı, İstanbul, 2007, s. 24

meydana gelmiştir.[246] Nevâî devrin tarihçileri olan Hândmîr ve Mîrhând'ı koruyarak, imkanlar vererek İran tarihçiliğine diğer eserleri gölgede bırakan iki değerli eser kazandırmıştır.[247]

Müellifimiz her ne kadar dedesine hayranlık duysada, Mîrhând hakkında çok fazla bilgi kaydetmemiştir.[248] Müellifimizin dedesi Mîrhând, genç yaşta babası Havendşah'ın ölümünün ardından Maveraünnehir'deki evinden ayrılarak Belh'e gelerek burada bilim ve edebiyat eğitimi aldı.[249] İlköğrenimini muhtemelen Belh'te gördükten sonra Herat'a giderek eğitimini burada tamamlamıştır. Ömrünün büyük bir kısmını Herat'ta, Ali Şîr Nevâî'nin yanında geçirmiştir. Genç yaşta Ali Şîr Nevâî'nin dikkatini çekmiştir. İnşâ sanatındaki mahareti ve tarihe karşı büyük merakına rağmen Mîrhând, gençliğini eğlence meclislerinde geçirdiğinden eser yazmaya vakit bulamamıştı. Nevâî'nin Herat'ta bulunan İhlâsiye Hankahı'nı kendisine tahsis etmesi üzerine *Ravzâtü's Safâ* adlı eserini yazmaya başladı.[250] Timurlular döneminde İran'da yazılan tarih kitaplarının genişlik ve kapsam bakımından değerlendirildiğinde en önemlisi Mîrhând'ın eseridir. *Ravzâtü's Safâ fî Sîreti'l Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l Hulefâ* adını alan bu eser, bir bakıma Doğu tarihinin bir ansiklopedisi niteliğindedir.[251] Mîrhând'ın bu eseri Doğu kaynaklarının büyük bir çoğunluğunu inceledikten sonra oluşturmuş olduğundan, eser, Doğu tarihlerinin bir özeti niteliğindedir.

Çalışmasını kısa zamanda tamamladığı bilindiğine ve 873'e (M. 1469) kadar gelen olayları kapsayan V ve VI. ciltlerde, telif işini 899 (M. 1494) yılı sonlarında

[246] Field, *Persian*, s. 284; Aka, "*Mîrzâ Şâhruh ve Zamanı*, TTK., Ankara, 1994, s. XXI.
[247] Felix Tauer, *Timurlular Devrinde Tarihçilik*, çev. Ahmed Ateş, Belleten, C. XIII, s. 64
[248] Browne, *Literary*, Vol. III, s. 432
[249] Field, *Persian*, s. 284
[250] İsmail Aka, "Mîrhând", *DİA*., XXX, s.156
[251] Mîrhwand, *Ravzâtü's Safâ*, C. I, s. 45

sürdürmekte olduğuna dair bazı ifadeler kullandığına göre eseri ömrünün son yıllarında yazmış olmalıdır.[252] VI. cildin hâtimesinde ağır hasta olduğunu ifade eden Mîrhând, 901'de (M. 1496) Herat civarında ziyaret yeri olan Gâzergâh'ta inzivaya çekilip vaktini ibadetle geçirmeye başlamıştır. Mîrhând *Ravzâtü's Safâ'* nın büyük bir kısmını hastalığı sebebiyle içinde bulunduğu acı verici durumdan dolayı yatağında yazmak zorunda kaldığını belirtir.[253] Gâzergâh'ta inzivaya çekildikten bir yıl sonra felç geçirdi ve Herat'a götürüldü. Uzun süren hastalık sürecinin ardından 2 Zilkade 903'te (M. 22 Haziran 1498) 66 yaşında Herat'ta vefat etmiştir.[254]

Mîrhând, Ali Şîr Nevâî'ye ithaf ettiği *Ravzâtü's Safâ* adını taşıyan yedi ciltlik genel mahiyetteki tarih kitabı ile tanınmıştır. Mîrhând, eserinin birinci cildinde tarihin öneminden bahsederek ardından kullanmış olduğu kaynakları anlatmıştır. Daha sonrasında ise yaratılıştan başlayarak peygamberlik tarihi hakkında bilgiler verdikten sonra İslamiyet öncesi eski İran tarihi hakkında bilgiler vermiştir. İran tarihi hakkında verdiği bilgilerden sonra İslâm tarihine geçmiştir.

Eserin ikinci cildinde Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemini anlatmış, üçüncü ciltte ise On İki İmam, Emevi ve Abbasi Halifeleri hakkında bilgiler vermiştir. Eserinin dördüncü cildi Selçuklular ve Hârzemşahlar gibi Abbasiler'le çağdaş olan sülâleleri, beşinci ciltte Cengiz Han ve haleflerini, altıncı ciltte Timur ve haleflerini anlatır. Yedinci cilt ise müellifin vefatından sonra torunu Hândmîr tarafından tamamlanmıştır.[255] Bu ciltte Hüseyin Baykara, Bedîüzzaman Mirzâ ve Özbek Hanı Şeybânî Han devirleri hakkında bilgi verilir.

---

[252] Aka, "Mîrhând", s. 156
[253] Field, *Persian*, s. 285-286
[254] Browne, *A Literary*, Vol. III, s. 432; Aka, "Mîrhând", s.156
[255].Browne, *A Literary*, Vol. III, s. 433

Bu eser büyük önem taşımaktadır. Defalarca basılıp bazı kısımlarının çeşitli dillere çevrilmesine rağmen eserinin son iki cildi hariç tamamen derleme niteliğinde olmuştur.[256] İlk defa on cilt halinde Tahran'da taş baskısı yapılan kitabın (H. 1270-1274) en iyi neşri Abbas Pervîz tarafından gerçekleştirilmiş (Tahran 1338), Abbas Zeryâb da eserin iki cilt halinde kısaltılmış şeklini yayımlamıştır. (Tahran 1338)[257]

Müellifimiz Hândmîr, Ali Şîr Nevâî, Hüseyin Baykara ve dedesi Mîrhând'dan etkilenmiş ancak, kendisine örnek aldığı hocaların birebir izinden gitmemiş, onların method ve yöntemlerini kendisine göre uyarlayarak yeni bir sentez oluşturmuştur.

II. ıı. Edebi ve İlmi Şahsiyeti

Timur devletinin önde gelen tarihçilerinden biri olan Hândmîr, yalnızca kendi dönemi ile ilgili verdiği bilgiler bakımından değil, kendisinden önceki dönemlere ait verdiği bilgiler bakımından da oldukça değerli bir tarih yazarıdır. Eserlerinde Timurlu Devri tarih yazıcılığının en önemli ve belirgin özelliği olan siyasi olaylara yer vermiştir. Olaylara şahit olması ve gördüğü olayları eserlerine aktarmasından dolayı dönemin en önemli kaynaklarından ve tarihçilerinden olmuştur. Ayrıca günümüze ulaşmamış bir kısım eserleri görüp, faydalanmış olması da, onun eserlerinin kıymetini bir kat daha arttırmaktadır.

Hândmîr eserlerini meydana getirirken genel bir dünya tarihi oluşturmuştur. Eserlerinde dünyanın yaratılışından başlayıp, peygamberler, hükümdarlar ve önemli din adamlarından bahsetmiştir. Bunun dışında şehirler hakkında bilgi vermiş, bölgelerin coğrafi özellikleri, bahsettiği dönemin alimleri ve sanatkarları hakkında da

[256] Aka, "Mîrhând", s. 156
[257] Aka, "Mîrhând", s. 156

bilgiler aktarmıştır. Eserlerinde ağırlıklı olarak siyasi olaylara önem vermiş ancak, yalnızca siyasi olayları anlatmakla kalmamış, bazı içtimai ve kültürel bilgilere de yer vermiştir.

Müellifimiz Hândmîr, dedesinin *Ravzâtü's Safâ* adlı eserinde değinmediği bazı devletler üzerinde de çalışmıştır. Kendisi de Reşîdü'd-din Fazlullah Hemedânî'nin metodunu uygulayarak eserlerini oluşturmuştur. Kronolojik sıra yerine devletler esas alınarak olayları anlatmış, anlatılan her devletten sonra o dönemin önemli vezirleri, diğer devlet adamları, uleması, bilim adamları ve şairler hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Bu durum Farsça tarih yazıcılığı açısından oldukça önemlidir.[258]

Hândmîr eserlerinin büyük çoğunluğunu himayesine dahil olduğu Ali Şîr Nevâî'ye ithaf etmiştir. Ali Şîr Nevâî'nin hayatını süslü ve övgü dolu cümlelerle anlatmıştır. Ayrıca müellifimiz kendisi de Ali Şîr Nevâî'nin varlığı ve desteğiyle eserler oluşturmaya başladığını belirtmiştir.[259]

Habîbü's Siyer'in tarzı ve yazımı bakımından anlaşılmaktadır ki, Hândmîr nesir ve elle yazılan inşâda kuvvetli ve hünerlidir. Müellifimiz kendinden önceki, şairlerin şiirlerini, kitaplarını okuyarak büyük bilgi sahibi olmuştur. Buradan anlaşılmaktadır ki, o dönemde küçüklük ve gençlik yıllarını zamanın ilimleri ile meşgul olarak geçirmiştir. Bu ilimler: tıp, tasvir, şiir, edep, lûgat ve tarih gibi ilimler olmuştur. Hândmîr bu konularda büyük gelişmeler göstermiş ve bunu eserlerine de yansıtmıştır.

[258] Aka, "Hândmîr", s. 552
[259] Storey, *Persian*, C. I/1, s. 103

Eserlerinin önsözünde müellif, kendisi de İran tarihi ve edebiyatı için büyük hizmet yaptığını belirtmiştir. Kendisinden sonra gelen Safevi tarihçilerini etkilemiş, Safevi tarihçileri de Hândmîr'i örnek alarak eserlerini oluşturmuşlardır.

II. ıv. Eserleri:

Hândmîr yalnızca dedesi Mîrhând'ın *Ravzâtü's Safâ* adlı eserini tamamlamakla kalmamış bunun yanı sıra başka eserlerde yazmıştır. Bunlar: Önemli hükümdar ve bilginlerin meşhur hareket ve sözlerini tarih sırası ile nakleden *Meâsirü'l Mülûk*, Herat'ın tasviri ve muassır kişilerden bahseden *Hülâsatü'l Ahbâr fi Beyâni'l Ahbâr ve'l Ahyâr*, meşhur vezirlere ait hal tercümelerini ihtivâ eden *Düstûre'l Vüzerâ, Müntehab-ı Tarih-i Vassâf,* ve *Hümayunnâme'*[260], Ali Şîr Nevâî'nin hayatını öven *Mekârimül Ahlâk,* umumi bir tarih kitabı olan *Habîbü's Sîyer'*dir.

Me'âsirül Mülûk:

Yaşadığı zamanın melik ve bilginleri hakkında, Ali Şîr Nevâî'nin teşviki ile 904 (M.1498) yılında tamamlanmış ve kendisine ithaf edilmiş eserdir.[261] Hândmîr'in yazmış olduğu ilk kitaptır. Eser kronolojik sırasıyla ele alınmıştır. Peygamberler, hükümdarlar, din adamları ve bilge kişilerin hikmetli sözlerini ihtiva etmektedir.[262] Bu kitabın üç bölümü vardır. Bunlar:

Birinci bölüm: Eski Acem şahlarının hayatı (Enûşirvan'a kadar)

[260] Tauer, *Timurlular*, s. 64
[261] Storey, *Persian*, C. I/1, s. 102
[262] Aka, "Handmir" *Makaleler III*, Berrikan Yayınları, Ankara, 2005, s. 199-203

İkinci bölüm: Hekimlerin ve bilginlerin dostu Hz. Âdem'den, Büyük Mehr'e kadar

Üçüncü bölüm: Hz Resul'dan 14 Masum'a kadar (Hz. Ali, Hz. Ali'nin eşi Hz. Fatima ve 12 oğlu)

Bunun dışında bazı bölümlerinde Beniümeyye Halifeleri hakkında, Abbasiler hakkında ve sırasıyla Samaniler, Gazneliler hakkında bilgiler bulunmaktadır.

***Hülâsatü'l Ahbâr fî Beyâni ahvâli'l ahyâr*:**

Mirzâ Hüseyin Baykara zamanında, Ali Şîr adına Herat'ta kaleme alınmış, 904 (M.1499-1500) yılında yazımına başlanmış ve 905 yılında (M. 1500) tamamlanmış bir eserdir.[263] Claud Field, *Persian Literature* eserinde *Hülâsatü'l Ahbâr'ın* yaklaşık olarak Miladi 1498 senesinde tamamlandığını ve Hândmîr'in ilk eseri olduğunu belirtir.[264] Genel bir dünya tarihi olup yaratılıştan 875 (M.1470-1471) yılına kadar gelen olaylardan bahsetmiştir.[265] Bir önsöz ve on makaleden oluşmaktadır. Makalelerin kopyaları İstanbul, Taşkent, Kabil'de mevcuttur.

Hândmîr, Mîrhând'ın *Ravzâtü's Safâ* adlı eserinden esinlenerek bu eseri yazmıştır.[266] 905 senesinde (M.1499) yılında tamalanan eserin son kısmı Herât şehri ve burada yetişen âlimler ve sanatkarlardan bahsettiği için Herat şehrinin tarihi açısından da çok önemlidir.[267]

[263] Hândmîr, *Habîbü's,* (Önsöz), s. 74
[264] Field, *Persian*, s. 289
[265] Aka "*Mirza Şahruh*, s. XXI
[266] Hândmîr, *Habîbü's,* (Önsöz), s. 74
[267] Şeşen, *Müslüman*, s. 250

Yazma nüshalarından biri Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[268] Çeşitli bölümleri yayınlanan eser Batı dillerine tercüme edilmiştir.[269]

Hândmîr'in Ali Şîr Nevâî'ye ithaf ettiği eserinin sonunda Ali Şîr Nevâî'ye minnettar olduğunu belirtir.[270]

Altı ay içerisinde tamamladığı eserinde:

"Ali Şîr Nevâî'nin himmeti olmasaydı tamamlayamazdım." yazılıdır.[271]

***Mekârimül Ahlâk*:**

Ali Şîr Nevâî'nin hayatını övgü dolu ve süslü cümlelerle anlatan bir eserdir.[272] Hicri 904 (M. 1498-99) yılları arasında yazılmaya başlanmıştır. Eser Ali Şîr Nevâî'nin vefatından[273] sonra tamamlanmıştır.[274] Ali Şîr Nevâî'nin 906 (M. 1500) yılında vefatından dolayı eserine Ali Şîr Nevâî'nin ölümünü ekleyerek, eserini Hüseyin Baykara'ya ithaf etti.[275]

***Düstûrü'l-Vüzerâ*:**

Hz. Süleyman'ın veziri Âsaf'tan başlayarak çeşitli devletlerde vezirlik yapan ünlü kişilerin biyografilerini anlatan eseridir. Kitabın içeriğinde 915 yılına (M. 1509/1510) kadar olan vezirlerin ve önemli kişilerin hakkında bilgiler vermiştir.

---

[268] Aka, "Hândmîr", s. 552
[269] Storey, *Persian*, C.I/1, s. 103-104
[270] Field, *Persian*, s. 290
[271] Hândmîr, *Hulasat'ü-l*, s. 5
[272] Aka, "Handmir" *Makaleler*, s. 201
[273] Ali Şîr Nevâî'nin 1500 yılının Aralık ayının sonlarına doğru,60 yaşında iken, felç geçirdiğini belirtmiş, orduda bulunan hekimler arasında fikir ayrıcalıkları yaşandığını, bazı hekimlerin zaman kaybetmeden tedaviye başlanılmasını isterken, bazı hekimlerin Herat'a gidilerek bütün hekimlerin fikirlerinin alınmasını istemekteydiler. Fakat hasta giderek ağırlaşmaya başlamıştı. Kan alma teşebbüsünde bulunuldu ancak bir sonuç vermedi. Ali Şîr Nevâî 3 Ocak 1501'de Pazar günü yolda ölmüştür. Aka, *Timur*, s. 150-151
[274] Storey, *Persian*, C. I/2, s. 795
[275] Hândmîr, *Mekârimül*, (Önsöz), s. 31

Hüseyin Baykara ve veziri Kemâleddin Hâce Mahmud adına kaleme alınan eser 906 (M.1500-1501) yılında tamamlanmış, 914 (M.1508) yılında yeniden gözden geçirilerek bazı ilaveler yapılmıştır.[276] Sâ'id-i Nefisî tarafından Tahran'da 1317 (M.1357) yılında yayımlanan kitabı Harbî Emin Süleyman tarafından Arapçaya tercüme edilmiş ve 1980 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.[277] Avrupa ve Asya kütüphanelerinde mevcut bir eserdir.

Nâme-i Nâmî:

Muhtemelen 927 (M.1521) yılında tamamlandığı düşünülmektedir.[278] Eser, önemli resmî yazışmalara dair örnekler ihtiva eden bir münşeat mecmuasıdır. Gottfried Hermann bu eser hakkında doktora tezi hazırlamıştır.[279]

Kanun-u Hûmayun: (Humâyunnâme)

Habîbü's Siyer'den daha sonra yazılmış bir eserdir. 941 (M. 1534/1535) yılında kaleme alınan eser Babürler hükümdarı Humâyûn'un faaliyetlerini anlatmış ve menkıbelerine yer vermiştir.[280] Hândmîr'in bu eseri süslü bir dille yazılmış İslam Tarihi, Kur'an ve Hadislerden çok sayıda metafor, ima ve antitezlerin bulunduğu klasik İran tarzıdır.[281]

[276] Hândmîr, *Habîbü's,* (Önsöz), s. 74
[277] Aka, "Hândmîr", s. 554
[278] Aka, "Hândmîr", s. 552
[279] Gottfried Hermann, Der Historisce Gehalt des "Nāmä-ye nāmī" von Hāndamīr, Basılmamış Doktora Tezi, Göttingen Üniversitesi, 1968
[280] Şahin, "*Habîbü's"*, s. 22
[281] Hândmîr, *Qânûn-ı Humâyûnî*, Bibliotheca India A Collection of Oriental Works, Translated by Baini Prashad, 1940, Bengal, s. VII

Hândmîr, eserini Humâyûn'un tahta çıkmasından 3 sene sonra 1533 yılının Mart ayında yazmaya başlamış, 1534 yılının Mayıs ayına kadar tamamlamıştır.[282] 1940 yılında Hidayet Hüseyin tarafından neşredilmiştir.[283]

Müntehab-ı Târîh-i Vassâf:

Günümüze kadar ulaşamamış olan bu eser İlhanlı tarihçisi olan Vassaf'ın eserinin bir özeti şeklindedir.[284]

***Habîbü's Siyer*:**

Hândmîr'in kadılar ve sadrların reisi olan Gıyâseddin Muhammed b. Yûsuf-ı Hüseynî adına 927'de (M. 1521) yazmaya başlayıp onun öldürülmesinden sonra Safevîler'in Herat valisi Şamlu oymağından Durmuş Han'ın veziri Hâce Habîbullah-ı Sâvecî'nin adına 930'da (M. 1524) tamamladığı umumi dünya tarihidir; ikinci ithaftan dolayı esere *Habîbü's-Siyer* adı verilmiştir.[285] Hândmîr tarafından Farsça olarak yazılmış ve 3 yıl içerisinde tamamlanmıştır.

Dünyanın yaratılıştan başlayıp, Şah İsmail dönemine kadar vuku bulan olayların anlatıldığı eserdir. Her biri dörder cüzden oluşan üç ciltlik bir umumi tarihtir. Müellifin Mîrzâ Hüseyin Baykara ve onun oğulları, Şah İsmail, Bâbür, Hümayûn ve Şeybânî Han döneminde meydana gelen olayların bir kısmına bizzat katılması ve bunlara birebir şahitlik etmesi dolayısıyla yazılmış olduğu dönemin en önemli kaynağı olarak nitelendirilmektedir.

---

[282] Hândmîr, *Qânûn-ı Humâyûnî*, s. VII
[283] Aka, "Hândmîr", s.552
[284] Aka, "Hândmir", *Makaleler*, s. 200-203
[285] Aka, "Hândmîr", s. 552

Müellifimiz Hândmîr'in oğlu Emîr Mahmud da tarihle meşgul olmuş ve 957 yılında (M. 1550) Şah İsmail ve Tahmasb dönemlerini ihtiva eden *Habîbü's Siyer*'e zeyil mahiyetinde bir eser kaleme almıştır.[286]

[286] Aka, " Hândmîr", s. 552

İKİNCİ BÖLÜM

HABÎBÜ'S SİYER

Hândmîr, *Habîbü's Sîyer* adlı eserinin önsözünde: "iki tane büyük ve kıymetli şey İranlılara nasip oldu. Bunlardan biri zarif sanatlar, diğeri ise Farsça dilinde yazılan tarihi kitaplardır" ifadesini kullanarak tarih kitaplarının önemini dile getirmektedir. Hândmîr Moğol ve Timurluların bu iki değeri fark edememelerinden dolayı, İranlıların bu iki değeri birbirinden ayrı olarak değerlendirip, birer ganimet olarak gördüklerini ve bazı kişilerin bu yola baş koyduklarını açıklar. [287]

Hüseyin Baykara'nın himayesi ve isteğiyle, onun büyük veziri emir Ali Şîr Nevâî ve İbn Ömer'in birlik ve gayretleri ile çalışmalar meydana gelmiş ve bu çalışmaların sonucunda Herat'ta bir saray meydana getirilmiştir.

Hândmîr, eserin önsözünde: "Hüseyin Baykara ve onun emiri Alî Şîr Nevâî zarif sanatların ve edebiyatın önemli isimlerindendi. Herat'ta büyük bir mektep meydana getirdiler. Zamanla bu iki değer yayılmaya başladı ve İran'ın tüm bölgelerinden buraya akınlar başladı. Çünkü edip ve hünermen kişiler sığınacak yerlerinin bu saray olduklarını biliyorlardı.

Bu iki değer etkisini Safevilere kadar sürdürmüştür. Safevi sultanları İran'ın milli özünün korunması için özen gösterip, Tarih yazıcılığı ve zarif inşâ hünerin gelişmesi için çok özen göstermişlerdir. Herat ve Safevi saraylarında zarif sanatlar meydana getirilmesi dünyada bilindik bir durumu haline gelmiş ve İranlıların iftiharı

[287] Hândmîr, *Habîbü's*, C. 1, (Önsöz), s. 70

olmuştu. Bugün dünya milletleri, o yapıtların karşısında eğilerek, İranlı sanatçıların hünerlerini takdir etmektedirler."[288] şeklinde açıklamaktadır.

Hândmîr'in *Habîbü's Siyer* adlı eseri İran tarih yazıcılığı açısından oldukça önemli bir eser olarak yerini almaktadır. İranlı tarihçilerin kendi belirttikleri gibi Türk hakimiyeti dönemi bir gelişme dönemidir. Bu dönemde pek çok tarihçi, şair Türklerin hakimiyeti ile ortaya çıkmış ve yetişmiştir.

Hândmîr ***Habîbü's Siyer*** 'den önceki yapıtlarını şu şekilde listeler: ***Hülâsatü'l Ahbâr fi Beyâni'l Ahbâr ve'l Ahyâr, Müntehab-ı Tarih-i Vassâf, Mekârimül Ahlâk, Meâsirü'l Mülûk,* ve *Düstûrü'l Vüzerâ***. Bu çalışmalarını oluşturduktan sonra *Habîbü's Siyer*'i yazacak nitelikte olduğunu belirtir.[289]

Habîbü's Siyer, Hândmîr'in seyyidler, kadılar ve sadrların reisi olan Gıyaseddin Muhammed b. Yusuf- ı Hüseyni adına 927'de (M.1521) yazmaya başlayıp onun öldürülmesinden sonra Safeviler'in Herat valisi Şamlu oymağından Durmuş Han'ın veziri Habîbullah-ı Sâvecî'nin adına 930'da (M.1524) tamamladığı eseridir.

Eserin yazılma ve bitirilme tarihi ile ilgili çeşitli görüşler yer almaktadır. *Habîbü's Siyer* 927 (M. 1521/1522) yılında yazılmaya başlanmıştır. Ancak ne zaman tamamlandığı kesin olarak bilinmemektedir. Eserin önsözünde müellifimiz *Habîbü's Siyer'i* 3yıl 8 ay gibi bir sürede tamamlayarak, bitiş tarihini h. ş. 930 Rebiüevvel (M.

[288] Hândmîr, *Habîbü's*, C. I, (Önsöz), s. 70
[289] Sholeh A. Quinn, "*Historical Writing during the Reign od Shah 'Abbas"*: Ideology, Imitation and Legitimacy in Safavid Chronicles, Salt Lake City, 2000, s. 41

Ocak-Şubat 1524) olarak vermektedir.[290] Bu tarih Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in son günlerine tekabul etmektedir.

M. Quatremere ise eserin 930 yılında (M.1524) yazılmaya başlandığını belirtmiştir. Çünkü bu tarih İran Tarihçiliğinin ortaya çıkmaya başladığı dönem olarak görmektedir. Ancak M.Quatremere'ye göre, belki de müellif bu çalışmasına 935'ten (M.1528/1529) daha sonra devam etmiş olabilir. Daha önceden alıntılandığı belirtilen birinci cildin sonundaki ilginç bir paragrafta "Okurlar bilmelidir ki, *Habîbü's Siyer'in* ilk cildini oluşturan bu tarih yazımı yazan kişinin parmaklarının üçüncü kez hareketiyle yazılmıştır." şeklinde bir ifade yer alır.[291] M. Quatremerenin yorumu bu bir konuyla ilgili üç kez uğraşılırsa ancak en sonuncusunda mükemmel olur deyişinden gelmektedir. M. Quatremere'ye göre müellif bu söze dayanarak eserini üç kez revize etmiş ve üçüncü çalışmasının sonuna geldiğinde ancak eserin mükemmel olduğuna inanmıştır.

M. Quatremere'ye göre, müellif Hindistan'da hastalığı yüzünden gün be gün zayıfladığı için çok uzun bir süre kalamamıştır. Birkaç ay orduyla birlikte hareket etmiştir. Ancak bu durum ona yaramamıştır. Bengal'a doğru gittiğinde kitabının birinci cildini bitirmeye yönelmiştir. Sarju ve Ganj yakınlarında bulunan Timurhana'da bu cildi tamamladığını belirtmiştir.[292]

Özbek Han'ının 916 yılında Şah İsmail tarafından öldürülmesi ve Herat'ı alması ile Herat'ın içine düşmüş olduğu karışık durum az da olsa yerini sükûnete bırakmıştı. Ancak Özbeklerin baskısı geçici süreliğine önlenmişti. Bu süreç zarfında müellifimiz bir süre daha Herat'a kalmaya devam etmiştir.

[290] Hândmîr, *Habîbü's*, C. 1, Önsöz, s. 77
[291] Sir H. M. Elliot, *The Historians of ndia as Told by Its Own Historians*, London, 1968, s. 155
[292] Elliot, *The Historians*, s. 155

Ancak Özbekler 919 yılında (M. 1513) Herat'ı yeniden yağmaladı. Hândmîr'in ailesi ile birlikte savaştan ve saltanat iddası olanlardan uzak olmak için kargaşa yılları olarak değerlendirdiği dört yıllık (916-920) / (M. 1510-1514) sürecin sonuna doğru, 920'de (M. 1514) Herat'ın doğusundaki Poşt (Peşt) köyüne çekildi.[293] Eserlerini burada oluşturmaya başladı.

Bu sırada Bedîüzzaman Mirzâ'nın, Safevîler'e sığınmış, Şah İsmâil de Osmanlılar'a yenilmişti. Bu durum üzerine Bedîüzzaman'ın oğlu Muhammed Zamân, Gürcistan'da hâkimiyeti ele geçirdi ve Hândmîr, Muhammed Zaman Mirzâ'nın dikkatini çekti. Muhammed Zamân Mirzâ birlikte Belh'e gittiyse de Safevîler'in artan baskısı yüzünden Kandehar'a geçmeye karar veren Muhammed Zamân Mirzâ'dan ayrılarak tekrar Poşt'a döndü.

Seyyidler, kadılar ve sadrların reisi olan Gıyâseddin Muhammed b. Yûsuf-ı Hüseynî, Hândmîr'i *Habîbü's Siyer'i* yazması için teşvik etti.[294] Onun emri ile Hândmîr 927 (M. 1521) senesinde eserinin ilk cildini yazmaya başladı.

Müellifimiz *Habîbü's Siyer*'in I. cildini Mîr Gıyâseddin Muhammed'in teşviki ile yazdı. Bu sırada Herat yeniden karmaşık duruma düştü ve onu eserlerini yazmaya teşvik eden Gıyâseddin Muhammed b. Yûsuf-ı Hüseynî, Horasan hükümdarı Sultan Emir tarafından Herat'ta öldürüldü.[295] Hândmîr, yaşanılan bu olaydan dolayı üzüntüye kapılarak *Habîbü's Siyer*'in yazımına ara vermek durumunda kaldı. Böylece *Habîbü's Siyer*'in ilk cildinin düzenlenmesi gecikmiş oldu.

[293] Hândmîr, *Mekârimül*, (Önsöz), s. 23
[294] Hândmîr, *Habîbü's*, C. 1, (Önsöz), s.77
[295] Hândmîr, *Mekârimül*, (Önsöz), s. 24

Hândmîr, 1521 yılında son hâmisi Mîr Gıyâseddin Muhammed'in öldürülmesinden sonra yine Herat'ta kalmaya devam etti.[296] Ancak 927 (M.1520/1521) senesinde Özbekler yeniden başkaldırıda bulundu ve Herat'ı kuşattı. Bu yüzden Herat yeniden karmaşık bir duruma düştü ve Herat'ın içine düştüğü durum müellifimizi endişelendirdi. Hândmîr'in ana vatanı olan Horasan, Özbeklerin akınları yüzünden artık rahatsız edici bir hal almıştı. Bu sebeple Hândmîr, Agra'daki Bâbür İmparatoru'nun yanına gitti. Müellifimiz *Habîbü's Sîyer'*in sonuç kısmında Kaderi gereği Herat'tan ayrılmak zorunda olduğunu ve yoluna Kandahar'a giderek devam ettiğini açıklar.[297]

Şah İsmail'in emri ile Durmuş Han hükümdar, veziri ise Habîbullah-ı Sâvecî oldu. Habîbullah-ı Sâvecî'nin teşviki ile Hândmîr kaldığı yerden yeniden eserlerini oluşturmaya başladı.

Hândmîr, Durmuş Han'ın veziri Hâce Habîbullah-ı Sâvecî'nin teşviki ile 930 (M. 1524) yılında kitabını tamamlamıştır.[298] Eserinin adını *Târîhî Habîbü's Sîyer fi Ahbârî Efrâdi'l-Beşer* olarak belirtmiştir. Eserini Habîbullah-ı Sâvecî'ye ithaf etmiştir. Bu yüzden esere ikinci ithaftan dolayı *Habîbü's Siyer* denilmiştir.[299]

Hândmîr, otobiyografik bilgilerini verdiği eserde, Mîr Gıyâseddin Muhammed'in ölümü hakkında yazmıştır. Son hamîsinin Mîr Gıyâseddin Muhammed'in vefatının ardından Şah İsmail'in yanına gidişini ve yeni görevleri hakkında bilgiler verir. Hândmîr bu değişimin hayatında olumlu bir değişiklik

[296] Aka, "Hândmîr", s. 551
[297] Field, *Persian*, s. 290
[298] Hândmîr, *Habîbü's*, C. I, s. 4-5
[299] Aka, "Hândmîr", s. 552

olduğunu açıklar.[300] Müellifimiz Hândmîr gibi dedesi Mîrhând'da bu değişikliğin kendi hayatı için olumlu bir gelişme olduğunu belirtir.

Eser, aslında dünya tarihi olarak tanzim edilmiş ve son cildi Safevilere, mahsusen Şah İsmail'e ve Tahmas'ın ilk dönemlerine ayrılmıştır.

I. Habîbü's Siyer'in Ciltleri ve Bölümleri

Habîbü's Siyer'in müellifi Hândmîr, bütün hikayeleri, efsaneleri, İslam'dan önce vuku bulan bütün tarihi bilgileri ve İslamdan sonra kendi yaşadığı dönem olan Sultan Hüseyin Baykara ve Şah İsmail dönemine kadar bütün olayları yazıp, İran tarihi ve edebiyatı için en büyük hizmeti yapmıştır.

Habîbü's Siyer'i Önsöz ve Sonuç kısmı dışında her biri 4'er bölümden oluşan 3 ciltten oluşmuştur.[301] Her cildi dörder bölümden oluşan üç ciltlik yapıtın I. ve II. ciltlerinde Cengiz'le birlikte Türk-Moğol tarihi, III. cildinde Cengiz sonrası Türk-Moğol ilişkileri, aynı cildin 4. bölümünde Şah İsmail ve Safeviler incelenir.

Eserin ilk iki cildi İslam tarihinden bahseder. Üçüncü cilt ise Cengiz Han sonrası Türk ve Moğolların hakimeyetlerini anlatır. Eserin Timurluların son dönemleri ile Safevilerin ilk dönemleri hakkında bilgi verdiği kısım orjinaldir.

Müellifimiz eserin önsözünde *Habîbü's Siyer*'i iki ana bölüme ayrılmıştır. Müellif bunu şu şekilde belirtmiştir. "Sevgili okurlar, şimdiye kadar neşredilen ve yayınlanan bu kitaplar içinde olan konuları, okuyanların bilgisine sunuyor. Bu yüzden bunları daha detaylı açıklamayı lüzum görmüyoruz ama yayılış olarak kitap

[300] Quinn, *Historical*, s. 41
[301] Hândmîr, *Habîbü's*, C. 1, (Önsöz), s. 75

iki ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm dünyanın yaratılışından, Hz. Muhammed'in zuhur etmesine kadar (Dünyanın yaratılışı, Gök, Yer ve canlının yaratılışı, Âdem'in nasıl yaratıldığı, Havva ve Âdem'in zuhur etmesi, Peygamberlerin hikayeleri, Nuh Tufanı hikayesi, Nemrut'un hikayesi, Hz. İbrahim'in hikayesi, Hz. İsmail'in hikayesi, Mısır Firavunu ve Yusuf'un hikayeleri, Hz. Musa, Lokmanın hikayeleri, Pisagor, Eflatun ve Sokrates ve onlar gibilerin hikayeleri, İran'ın eski sultanlarının tarihleri, Sasani ve Arap Şahları) olan olaylar kitabın içinde yer almaktadır.

Eserin ikinci bölümünde ise İslâm'ın zuhur etmesinden, Safevi Devleti'nin başlarına kadar (Hz. Muhammed'in zamanında vuku bulan olaylar, 4 Halife dönemi, Peygamberlerin soyu, 12 İmam, Emevi ve Abbasi Devleti ve Hicri 930 yılına kadar diğer İslâm devletlerinin sultanları) olan olayları kapsar. Bu Safevi Devleti'nin kurucusu olan Şah İsmail'in ömrünün sonlarına tekabül eder."[302]

1. Cilt: Filozoflar tarihi ile İslamiyetten önce var olan hükümdarların tarihi ve Yaratılıştan İslamın Zuhur etmesine kadar olan dönem ile birlikte Dört Halife Dönemini içerir.[303]

Bölüm 1: Peygamberler ve Filozoflar Tarihi

Bölüm 2: Pers ve Arap Hükümdarları Tarihi

Bölüm 3: Hz.Muhammed'in Zuhur Etmesi

Bölüm 4: Dört Halife Dönemi Vuku Bulan Olaylar

[302] Hândmîr, *Habîbü's*, C. 1, (Önsöz), s. 75
[303] Hândmîr, *Habîbü's*, C. 1, (Önsöz), s. 75

2. Cilt: On İki İmam Tarihi, Emeviler ve Abbasiler ile Çağdaşı Olan Devletlerin Hükümdarlar hakkında bilgi vermektedir.[304]

Bölüm 1: On İki İmam

Bölüm 2: Emeviler Döneminde Vuku Bulan Olaylar

Bölüm 3: Abbasiler Döneminde Vuku Bulan Olaylar

Bölüm 4: Abbasiler ile çağdaşı olan Gazneliler, Samaniler, Selçuklular gibi Devletler ile İlgili Bilgiler ve Atabegler

3. Cilt: Abbasiler Sonrasında Safevi Devletinin Başlangıcına Kadar Olan Diğer Hanedan Tarihleri hakkında bilgi vermektedir.

Bölüm 1: Türkistan kralı, Cengiz Han ve Onun Soyundan Gelenlerin Saltanatı

Bölüm 2: Moğollar ve Çağdaşı Olan Fars Hükümdarların Tarihi

Bölüm 3: Safevi Devletinin ortaya çıkışına kadar Timur ve Çağdaşı Olan Hükümdarların Tarihi

Bölüm 4: Safevi Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve Şah İsmail'in Yaşadığı Dönem (H. 930/M. 1524)

Müellif eserinin III. Cildini kendi el yazması ile düzenlediği belirtir.[305]

Eserin sonunda ise dünyanın harikalarını, kutsal kişileri ve şiirleri ele alır.

Hândmîr'in oğlu Emir Mahmud tarafından kaleme alınan *Tarih-i Şah İsmail* ve *Şah Tahmasb Safevî* adlı eserde *Habîbü's-Siyer*'in zeyli durumunda olup, Şah

[304] Hândmîr, *Habîbü's*, C. 1, (Önsöz), s. 75; Elliot, *The Historians*, s. 157
[305] Edward Edwards, *A Catalogue of Persian Printed Books in British Museum*, Oxford University Press, London, 1922, s. 220

İsmail'in özelliklerinden başlayarak onun soyu hakkında bilgiler verir.[306] Bununla birlikte Şah Tahmasb devri olayları daha tafsilatlı bir şekilde ele alınır. Eser 1550/51 yılı olayları ile sona erer.

II. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

927 yılında (M. 1520/1521) Hândmîr tarafından yazılmaya başlanan *Habîbü's Siyer* tarihi önemi kadar edebi önemiyle de dikkat çeken bir eserdir. Dönemin tarihçilerine göre daha ağır ve süslü bir dil kullanması Hândmîr'in bu eserini önemli bir kaynak olarak yerini almasına neden olmuştur.

Eser Farsça olarak kaleme alınmıştır. Oldukça derin anlamlar ifade eden süslü bir dil kullanılarak yazılmış, anlam ve kelime bakımından oldukça zengin ifadeler içerir. Bu zengin anlatım şüphesiz Farsça'nın büyük ve zengin bir dil olmasından kaynaklanmaktadır. *Habîbü's Siyer*'de Hândmîr, dedesinin eseri *Ravzâtü's Safâ*'dan ve *Târîh-i Gûzide*'den alıntılar yapmıştır. Ayrıca dönemin bahsettiği siyasi olayları anlatırken, benzetmelere başvurmuştur.

Müellifimiz kendisinden önce yetişmiş kişilerin şiirlerini, kitaplarını okuyarak yeni bir sentez oluşturmuş ve eserlerini bu doğrultuda meydana getirmiştir. Buna en iyi örnek dedesinin ölümünden sonra tamamladığı *Ravzâtü's Safâ* adlı eserinin VII. cildinde görmek mümkündür. Dedesinin bahsetmediği devletlere ve bilgilere yer veren Hândmîr ayrıca kendi üslubunu da ortaya koymuştur.

Habîbü's Siyer ile dedesinin eseri olan *Ravzâtü's Safâ*' yı karşılaştırdığımızda müellifimiz eserin girişinde dedesinin yaptığı çalışmada bulunan ana bölümleri birleştirir. Mîrhând tarafından atıfta bulunulan Kur'ân ayetlerinden tırnak içinde

[306] İsmail, "Hândmîr", s. 552

bahseder ve *Ravzâtü's Safâ*' da bulunmayan birçok Kur'ân ayeti verir. Hândmîr eserini Allah ve Hz. Muhammed'e övgülerde bulunarak açar ancak bunu Mîrhând'ın yaptığı gibi yapmaz, Hândmîr Allah ve Hz. Muhammed'e övgülerde bulunurken, Ali Şîr Nevâî içinde övgü bölümü içerir. Her iki eserin dini önsözünün son satırı Hz. Muhammed'e övgüler içeren bir Arapça çağrıdır. Hândmîr ayrıca 12 İmam'dan da bahseder. Hândmîr'in eserine Şah İsmail tarafından yapılan politik değişikliklerden dolayı İmamları dahil etmesi muhtemeldir.

Hem *Ravzâtü's Safâ*' da hemde *Habîbü's Siyer* 'de yeni bir bölüme başlanırken "şimdi o zaman" ile cümlelerine başlarlar.[307] Mîrhând bunu otobiyografik ayrıntıları ayırmak için kullanırken, Hândmîr bunu tarihin önemini ve teşekkürünü belirttiği Tarih bilimi hakkında bir söylem olarak açıklar.

Teşbih sanatı Hândmîr tarafından eserinde oldukça fazla şekilde kullanılmıştır. Örneğin "Gaznelilerin güneşi parlaklığını yitirmekteydi" şeklinde kullandığı cümlede Gazne Devleti'ni güneşe benzetmiş ve güneşin parlaklığını yitirmeye başlamasıyla birlikte Gazne Devleti'nin gücünün zayıflamaya başladığını benzetme yoluna başvurarak anlatmıştır. Berkyaruk ve hakimiyeti hakkıda bilgi verirken, ilk cümlesinde Berkyaruk için: "Alî Selçuk Devleti'nde Berkyaruk, çimenin üzerinde bir güldü." şeklinde açıklama yapması, Hândmîr'in Berkyaruk'un Selçuklu Devleti üzerinde ne kadar önemli ve özel olduğunu benzetmeye başvurarak açıklamıştır. Müellifimizin eserinde bu ve buna benzer pekçok benzetme ve ifade yer almaktadır. Müellifimiz zengin dil ifadesi ve önemli söz sanatlarını birlikte harmanlayarak kullanmıştır.

[307] Quinn, *Historical*, s. 40

Hândmîr çoğu eserinde olduğu gibi *Habîbü's Siyer*'de de Farsça şiirlere yer vermiştir. Şiirleri rubaî şeklinde olup, dört mısralık şekilde yazılmıştır. Rubailerinde ilk iki dizesi anlatmak istediği fikrin hazırlayıcısı şeklinde olurken, 3. ve 4. dizede asıl söylenilmek istenen düşünceler ortaya konulmuştur. Ayrıca Mu'izzi ve Enverî gibi dönemin önemli şairlerin söyledikleri şiirleri de eserinde yer vermiştir. Eserde mecaz ve söz sanatlarına, anlam oyunlarına önem veren pekçok ifade yer almaktadır. Eserde betimlemeleri oldukça kapsamlı bir şekilde yaptığı görülmektedir. Selçuklu sultanlarını, dönemin önemli vezirleri ve kişilerini anlatırken geniş açıklamalar yapmış, eşine az rastlanır önemli bilgiler verilmiştir.

Hândmîr'in eserinde ayrıca Ahiret inancı ile ilgili şiirler ve anlatımlar da yerini almış ve dikkat çekmiştir. Arapça olarak Kur'ân-ı Kerîm'den ayetlere yer vermiştir. Bu ayetlerle verilmek istenen ana fikri şiirleriyle birleştirerek oldukça çarpıcı ve anlamtımını daha güçlü bir hal almasını sağlamıştır. Ölüm ve ölümden sonrası için şiirler yazmıştır. Okuyanlarına adeta bir ders verme amacıyla yaşanılan olaylardan kendilerine ders çıkartmalarını sağlayan düşüncenin ön taslağını hazırlamış, ancak bunu okuyucuya direk olarak aktarmamıştır. Okuyucunun kendi kendine çıkarım yapmasını hedeflemiştir.

Hândmîr eserde siyasi olayları anlatırken, zaman zaman bir anda aktardığı siyasi tarihten yada konudan uzaklaşarak farklı hikayeler anlatmaya başladığı dikkat çekmiştir. Örneğin Nizâmül-mülk'ün daha vezir olmadan önce bir kör ile arasında geçen hikaye yada aynı şekilde Elevi Medeni ve yardımcılarının İsfahanlıları nasıl kandırarak öldürdüklerini anlattığı hikayeler bulunmaktadır.

III. Eserin Edebi ve Tarihi Önemi

Türk Tarihi ile ilgili kaynakların bir çoğunun Farsça olması sadece Türklerin İran coğrafyası içinde hakimiyet kurarak devlet oluşturmalarından kaynaklanmamaktadır. Türklerin İran coğrafyası içinde bin yılı aşkın bir şekilde varlıklarını sürdürmeleri de eserlerin Farsça olarak yazılmasına neden olmuştur. İran'da Türk hakimiyeti dönemi İranlı çağdaş yazarlarında belirttiği şekliyle bir tahribat dönemi olmayıp, aksine İran edebiyatı için bir gelişme dönemi olmuş, pek çok tarihçi, şair ve edip yetişmiştir.

İslam devletleri tarihi veya umumî tarih olarak hazırlanmış olarak değerlendirilen eserlerden birisi de Hândmîr'in *Habîbü's-Siyer* adlı eseridir. Bu eser umumî bir dünya tarihi olarak yerini almaktadır. Hândmîr'in, Şah İsmail, Bâbür, Hümayûn ve Şeybânî Han döneminde meydana gelen olayların bir kısmına bizzat katılması ve bunlara birebir şahitlik ettiği kısımlar orjinaldir.

Hândmîr kitabın toplumsal değerini: "Mîrhând'ın *Ravzâtü's Safâ*'sından sonra *Habîbü's Siyer* kitabı toplumsal yaşam, toplumsal olaylar ve değişiklikler hakkında Farsça kitaplar içinde benzeri yoktur. Bu kitap şimdiye kadar yazılmış kitaplar içerisinde oldukça değerlidir ve onun bütün nüshaları belalardan (tüm hadiselerden) korunmuş ve isteyenlere takdim edilmiştir."[308] şeklinde açıklar.

Hândmîr, dedesi *Ravzâtü's Safâ*'nın yazarı olan Mîrhând gibi hemen hemen aynı topraklara seyahat ederek, *Ravzâtü's Safâ'*dan büyük özetlemeler yaptığı aktarılmaktadır. *Habîbü's-Siyer*'in sahibi, *Ravzâtü's Safâ*'dan esinlenmiştir. Hândmîr

[308] Hândmîr, *Habîbü's*, C. 1, (Önsöz), s. 23

eserine o kadar çok özen göstermiştir ki, onu okuyan *Ravzâtü's Safâ'*ya ihtiyacı olmaz, ya da *Ravzâtü's Safâ*'yı okuyan bu eseri okuduğunda *Ravzâtü's Safâ*'dan aldığı keyfi alamaz veya tatmin olamaz."[309] şeklinde bir açıklama yaparak iki eserin anlatım özelliklerinin kendilerine has olduğunu konusuna dikkat çeker.

Eser kronolojik olarak Hz Peygamber'in döneminden başlamış, On İki İmam, Dört Halife dönemi hakkında bilgiler vermeye devam etmiştir. Hândmîr'in, Reşîdü'd-dîn Fazlullah'ın metoduna uyarak devletleri esas aldığı *Habîbü's Siyer* adlı eserinde dönemin önemli devletleri hakkında bilgi verdikten sonra, anlatılan her dönemin ardından o dönemin vezirleri, diğer devlet adamları, şairleri, ulema ve füzelası hakkında geniş bilgiler yer alır. Eserde zaman zaman devrin ulemasına ve füzelasına dair biyografiler de yer verilmiştir. Bu biyografiler önemlidir. *Habîbü's Siyer* yalnızca Safevi devleti hakkında değil, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve onların çağdaşları hakkında önemli, hükümdarlar, vezirler ve şairler hakkında da bilgiler vermiştir.

Bu geniş bilgilerin aktarılması Farsça tarih yazıcılığı açısından ayrı bir önem taşır.[310] Bu method Timur ve Safevi tarihçilerini etkilemiş ve onlar tarafından da kullanılmıştır.

Eser eski Farsça (Deri) dilinde yazılmıştır. Eserin Farsça olarak yazılması eserin önemini bir kat daha arttırmıştır. Çünkü Fars dilinin zengin bir dil olması ve anlam bakımından ağır ifadeler içermesi eseri önemli bir dünya tarihi yapmış ve verdiği eşsiz bilgiler bakımından dönemin en önemli kaynaklarından biri haline getirmiştir. Hândmîr'in *Habîbü's Siyer* adlı eserinde dönemin önemli devletlerin

[309] Hândmîr, *Habîbü's*, C. 1, (Önsöz), s. 25
[310] Aka, "Hândmîr", s. 552

siyasi tarihini anlatırken, yer yer Farsça şiirlere de yer vermiştir. Ayrıca dedesi Mîrhând'ın *Ravzâtü's Safâ* adlı eserinin VII. Cildini dedesinin vefatından sonra tamamlamıştır.[311] Hemen hemen dedesinin seyahat ettiği bölgelere giderek onun eserinden özetlemeler yapmıştır. Ancak kendi eserinde dedesi Mîrhând'ın yer vermediği bazı devletlere yer vermiştir. Hindistan'da bulunduğu sürede eserin sonuna bazı eklemelerde bulunmuştur. *Habîbü's Siyer*'de diğer tarihlerden farklı olarak süslü ifadelere daha fazla ağırlık verildiği görülmektedir.

1856 yılında Bombey'de, 1854-1855 yılında Tahran'da taş basma şeklinde basılmıştır. Habîbü's-Siyer W. M. Thackston tarafından İngilizce tercüme edilmiştir. Yapıtta adı geçen kişilerin yaşam öyküleri ile ilgili bölümler Ricâl-i Habîb'üs-siyer adıyla, ayrı olarak Tahran'da basılmıştır.[312]

[311] Aka, "Mîrhând", s. 156
[312] Aka, "Hândmîr", s. 552

Üçüncü Bölüm

HABÎBÜ'S SİYER'İN SELÇUKLULAR İLE İLGİLİ KISMININ ÇEVİRİSİ

Cilt 2

[479]

Selçuk'un Evlatları Hakkında Söylenenler ve Onların Sancağının Yükselmesi

Târîh-i Gûzide'nin yazarı Hamdullâh Müstevfi'den naklen Ebû'l Âlâ şöyle diyor: "Selçuk Efrabisiyab'ın neslinden olup, onunla Efrabsiyab'ıın arasında 34 nesil vardır."[313]

Meliknâme'ye dayanan *Ravzâtü's Safâ*'ya göre Selçuk'un babası Dukak'tı. Dukak Beygu[314] (Yabgu)'nun ileri gelen ordu komutanlarından birisiydi. Beygu hükümetini Hazar Denizi kıyısındaki Etrak Sahra'sında sürdürüyordu. Dukak o kadar cesur ve kuvvetliydi ki, o bölgede ona Temir Yalığ (demir yaylı) denilirdi. Dukak öldüğünde, oğlu Selçuk büyüme çağına gelmişti. Selçuk terbiyeli ve yardım sever biri olarak yetiştirilmişti. Ona "Sûbaşı" [315] lakabı verilmişti. Selçuk'un kudreti gün geçtikçe artıyordu. Bir gün padişahın haremine geldi. Hanların (Kabile liderleri) ve

[313] *Câmi'ü't-Tevârih*'te Selçuk'un nesebi şu şekilde zikredilmiştir: "Haber ve sohbet ehlince şöyle malumdur ki, Selçûk bin Lokmân, Selçûk'un akrabalarından ve Kınık kemiğinden/soyundandı. Türk pâdişâhlarının hargâhtıraşı olan Keregüci Hoca'nın oğlu Tokşurmış aslından/soyundan (nijâd) gelen Tuğrul, Kınık urûkundan sultân idi." Fazlullah, *Câmi'ü't,* s.70-71, Zahîrüd-dîn Nîşâbûrî, *Selçûknâme,* neşr. İ. Afşar, Tahran 1332, s.10 ve Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr,* neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım Müctebâ Meynovî, Tahran 1333, s.88, (Türkçe terc., Ahmed Ateş), C. I-II, TTK., Ankara 1999, C. I, s. 86, ve bunlardan istifade eden bazı muahhar kaynaklarda Selçuk'un babasının adı Lokman şeklinde geçse de bunun doğru olmadığı, Selçuk'un babasının Tukak/Dukak (Yukak/Yakak) adını taşıdığı bilinmektedir.

[314] Metinde Beyğu olarak geçmektedir, doğrusu Yabgu'dur. Turan, "*Selçuklular Tarihi*", s. 66

[315] Sûbaşı: Lider, komutan, önde olan anlamındadır.

evlatlarının önünde oturdu. Bu durum sultanı rahatsız etti. Öyle bir durum yaşandı ki, Selçuk şahın bakışlarından ve davranışlarından onun için ne düşündüğünü anladı[316]. Selçuk 100 atlı ile kaçmaya çalıştı. Beraberinde 1500 deve ve 50.000 adet kuzu ile birlikte Semerkand'a doğru yol aldı. Cend'e[317] ulaştığında İslam dinini kabul etti ve etrafındakileri de İslamiyet'e geçmeleri için teşvik etti.[318]**[480]**Ayrıca Ahiret için Kur'ân-ı Kerîm'in öğrenilmesine özen gösterdi.

Selçuk bir müddet Cend'de ikamet etti. Bu sırada Gayr-i Müslimlerin elçisi Cend'e geldi ve o vilayetin önceki hakiminden kararlaştırılan haraçları istedi. Cend'in önceki hakimi haracı vermeye razı olmuştu. Selçuk bu durumu öğrendi ve şöyle dedi:

"Bunu biz kendimize nasıl yedirelim? Müslüman, Gayr-i Müslüm'e haraç verir mi? Vermeyelim."

Elçiye bu sözleri söyledikten sonra, onu hoşnut olmayan bir şekilde geri çevirdi. Savaşa hazırlık için destek aradı. O suyun sınır hududunda bulunan Türklerin hepsi cihada istekliydi. Onlarda da Selçuk'un ordusuna dahil oldular.

Gayr-i Müslümlerin büyük bir kısmı Selçuk'un yaşadığı bölgedeki çöllere doğru atlarını sürdüler. Selçuk'un develerini meralardan uzaklaştırdılar. Selçuk da bu toplulukların peşine düştü ve onlara karşı zafer elde etti, develerini geri aldı.

---

[316] Bir gün adet gereğince Oğuzlar hükümdarının sarayına gitmiş, Kraliçe ve çocuklarının üstüne geçerek ta hükümdarın yanına oturmuştu. Bu hareket Kraliçeye ağır gelmişti. Köymen, *BSİT*., C. I, s.12. Bunun üzerine Yabgu'nun karısı : "Eğer Selçuk katledilmez ve ona ölüm kasesinden tattırmaz isen senin için saltanat şarabının içimi saf olmaz ve devletin sabahı açılmaz." diyerek Selçuk'un öldürülmesini teklif etmiştir. Sadreddîn Ebu'l Hasan Alî b. Nâsır el- Hüseynî, *Ahbârü'd Devleti's Selçukiye*, çev. Necati Lügal, TTK., 2. Baskı, Ankara, 1999, s. 1

[317] Maveraünnehir'deki önemli büyük şehirlerden birisi iken Moğol saldırıları sonucunda harap olmuştur.

[318] Selçuk Cend şehrine yerleştikten sonra hemen Müslüman olmuş ve gayri Müslim Türklerle tüm ilişkilerini kesmiştir. Köymen, *BSİT*., C. I, s.146

Böylelikle Selçuk'un kuvveti ve kudreti herkese aşikar oldu ve Selçuk'un devleti yükselmeye başladı. Çevredeki Türkistan hükümdarları ve Mâverâü'n-nehr'deki Türkmenler[319] Selçuk'un varlığını tanıdılar.

Emir İbrahim Samani, İlig Han[320] tarafından yenildiğinde Selçuk'un yanına sığındı. Selçuk, Emir Samani'ye İlig Han'la mücadele edip onu kovalaması için askeri destek sağlayarak mühimmat ve ordu desteği verdi. Emir Samani, İlig Han'la mücadele ederek onu kovaladı. Bu olaydan sonra Selçuk, Cend'den gösterişli bir şekilde harekete geçerek, Buhara yakınlarında bir bölgeye yerleşti.

Allahu Teâlâ ona, kerametli, yıldızları parlak ve bahtları açık dört tane oğlan verdi. Mikâil, İsrâ'il, Mûsâ**.** Muhammed Beygu'nun (Yabgu) Arslan lakabı aldığı ve Mikâil'in gençliğinde, Türkistan kalelerinin birinin kuşatılması sırasında, bir okla vurularak öldüğü anlaşılmaktadır.[321]

Mikâil'in[322] ölümünden sonra geriye iki tane evladı kaldı. Bunlar: Tuğrul Bey Muhammed ve Çağrı Bey Dâvud'du.[323] Selçuk, Mikâil'in iki oğlunun terbiyesi ve yetiştirilmesini bizzat kendisi yapıp, onları veliahtı olarak ilan etti. Selçuk'un

---

[319]" Oğuzlar" Müslüman oldukça onlara Türkmen denilmiş ve artık bu isim İslam memleketlerine göç eden Oğuzlara ad olmuştur." Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, İstanbul, 1993, s. 157-159

[320] Karahanlı hükümdarlarındandır. [320] İlig Han, Mâverâü'n-nehr Türklerindendir. 383– 403 yılları arasında hüküm sürmüştür. Adı Nasr bin Ali bin Musa bin Saltuk'tur. İlig Han ise onun lakabıdır. Bkz. Köymen, *BSİT*.,C. I, s. 146

[321] "Hepsi birbirinden büyük beş oğlu vardı: İsrâ'îl, Mîkâ'îl, Mûsâ Yabgu, Yûsuf ve Yûnus." Fazlullah, *Câmi'ü't*, s.71, "Selçuk'un Arslan, Mikâ'il ve Mûsâ adlarında üç oğlu vardı." İbnü'l-Esîr, *El- Kâmil fi't Târîh*, (Türkçe terc.), s.362, "Emîr Selçuk Cend'de öldü ve geriye Emîr Mikâil, Emîr Mûsâ ve İsrail diye çağırılan Emîr Yabgu Arslan'ı bıraktı." El-Hüseynî, Ahbârü'd, (Türkçe terc., s. 2). "İsrâ'il'den sonra Mikâ'il, Yûnus ve Mûsâ Bigu/Beygu vardı." er-Râvendî, *Râhatü's*, s.87, (Türkçe terc., I, s. 86

[322] Mikhail, Selçuk'un en büyük oğlu olduğu ve babasından önce öldüğü rivayetler arasındadır. Turan, *Selçuklular*, s. 68

[323] Detaylı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuk'un Oğulları ve Torunları*", Türkiyat Mecmuası, S. 13, 1958

ölümünden[324] sonra o bölgede savaşan ve yaşayan Hazar Denizi kıyısında bulunan tüm Terakemeler ve o bölgedeki diğer nam sahibi olanlar bu iki kardeşin sancağı altında toplandılar.

O dönemde Semerkand'ın hakimi İlig Han'dı. İlig Han, Selçukluların istilasından dolayı endişeye kapılmıştı. Selçukluların kovulması amacıyla Mâverâü'n-nehr ve Türkistan'ın bütün savaşçılarını mahiyetinde topladı. Tuğrul Bey ve Çağrı Bey de hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Çin'in ve Hıtay'ın hükümdarı olan Buğra Han'a[325] bir elçi göndererek iltica isteğinde bulundular. Buğra Han Selçukluların elçisini hoşnut bir şekilde karşıladı. Buğra Han, Tuğrul ve Çağrı Bey'e elinden gelen yardımı yapacağı mesajını göndererek, elçiye hediyeler verip onu hoşnut bir şekilde geri yolladı.

Elçi geri döndükten sonra Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in huzuruna çıkarak, Buğra Han'ın kendilerine elinden gelen yardımı yapacağını söylediğini belirtti. Çağrı Bey : " Her ne kadar Buğra Han bize muhabbet edip destekliyorsa da, selah odur ki bizim heyetimizle birlikte onunla mülakat etmemiz doğru değildir. Uygun o dur ki her hafta sırasıyla birimiz gidip üç gün boyunca Buğra Han'ın yanında olalım" dedi. Tuğrul ve Çağrı Beyler her hafta sırayla Buğra Han'ın sarayına gidip 3 gün boyunca yanında kalıp tek tek görüşmeye karar verdiler. Tuğrul Bey bu fikri kabul etti. **[481]** Buğra Han'ın huzuruna gitmek için kendilerine kalacak bir yer seçtiler. Her biri fikirleri doğrultusunda sırayla haftada 3 gün olmak şartıyla Buğra Han'ın huzurunda şartları yerine getiriyorlardı.

---

[324] Selçuk'un ölümü ile ilgili İbn'ul- Esîr şunu aktarmaktadır: "Selçuk öldüğünde 107 yaşındaydı." *Ahbârü'd Devleti's Selçukkiye*'de ise Selçuk'un 100 yaşında Cend 'de öldüğü nakledilmektedir. Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 2

[325] Buğra Han: İlig veya Karahanlı sülalesinden birçok hükümdarın ünvanıdır. Buradaki Buğra Han Batı Karahanlı Devleti hükümdarıdır.

Kardeşlerden birisi geldiğinde bir diğeri Buğra Han'ın yanına gidiyordu. Buğra Han bir süre iki kardeşi bir yerde yakalatmak için fırsat bekliyordu, ancak bu durum bir türlü gerçekleşmiyordu. Sonunda Tuğrul Bey'i yakaladı ve onu esir etti. Ayrı bir grubu da Çağrı Bey'i yakalaması için görevlendirerek Selçuklu ordusuna doğru gönderdi. Fakat Çağrı Bey bu durumun farkına vardı. Buğra Han'ın ordusunu kılıçtan geçirdikten sonra 130 kişiyi esir etti. Geride kalanlar Buğra Han'ın sarayına gittiler ve Buğra Han'a durumu anlattılar. Buğra Han durumu öğrenince yaptıklarından dolayı pişman oldu. Tuğrul Bey'i huzuruna çağırarak 10.000 dinar para, 40 köle (keniz) ve Çin ve Hıtay'ın kıymetli hediyelerinden Tuğrul Bey'e vererek, onu serbest bıraktı.

Buğra Han diğer esirlerin de bırakılmasını istedi. Tuğrul Bey, Çağrı Bey'in yanına ulaştı. Bundan sonra Selçuklular Semerkand'a doğru yöneldiler. Yoldayken İlig Han'ın kalabalık bir ordu toplayarak üzerlerine doğru harekete geçtiğini haberini aldılar. Tuğrul ve Çağrı Bey bu haberi doğruluğunu araştırdıktan sonra, Tuğrul Bey İlig Han'ın ordusunun geçmesinin imkansız olduğu bir çöle yönelmesinin uygun olduğunu düşündü.

Çağrı Bey de, her biri Rüstem ve İsfendiyar değerinde görülen 30 atlı ile Ceyhun Nehri'nden geçerek, Horasan'a ulaştılar. Şimşek ve fırtına gibi Gazneli Sultan Mahmûd'un diyarından geçerek, Rey ülkesine vardılar. Rey'den Rum tarafına doğru hücuma geçmeye hazırlandılar. Yoldayken bir grup Terakimeler de ordularına katıldı.

Çağrı Bey Anadolu hudutlarında hazırlık yaptı ve harbe başladı. Büyük miktarda ganimet ve mal ele geçirdi. Sağ salim Horasan'a döndü. Çağrı Bey Merv'e

vardığında, onu yakalamak isteyen Horasanlı hakimlerinin korkusundan dolayı adamlarını dağıttı, kendisi de tüccar elbisesiyle gizlenerek Merv'e girdi. Oradan Buhara'ya geçti. Tuğrul Bey'e elçi göndererek kendisinin Buhara'da olduğu haberini verdi. Tuğrul kardeşinin Buhara'da olduğunu öğrenince hem sevindi, hemde endişelendi. Kardeşi kendisine katıldı. Selçuk oğulları (Al-î Selçuklulardan) bir grup meydana getirerek onları Mâverâünnehr hükümdarlarına birkaç kez ittifak amacıyla gönderdi.

Tuğrul ve Çağrı Bey'in namı ve büyüklüğü yayıldı. Bazı muteber kitaplarda, Gazneli Sultan Mahmûd'un Selçuk oğullarının durumundan haberdar olduğunda, onlara elçi göndererek iki kardeşten birinin huzuruna çıkmasını istediğini ve İsrâ'il bin Selçuk'un, Sultan Mahmûd'un yanına gittiğini ve Sultan Mahmûd'un ona büyük bir izzet-i ikram göstererek, kendisi ile birlikte tahta oturttuğunu söyler.

Sultan Mahmûd konuşmasında:

"-Eğer bir orduya ihtiyaç duysak bize kaç atlı ile destek olursun?" sorusunu sordu.

İsrâ'il 2 ok ve 1 yay çıkartarak oklardan birini eline alıp diğerini Sultan'ın önünde yere koyarak:

" -Eğer bu oku benim kavmime yollarsan 100.000 atlı senin yardıma gelir." diye cevap verdi.

Sultan:

" -Ya daha fazlasını istersem?" diye sordu.

İsrâ'il:

"- Diğer oku Balhan'a yollarsan 50.000 adam (piyade) size yardıma gelir" cevabını verdi.

[**482]**Sultan Mahmûd bundan fazla yardım isterse İsrail yayını Sultan Mahmûd'a uzatarak:

"- Bunu Türkistan'a yollarsan 200.000 atlı senin yardımına koşar." diyerek yanıtladı.[326]

Sultan Mahmûd bunları duyunca korktu.[327] İsrâ'il'in sarhoş ve bilincinin yerinde olmadığı bir sırada onu yakalatarak, Kâlincar Kalesi'ne göndertti.[328] Azrail, İsrâ'il'in canını alıncaya kadar, İsra'il Kâlincar Kalesi'nde esir kaldı.[329]

Selçuklular, Ceyhun Nehri'nden geçip Horasan'ın çeşitli vilayetlerini ele geçirerek bu bölgelere yerleştiler. Hamdullâh Müstevfi'nin rivayetine göre:

"Bu olaylar Sultan Mahmûd döneminde idi."

Fakat Hz. Mahdumi ve Merhumi *Ravzâtü's Safâ*'da yer alan bu rivayeti zayıflatmışlardır. Onlar karşı bir rivayetle Tuğrul ve Çağrı Bey'in Sultan Mes'ud döneminde Ceyhun'dan geçerek Nesa, Ebiverd ve Balhan Çölü etrafında ikamet ettiklerini belirtmektedir. Tuğrul ve Çağrı Bey birkaç gün sonra yetenekli, konuşkan bir elçiyi Sultan Mesûd'a göndererek onunla birlikte olup, ittifak yapacaklarını

---

[326] Burada verilen sayı abartılı olmakla beraber, Türk devlet geleneği ve hâkimiyet anlayışı içerisinde yayın metbûluk, okun ise tâbiiyet ve davet sembolü olarak kullanıldığını gösteren örneklerden biri olması bakımından önemlidir.

[327] "Mahmud durumu çok iyi anladı ve düşündü. Kendi kendine (içinden): Böyle bir ordunun hepsini maaşsız ve ücretsiz olarak bir yay ve üç ok ile hazır edebilen birinin işini hafife almamak gerekir dedi." Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 77

[328] Sultan Mahmud, Arslanla anlaşmak için yayına davet etmiş, davette Arslan ve aşiretinin büyüklüğü konusunda malumat aldıktan sonra Selçuklulardan çekinmiş ve Arslan'ı ziyafet sırasında sarhoş eserek uyutmuş ve hapse atmıştır. Yedi sene boyunca Kalincar Kalesinde hapis olarak kaldıktan sonra burda ölmüştür. Ravendî, *Râhatü's*, I, s. 89

[329] Arslan Yabgu ile Sultân Mahmûd arasındaki mülakat ve Arslan Yabgu'nun hapsedilmesiyle ilgili bkz. Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 75-78; İbnü'l-Esîr, *El- Kâmil* (Türkçe terc.) IX, s. 292; Râvendî, *Râhatü's*, s. 88-90; Aksarayî, *Müsâmeretü"l-*, s. 7-8

belirttiler. Sultan Mesûd bu konuşmayı kabullenemedi ve Selçuklulara: " Benim onlara zararımın dokunmaması için Al-i Selçukluların uygun olarak yapabilecekleri iş bu memleketten gitmeleri." şeklinde korku dolu bir mesaj gönderdi. Tuğrul ve Çağrı Bey bu haberi aldıktan sonra, Gazne ordusunun korkusundan eşlerini ve çocuklarını koruma altına alarak yağma faaliyetlerinde bulunmaya başlayıp, Horasan'da isyan sesini yükselttiler (isyan ettiler). Kısa bir süre içerisinde Horasan'ı alarak, saltanatın en yüksek mevkiisine ulaştılar.

Tuğrul ve Çağrı Bey, varlıklarını Horasan'da 3 kola ayırdılar.

1. Kol: Horasan, Irak, Fars ve Azerbaycan'da hükümdarlık yaptılar.
2. Kol: Kirman ve Civarını tuttular.
3. Kol: Rum diyarında (Anadolu) da dünya iktidarına ulaştılar.

1.Kol 14 kişiden oluşmaktaydı. 161 yıl hakimiyet sürmüşlerdir. İlk hükümdarları Tuğrul Bey Muhammed ve sonuncusu Sultan Tuğrul Bey bin Arslan'dı.

Tuğrul Bey Muhammed bin Mikail bin Selçuk bin Dukak'ın Saltanatının Horasan ve Irak Vilayetlerinde Başlaması

Mâlik'ül-mülk'de anlatılan rivayetlere göre Allah'ın takdiriyle Selçuk'un oğullarının saltanat ikbali Horasan diyarında parladığında yükselişe geçmişlerdi. Gazneli Sultan Mes'ûd[330], Selçuk'un oğulları ile mücadele etmek için tam donanımlı

[330] Sultan Mesud Ebu Said: Sultan Mahmud Gaznevi'nin büyük oğludur. 421 (M. 1030)'de tahta çıktı. 432 (M. 1041) hapiste öldü. M. Nazım,"Mes'ûd", *DİA*., VIII, s. 133-134

bir ordu hazırlatarak, ordunun yönetimini başarılı bir serdar ve yönetici olan Bekdoğdu'ya verdi. [331]

Bekdoğdu gururla Selçuklular üzerine harekete geçti. Nesâ adlı bir bölgede Selçuklulara ulaştı. Her iki taraftan savaşma isteğinde olanlar savaş meydanında birbirleriyle savaştılar. Çok büyük kayıplar verildi. Zafer rüzgarı Selçuk oğullarından yana esti. Bekdoğdu ise adamlarıyla geri döndü. Kaçan insanlar ise Mes'ûd'un tarafına geçtiler ve kendi istekleri üzerine Horasan tarafına yöneldiler. Nişabur'a ulaştıktan sonra tecrübeli kişilerin oyuyla bir elçiyi Selçuklulara yollayarak barış isteğinde bulundular. Tuğrul ve Çağrı Bey öncelikle bu isteği kabul ettiler, ancak daha sonra bu tatlı sözlere kanmak istemediler. Çünkü Gaznelilere güvenmiyorlardı. Bu durumdan bir şüphe arıyorlardı. Ve isyan bayrağını yükselttiler.

[483]Sultan Mes'ûd büyük bir ordu hazırlattı ve meziyeti ile ün salmış harp sanatında öne çıkmış Merv şehrinin hükümdarı olan Sûbaşıya tam yetki vererek onu Selçukluları kovalaması için görevlendirdi. Sultan Mes'ûd Gazne'ye ulaştı. Selçuklular Sûbaşının hareketini haber alınca savaş hazırlıklarına başladılar. Savaşmak için uygun taktik (el herp-ûl hatte) belirlediler. Buna göre Sûbaşı Selçuklu ordugahına ulaşınca ordunun merkezi boş bırakılacak ve diğer ordunun karşısına çıkılmayacaktı. Yan taraflardan hücuma geçilecekti. At, deve, ganimet, silah ve ne buluyorlarsa yağmalayacaklardı. Üç yıl boyunca böyle bir savaş hüküm sürdü.

Bu savaş yüzünden Horasan vilayetlerinin birçoğu viran oldu. Sultan Mes'ûd bu haberleri duyunca şaşkınlığa uğradı. Sonunda Sultan Mes'ûd Selçukluları ortadan kaldırmak için savaş meydanına gelmeye karar verdi. Fakat danışmanlarından

[331] "Hepsi on kumandan idiler. Başları Hacip Begtogdı ve Kethüdaları Hace Hüseyin bin Ali bin Mikhail idi. Her cinsten tam techizatlı on beş bin süvari ve iki binde saraylı köle gelmişti."

bazıları onun bu isteğinden akibeti için vazgeçmesini, meydanı savaştan çok eğlence meydanına çevirmesini tercih etmesini istediler. 427 (M.1035) yılında Sûbaşı Selçukluların savaş tekniğinden usanarak, mücadele etmeyi bırakarak Nesa hudutundan çıkarak, Herat'a gitti.

Sultan Mes'ûd verilen nasihatleri dinleyerek savaş meydanını eğlence meydanına çevirdi. Çağrı Bey'de Merv'e geçerek, Merv'i yakıp yağmaladı. Çağrı Bey'in yağma yaptığı haberi Sûbaşıya ulaştığında üç gün içerisinde hızlı bir şekilde Herat'tan Merv'e gitti. Çağrı Bey Sûbaşının ordusunun karşısına çıktı. Sûbaşı bu durumdan korktu ve kılıcı ile oklarını savaş meydanında bırakarak harp meydanından kaçarak Merv'e gitti. Subaşının önde gelen askerleri de kaçtılar ve subaşının ordusu Merv'de dağıldı. Sûbaşı iyi bir serdar olan Cuzcanlıların hakimini, Selçuklularla mücadele etmesi için kışkırttı ve emrine bir çok kişi verdi.

Cuzcan'ın[332] hakimi Selçuklu ordusuna doğru harekete geçti. Çağrı Bey, Cuzcan'ın hakimini öldürmeye karar verdi. Çağrı Bey'in ordusu safları yararak Cuzcan'ın hakiminin olduğu yere ulaştı ve onu öldürdü. Onu koruyan 1000 kişiyi esir etti, birçoğunu öldürdü. Cuzcan'ın hakiminin ordusunun büyük bir kısmı Selçuklulara esir düşerken, küçük bir kısmı da kaçmayı başardı. Böylelikle Selçuklu emirleri iktidarı ele geçirerek, Horasan civarında öldürme ve yağma yapmaya başladılar. Sûbaşı bu durumu haber alınca korkuya kapılarak Merv'den Nişabur'a kaçtı.

[332] Cuzcân: Cuzcanan oarak geçmektedir. Horasan'da Mervurrud ile Belh arasında büyük bir nahiyedir. *Kâmusu'l-A'lâm*, IV, s. 1957

Sûbaşı Nişabur'a[333] ulaştığında, Nişabur'u harap bir şekilde buldu. Ardından Dihistan'a giderek, burdan Gazne'ye haber yolladı. Bu durumdan Gazneliler çok rahatsız oldu.

Selçuklu emirleri Sûbaşının Merv'i boşalttığını öğrenince Merv'e[334] doğru geldiler. Merv'i kuşatıp, fethettiler. Sûbaşı ise bu sırada Dihistan'da yeniden bir ordu hazırlayarak Merv'e gelmek için hazırlık yapmaktaydı.

Tuğrul ve Çağrı Bey, Merv'in yönetimini emirlerinden birisine bırakarak Sûbaşı ile savaşmak için şehrin dışına doğru çıktılar. İki ordu kılıç kılıça, hançer hançere, güneş doğudan doğup, batıdan batana kadar savaştılar. Yavaş yavaş birbirlerini çökertmeye çalışıyorlardı.**[484]**Çünkü Gaznelilerin güneşinin parlaklığını sönmek üzereydi. Selçuklular zafere ulaştı. Sûbaşı bir kaç kişi ile birlikte Herat'a kaçtı. Ancak Herat'ta da tutunamayarak Gazne'ye geçti.

Tuğrul ve Çağrı Bey Allah'ın takdiriyle zaferlerine zafer katıp, ertafındaki ülkelerde yaşayanlara fetihnameler göndererek Horasan'ın vilayetlerinin kendi vatanları olduğunu ilan ettiler. Bu haber o zamanın Horasan'ın Dar'ûl-mülk'ü olan Nişabur'a ulaştığında Nişabur'un eşref ve ayanları Selçuklu ordusunu ellerinde büyük hediyelerle karşılayarak, Selçuklulara bağlılıkları ve itaatlerini bildirdiler.

Muharrem ayının 429 (M. Ekim/ Kasım 1037) senesinde Tuğrul Bey, emirler ve devlet erkanının ittifakı ile Nişabur'da saltanat tahtına oturdu.[335] Hutbeyi kendi

---

[333] "Horasan'ın en önemli şehri olarak nitelendirilen Nîşâbûr, hem ticari ve ekonomik, hem de kültür ve medeniyet bakımından Ortaçağ'ın en önde gelen şehirlerinden biriydi." E. Honingman, "Nîşâpur", *DİA*., IX, s. 302- 305

[334] "Merv Horasan'ın en önemli ve en meşhur şehirlerinden birisi olup bugünkü Türkmenistan sınırları içerisindedir. Ortaçağ'ın siyasî, idarî, ticarî ve kültürel açılardan önde gelen şehirlerinden biridir." O. Gazi Özgüdenli, "Merv*", DİA*., XXIX, s. 221-223

[335] "Tuğrul Bey es- Sultanu'l Muazzam Rüknü'd Dünya ve'd- Din Ebû Talib lakabını aldı." Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 7

adına okutup, kendi adına sikke bastırdı. O sikkelerin üzerine kendi lakabını bastırdı. Bundan on gün sonra Tuğrul Bey, Çağrı Bey'i Herat'ı fethetmekle görevlendirdi. Çağrı Bey Herat'a ulaştığında, herkes Çağrı Bey'i itaatkar, hoşnut ve iyi bir şekilde karşıladılar. Çağrı Bey, amcasını Herat'ın valisi yaptı. Daha sonra Merv'e giderek burada insaflı ve hoşgörülü davrandı.

Sûbaşı Gazne'ye vardığında, Selçukluların istilalarını Sultan Mes'ûd'a aktardı. Sultan Mes'ûd tüm hazinesini ortaya koyarak büyük ordu hazırlattı. İçinde fillerin de bulunduğu ordusu ile birlikte Belh'e[336] geldi. Yedi gün içerisinde süratle Gazne'den Belh'e ulaştı. Tüm kaleleri onartıp, mescidleri tamir ettirdi. Yollara gözcüler yerleştirdi.

Çağrı Bey, Gazneli Mes'ûd'un tüm hazırlıklarından haberdar olunca, hızlıca Belh'e doğru yöneldi. Çağrı Bey, Gaznelilerin tüm varlıklarını, mallarını ve hayvanlarını alarak Merv'e döndü. Sultan Mes'ûd ise bu duruma şaşırdı. Sultan Mesud bir buçuk yıl boyunca Belh'de kaldı.

Sultan Mes'ûd 70.000 atlı ve 30.000 piyadeden oluşan ordusuyla Selçuklularla savaşmak üzere Merv'e yola çıktı. Çağrı Bey de bu durum karşısında beklemek istemeyerek Serahs'a[337] gitti ve orada Tuğrul Bey ile birleşti. Ramazan ayının 431 (M. Mayıs 1040) Horasan'ın Dendânkân (Dandanakan) bölgesinde Gazne ordusuyla Selçuklu ordusu karşı karşıya geldi.

[336] Belh: Afganistan'ın kuzeyinde Kâbil ile Buhara arasında bir şehirdir. R. Hartman, "Belh", *DİA*., II, s. 485

[337] İran'ın Rusya sınırında Merv ile Meşhed arasında bulunan eski bir şehirdir. Burada birçok bilim adamı yetişmiştir.

Büyük bir mücadele yaşandı. Gazneliler bir kez daha yenilgiye uğratıldı. Bu mücadeleyi Selçuklular kazandı.[338]

Sultan Mes'ûd etrafındaki adamlarıyla bir süre dayandı. Ancak bu duruma daha fazla karşı koyamayacağını anlayınca, has birlikleriyle birlikte büyük bir fille kaçmaya karar verdi. Selçuklular büyük miktarda ganimeti ellerine geçirdiler. Çağrı Bey muzaffer ordusuyla Belh'e gitti.

Çağrı Bey, Belh'e vardığında Belh'in Sultan Mes'ûd'dan önceki hakiminin burç ve kapıları tahkim ederek, şehirde direnme eylemi yaptığını öğrendi. Çağrı Bey bu durumu görünce şehri kuşatmaya başladı. Bu sırada Çağrı Bey Mevdud bin Mesud'un 2000 kişilik öncü bir grupla (Karavul) birlikte Belh'in merkezine doğru geldiği haberini aldı. Çağrı Bey bu öncü birlikleri geri püskürtmesi için Türkmenleri[339] gönderdi. Öncü birlikler, Türkmenler tarafından geri püskürtüldükten sonra kaçanlar Mevdud bin Mesud'a geri döndüler. Mevdud bin Mesud babasının memleketine doğru hareket etti.

---

[338] Dandanakan Savaşı, el-Hüseynî'ye göre 8 Ramazan 431 Perşembe günü (22 Mayıs 1040); el-Cuzcânî'ye göre 9 Ramazan 431 Cuma günü (23 Mayıs 1040); İbnü'l-Esîr'e göre 431 (1040-1041)'de, Reşîdü'd-dîn'e göre ise 429 (1037-1038)'de meydana gelmiştir. Cuzcânî, T*abakât-ı Nâsırî*, I, s. 233-234, 251; Hüseynî, *Ahbârü'd*, s.9; İbnü'l-Esîr, *Râhatü's*, s.368-369; Fazlullah, *Câmi'ü't*, s.91
34 Serahs ve Bâverd çölü arasında Dandânakân-ı Mervşâhicân Kalesi/Hisârı'nda onlarla karşılaştılar/savaştılar. 429 (1037-1038) senesinde. O çölde birçok kuyu (çâh) buluyordu. Selçûklular bunu bilmekteydiler. (Yanlarına) su almışlar ve kuyuların hepsini doldurmuşlar/kapatmışlardı. Mes'ûd'un askerleri ve onların binekleri (sütûrân), çeşme/pınar ve yeraltı suyunun bulunmadığı o yerde yorgun ve aciz düşüp dünyadan bezdiler. Bu sırada birçoğunu öldürdüler. Âkıbet kaçtılar. Sultân, haşemini dağılmış ve kendini yalnız görünce dizgini ele aldı. File (pîl) bindi ve Fâryâb ve Pençdîh tarafına doğru kaçtı. Hiçbir at onu silâhıyla/teçhizatıyla çekemiyor, ancak zorlukla (taşıyabiliyordu ve bu nedenle file binmişti). Hazîneler, mal, mülk, eşya ve ziynetlerin hepsi orada kaldı. Birkaç Türkmen Mes'ûd'un ardına düştü. Yaklaştıklarında filden (inip) ata bindi. Hamle yapıp gürz'le atlının (süvârî) başına vurdu. Onu, ufak (hord) atıyla birlikte kırıp/öldürüp yere serdi. Ondan sonra oraya yetişen her süvârî grubu (fevc) onun Rüstemî darbelerinden hayret ve dehşet içinde kaldılar. Bu durum karşısında biri Mes'ûd'a dedi ki: "*Ey Hüdâvend! Böyle darbeleri vuran/savaşan birine, hezîmet/mağlubiyet nasıl gelir/yaraşır ve (nasıl) mülkü bırakıp terkedebilir?*" (Mes'ûd) dedi ki: "*Ey yiğit (cevân)! Her ne kadar darbe(m) böyle ise de, ikbâl(im) kalmamıştır. Te'yîd-i âsmânî, insanın tedbîrine bağlı değildir.*" Fazlullah, *Câmi'ü't*, s.91 ; Râvendî, Râhatü's, s. 100-101

[339] Türkiye, Azerbaycan ve İran'da yaşamakta olan bir Türk topluluğu. İsmail Türkoğlu "Karapapaklar", *DİA*., XXIV, s. 470

[485] Bu olaylar olurken, Sultan Mes'ûd'un öldüğü haberleri doğruluk kazanmaya başladı.[340]O sırada Belh'in hakimi Çağrı Bey'den aman dileyerek, o bölgeyi Çağrı Bey'e teslim etti. Çağrı Bey, Ceyhun Nehri kenarına yerleşti. Bu sırada Harezmşah, Çağrı Bey'e olan bağlılığını ilan ederek, :" Benim terbiye ettiklerimden (yetiştirdiklerimden) Şah melik[341] adında biri isyan makamına gelip, bana ait olan yerleri benim almamı engelliyor." dedi.

Çağrı Bey, Harezmşah'ın ihtiyaçlarını yerine getirerek, Harezm'e gitmek için hareket etti. Hârezm[342] kalesinin içinde Şâh melik adında yaşayan birisi savunma eylemine geçti. Çağrı Bey, kaleyi kuşattı. Ancak kaleyi fethedemeyince, Çağrı Bey Horasan'a doğru yöneldi. Kış mevsimi sona erdikten sonra, ilkbaharın gelmesiyle birlikte Tuğrul ve Çağrı Bey anlaşarak tekrardan Hârezm'e doğru büyük bir ordu ile hareket etme kararı aldılar.

Tuğrul Bey ve Çağrı Beyler, Hârezm'e yöneldiler ve Şâh Melik'i birkaç gün boyunca kuşattılar, ancak taktik gereği kaleden uzaklaştılar. Şâh Melik ise bunu Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in kaçışları olduğunu düşünerek kaleden çıkarak peşlerinden gitti. Tuğrul Bey ve Çağrı Bey, taktik gereği geri dönerek Şâh Melik'e yeniden saldırdılar. Şâh Melik'in yakın arkadaşlarından birçoğu öldü, arkabalarından kırk tanesi de esir alındı. Şâh Melik ise Gazne'ye kaçarak, Gazne'nin hakimine sığınmak istedi. Fakat öteki dünya Şâh Melik'in Gazne'ye gitmesini engelledi.

[340] Mes'ud'un 432 yılının Rebîü'l-âhir ayının 13'ünde öldüğü nakledilmektedir. Hüseynî, *Ahbârü'd,* s. 10

[341] Şâh Melik: Cend emiri, Selçukluların ezeli düşmanıdır.1034 yılında Selçukluları yendi. Selçuklular 1043 yılında Şah Melik üzerine saldırırarak mağlup edip orayı egemenlikleri altına aldılar. Merçil, *Müslüman,* s. 48

[342] Bugün Orta Asya'da Özbekistan sınırları içinde bulunan şehirlerden birisidir.

Selçuklular Hârezm Kalesi'ni ele geçirdikten sonra Çağrı Bey Horasan'a, Tuğrul Bey ise Dihistan'a gitti. Oradan Cûrcan'a[343] geçti.

Tuğrul Bey Dihistan'ı ele geçirdikten sonra bir yıldan kısa bir sürede büyük bir orduyla Irak Acemini ele geçirmiş oldu. Tuğrul Bey 446 (M.1054/1055) senesinde Azebaycan'ı fethetti. Bundan sonra Tuğrul Bey, Rum diyarına doğru gaza ve akınlarına devam etti. Rum diyarından zaferlerle ayrılan Tuğrul Bey 447 (M.1055) yılında Dârüsselam Bağdat'a geçti'. Dârüsselam'da Kaimi Abbasi[344] ile biyet etti. Halife ona " Sultan Rükneddin Yemin Emîr'ül-mü'minin" (Müminlerin Emiri) lakabını verdi.

Tuğrul Bey, Abbasi halifesi Kaimi ile Deyalîme hükümdarı arasında vuku bulan olayda Abbasilere destek olarak Bağdat'ı ele geçirmek isteyen Melik Rahim Deyalîme'nin Bağdat'ı almasını engelledi. Tuğrul Bey memleketinin idaresini ve servetini arttırmaya başladı. İbrâhîm Yınâl [345], Tuğrul Bey'in annesinin kardeşinin üvey oğluydu ve İbrâhîm Yınâl Tuğrul Bey'e karşı muhalifti. O yılda İbrâhîm Yınâl Arap Irak 'ından, Hemedan'a geçti. Tuğrul Bey'de İbrâhîm Yınâl'ın hemen ardından yola çıkarak Hemedan'a ulaştı. Hemedan'da İbrâhîm Yınâl'ın etrafında büyük bir ordu toplandığı duydu. Tuğrul Bey kendisini bir kenara çekip, tüm akraba ve yakınlarından yardım talep etti.

[343] Curcân: İran'ın kuzey sınırında Hazar denizi kıyısında bir kasabadır. *Kâmusü'l- A'lâm*, III, s. 1776
[344] Ebû Ca'fer el-Kāim-Biemrillâh Abdullāh b. Ahmed el-Kādir-Billâh el-Abbâsî (ö. 467/1075) "Abbasi Halifelerinin yirmi altıncısıdır. Babası Kâdir Billâh'ın vefatı üzerine1037'de Halife olmuştur. Şinasi Altındağ "Kaim bi Emrillah, *DİA*., VI, s. 102
[345] Ana cihetinden kardeştir. Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 12

Halbu ki bu sırada Horasan'da Çağrı Bey ölmüş[346], Çağrı Bey'in yerine oğlu Alp Arslan geçerek yönetimi eline geçirmişti. Alp Arslan amcasının durumunu öğrenince Horasan'ın ordusunu toplayarak, Arap Irak'ına doğru yol aldı. Rey şehrinde amcası Tuğrul Bey ile birleşti. Amca ile yeğen birlikte Hemedan'a gittiler. İbrâhîm Yınâl ile mücadele ederek İbrâhîm Yınâl'ı Hemedan'dan kovaladılar. Bazı ordu mensupları İbrâhîm Yınâl'ın peşine düştü ve onu yakaladılar. Tuğrul Bey'in emriyle İbrâhîm Yınâl yayın kirişi ile öldürüldü.[347]

Tuğrul Bey'in İbrâhîm Yınâl ile mücadelesi sırasında, Tuğrul Bey'in yokluğunda Dâr'üs-Selam Bağdat'ta halife Kaim Abbasi, Besasiri[348] tarafından esir edildi. **[486]** Hutbe Mustansır Alevi adına okutuldu. Tuğrul Bey, İbrâhîm Yınâl'ı öldürdükten sonra tekrar Dârü's-Selam'a geldi. Tuğrul Bey kılıç gücüyle Besasiri'yi uzaklaştırarak, halife Kaim Abbasi'yi kurtardı.[349]

Tuğrul Bey Besasirinin isyanını bastırarak ve işleri çözerek 451 (M. 1059/1060) senesinde Kaim Abbasi'yi yeniden hilafet makamına çıkartılarak halife ilan etti. 454 (M. 1062/1063) yılında ise Tuğrul Bey, Kaim'in yakınlarından birisi adına hutbe okuttu. Kaim Abbasi başta bu durumu kabul etmedi. Daha sonra olaya Tuğrul Bey'in baş veziri olan Amîdü'l mülk Ebu Nasr Kündürî'[350]nin araya girmesiyle Kaimi Abbasi bu duruma razı oldu. Tuğrul Bey'in nikahını kıyıldıktan

---

[346] Çağrı Bey'in vefatı ile ilgili olarak Hüseynî " Nihayet 452 yılının Safer ayında Serahs'da öldü."şeklinde açıklar. Ahbâr, s. 20, Dâvûd'un ölümü ile ilgili olarak sarılık hastalığına yakalanarak Serahs'da öldüğünü nakletmektedir. Hüseynî, *Ahbârü'd,* s. 18

[347] İbrâhîm Yınâl Rey civarında yapılan savaşta yenilmiş ve Cumade'l –ahire 451(M. Temmuz 1059) 'de yayın kirişi ile boğdurulmak suretiyle öldürülmüştür. İbn'ül Esir, *El-Kâmil,* IX, s. 489

[348] Arslan Besasiri adıyla meşhur Ebu'l Haris Arslan b. abdillah el Muzaffer Büveyhilerin son devrinde yaşayan bir Türk kumandandır. İlk efendisinin Fars bölgesindeki Besa şehrinden olması sebebiyle Besasiri nispesini almıştır.

[349] " Halife esir durumdaydı. Tuğrul Bey'e bir haber gönderdi. Ona sığınıp yardım istedi ve olabilecek en hızlı şekilde onu çağırdı. Tuğrul Bey emre itaat yolunu kabullendi ve Divanı Aziz'e yöneldi. Besasiri ve ona tabi olanlar onun korkusundan Şam tarafına kaçtılar ." Fazlullah, *Câmi'ü't,* s. 99

[350] Kündûrî, Ebû Nasr Muhammed b. Mansur: Köpek bakıcılığından vezirliğe yükselmiştir. Tuğrul Bey, onu 447/ 1055 yılında vezirliğe atamıştır. M. Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *DİA*., XIII, s. 38

sonra, halifenin kızıyla evlenme düşüncesi ile Rey'e geçti. Ancak burada Ramazan 455 (M. 1063) tarihinde evlenmeden önce burun kanamasından[351] öbür dünyaya göçtü.[2] Eğlence mateme döndü.

Tuğrul Bey'in ölüm yaşı 70 [352] , hükümdarlık yılı ise 26 [353]yıldı. Yazdırdığı kitap "Veys ve Ramin"di. Eserin sahibi Fahreddin Esed Gurgani idi. Tuğrul Bey'in kitabını veziri olan Amîdü'l mülk Ebu Nasr Kündürî düzenlemişti. Tuğrul Bey'in saltanatı süresi boyunca Amîdü'l mülk Ebu Nasr Kündürî, Tuğrul Bey'in her işini düzenleyen kişi olmuştur. Amîdü'l mülk Ebu Nasr Kündürî zeki, iş bilir, faziletli, siyasette oldukça başarılı birisiydi. Tuğrul Bey'in saltanatı süresince 20 yıl boyunca memleketine hizmet etmiştir. Alp Arslan'ın hakimiyetinin başlarında görevinden uzaklaştırılmış ve sorular altında tutulmuştur.

Alp Arslan hükümetin başına geçince Nizâmül-mülk[354] ile birlikte Amîdü'l mülk Ebu Nasr Kündürî'yi şehabet mertebesine ulaştırdılar.[3]

Cellat Kündürî'yi öldürmeye geldiğinde Kündürî, cellata:

"- Sen benim canımı aldıktan sonra Sultana söyle, ben Tuğrul Bey'in iyiliğiyle, azmiyle, himmeti ile vezirliğe geldim ve hükümeti kurdum. Sende olmayan şefkat ile şehadet seviyesine ve cennet nimetlerine vasıl oldum. Gelenlere söyle, sen benim hakkımda neler düşündüysen, aynıları da senin başına gelecek.

[351] Bu hastalığın sürekli olarak burun kanaması olduğu ve ve bu kanamayı hiçbir ilacın durduramadığı ve bu sebeple öldüğü kaydedilmektedir.

[352] "Vezir Amîdü'lmülk Ebu Nasr el Kündürî rivayet ediyor ve diyor ki: Sultanın hangi yılda doğduğunu kendisinden sordum. O da fulan han Mavera'ün-nehr'de huruc ettiği senede doğdum dedi. Ben vefaatında hesap ettim, tam yetmiş çıktı." Hüseynî, *Ahbârü'd* s.15

[353] Tuğrul Bey'in saltanat süresi hakkında kaynaklar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Hüseynî bu sürenin 24 yıl birkaç ay olduğunu, Hüseynî, Ahbârü'd, s. 16, Ravendî ise bu sürenin 26 yıl, Ravendî, ı, 96, İbrahim Kafesoğlu, tam olarak 25 yıl, İ. Kafesoğlu, *İA.*, X, s. 367, Ali Sevim ve Erdoğan Merçil ise bu süreyi devletin kuruluşu hariç 23 yıl olarak kaydetmektedirler. Sevim- Merçil, *Selçuklu*, s. 47

[354] Nizâmülmülk Tûsi. Ebu'l Ali Hasan (408-485/1018-1092) Nizâmülk lakabı ile tanınan Tus'lu vezir Hasan b Ali b. İshak b Abbas. Hâce-i Buzurg lakabı ile de bilinir Hâce Farsça vezir anlamına gelir, B(o)uzurg ise büyük anlamındadır.

Senin seleflerinin hakkında da aynıları düşünülecek. Selçuklu Devleti'nde bunları söyleyen ve yapan herkesin sonu aynı olacak." diye söylemesini istedi. Nitekim bu sözler (aynı olaylar) Hâce Nizâmül-mülk'ün de başına geldi.

"- Ey dost! Düşmanın cenazesinin yanından nasıl geçiyorsun?"

"- Sevinme, seninde başına bir gün aynısı gelir."

[487]

Çağrı Bey'in Oğlu Alp Arslan Dönemi

Alp Arslan'ın doğumu 2 Muharrem 421 (M.10 Ocak 1030) yılında Cuma gecesi olmuştur.[355] Amcası Tuğrul Bey'in vasiyeti üzerine Ramazan ayı 455(M.Eylül/1063) tarihinde saltanata çıktı.[356] Lakabı halife Kaim'in dediği şekliyle Adudded-din İzzeddin Burhan Emîr'ül-Mü'minin'di.[357] (Müminlerin Emiri)

Alp Arslan'ın adaleti Dicle'den Bağdat'a, Bağdat'tan Ceyhun'a kadar sarmıştı. Alp Arslan'ın varlığı şefkati o kadar büyüktü ki, tahtının önünde sırayla eğilmiş bin iki yüz İslam büyüğü Alp Arslan'ın refahı ve onuru için övgülerde bulunuyorlardı. Sultan Alp Arslan saltanatı süresince eli bolluğu, iyiliği ile ün salmıştı.

---

[355] Alp Arslan'ın doğum tarihi hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Hândmîr gibi, Ravendî de Alp Arslan'ın doğumunu 431 yılının Muharrem ayının ikisinde Cuma gecesi olduğunu nakletmiştir. Ravendî, *Râhatü's*, I, s. 115, O. Turan ise 420, 421 veya 424 yıllarında doğduğunu nakletmektedir. Turan, *Selçuklular*, s. 191

[356] Reşîdüd-dîn'e göre "Alp Arslan Zi'l Hicce ayında (Kasım- Aralık 1063) geldi ve tahta oturdu. Kardeşi Süleyman'ı kenara alıp, Irak ve Horasan padişahlığını ona verdi.", Fazlullah*, Câmi'ü't*, s. 107

[357] Hüseyni, *Ahbârü'd- Devleti's- Selçukiye'de* Alp Arslan için "Sultan ül Âzam Adud ud Devle Ebu Şucâ Alp Arslan" olarak belirtmektedir. Hüseyni, *Ahbârü'd*, s. 30-32

Alp Arslan başına uzun bir başlık takıyordu. Başından ayak ucuna doğru bakıldığında 2 gez[358] görülüyordu. Alp Arslan'ın meclisinde ulema, alimler ve fazıllar bulunuyordu. Emir'ül-Mü'min'in, Hz. Ali'nin ve İskender'in savaşçılıkları ve başarıları hakkında sohbetlerde bulunuyorlardı.

Sultanın saltanatı sırasında vuku bulan olaylardan birisi de Rum'un kayserinin İslam diyarına bir ordu göndermesiydi. Rum kayseri İslam dünyası ve Alp Arslan'ın üzerine savaşmak için ordu yolladığında, Alp Arslan kayseri esir aldı. Alp Arslan'ın ölümü Ceyhun Nehri kıyısında bulunan Berzem Kalesi'nin kûtvâli olan Yûsuf adında birisi tarafından gerçekleştirildi. Alp Arslan on yıl boyunca hakimiyet tacını başında tuttu. Alp Arslan 45 yıl yaşadı. Alp Arslan'ın vezirliğini Hâce Nizâmül-mülk Hasan Tûsi yaptı.

Kayzer'in (Bizans İmparatoru) İslam Dünyasına Hücum Etmesi

463 (M.1070) yılında Sultan Alp Arslan Arap Irak'ını almak amaçlı buraya doğru hareket etti. Hoy[359] şehri yakınlarında Rum imparatoru Ermanus'un[360] Avrupa, Rusya ve Ermenistan'dan birçok savaşçı toplayarak[361], 300.000 kişilik ve 200.000 kişilik elleri kılıçlı piyade ve atlı olmak üzere büyük bir ordu[362] ile birlikte, İslam dünyasına hücum etmek için gelmekte olduğu haberini aldı. Ayrıca Kayzer ve yanındakı ulemanın asıl amacı Bağdat'ı fethettikten sonra halifelik tahtına Caslik

[358] Gez: Yer uzunluğu ölçmeye yarayan, belli uzunlukları düğümlerle belirlenmiş ip,1 gez: 104 cm, Detaylı bilgi için bkz, Walter Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul, 1990, s. 76
[359] Hoy: İran'ın İsfahan iline bağlı bir belde
[360] Bazı kaynaklarda Erbanus ve ya Ermanus olarak geçmektedir. Ermanos Diogenes (ö.1072) Doğu Roma İmparatoru. Malazgirt'te yenilip esir edilmesinden sonra tahta geçen VII. Mikhael tarafından da yenilmiş ve hapiste iken ölmüştür.
[361] Hüseynî Rûm ordusunun: Rûm, Ermeni, Furs, Becenek, Guz ve Efrenç'den oluştuğunu belirtmektedir. Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 33,
[362] Rum ordusunun sayısının üç yüz binden çok olduğunu belirtmektedir. Hatta altı yüz bin kişi olduğu rivayetleri de yer almaktadır. Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 61

adında birisini oturtmaktı. **[488]**Semerkand'a geçerek, İslam şehirlerini ezip, isyana teşvik etmek istiyordu.

Bu amacını gerçekleştirmek için Kur'ân-ı Kerîm'in bütün sayfalarını yakarak, Hz.Muhammed'in bütün adamlarını ortadan kaldırıp Mesih Milleti'ni (İsa Milleti) ortaya çıkararak İslâmiyet'i kaldırmak düşüncesindeydi. Alp Arslan bu haberi aldıktan sonra Rum diyarına hücum etmeye karar verdi.

Bu yüzden Alp Arslan, Nizâmül-mülk'ü bazı vilayetlere gitmekle görevlendirdi. Kendisi ise 15.000 kişi, ya da 12.000 kişilik bir orduyla kayserin karşısına çıktı. Alp Arslan'ın yanında yaşayan komutanlardan birisi olan Savtegin kayzere bir elçi yolladı. Savtegin'in kayzere elçi yollaması, kayzerin Alp Arslan'ın zayıf olduğuna inanmasına sebep oldu ve Alp Arslan'a karşı saldırıda bulunmayı daha fazla istedi.

Cuma günü Alp Arslan, Malazgirt'te bir hutbe yayınlattı. Bu hutbe de:

"- Allahım! İslâm askerlerini zafere ulaştır." duası yer almıştı.

İslâmın savaşçıları harp meydanına salavat ve tekbir sesleri ile giderken, İsa'nın savaşçıları da çan ve davul sesleriyle harp meydanına geldiler. Ermanus elinde bir mızrak ile ordunun önüne gelerek, safa geçti. Rum ve Ermeni orduları Ermanus'u saldırıya geçmesi için tahrik ettiler.

Ermanus saldırıya geçti. Sayı olarak Alp Arslan'ın ordusu[363] Ermanus'un ordusundan daha azdı. Alp Arslan ordusunu biraz başıboş bırakırsa, ordusunun

[363] Alp Arslan'ın ordusunun sayısını Ravendî, on iki bin kişi, Ravendî, *Râhatü's*, l, s. 117, Osman Turan, Alp Arslan'ın ordusunun sayısının on beş bin kişi olmadığını, buna ek olarak Mervanî emiri Nizamüddin'e ait askerler ile gönüllülerden oluşan on bin kişiden oluşan Müslüman ve Kürt askerinin de ona eşlik ettiğini, toplam Selçuklu ordusunun elli bin kişi civarında olduğunun daha doğru olduğuna hükmetmenin yerinde olduğunu belirtir. Turan, *Selçuklular,* s.179

Ermanus'un ordusunun karşısında yenileceğini düşünerek başını secdeye götürdü. Başını toprağa yaslayarak, Allah'tan yardım istedi. Alp Arslan, Allah'tan yardım istedikten sonra Ermanus'a karşı saldırıya geçti. Kayzer, Alp Arslan'ın karşısında birkaç saat dayandı. Ancak kayzer daha fazla dayanamayacağının farkına varınca, Kayzer Ermanus akşam saatlerinde karanlıktan yararlanarak kaçtı. Alp Arslan'ın ordusundan bir grup Ermanus'un peşine düşerek onu ve ordusundan bir gulamı yakaladılar. Kayzeri Alp Arslan'ın huzuruna çıkarttılar. Alp Arslan, Ermanus'un başına 3 kez mızrakla vurarak ona serzenişte bulundu. **[489]** Kayzer kendisi ve esirlerin salınması için 1000 tane 1000 dinar ve 500.000 dinar vermeyi kabul etti.[364] Alp Arslan, Ermanus'u bir Kur'ân ayeti[365] ile birlikte tahta oturttu.

Ermanus'un kızını kendi oğlu Melik Arslan'a aldı. Sultan Alp Arslan, Ermanus'u en güzel elbiselerle giyindirdikten sonra, hediyeler vererek şehrin dışına doğru kaysere bir fersah[366] eşlik etti.

10.000 dinarı kayser Ermanus'a verdi. Alp Arslan Rum diyarı ile ilgili sorunlarını hallettikten sonra İsfahan'a gitti. İsfahan'da, Kirman'ın valisi olan kardeşi Kâvurd'in kendisine muhalif olduğunu öğrendi. Kâvurd ise Sultanın İsfahan'a geldiğini duyunca, Sultana elçiler yollayarak, özür diledi. Bu olayın ardından elçiler Sultan Alp Arslan'a övgüler yağdırdılar. Sultan Alp Arslan Kirman'ın hakimiyetini Kâvurd'a verdi.

---

[364] Hüseynî, Ermanos'un vermeyi taahhüt ettiği haracın her yıl bir milyon dinar altın olduğunu kaydetmiştir. Hüseynî, *Ahbâr'üd*, s. 36, Mehmet Altay Köymen ise bu miktarın üç yüz bin dinar olduğunu belirtmektedir. Köymen, *BSİT*., C. III, s. 37

[365] Tevbe Sûresi: Kendilerine kitap verilenlerden oldukları halde ne Allah'a, ne ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Resulünün haram kıldığını haram tanımayan ve hak dini din edinmeyen kimselere alçalmış oldukları halde elden cizye verecekleri hale gelinceye kadar savaş yapın. Cûz 10, Sayfa 190, Sure 9, Tevbe Sûresi 29. Ayet

[366] 1 fersah yaklaşık olarak 5,5 km'dir. Fersah 3 millik yani yaklaşık olarak 6 km'lik mesafeye tekabul eden ölçü birimidir. Walter Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, s. 76

Bu olayın ardından Sultan Alp Arslan, Dar'ül Meliki olan Nişabur'a geldi. Nişabur'da oğlu Melikşâh'ı veliahtı olarak ilan etti. Sultan Alp Arslan döneminde Hârezm civarında Cazıg adında bir kişi isyan etti. Sultan Nişabur'dan savaşmak için harekete geçti. 30.000 kişiden oluşan ordu Alp Arslan ile mücadele etti. Alp Arslan 30.000 kişiden oluşan orduyu yendi, Cazıg ise kaçtı. Alp Arslan böylelikle Hârezm bölgesinin hakimiyetini oğlu Arslan Şah'a verdi. Kendisi ise Horasan'a döndü. Tûs[367] şehrine ulaştı. Ali bin Musa el-Rıza'nın[368]huzuruna çıktı. Oradan huzur dolu Radekan'a ulaştı. Yeşil ovalarda birkaç gün kaldı. Burada eşref ve ayanı huzuruna toplayarak onları dinledi. Onlara Melikşâh'ın vilayetini saygıyla karşılamalarını ve saygı göstererek onu tanımalarını istedi. Sultan Alp Arslan daha sonra Nişabur'a geçti.

Saadet Sahibi Alp Arslan'ın Ölümü

Haberleri anlatanlar: (saltanattaki sultanlar, iktidarda olan melikler)Alp Arslan'ın, saltanatının son senelerinde futuhat yapmak ve dünyayı ele geçirmek için Mâverâü'n-nehr' doğru yöneldiğini söylüyorlardı. Mâverâ'ün-nehr'e ulaştıktan sonra Ceyhun Nehri kenarında 465 (M. 1072/1073) [369]senesinde vefaat etti. **[490]**

465 tarihinde (M. 1072/1073) Alp Arslan'ın askerleri Bezrem Kalesi'ni fethettiler. Bezrem Kalesi'nin kûtûvali Yûsuf adındaydı. Yûsuf kalenin alınmasıyla

[367] Tûs: Horasan'da Meşhed'in 20 km. kuzeybatısında bulunan eski bir şehirdir. *Kamusü'l-A'lâm*, IV, s. 1957

[368] Tam ismi Ali ibn Musa ibn-i Cafer. İslam peygamberi Muhammed'in yedinci göbekten torunudur. Şii mezhebinde ve onun kolları olan Câferîlik ve Alevîlik'te "Sekizinci İmam" olarak yer alan "Ali er-Rıza" Mûsâ el- Kâzım'ın oğludur. Türbesi İran'ın Horasan eyaletine bağlı Meşhed (Eski adıyla Tûs) kentindedir. https://tr.wikipedia.org/wiki/Ali_er-R%C4%B1z%C3%A2

[369] Alp Arslan 465 yılının Rebîü'l Evvel ayının sonunda Cumartesi günü öldüğü de rivayet edilir. - Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 38

esir düştü, Sultan Alp Arslan'ın huzuruna çıkarttılar. Alp Arslan, Yûsuf'a sorular sormaya başladı. Yûsuf sultana karşı sert cevaplar vermeye başladı. Sultan, Yûsuf'un ölüm emrini verdi. Sultan'ın adamları Yûsuf'u saraydan çıkartmaya çalıştılar. Yûsuf dışarı çıkartılınca sultanın adamlarının ellerinden kaçarak, ayağında sakladığı hançeri çıkartarak Alp Arslan'a doğrulttu. Sultanın önüne doğru koştu.

Etrafındakiler "***kurt***" sıfatlı olarak bilinen bu adamı yakalamak için koştular. Ancak Alp Arslan bu duruma engel olarak herkesi durdurdu. Alp Arslan ok atmada kendisine çok güveniyordu.[370] Çünkü Alp Arslan'ın oku her zaman isabet ederdi. Kendisine olan güveni tamdı. Ancak o gün Allah'ın takdiri ile bir hata yaptı.

Yûsuf hançerle sultana doğru yaklaşarak Alp Arslan'ı öldürdü.[371] Alp Arslan'ı iki bin kişi korumaktaydı. Yûsuf, Alp Arslan'ı öldürünce Alp Arslan'ın iki bin kişilik ordusu dağıldı. Yûsuf ise elinde hançerle oradan uzaklaşmaya çalışıyordu. O sırada sarayda yer süpürmekle görevli olan ferraşlardan birisi Yûsuf'u elindeki çivili bir aletle kafasına vurarak aniden öldürdü.[372]

---

[370] Alp Arslan'ın okçuluk konusundaki mahareti konusunda bütün kaynaklar müttefiktir. Ahmed bin Mahmud, sultanın ikbalinin ok'la başlayıp, ok'la sona erdiğini şu şekilde kaydeder : "(Alp Arslan) bir gün küçük yaşta hocaya giderken, askerden uğursuz ve çok zalim bir adamın, sakin ve sessiz bir şahsı dövdüğünü, eziyet edip söğdüğünü gördü. Alp Arslan bu durumu gördüğü zaman beklemeksizin o zalimi bir ok ile vurup öldürdü. Onda küçük yaşta bu gayreti ve zulmü ortadan kaldırmadaki çabayı gören halkın kalbine heybet ve büyüklüğü dolar. O hedefini bulan bir ok ile hükümdarlığa ve devlete ulaşır. Sonunda yine hedefini bulmayan bir ok, hükümdarlığın sona ermesine ve ölümüne sebep olur." Ahmed bin Mahmud, I, s. 113

[371] İbn'ül Esîr, *El Kâmil*, s.78; Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 37; Hamdullâh Müstevfi, *Târîh-i Gûzide*, s. 433 Ali Sevim ve Osman Turan'ın dikkat çektiği üzere Alp Arslan'ın ölümü birçok kaynakta bu şekilde anlatılmakla beraber, komutanların, devlet adamlarının ve askerlerin sultanla birlikte bulunduğu yerde sultana bu şekilde saldırı yapılabilmesi şüphe uyandırmaktadır. Ancak Osman Turan bu rivayetlerin masal şeklinde olduğunu belirtir ve doğrusunun Yusuf Hârezmî'nin sultanın ayaklarını öpmek maksadı ile yere kapanıp çizmesine sakladığı bıçak ile Sultan'a saldırdığı, yanında bulunan Gevher Ayin'i de yaralandığı rivayetinin gerçeğe daha yakın olduğunu ifade eder. Turan, *Selçuklular*, s. 190

[372] Reşîdü'd-dîn'e göre: "Ferraşların büyüğü olan Cami'-i Nişaburi hamiyet göstererek elinde bulunan çekiç/tokmak ile (Yusuf'un) arkasından geldi ve onun kafasına vurdu.(Yusuf) oracıkta öldü." Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 121

Fazıllardan Ebubekir Atik bin Muhammed el Herevi sultan Alp Arslan döneminde yaşamakta ve " Surabadi" adı ile meşhurdu. Onun devletinin zamanında Farsça "Lûgat" adında bir sözlük yazmıştır. Sultan Alp Arslan döneminde yaşamış bir başka fazilde Mervurrud'un[373] reisi olan Ebu Ali Hasan bin Said'dir. Çok eli bol ve gayretli biriydi. Horasan'da ihsanda bulunmaktaydı. İmâm Yâfii Tarihi'nde Hasan bin Said her yıl bin kişiyi giyindirmekte olduğu yazılıdır. 463 (M. 1070/1071) yılında öldü.

Sultan Alp Arslan Oğlu Müizzeddin Melikşâh

Alp Arslan öldükten sonra Nizâmül-mülk'ün gayreti sayesinde tüm ümera ve Selçuklu Devleti erkânı Melikşâh'ın saltanatın başına geçmesine oy birliğiyle karar verdiler. Büyük bir izzati ikram ve saygı gösterisiyle birlikte Melikşâh'ı tahta oturttular.[374] Melikşâh'a karşı büyük bir saygı gösterildi.

Bağdat halifesi Melikşâh'a: "Celalû'd-Devle Yemin Emîr'ül-mü'minin"[375] lakabını verdi. Bu lakap verildikten sonra Melikşâh ferhunde ve sireti temiz bir sultan oldu. Yaşadığı süre boyunca adaleti uygulayan bir sultandı. Memleketini ön planda tutuyor, kalelerin yapımı, bağların temizliği ve korunması için çalışıyor ve önem gösteriyordu. Ulema, fazıllar ve şairleri ön planda tutuyordu. Ayrıca balık yakalamayı ve avcılık faaliyetlerinde bulunmayı da çok seviyordu. Bütün yaşadığı bölgelerde av faaliyetlerinden sonra halka bir dinar sadaka veriyordu. Sürekli olarak seyahat etmekteydi.

[373] Mervurrud: Mergâh Horasan'da bir kasabadır. Merv şehrinden ayrılması için bu isimle anılmıştır. *Kâmussu'l-A'lâm*, VI, s. 1956

[374] 464 senesinin Rebî'ü'l- evvel ayının onuncu günü (M. 24 Kasım 1072) babasının ölümü üzerine Sultan olmuştur.

[375] Ravendî, Melikşah'ın lakabının Mui'zü'd- Dünya ve'd- Din olduğunu nakletmektedir. Ravendî, *Râhatü's*, I, s. 120

[491]Melikşâh iki kez Şam'ın Antakya'sından, Özkent'e kadar gidip geldi. Devamlı süreçte seyahat ediyor, seyahatlerinde kendisine 47.000 atlı eşlik ediyordu. Hakimiyeti boyunca zamanını devlet işleri ve iyilik yaparak geçiriyordu. Rum memleketini Davud bin Süleyman bin Kutalmış bin İsrail'e verdi. Kirman'ı Çağrı Bey'in oğlu Sultan Kâvurd'a, Şam'ın bazı vilayetlerini ise kendi kardeşi Tutuş'a, Harezm'i Nüştekin Garçi'ye, Haleb'i ise Kasımüddevle Aksungur'a[376] verdi. Musul'u Çökürmüş'e, Hasankeyf'i Artuk'a, Mardin'i Aktimur'a, Fars'ı Rüknüddevle Humartekin'e verdi. Melikşah tarafından verilen bu bölgelerdeki hakimiyetler bu kişiler tarafından devam etti ve bu bölgeleri almaya hiç kimse yeltenmedi.

Celâli takvimi, Sultan Melikşâh'a aittir. Şiirlerinde kendini Mu'izzi[377] olarak hitap ediyordu.

Melikşâh 485 (M. 1092/1093) tarihinde Dârü's-Selam Bağdat'ta[378] öldü. Emirleri Melikşâh'ın cesedini onun darül mülkü olan İsfahan'a götürerek, cesedini burada defnettiler. Ömrü 38 yıldı. 20 yıllık hükümdarlığı[379] süresince babasının veziri olan Nizâmül-mülk ile birlikte görev yaptı. Melikşâh ömrünün sonlarına doğru Nizâmül-mülk'ten rahatsız oldu ve onun yerine vezirlik makamına Tâc'ül- mülk'ü[380] getirdi.

---

[376] "Kasîmüddevle Aksungur b. Abdillâh (ö. 487/1094) Musul Atabegliği'nin kurucusu İmâdüddin Zengî'nin babası ve Halep valisi. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın memlükü olan Aksungur, Melikşah'ın Suriye Seferi'ne katıldı. Halep'in zaptedilmesi üzerine Kasîmüddevle unvanıyla bu şehrin valiliğine getirildi. (1087)" Çoşkun Alptekin "Aksungur", *İA*., II, s. 296

[377] 11. yüzyılda doğmuş İranlı şairdir. Sultan Melikşah ve Sultan Sencer döneminin önemli şairlerindendir.

[378] Bağdat'ın eski adıdır.

[379] Melikşah'ın saltanat süresini Hüseynî 17 yıl ve birkaç ay olarak nakleder. Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 49

[380] "Adı, Merzban b Hüsrev Fîrûz olan Ebu'l Ganâim Tâcü'l-mülk, Sultan Melikşah'ın hazine işlerine bakardı ve onun katında itibarı vardı." *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, çev. Ali Sevim, TTK., Ankara, 1989, s. 61

Melikşâh Zamanında Vuku Bulan Olaylar ve Melikşâh'ın Nizâmül-Mülk'e Kırılması

Melikşâh'ın tahta geçişinin daha ilk zamanlarında Çağrı Bey'in oğlu olan amcası Kâvurd, Kirman'ın valisiydi. Bir ordu hazırlatarak Melikşâh'a karşı muhalif oldu. Melikşâh'ta o sırada ordusuyla Horasan'dan Irak'a doğru gitmekteydi.

Melikşah ile Kâvurd arasında Kerh bölgesinde güçlü bir mücadele meydana geldi. Bu mücadele 3 gün boyunca sürdü.[381] Üç günlük mücadeleden sonra rüzgar Melikşâh'tan yana esti ve zaferi Melikşâh kazandı.[382] Kur'an ayeti.[383] Kâvurd ise esir düşerek hapse atıldı.[384] Ancak devlet erkanı ve emirler Kâvurd'un esir olarak hapiste kalmasını istemediler ve arabuluculuk yapması için Nizâmül-mülk'ten yardım isteyerek Sultanla görüşmesini istediler. Nizâmül-mülk'te uygun bir dille bu konuşmayı Sultana aktaracağını belirtti.

Nizâmül-mülk durumu Melikşâh'a anlatacağı gece, Kâvurd zehirlenerek ölmüştü.[385] Ertesi gün altın ve gümüş severler, Nizâmül-mülk'ün yanına gittiler.

Hâce söyledi:

"Sultan amcasının dün gece yüzüğündeki zehri içerek ölmesinden dolayı çok üzgün ve mahsundu."

---

[381] Kâvurd, Alp Arslan'a karşı iki kez ayaklanmış, ilkinde Alp Arslan tarafından affedilmiş, ikincisinde ise Alp Arslan'ı uzun müddet meşgul etmekle beraber bertaraf edilmesi mümkün olmamıştır. Melikşah'ın tahta geçmesi üzerine tekrar harekete geçen Kavurd, Rey'i ele geçirip kendi sultanlığını ilan etmek istemiştir.

[382]İbnü'l- Esîr'e göre muharebe 46 Şabanında; Hüseynî'ye göre 26 Cumade'l-ula 466'da meydana gelmiştir. İbnü'l-Esir, *El Kâmil,* s. 82; Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 39

[383] Enfâl Suresi, 10. Ayet: Yardım yalnızca Allah'tandır.

[384] Emir Temrek'in, Kavurd'u Hemedan dağlarında ele geçirip Sultan Melikşah'ın yanına getirdiği nakledilmektedir. Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 35

[385] Birçok kaynağa göre Kâvurd, kendini yayın kirişi ile boğulmak suretiyle öldürmüştür. İbn'ül Esîr, El-Kâmil, s.82, Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 40 veya Nizâmülmülk'ün ona zehir içirerek öldürdüğü rivayet edilir. Ravendî, *Râhatü's,* I, s. 125, Ancak Kavurd'un nasıl öldüğü hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak boğdurulmuş olma ihtimali daha yüksektir. Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları Tarihi*, Ankara, 1989, s. 35

Bu yüzden Nizâmül-mülk Sultana iletmek istedikleri konuyu iletemediğini söyleyerek kendisini mahsur görmelerini istedi. Devlet erkanı ve ümera bu haberi duyunca tedirgin oldu ve bir daha bu konu hakkında hiç konuşmadılar.

[492]Eli bolluğu ve cesurluğu ile tanınmakta olan Emir İzzü'd- devle Mahmud bin Nasır bin Salih-i Kilabi, Abbasilerin hükmü gereğince on yıl boyunca Halep'in hakimi idi. Onun ölümüyle birlikte yerine oğlu Nasır Kaim geçti. Bir yıl süren hakimiyetinden sonra Türkmenler tarafından öldürüldü. O sıralarda Sultanın kulağına İzzü'd- devle Mahmud'un ölüm haberi gelince Melikşâh, kendi kardeşi Tutuş'u, Şam'ın vilayetlerini alması için görevlendirdi.

Tutuş 471(M. 1078-1079) senesinde Halep ve Dımaşk'ı fethetti. Bu sırada Melikşâh'ta Semerkand'ı fethetmek için hareket etti. Melikşâh Semerkand'ı ele geçirmek için geldiği sırada Süleyman Han şehirde kapanarak direndi. Melikşah'ın ordusu şehri zaferli bir şekilde Semerkand'ı fethetti. Süleyman Han yakalanarak, suratını yere koyarak teslim olması (itaat etmesi) için Melikşâh'ın atının önüne yaya bir şekilde getirildi. Sultan Melikşâh'ta Süleyman Han'ı İsfahan'a gönderdi.

Yazılıdır ki, "Nizâmül-mülk Maverraünnehr'den dönerken Ceyhun gemilerin geçiş ücretini Şam'a ait olan Antakya'nın vergisine yazdı. Mellahlarda Melikşâh'a giderek Nizâmül-mülk sultana şikayet ettiler ve kendilerine ait paralarını talep ettiler. Sultan Nizâmül-mülk'ü yanına çağırarak bu olayın sebebini sorduğunda Nizâmül-mülk ileride Sultan Melikşâh ve Melikşâh'ın memleketinden iyi olarak bahsedilmesi ve Sultan Melikşâh'ın memleketinin genişliği hakkında sözler söylenmesi için böyle yaptığını söyledi." Bu durum Melikşâh'ın çok hoşuna gitti.[386] Nizâmül-mülk

[386] Detaylı bilgi için bkz. Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 48

mellahlarının çeklerini alıp, altın olarak ödedi. Bu seferde yerlerin ve denizlerin hakimi olan Melikşâh, Tamgaç'ın kızı Türkân[387] Hatun'u nikahına geçirdi.

479 (M. 1086) senesinde Melikşâh, İsfahan'dan Şam'a doğru yola çıktı. Tutuş Melikşâh'ın gelişinden haberdar oldu ve bu durumdan korkarak ordusunu dağıttı. Sultan birkaç gününü orada geçirdi ve daha sonra Dâr'üs-selam Bağdat'a gitti. Aynı yılın Recep ayının 25. Günü (M. 5 Kasım 1086) Allah, Melikşâh'a bir oğlan çocuğu verdi. Adı Mahmud, lakabı Sencer olarak geçmektedir. 481 (M. 1088) yılında Sultan Melikşâh, Mekke'ye Hacca gitti. Hacca gidip geldikten sonra birçok hayır yaptı. Mekke'ye giden hacılardan alınan haraçları kaldırdı. Yollara su yerleri ve kervansaraylar yaptırdı.

Târîh-i Gûzide'de, Melikşâh'ın ikinci kez Hacca gideceği sırada kendi memleketindeyken Rum kayzerinin, İslâm vilayetlerini almak için kendi sarayından çıkarak sultan Melikşâh'ın hudutlarına doğru gelerek Dâr'ül-mülk'e saldıracağı haberini alınca Melikşah'ın da bu bölgeye geldiği yazılıdır. Melikşâh Rum'un kayzerine karşı saldırıya geçmeden önce özel adamlarıyla birlikte ava çıktı. Kaysere ait bir birlik avlanmakata olan sultan Melikşâh ve yanındakileri yakalayarak esir aldı. Melikşâh gulamlarına kendisinin karşısında eğilmemelerini ve kendisine içlerindeki bir gulamdan farksız davranılmamasını istedi. Esir alınan grubun içerisinden bir kişi kurtularak kaçtı ve Nizâmül-mülk'e giderek, sultan Melikşâh'ın esir düştüğünü haber verdi.

Nizâmül-mülk gece bir grup cemaati toplayarak, orduda geniş bir yankı uyandırdı ve Sultan Melikşâh'ın avdan geri döndüğünü söyledi. Ordu ertesi gün sultanları varmış gibi kayserin ordusunun karşısına çıktı**. [493]** Kayser barış

[387] Kaynaklarda Türkân ya da Terken Hatun olarak adlandırılmaktadır.

istediğinde bulundu. Hace Nizâmül-mülk bu isteği kabul etti. Barış görüşmeleri içerisinde kayzer Selçuklu ordusundan bazı kişilerin kendilerine esir düştüklerini söyledi. Fakat Nizâmül-mülk bu kişilerin Selçuklu ordusundan değil, yollarını kaybeden birkaç meçhul kişiden başkası olmadığını söyledi. Kayzer de yakalanan esirleri getirterek Nizâmül-mülk'e teslim etti. Nizâmül-mülk esirlere ağır sözler söyledi ve kendi ordusunun tarafına yöneldi.

Nizâmül-mülk bir müddet yol aldıktan sonra, atından aşağıya doğru inerek Sultanın ayaklarına kapanıp ayaklarını öptü ve yüzünü toprağa koydu. Kayzerin yanında böyle davranmak zorunda kaldığını, yaptığı saygısızlık için özür dileyerek Sultandan kendisini bağışlamasını istedi. Sultan, böyle akıllı ve tedbirli bir veziri olduğu için Nizâmül-mülk'ü takdir etti ve ordusuna kavuştu.

Ondan sonra kayser ile Melikşâh arasında savaş oldu. Kılıç ve hançerler kullanıldı. Rum meliki Kayser yenilerek, esir düştü. Bu kez kayseri, Melikşâh'ın önüne getirdiklerinde, Kayser Sultanı tanıdı ve ona bu üç cümleyi söyledi:

"- Eğer sultan isen, beni affet. Eğer vezirgan (tacir) isen beni sat. Eğer kasapsan beni öldür!"

Melikşâh, kaysere Sultan olduğunu söyleyerek onu serbest bıraktı. Rum diyarına doğru yol aldı. Kayser ise bu sıralarda hayatını kaybetti.

Melikşâh onun memleketini Süleyman bin Kutalmış bin İsrail'e verdi. Melikşâh'ın ömrünün son yıllarında Tamgaç[388] kızı Türkân Hatun ile Nizâmül-mülk arasında tartışmaların başladığı yazılıdır. Türkân Hatun yaşı küçük olmasına rağmen veliahtı olarak yönetimin başına oğlu Mahmud'un gelmesini istiyordu, fakat

[388] Ebu'l Muzaffer İmadü'd- devle İbrahim Tabgac Han bin Nasr

Mahmud'un yaşı küçüktü. Bu sebepten dolayı Nizâmül-mülk Sultan Melikşâh'ı yönetimin başına Berkiyaruk'ı getirmek için çabaladı.[389] Türkân Hatun ise halvette Nizâmül-mülk sürekli olarak sultana şikayet ediyor ve kötülüyordu.

Türkân Hatun bir gün Sultan'a Nizâmül-mülk'ün on iki tane oğlunun olduğunu ve on iki oğlunu On iki İmam gibi değerlendirerek, insanların içinde onları yücelttiğini ve memleketin menfaatlerini on iki oğluna paylaştırarak, diğer kesimlerin kapılarını kapattığını söyledi.[390] Sultan bunun gibi sözleri dinledikten sonra, sultanın Nizâmül-mülk'e karşı olan mizacı değişti ve Nizâmül-mülk'e bir mesaj gönderdi.

"- Eğer benimle birlikteysen açıkla: Neden memleketin istikbaline ve işlerine müdahale ediyorsun? Neden memleketi on iki oğluna ferman ve neden olmadan vilayetlere namzet ettin? Memleketin idaresine çok müdahale ediyorsun.

"- Eğer bundan sonra bu işlerine bir son vermezsen ferman vererek, başından sarığını ve divitini elinden almalarını isterim." dedi.

Nizâmül-mülk'te:

"- Benim arkamdan söz söyleyenler benim sarığım ve divitimi, senin taht ve tacını birbirine bağlamışlar. Bu dört ayrı madde birbirinden ayrılamaz."

Türkân Hatun'un yanındakiler Türkân Hatun'un hatırı için Nizâmül-mülk hakkında tekrardan Sultan'a giderek ağır sözlerle Nizâmül-mülk'ü şikayet ettiler.

---

[389] Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 51-52, Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 131

[390] Gerçekten de Nizâmül-mülk ve on iki oğlu ülkenin tüm işlerini kendi üzerlerine almışlardı. Râvendi, *Râhatü's*, I, s. 129

Sultan bunları duyunca Nizâmül-mülk'e kızdı. Sultan Türkân Hatun'un divanına sahip olan ve Nizâmül-mülk'e düşman olan Tâc'ül-mülk Ebû Ganaim Kummi'ye[391], Nizâmül-mülk'ü araştırmasını emretti.

Melikşâh İsfahan'dan, Bağdat'a doğru yol aldı. Onun ardından Nizâmül-mülk'te Bağdat'a gitti. Nihavend'e ulaşan Nizâmül-mülk, Hasan Sabbâh'nın fedailerinden[392] biri olan Ebu Tahir Evani, Tâc'ül-mülk'ün emriyle Nizâmül-mülk'ün boynuna bir bıçak saplayarak onu öldürdü.[393] 485 senesi[394] Ramazan ayı (M. Ekim/ Kasım1092)

[494] Nizâmül-mülk zehirli bir bıçak darbesiyle yaralandıktan bir gün sonra öldü.[395] İyi bir adam ve azimetli bir vezir olduğu için cennete gitti. Naaşını İsfahan'a götürerek toprağa verdiler.

Bu dostların arasında dökülen ilk kandı. Nizâmül-mülk yaralandıktan sonra bir şiir söyleyerek, bu şiiri sultana gönderdi.

"- Ey Şâh! Dünyanın sitemini senin ikbalinle üzerimden bir süre attım."

---

[391] Ebû'l- Genâim Tacü'l- mülk: Adı Merzban b. Hüsrev Fîrûz olan Tacü'l-mülk, Melikşah'ın hazine işlerine bakdı ve onun katında itibarıvardı. Nizâm'ül-mülk'ün öldürülmesinden sorumlu tutuldu. Nizâm'ül-mülk'ün taraftarlarınca onun gizli bir Batınî olduğu iddia edilip, öldürüldü. Etlerini parça parça yapıp, sonra da derisi yüzüldü.

[392] Batınîler kastedilmektedir. Bâtınî: İmailliyye Mezhebi olarak da bilinir. İmammiyye (Caferi) mezhebinden ayrılmıştır. Toplu bilgi için bkz, Ahmed Ateş " Batınî", *DİA*., II, s. 340-342

[393] Sadruddîn el- Hüseynî, bu olayı: Hasan Sabbah, Alamut kalesine sığınmıştı. Nizâm'ül-mülk kalenin etrafını askerlerle kuşatarak önlerini kesti. Kaleden çıkan iki Bâtini'den birinin hile sonucunda hamamdan yeni çıkmış olan ve yemek yiyen Nizâm'ül-mülk'ün sofrasına yaklaşarak yanında bulunan bıçağı ile Nizâm'ül-mülk'e vurdu. Hüseynî, *Ahbârü'd*, s.45, Bâtini fedaisi gencin Nizâm'ül-mülk'e arzuhal vermek amacıyla onun yanına çıkıp, yaraladığı ve bu yaranın etkisi ile Nizâm'ül-mülk'ün öldüğü nakledilmektedir. Turan, *Selçuklular*, s. 218

[394] 10 Ramazan 485 (14 Ekim 1092). İbn'ü-l Esir, *El-Kâmil*, s. 176; Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 45

[395] Râvendi, Nizâm'ül-mülk'ün öldürülmesi kararının Sultan tarafından verildiğini, olayın planlanmasında vezirlerinden Tâcü'-mülk'ün yaptığını naklederek şöyle nakletmektedir. " O Nihavend'e ulaşınca yardımsız ve olan mülhidler, Tâcü'l-mülk'ün kışkırtması sonucu Nizâm'ül-mülk'e saldırdılar." Râvendi, *Râhatü's*, I, s. 132

"- İyilik ve saadetin örneği olan dünya sultanı! Senin yanında yaşım 93'e ulaştı."

"- Sefer sırasında bir bıçağın darbesiyle öldüm. Hizmetimi oğluma devrettim."

"- Evladım sana hizmetkar. Oğlumu sana, seni de Allah'a emanet ediyorum!"

Alp Arslan'ın Oğlu Melikşâh'ın Ölümü

İtibarlı tarih kitaplarında Sultan Melikşâh, Nizâmül-mülk'ü görevden alıp yerine Tâc-ül-mülk'ü veziri olarak tayin ettikten sonra İsfahan'dan Bağdat'a doğru yola çıktı. 485 yılının Ramazan ayının 24. (M. 29 Ekim 1092) günü Dârüsselam'a geldi. Orada avlanmak için ata bindi.

Şevvâl ayının 3'ünde avlanma bölgesinde ne olduğu belli olmayan bir hastalığa yakalandı.[396] Avlanma bölgesinden geri döndü. Kanını aldırdı, az kan aldırdığı için, hastalığı hızla yayıldı. Şevvâl ayının ortalarında yolunu ölüm kesti.[397] Bu hadise Nizâmül-mülk'ün ölümünden 18 gün sonra sonra meydana geldi ve Mu'izzi bu kıtayı ona söyledi:

[396] İbnü'l Esir, bu hastalığın ateşli humma hastalığı olduğunu belirtmektedir. Bunun için Melikşah'ın kan aldırdığı ancak bunun yeterli olmadığını nakletmektedir. İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, s. 181

[397] Melikşâh'ın ölüm tarihi İbnü'l-Esir'e göre 15 Şevvâl Cuma 485, el Bundarî'ye göre 6 Şevvâl 485, Hüseynî'ye göre 16 Şevval 485'dir. İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, s. 181; el- Bundarî, *Futûru Zamâni's* (Türkçe terc.), s. 68; Hüseynî, *Âhbârü'd*, s. 49; Melikşah'ın Halife Muktedi ve Terken Hatun'un iş birliği sonucu zehirlenerek öldürüldüğü daha gerçekçi görülmektedir. Turan, *Selçuklular Tarihi, s. 220*

“- İhtiyarın emri bir ay içerisinde cennete gitti.”

“- Şahta bir sonraki ay, ihtiyarın peşinden gitti.”

“- Sultan hem kahroldu, hem aciz kaldı.”

“- Sen Allah’ın kahrını gör, sonra da sultanın acizliğine bak...”

Sultan Melikşâh, Nizâmül-mülk’ü ömrünün sonlarına doğru yanından uzaklaştırdı. Tâc’ül Mülk’ü vezirliğe getirdi. Katiplik işini Şeref’ül-mülk Ebu Saad’dan alıp, Mecd’ül Mülk Ebu’l Fazl Kummî’ye verdi. Kemâlü’d- devle Ebû Rızâ Ares’in görevini Sedîdü’l-devle Ebû’l Me’âli’ye verdi. Ancak bu değişiklikler Melikşâh’a iyi gelmedi.

Bunun hakkında Ebû Meali Nuhas şunları söyledi:

“- Ey şah, önünde arslanın kuzu gibi olması; Ebû Ali, Ebû Rızâ ve Ebû Saâd sayesinde idi.”

“- O zamanlar sana zafer müjdeleyenler, kapına gelenlerden daha çoktu.”

“- Ebu’l Ganâ’im, Ebû’l Fadl ile Ebû’l Me’âli yüzünden, memleketin nêbatları diken oldu.”

“- Nizâm, Kêmal ve Şeref’ten doyup bıktıysan, gör bakalım senin Tac, Mecd ve Sedid’inden ne çıkacak?”

Nizâmül-mülk Ebû Ali Hasan Tûsi

Haber verenlerin erbapları “Nizâmül-mülk’ün büyük babası Ali bin İshak Tûsi’idi.” diye söylemektedirler. Ancak Celâli’nin *Câmi’ü’t Tevârih* eserine göre

Nizâmül-mülk'ün babası Muhammed idi. Bazı tarihçilerde Ali ibn-i İshak Tûsi'nin Selçuklularda divan üyesi olduğunu belirtmişlerdir.

Nizâmül-mülk keremli, mürvetli, istisnasız, mümtaz ve eli bol bir insandı. Babası tüm ilmi yeteneklerini Nizâmül-mülk'e aktardı. Nizâmül-mülk'ü edebi öğrenmesi için çeşitli yerlere yolladı. **[495]** Nizâmül-mülk daha on bir yaşındayken Kur'ân-ı Kerîm'i bitirip, fazılların ve ulemanın yanına çıktı. Tüm hünerleri öğrendikten sonra, gurbete gitti. Tüm ilimleri öğrenmede üst mertebelerdeydi.

Gurbette yazarlarla birlikte zaman geçirdi. Bir süre İbn-i Şadan Amid-i Belhi[398] ile birlikte yaşadı. Amid-i Belhi, Nizâmül-mülk'ün eline varlık geçtiği her zaman, ona: "Hasan şişman olmuş." diyerek elinden istediğini almaktaydı. Bu hareket menfaatçilerin hareketiydi ve İbni Şaadan bu hareketini bir kaç kez tekrarladı. Hâce Nizâmül-mülk bu durumdan nefret etti. Onun yandaşlığından uzaklaşıp Merv'e kaçtı. Çağrı Bey'in yanına giderek içinde bulunduğu durumu anlattı. Çağrı Bey yaptıklarından dolayı Nizâmül-mülk'ün yanında olmasını doğru buldu ve yaptıklarını takdir etti. Ve Çağrı Bey, Nizâmül-mülk'ün görünümünden devleti ve ikbali gördü.

Nizâmül-mülk'ü Alp Arslan'a vererek:

"- Senin katibindir, senin düşüncelerinin erbabıdır. Aynı zamanda senin hanenin sahibidir." dedi

O sırada bir elçi İbn-i Şadan'dan bir mektubu Çağrı Bey'e getirdi. Bu mektupta Nizâmül-mülk'ün Belh'e kaçtığını belirterek, Sultanın uygun bulması durumunda kendisine geri verilmesini istiyordu. Çağrı Bey ise Nizâmül-mülk'ün Alp

[398] Ebû Ali b. Şadan

Arslan'ın yanında olduğunu söyleyerek İbn-i Şadan'ın bu isteğini geri çevirdi. İbn-i Şadan'da çaresiz kalarak geri döndü.

Anuşirvan bin Halid'den bir rivayette:

"-Nizâmül-mülk'ten birçok öğüt dinledim, bir tanesini öğrencilerime anlattım. Rivayette bir gün zayıf bir ata biniyordum, ancak bindiğim at o kadar bitkin, güçsüz ve yorgundu ki o atla yola çıkmak gündüzün ışığında gecenin karanlığı gibiydi. Tam o sırada yanıma şişman bir adam büyük ve iri bir atla yanıma yaklaştı ve bana:

"- Ey Hasan! Atlarımızı değiştirelim mi ?"

"- Ey genç! Benimle dalga mı geçiyorsun ?"

"- Hayır. Yalan söylemiyorum."

"- İri adam atından inerek, atının eğerini değiştirdi. Beni kendi atına bindirdi ve o da benim atıma bindi. Atımı da alıp gözümün önünden kayboldu. Ben ve vekillerim onu tanımıyorduk. Hayret ettik. Ben bu olaydan sonra bu adamın kim olduğunu merak ettim ve yaşadığım süre boyunca onu bulup, ondan özür dilemek istedim fakat olmadı."

Rivayet edilir ki: Nizâmül-mülk vezir olmadan önce Alp Arslan sefere çıktığında Nizâmül-mülk'ün de Alp Arslan'ın yanında olması gerekmekteydi. Ancak daha o sırada Nizâmül-mülk'ün orduda bir görevi yoktu lakin, Nizâmül-mülk düşündü, abdest aldı ve evinin yakınındaki bir camiye giderek Allah'ın huzurunda niyaz etti. Aniden kör bir adam camiiye gitti.

Kör:

“- Burada kim var ?” diye sordu.

Nizâmül-mülk cevap vermedi. Kör asasını vurarak camiiyi kolaçan etti. Camiide kimsenin olmadığını düşündü.

Mihraba doğru yöneldi ve yeri kazdı. İçi altın dolu olan testiyi çıkartarak döktü. **[496]** Biraz altınlarla oynadı. Altınlara biraz ekleme yaptıktan sonra testiyi geri gömdü. Kör camiiyi terk edince, Nizâmül-mülk o testideki altınları alıp, sultanın hizmetine girmek için o paraları harcadı. Vezir olup, elinde yetkileri bulunurken ve iftiharla at sürerken bir anda gözü o köre ilişti ve körü tanıdı. Yanındaki adamlara kör adamı koruyarak kendisine getirilmesini istedi.

Nizâmül-mülk eve giderek, köre yavaşça:

“- Mescidin mihrabında kazıp sakladığın ve sonradan kaybolan o içi altın dolu olan testiyi buldun mu?” dedi

Kör elini uzatıp Nizâmül-mülk’ün eteğinden tutup, testiyi bulduğunu söyledi.

Hâce ona sordu : “ Bu nasıl sözdür? Sen ne söylüyorsun?

Kör:

“- Ben o altın dolu testinin kaybolduğunu hiç kimseye söylemedim. Şimdi ise Nizâmül-mülk’ten onun kaybolduğunu duydum ve işin aslının ne olduğunu şimdi anladım.” dedi

Nizâmül-mülk gülerek, zamanında körden aldığı paraları köre iade ederek, köre bir de arazi hediye etti.

Nizâmül-mülk rivayetlerin birisinde Sultan Melikşâh, Bağdat halifesi el-Muktedî Biemrillâh'[399]dan hutbe yayınlatmasını emretti. Melikşâh, Bağdat halifesinin kızını istedi. Bağdat halifesi kızını vermeyi kabul etti. Hilafetin ve sultanın fermanı gereğince nikah günü Irak ve Acem'deki bütün ayan ve eşraf Bağdat'ta toplandı. Başta Mekke olmak üzere diğer vilayetlerden: Medine, Şam, Rum, Fars, Irak, Horasan, Mâverâünnehr, Türkistan'a elçiler gönderilerek oradaki eşraf ve ayanı Bağdat'a davet ettiler.

Bağdat'ın batı bölgesi Sultanın yaşadığı bölgeydi. Doğu tarafı ise halifenin yaşadığı yerdi. Türkmenlerin adetleri öyleydi ki, damadın yakınları ve erkek tarafı hutbe okunduğu zaman gelinin anne, babası veya akrabaları karşısında eğilerek, secde ederek saygı duruşunda durmaları gerekmekteydi.

Ve o gün nikah için saat belirlenmişti. Bütün memleketlerden davetliler geldi. Nizâmül-mülk hükmetti:

" Bütün büyükler, Irak ve Acem diyarında yaşayan kişiler, Muktedî Biemrillâh'ın hatırı ve onun emirini yerine getirmek için yayan Dâru'l-hilâfe'ye (Hilafet Sarayı) gidecekler."

Halife Muktedî Biemrillâh bu emirden haberdar oldu. Onları karşılaması için bir adam yolladı ve söyledi:

" Nizâmül-mülk ata binerek, diğerleri ise yaya bir şekilde Dâru'l-hilâfe'ye gelsinler."

[399] Muktedî Bi-Emrillâh: Ebu'l Kasım Abdullah b. Muhammed. Abbasi halifelerinin yirmi yedincisidir. 467 (M. 1075) yılında hilafet makamına gelmiştir. 1086'dan sonra hutbelerde hem kendi ismi hem de Melikşah'ın ismi birlikte anılmaya başlanmıştır. Fikret Işıltan,"Muktedi", *DİA*., VIII, s. 583-574

“ O sırada ben murat atıma bindim, diğerleri de benim yanımda birlikte yürüdük. Halifenin huzuruna geldiğimde benim için hazırlanmış yere oturdum. Bütün büyükler benim yanımda yerlerini aldılar.”

“Hekese hil’at dağıtıldı. Ancak benimkinde Vezir-i Alem el- Adil Nizâmül-mülk Razî Emîr-ül Mü’minin yazıyordu. İslâmın zuhur etmesinden bu tarihe kadar hiç kimse bu ünvanı alamamıştı. Bunu anlatmamdaki gaye, şeytan benim önümde, nefsimde bana köle oluyordu, dünya vefasız ve bakii idi. Selçukluların ışığı altında kendimin zayıf ve aciz olduğunu hissediyordum. Biliyordum ki, o ihtişamın karşısında ben bir hiçtim. Ateşim çıktı, başım döndü ve vücudum 100.000 derece olmuşcasına ısındım. Büyüklüğün bir kıvılcım ile yok olabileceğini biliyordum.”

“Bu yüzden ağzımdan:”

“- Lâ havle ve la kuvvete illâ billâhil aliyyil azîm” eksiz olmuyordu.”

[497]“- Merasimden döndükten sonra, bana verilen elbiseleri giydiğim bir rüya gördüm. Rüyamda ihtişamlı makamda tek başıma oturuyordum ve yalnızdım. Korku beni sarmıştı. O sırada çirkin, kaba, pis kokulu bir adam benim yanıma gelip oturdu. Ben adamı öyle görünce korktum. Öyle bir duruma geldim ki adeta makamdan uçuruma doğru düştüm.”

“ Uyandığımda Allah’a şükrettim ve sabah sadakalar dağıttım. Bir sonraki gece yine aynı rüyayı gördüm. O kadar korkmuştum ki, rüyamdan uyanmasaydım belkide korkumdan ölmüştüm.”

Üçüncü gecenin sonunda:

“- Yüreğim dertten hafifledi.”

“- Başım derin uykudan uyandı.”

“Gözümü kapattığımda yeniden cemaati gördüm. Onların sohbetlerinden rahatsız oldum. Nefesim teklemeye başladı. O sırada iyi huylu, ışıklı, güler yüzlü bir grup gözüktü. İçlerinden birisi bana selam ederek, yanıma oturdu. Sonra hepsi bir anda yok oldular.

“Ben bu durumdan rahatlık duydum. Dilim onları övmekte acizdi.”

O sırada sordum:

“- Siz kimsiniz?” “O grup nasıl bir cemaattir?”

“- Biz senin iyi huylu ahlakındanız. Onlar ise senin kötü huylu ahlakındandılar.” dediler. Onların vasfinde ve yakınlığında bir son yoktur. Onlardan uzaklaşman senin için iyi olacaktır.”

Bu sohbetten çok büyük keyif aldım. Bunun izahını yapmak mümkün değildir. O durumdan daha kötü bir durumda kalmadım. Beni uykumdan uyandırdılar.”

Hâce bu hikayenin altına el yazısıyla: “ Bu makamda oturmayı Allah nasip etsin. Allah lütuf etsin ki, bu makamda oturalım.” Yazmıştır.

Melikşâh zamanında fazıllardan birisi, Sultanın Bağdat’ta olduğu zaman Nizâmül-mülk’ün Hacca gidip, Kâbe’yi tavaf etmesi gerektiği düşüncesinin oluştuğunu söyledi. Nizâmül-mülk Sultandan izin istedi. Sultan da Nizâmül-mülk’e izin verdi. Sultanın yardımcıları Nizâmül-mülk’ü Darûs-Selam Bağdat’ın batısına getirtti. İhtişamla Nizâmül-mülk’ü el üstünde tuttular.

“-Ben aralıklarla Nizâmül-mülk’ün yanına gidiyordum. Ben Hâce’nin yanına gittiğimde orada güzel yüzlü bir adam benimle görüşüp mülakat ettikten sonra elindeki kağıt parçasını bana verdi.

“Bunu vezire götür ve ona ver.” dedi.

Ben aldığım kağıt parçasıyla vezirin çadırına gittim. Kağıda bakmadan (okumadan) Hâce’nin eline tutuşturdum. Hâce kağıda baktı ve onu okudu. Daha sonra Nizâmül-mülk ağlamaya başladı.

[498] Nizâmül-mülk o kadar ağladı ki, kağıdı ona verdiğime pişman oldum.”

“-Nizâmül-mülk’ün ağlaması kesilince bu mektubu yazanın meclise getirilmesini istedi. Ben çadırdan çıkarak aceleyle bana mektubu vereni aradım. Ancak ne kadar uğraştıysam da onu bulamadım. Ve mecburen geri döndüm. Onu bulamadığımı vezire söyledim. Daha sonra Nizâmül-mülk kağıdı bana verdi.”

“- Ben kağıdı daha önceden okumamıştım. Şimdi okudum. Kağıtta:”

“- Dün gece Hz. Muhammed’i rüyamda gördüm. Bana Hasan’ın yanına git dedi. Senin Haccın burada. Neden Mekke’ye gidiyorsun? Bu dergahta, bu Türk’ün yanında ol ve onun ihtiyacları ile ilgilen. Ümmetin, fakirlerin sesini duy!” yazıyordu.

Böylece Nizâmül-mülk, Hacca gitmekten vazgeçti ve bana:

“- O mektubu göndereni ne zaman bulursan bana getir.” dedi

O adamı bir süre sonra buldum.

Ona:

“ -Vezir seni görmek istiyor. Eğer kırılıyorsan bil ki, en büyük lutüftesin.” dedim.

O ise bana:

“- Vezirin bende bir emaneti vardı, onu vezire ulaştırdım. Bundan sonra onun benimle, benimde onunla bir işimiz olmaz.” dedi.

Sedideddin Muhammed Buharî kendi kitabında Nizâmül-mülk’ün Bağdat’ta, İsfahan’da, Herat’ta, Basra’da ve diğer yerlerde hayır işleri yapmaya başladığını belirtti. Bağdat’ta bir medrese yaptırdığını ve ona Nizamiyye adının verdiğini belirtmişti. O medrese bereketli ve iyiydi. Ancak insanlar oradan faydalanamadılar. İlim ve fenden fayda alamadılar. Gazâli ve Ebu İshak Şirazî’den Nizâmül-mülk bu medreseyi yaptırdıktan sonra kütüphaneyi Şeyh Ebu Zekeriya Hatip Tebrizi’nin hizmetine verdiği hakkında yazılar vardır. Şeyh Ebu Zekeriya Hatip Tebrizi her gece şarap içip, sohbet ediyordu.

Medresenin hizmetlisi Şeyh Ebu Zekeriya Hatip Tebrizi’nin yaptıklarını, Nizâmül-mülk’e anlattı. Nizâmül-mülk, Şeyh Ebu Zekeriya Hatip Tebrizi’nin iyi bir dostu olduğunu, ona olan inancının sonsuz olduğunu, buna inanmadığını söyledi. Ancak yine de içine bir sıkıntı ve endişe düştü. Bir gün gece saatlerinde medreseye giderek, kütüphanenin tavanına çıkıp, oradaki delikten şeyhi izledi. Kendi gözleri ile Şeyh’in neler yaptığını gördü. Ertesi gün yakınlarından birisine Şeyh Ebu Zekeriya Hatip Tebrizi’nin yanına gidip, kendi selamını söylemesini istedi ve:

Nizâmül-mülk’ün yemin ederek “Şeyhin ilk günden beri bu yaptıklarını bilseydim, onu bu göreve tayin etmezdim.” diye söylemesini istedi. Şeyh Ebu

Zekeriya Hatip Tebrizi şarap içtiğinin anlaşıldığını fark edince o kadar çok utandı ki, tövbe ederek hayatı boyunca bir daha şarabın yanına yaklaşmadı.

Ravzâtü's Safâ'da kayıtlı olduğuna göre: Halife Nasırlidinillah hilafeti devrinde dedikodu yapan bazı toplulukların Nizâmiye talebelerinin gayrı meşru işler yaptığını konuştuğunu duydu. **[499]** Çoğu zamanını genç erkek çocuklarıyla geçirdiğini söylüyorlardı. Halife kendisi Nizamiyye'ye giderek anlatılanların doğru olup almadığını görmek istedi.

Hasan Sabbâh'ın fedailerinden korkulduğu sırada halifeler halkın arasına karışmıyor, hiçkimse de onları tanımıyordu. Bir gün öğle vaktinde Nasır üzerine Musuli beyaz bir elbise giyip tek başına Nizâmiye'ye gitti. Nizâmiye'nin bahçesinde dolaşmaya başladı. Nasır güzel yüzlü olması bir alimin hoşuna gitti, hemen bulunduğu evden dışarı fırlayıp, ona bağlılık teklif etti. Nasır, Nizâmiye'nin vaziyetini kendi gözleriyle gördü.

Ertesi gün talebelerin Nizâmiye'den atılıp yerine katırcı cemaatinin oraya götürülmesini emretti.

Nasır rüyasında Hz. Muhammed ile Nizâmül-mülk'ü o medresede gördü. İyi niyetli ve kibar bir şekilde Hz. Muhammed ve Nizâmül-mülk'e selam verdi. Ancak Hz. Muhammed yüzünü çevirerek Nasır'ın selamını almadı. Nasır bir daha giderek yine selam vermek istedi. Ancak yine Hz. Resul ona suratını çevirdi. Üçüncü seferde:

"- Ya Resulullah! Ben sana ne yaptımda, bana yüzünü çeviriyorsun ?"

Hz. Muhammed:

"- Sen Nizâmül-mülk'ten özür dilemeyinceye kadar sana cevabını söylemeyeceğim."

Nasır, Nizâmül-mülk'ün yanına giderek ondan kendisini bağışlamasını istedi.

Nizâmül-mülk:

"Ben talebeler için, din dersleri için ve onların vatanı ve tahsil mekanı olması için medrese yaptırdım. Onların okuması benim yükselmem olsun. Ama sen bir hata yaptın. Ben medreseyle ilgilenmesi için oraya bir kişi görevlendirmiştim, sen ise onu ordan uzaklaştırarak, orayı medreseden bir ahıra dönüştürdün. Ben o medreseyi eski haline getirip, eskisinden daha fazla yükselteceğime dair söz verdim. Kütüphane yapıp, kitaplar hediye edeyim." dedi. Hâce gönül verdi. Hz. Muhammed onu bağrına bastı ve ona merhamet verdi.

Nasır o gece rüyasından uyandıktan sonra gece ile emir vererek ahırdaki atları uzaklaştırarak orayı ferraşlara temizletti. Nasır, uykuda gördüklerini yerine getirdi. Medresenin yanına kütüphane yaptırarak kitaplar hediye etti ve kütüphaneyi de düzenledi. Böylece bu yaptıklarından dolayı Nizâmül-mülk, Nasır'ı bağışladı ve bağrına bastı.

Nizâmül-mülk ömrünün sonunda dünyanın gamını yiyordu. Günlerden bir gün kendisi için yaptıklarını, iyi niyetini anlatan öldüğünde mezarına konulup, başkalarının görmesi için bir yazı yazılmasını istedi. Onun iltiması üzerine ulema ve devlet adamları toplanarak Hâce'yi kağıdın üzerine yazmaya başladılar. O kağıdı Bağdat'ın müderrisi Şeyh Ebû İshak Şirazi'nin[400] huzuruna ulaştırdılar. Ebu İshak ve

[400] Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) Şâfiî fakihi. Bilal Aybakan, "Ebû İshâk Şîrâzi" *DİA*., XXXVIIII, s. 184

Hâce Togi bu duruma çok üzüldüler. “Doğru söz o dur ki, Şeyh Ebû İshak Şirazi’nin yazdıkları doğrudur.

Fazıllarden bir tanesi Nizâmül-mülk’ün ölümünden sonra onu rüyasında gördü. Rüyasında ona hatırını sordu. Nizâmül-mülk cevap verdi.

[500] “ Bana o sözleri yazan Ebu İshak’ın sözlerinden Allahu Teâlâ bana rahmet eyledi.” Bu dünyadan göçmesi 485 senesinin (M. 1092-1093) Ramazan ayına denk gelmektedir.

Şair hakim Enverî[401], Nizâmül-mülk hakkında bu rubaîyi söyledi:

“ - Dünyanın destekçisi olan, Eflak’ın zülumunden gitti.”

“ - Düzeni kuran toprağa gitti.

“ - Zamanın zehiri, afyon sakızı esrar gibi gitti.”

“ - O gitti.

“ - Onunla beraber dünyadan mutlulukta silindi.”

Halifenin Kâsımı Sultan Ebû-l Muzaffer Rükneddin Berkyaruk

Al-î Selçuk Devleti’nde Berkyaruk çimenin üzerinde bir güldü. Selçuklu Devleti’ne Berkyaruk gökyüzündeki parlak bir yıldıza benzetiliyordu. Selçuklu Devleti’ne Berkyaruk’ı veliahtı olarak getiren Nizâmül-mülk’tü.[402] Sultan Melikşâh’ın İsfahan’da olan konuşmalarını dinledikten sonra tahta oturdu ve mal

[401] Evhadüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî-yi Ebîverdî (ö. 585/1189)İran edebiyatının en büyük kaside şairi. Abdülkahir Karahan, “Enverî”, *DİA*., XI, s. 267, “Şöhreti Sultan Sencer’in adına bağlı olan Enverî, kasideleriyle Selçuk sarayının ve Emirlerinin azametini terennüm etmiş ve sonraki İran ve Türk kasidecileri tarafından bir ütad olarak telâkki edilmiştir.” Barthold, *İslam,* s. 80

[402] “Berkyaruk sultanın oğullarından en büyüğü idi. Nizâm’ül-mülk ona meylediyordu. Çünkü onun alnında padişahlık alametini ve şehriyarlık ışığını görmüştü. Sultânı onu velîahd yapması ve mülkün dizginlerini ona tefviz etmesi için teşvik ediyordu. Hüseynî, *Ahbârü’d*, s. 51-52; Fazlullah, *Câmi’ü’t*, s. 131

varlığını genişletti. İlk yıllarında kardeşleri olan Mahmûd, Muhammed, amcaları Tutuş ve Arslanşâh'ın muhalefetleriyle karşılaştı.

Mahmûd suçiçeği hastalığı yüzünden öldü. Tutuş harp sırasında esir düştü. Arslanşâh'ta bir bıçak darbesiyle öldürüldü. Muhammed birçok mücadeleden sonra barışı kabul ederek muhalefet olmaktan vaz geçti.

Şiir:

" Senin karşıtların her biri ayrı ayrı gerçeklerde"

" Dünya onları ölüme gönderdi"

" Biri öldü ve diğeri felek tarafından keskin bir hançere yenildi."

" Boğazını kesti ve öldürdü."

Berkyaruk'un vefaatı 498 (M. Mayıs/ Haziran 1105) senesinde oldu.[403] Toplam 25 sene yaşadı. Bunun 13 yılını padişah olarak geçirdi.[404] Vezirleri Mü'eyyidü'l-mülk, Fahrü'l Mülk bin Nizâmül-mülk'tür.

[501]Sultan Rükneddin Berkyaruk'ın Saltanatı Sırasında Kardeşlerinin Kendisine Karşı Olan Muhalefetleri

Sultan Berkyaruk babası öldüğü sırada kendisi İsfahan'da ikamet etmekteydi[405] Babasının ölüm haberini alınca saltanatın başına geçti. Ancak Tamgaç kızı Türkân Hatun oğlu ile birlikte Bağdat'taydı.

[403] Reşîd'üd- dîn'e göre Berkiyaruk'un vefaatı 498 yılının Rebî'ü'l- ahir'in ikinci Perşembe günü (22 Aralık 1104)'dür. Fazlullah, *Câmi'ü't,* s.151

[404] Reşîd'üd-dîn ve Hüseynî'ye göre: Berkiyaruk'un saltanat süresi on iki senedir. Fazlullah, *Câmi'ü't*, s.151; Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 54

[405] "Sultân Melikşâh dünyadan ahirete göçtüğü zaman Berkiyaruk on üç yaşındaydı ve kardeşlerinin en büyüğüydü." Fazlullah, *Câmi'ü't,* s. 136

Sultanın taziye merasiminden sonra Türkân Hatun, halifeden saltanatın başına oğlu Mahmûd'u getirmesini istedi. Fakat halife Mahmûd'un yaşının küçük olması nedeniyle bu işe sıcak bakmadı. Türkân Hatun çok ısrarda bulundu. Halife ve devlet erkanı Türkân Hatun'un oğlu Mahmûd'u tahta çıkarmasından vazgeçmesi için dinar ve dirhemlerle donattıp, onu hoşnut ettiler.[406]

Türkân Hatun ordudan üst düzey birisini (albay), Berkyaruk'u yakalaması için İsfahan'a yolladı.

Berkyaruk sabahın erken saatlerinde Nizâmül-mülk'ün bazı gulâmlarıyla birlikte İsfahan'dan kaçtı. Rey'in hakimi ve atabeyi olan Tekiş Tekin'in yanına sığındı. Save şehrinde Tekiş Tekin ile yan yana geldiler. Tekiş Tekin Rey Şehrine götürüldü. Tekiş Tekin, Berkyaruk'u tahta çıkardı. Türkân Hatun bu durumdan haberdar olunca, fırsattan yararlanarak Berkyaruk'ın boş bıraktığı İsfahan'a gitti ve oğlu Mahmud'u tahta oturttu.

Berkyaruk 20.000 atlı ile İsfahan'a geçti ve İsfahan'da sefere hazır bir duruma geldi. Bu nedenle Berkyaruk Türkân Hatun'dan 500.000 dinar isteyerek kuşatmayı kaldıracağını belirtti. Türkân Hatun, Melikşâh'a ait olan paralardan 500.000 dinar parayı Berkyaruk'a verdi. Berkyaruk parayı aldıktan sonra kuşatmayı kaldırarak Hamedan'a gitti. Türkân Hatun, Emir İsmâ'îl Yakutî'yi evlenme ve akrabalık kurma gerekçesiyle kandırarak İsfahan'ın ordusuyla Berkyaruk'la savaşması istedi. 486 (M. 1093/1094) yılında hala ile yiğen arasında büyük bir

[406] Hüseynî özellikle ordu mensuplarının Türkân Hatun ve onun oğlu Mahmûd tarafında yer almalarını Türkân Hatun'un Melikşah döneminde pekçok ihsanda bulunmuş olmasına ve Türkân Hatun'un Türk padişahları hatta Efrasiyab neslinden olması ve son gelişmeler sırasında pek çok para ve mal dağıtmasına bağlar. Hüseynî, *Ahbârü'd,* s. 51-52

mücadele yaşandı. İsmâ'îl esir alınarak öldürüldü.[407] Aynı yılın Şevvâl ayında sultan Melikşâh'ın gözlerine mil çektirdiği Tutuş bin Alp Arslan, isyan ederek büyük bir orduyla Berkyaruk'ın karşısına çıktı. Berkyaruk onu öldürmekten vazgeçip İsfahan'a doğru yola koyuldu.[408] Tam bu sırada Türkân Hatun'un da ölüm haberini aldı. İsfahan'a yaklaştığında Berkiyaruk'ı, Mahmûd karşıladı. İki kardeş birbirlerine refakat ederek birlikte şehire girdiler. Bu sırada Mahmud taraftarları ve ümera Mahmud'u destekleyerek, Berkyaruk'u hapse attılar. Berkyaruk'un gözlerine mil çekilmesine karar verildi. Ancak Berkiyaruk'ın gözlerine mil çekilmeden önce, Mahmûd suçiçeği geçirerek öldü.

Ümera ve amirler Mahmûd öldükten sonra, Berkiyaruk'tan özür dilemek için yanına gittiler ve Berkyaruk'u saltanat tahtına oturttular. Berkyaruk büyük bir azimle devletin işleriyle ilgilendi. Mü'eyyidü'l-mülk Ebû Bekr bin Nizâmül-mülk'ü baş veziri tayin etti.

[502] Berkiyaruk bu işlerle uğraşırken, kardeşi Fahr'ül-mülk, Berkyaruk'un huzuruna çıktı. Daha sonra sultan Müeyyid'ül-mülk'ü azlederek, yerine baş vezirliğe Fahr'ül-mülk'ü getirdi. Ardından büyük bir ordu ile birlikte Tutuş'u defetmek için Tutuş'un üzerine Hamedan'a doğru hareket etti.

Berkyaruk 488 (M. 1095) yılında Hamedan yakınlarında Tutuş ile karşı karşıya geldi. Tutuş esir düşerek Tekrid Kalesi'nde esir olarak, orada öldü. Tutuş'tan kurtulduktan sonra Berkyaruk, fetih amaçlı Horasan'a hareket etti. Diğer amcası olan

[407] "Bu zaferden sonra Bağdat'a giden Berkyaruk, Halife Muktedi Bi-Emrillah tarafından Rükneddin lakabı ile sultan ilan edildi ve 14 Muharrem 487 (3 Şubat 1094) senesinde adına hutbe okundu." Abdülkerim Özaydın, "Berkyaruk", *DİA*.,V, s. 515

[408] Berkyaruk'un Tutuş ile mücadele etmemesinin sebebi az sayıda askerle İsfahan'a gittiğinden dolayı Tutuş ile mücadele edecek gücü bulunmamasıdır. Berkiyaruk'un yanında sadece bin kişi varken, Tutuş'un yanında elli bin asker bulunmaktaydı. Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 52-53

Arslanşâh Horasan'daki yönetime muhalifti. Ancak, Berkyaruk Horasan'a gelmeden önce Arslanşâh sarkıntılık yaptığı bir çocuk tarafından öldürüldü. Bunu haber alan Berkyaruk böylelikle hızlı bir şekilde Horasan'a gelerek Horasan'ı aldı. Horasan'ın iktidarını kendi kardeşi Sencer bin Melikşâh'a devretti.

Sultan Horasan'dan Irak'a doğru geçmeye çalıştı. Berkyaruk'un Horasan'da ikamet ettiği sırada azlettiği Mü'eyyid'ül Mülk fitne ve fesat amacıyla Melikşâh'ın yanında yer alan, mümtaz ve istisnasız, sultanın has adamlarından olan Batra adında birisini Sultan Berkyaruk'a karşı kışkırtmaya başladığı rivayet edilir. Batra Irak'dan Horasan'a doğru giderken, Save şehri yakınlarında bir hançer darbesiyle öldü.

Mü'eyyid'ül Mülk, Gence'ye doğru giderek, o bölgenin valisi olan Sultan Muhammed bin Melikşah'ın yanına gitti. Mü'eyyid'ül Mülk'ü Sultan Muhammedi, Berkyaruk'a karşı kışkırttı.[409] 492 (M. 1099/1099) yılında Mü'eyyid'ül- mülk Berkyaruk'u katletmek için Gence'den ayrıldı. Sultan Berkyaruk ise Horasan'dan Gence'ye doğru gelmekteydi.

Berkyaruk yolda gelirken, ordusunun içerisinde istifa makamındaki Mecd'ül-mülk Kummi'yi öldürmeye teşebbüs ettiler. Mecd'ül-mülk Berkyaruk'ın yanında yer alan ancak, Berkyaruk'ın birçok şeyi yapmasını engelleyen birisiydi. Bu sebepten onu öldürmek istiyorlardı. Mecd'ül-mülk bu durumun farkına varınca ümeradan kaçarak Berkyaruk'a sığındı. Fakat ümera Mecd'ül-mülk'ü takip etmeye devam etti. Sultana mektup yollayarak Mecd'ül-mülk'ü istediklerini belirttiler. Berkyaruk ise bu duruma karşı çıktı, ümera sultana karşı saygısızlıkta bulundu. Ümera da sultanın evine giderek Mecd'ül-mülk'ü parçalayarak öldürdüler.

[409] Detaylı bilgi için bkz. Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 144

Berkyaruk bu durumdan çok korktu. Kuhistan yolu üzerinden Rey'in Dar'ûl Mülk noktasına gitti. Sultan Muhammed bu durumdan yararlanarak tahtı ele geçirdi ve vezirliği Mü'eyyid'ül Mülk'e bıraktı.

Berkyaruk yavaş yavaş ordusunu toparlamaya başladı. Ordusunu topladıktan sonra, Sultan Muhammed'in üzerine doğru yola çıktı. Recep ayının 493(M. Mayıs/ Haziran 1100) tarihinde iki kardeşin ordusu kılıç ve hançerlerle biririyle mücadeleye girdiler. Zafer sultan Muhammed'in oldu. Sultan Berkiyaruk ise Huzistan'a kaçtı.

Huzistan'tan da Sultan Melikşâh'ın gulâmı olan vali Emir Ayaz, Berkiyaruk'la bir oldu. Berkiyaruk yeniden Irak'a gitti. 494 (M. 1100/1101) yılında iki kardeş birbirleriyle yeniden karşılaştılar. **[503]** Bu kez Berkiyaruk zafer kazandı. Mü'eyyid'ül-mülk ise esir düştü ve sultan Berkiyaruk onu hapse attırdı. Mü'eyyid'ül-mülk hapiste sultandan özür dileyerek sultanın affına sığındı. Sultan Mü'eyyid'ül-mülk'ü bağışladı ve onu yeniden vezirliğe getirdi.

Bir gün tam öğle saatlerinde sultanın uyuduğunu zanneden taştdarlıkla görevli birisi söyledi:

"Selçuklular haysiyetsiz ve gayretsiz bir millettir. O adam bu kadar nimete hainlik etti, ancak onu bağışlayıp yeniden vezirliğe getirdiler ve onu bilirkişi yaptılar."

Sultan bu sözleri duyduktan sonra tahammülü kalmadı. Çok sinirlenmişti. Sultan, Mü'eyyid'ül-mülk'ün getirilmesini emretti. Mü'eyyid'ül-mülk sultanın huzuruna getirildi. Sultan bir kılıçla yerinden ayağa kalktı. Kılıcının havaya savrulan

ilk tarafıyla Mü'eyyid'ül-mülk'ün başını vücudundan ayırdı[410] ve o adama dönerek şunları söyledi:

" Selçukluların gayreti ve şerefinin nasıl olduğunu gördün."

Bu olaydan sonra Sultan Berkyaruk ile Sultan Muhammed arasıda çeşitli mücadeleler yaşandı. 496 (M. 1102/1103) tarihinde aralarında barış sağlandı.

Anlaşma gereğince Şam, Diyarbekir, Azerbeycan, Mugan, Ermen ve Gürcistan Sultan Muhammed'e, geriye kalan bölümler ise sultan Berkyaruk'a verildi. Her iki kardeşte hüküm sürdükleri bölgede diğer kardeşin adının hutbede geçmemesi kararı aldılar. Ömürlerinin sonuna kadar bu barışa uyuldu ve bu anlaşma 498 (M.1104/1105) tarihine kadar bozulmadı. 498 (M. 1104/1105) yılında Sultan Berkyaruk Bağdat'ta Burucerd yolu üzerinde hastalandı ve öldü.[411] Yerine veliahtı Melikşâh, oğlunun atabegliğine ise Emir Ayaz getirildi.

Sultan Muhammed bin Melikşâh

Ebû Şücâ Gıyaseddin Muhammed,[412] Allah'ın takdiriyle, kamil, merhametli, adaletli ve sözlerine güvenilir, sadık bir kişiydi. Fakirleri korudu, devletin işleriyle meşgul oldu. İslamı geliştirerek, fesatlığı önledi. Adaleti sağladı.

[410] İbnü'l Esir ve Bundarî bu hikayeden bahsetmezler. İbnü'l Esir'in Mü'eyyidü'l Mülk'ün esir alınarak Sultan Berkiyaruk'un huzuruna getirildi. Berkiyaruk'un onu karşısına alıp yaptığı şeyleri sayıp döktü. Mü'eyyidü'l Mülk onu sessizce dinliyor ve tek kelime olsun cevap vermiyordu. Berkiyaruk onu kendi elleriyle öldürdü. Cesedi yere atıldı ve bir kaç gün o vaziyette kaldı. Nihayet Emir Ayaz defnedilmesi için izin istedi. Sultan da müsaade etti. İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, s. 251

[411] Hüseynî: "Sultan Ebu Muzaffer Berkyaruk bin Melikşah bin Alp Arslan Rebiülahır 498 de Burûcird'de öldü. Hüseynî, *Ahbârü-d*, s. 54; "İsfahan'a dönmek üzere yola çıktı ve Burûcird yakınlarında 2 Rebiülahır 498 (22 Aralık 1104) Abdülkerim Özaydın, "Berkyaruk", *DİA*.,V, s. 515

[412] Sultan Muhammed Tapar. Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 55

Muhammed saltanatın başına geçtiği sırada, Melikşâh bin Berkyaruk'un gulâmları Ayaz, Sadaka Melikşâh bin Berkyaruk'u tahta çıkartmak için büyük bir orduyla, sultan Muhammed ile büyük bir mücadeleye girdiler. İki taraf birbirleriyle karşı karşıya geldiğinde, Sultan Muhammed bin Melikşâh'ın ordusunun ön safları bulutların arasından ağzından alev fışkırtan bir ejderha tasviri gibi göründü. Ayaz ve Sadaka korkarak aman dilediler. Sultan Ayaz ve Sadaka'yı yakalatarak öldürttü.[413] Melikşah bin Berkyaruk'u hapse attı.[414] Daha sonra sultan Muhammed bin Melikşâh Bağdat'a giderek halifeden "Kayyum-i Emir-ül Mü'minin"[415] lakabını aldı.

[504] İmam Yâfii tarihinde yazılıdır:

"Sultan Muhammed bin Melikşâh Cuma günü 501 (M. 1107/1108) senesinde Mekke ve Arap ülkelerinin hakimi olan Seyfûl Devle Sadaka bin Mansur ile savaştı. 3000 atlı ile savaşan Sadaka bin Mansur yenik düşerek öldü. Sadaka bin Mansur 22 yıl boyunca hükümdarlık yapmıştı ve Şîî mezhebine bağlıydı."

Sultan Muhammed'in Bağdat'ta yaşadığı sıralarda Ahmed bin Abdu'l melik-i Attâş, İsfahan'da Dijkuh'u işgal etti ve orada isyan etti. Sultan Muhammed bu durumdan haberdar olunca hemen Dijguh'a giderek orayı kuşattı. Ahmed bin Abdu'l melik-i Attâş'a karşı zafer sağladı ve onu öldürdü. Sultan Muhammed 511(M. 1117/1118) senesinde kendi eceli ile öldü.[416]

Sultan Muhammed 37 yıl boyunca yaşadı. Hayatının 13 senesini hükümdar olarak geçirdi. Hüküm sürdüğü süre boyunca Sa'dü'l-mülk Âvîci ve Fahr'ül-mülk ve

[413] Reşîd'üd-dîn'e göre Sadaka savaş alanında ölürken, Emir Ayaz esir düştü ve Sultân onun idam edilmesini emretmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 153
[414] Detaylı bilgi için bkz. Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 153
[415] Hüseynî "Kasîm-i Emîrülmüminin" olarak nakletmiştir. Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 55
[416] Hüseyni: "Sultan Gıyâsed-din Muhammed Taber bin Celalü'd-dünya ve'd- Din Melikşah bin Alp Arslan 11 Zilhecce 511'de vefat etti." Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 56

Ziyâ'ü'l-mülk Ahmed bin Nizâmül-mülk sultanın baş vezirleriydiler. Onlar adaletle insafı beraber uygulamak için çok çaba sarfettiler.

Sultan Muhammed'in Gayreti İle Ahmed bin Abdu'l Melik'in Şerrinden Korunması ve Diğer Olay ve Hikayeler

Ravzâtü's Safâ'da şu şekilde nakledilir:

"Sultan Melikşah saltanatı döneminde İsfahan'da büyük bir kale yaptırdı ve adını Dijkuh koydu. Kalenin içinde yaşayanlar Deyalime[417] halkındandı. Onların başı Ahmed bin Abdu'l melik-i Attâş'tı. O Rudıbar ve Kuhistan'ın sahiplerindendi. Öğretmen sıfatıyla Dijkuh Kalesi'ne gitti ve oradakilerle iyi ilişkiler kurdu.

Bir diğer yandan gizli bir şekilde İsmaîlîye fırkasına doğru halkı davet etmeye çalıştı. Kısa bir süre içerisinde kalenin büyük çoğunluğu, onun emiri altına girdi. Ahmed bin Abdu'l melik-i Attâş, İsfahan'a giderek, İsfahan'dan kaleye müridler getiriyordu ve İsmaîlîye mezhebini kabul ettiriyordu.

Günün birinde müridlerinin sayısı 30.000e ulaştı. Sultan Muhammed bin Melikşâh, Bağdat'ta iken Ahmed, Dijkuh Kalesi'ni istila etti ve kalenin içini erzak ile doldurdu. Sultan Muhammed bin Melikşâh haberi duyunca İsfahan'a gelerek Dijkuh'u kuşattı.

Ahmed Attâş, sultanın baş veziri olan Sa'dü'l-mülk Âveci'ye elçi göndererek erzaklarının bittiğini söyleyerek sultandan aman dilemek istediğini ve kaleyi sultana

[417] İran'ın kuzeyinde Gilan eyaletinin bir bölümünü teşkil eden Hazar Denizi ile Kazvin arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavimin adıdır. Ortaçağda savaşçı özellikleriyle ün yapmışlardır. Ahmed Ateş, "Deylem", *DİA*., III, s. 567-573; Tahsin Yazıcı "Deylem", *DİA*., IX, s. 263-265

bırakacağını söyledi. Saad'ül Mülk ise Ahmet Attaş'a bir hafta daha dayanmasını isteyerek, belki bu iti (sultanı) öldürebileceğinden bahsetti.[418]

Sa'dü'l-mülk Âveci, sultanın yakınlarından birisini kandırarak Sultanı zehirli neşterle boynunun arkasına çizik atmasını istedi. Halbuki sultan Muhammed her ay kirli kanını atması için (hacamat)[419] boynunun arkasına çizik attırıyordu. **[505]** Sultanın vücuduna çizik atılması zamanı geldiğinde, Sa'dü'l-mülk Âveci'nin kapıcısı (perdeci) vezirin yapmak istediği sahtekarlığını öğrendi. Kapıcı, Sa'dü'l-mülk'ün Sultan'ı zehirli neşterle öldüreceğini nikahlı karısına söyledi. Kapıcının karısı bu durumu kendi üstüne söyledi. Ve bu sohbetler sarayda sultanın kulağına ulaştı. Sultan çizik atılma işlemi yapılması için hazırlıkların yapılmasını istedi. Çizik atacak kişi sultanın kolunu bağlayıp eline neşteri aldığında Sultan kahır ve sinirle ona baktı. Çizik atacak kişi korkusundan titredi ve işin gerçeğini sultana söylemek zorunda kaldı. Sultan emir vererek aynı neşterle çizik atacak kişinin kolunun damarını kestiler. Sa'dü'l-mülk ve adamları öldürüldü. Sultan kapıcının karısını kendi nikahına aldı.

Melahideler [420] bu hadiseleri görünce teslim oldular. Dijguh Kalesi'ni Sultana teslim ettiler. Ahmed Attâş esir düştü ve sultanın emri üzerine onun elini ve ayağını bağlayarak bir devenin üzerinde İsfahan'a götürüldü. Ahmed Attâş İsfahan'a getirildikten bir kaç gün sonra o dinsiz kılıçtan geçirilip bedeni yakıldı.

Târîh-i Gûzide'de yazılıdır:

---

[418] İbnü'l Esîr, *El-Kâmil*, s. 347

[419] Hacamat: Deriden ufak çiziklerle vakum yoluyla kan alınma işlemi veya boyuna çizik atılma işlemi

[420] Hasan Sabbah'a bağlı olanlar, İlhâd: Sözlükte te "meyledip yönelmek, gerçekten sapmak, emredileni yerine getirmernek, kuşku duymak. Mücadele ve münakaşa etmek" gibi anlamlara gelen ilhad ketarn terimi olarak Allah'ın varlığı veya birliğini, dinintemel hükümlerini inkar etmek, bunlar hakkında kuşku beslemek veya uyandırmak, dini kuralları hafife almak" manasında kullanılır. ilhada sapan kimseye mülhid denir. Mustafa Sinanoğlu "İlhâd" *İA*., XXII, s. 90-92

"Ahmed Attâş'ın isyanı sırasında, İsfahan'da peydah olan adı Alevî-yi Medenî olan bir kör elinde bir bastonla sokağın başında bekleyerek etrafından geçenlere:

"-Bu ihtiyarı evine götürün. Allah ölenlerinize rahmet etsin." diye dilenmekteydi. İnsanlar köre yardım etmek için onu sokağın sonundaki evine götürüyorlardı. Köre yardım edenler melahideler tarafından yakalanarak içeri götürülüyorlardı ve evin altında gizli bir yerde öldürüyorlardı.[421]

İsfahanlılar azizlerini bulamıyor ve hakikatın ne olduğunu bilemiyorlardı. Bir gün bir kadın körün olduğu yere geldi ve köre yardım etti. Sokağın sonunda körün evine doğru geldiğinde, öldürülenlerin feryatlarını duydu. Ancak gelen sesleri hasta birisi varmış gibi düşünmesine sebep oldu. Melahideler, kadının olanları anladığını düşünerek kadını yakalamaya çalıstılar. Ancak kadın bir fırsatını bularak kendini sokağın başına attı ve kaçarak kurtuldu. Oluşan hadiseyi İsfahan halkına anlattı. Kaybettikleri adamları aramakta olan İsfahanlılar Alevî-yi Medenî ve yardımcıları yakalamak için sokağın sonuna gittiler. Alevî-yi Medenî ve yardımcılarını yakaladılar. Eve girdiklerinde pek çok kuyu ve çarmıha gerilmiş ölü kişilerle karşılaştılar. Bütün cesetleri mezarlıklara götürerek defnettiler.

Meşhur kitaplarda zikredilmiştir ki:

"Sultan Muhammed ömrünün sonlarına doğru gaza için Hindistan'a gitti. Hindistan'da birçok Hindiyi (dinsiz) öldürdü. Oradaki kişiler putlara tapıyorlardı. Sultanın elinde bir gün 10000 kg'lık (2000 batman) bir put geçti. Oradaki Hintliler

[421] Alevî-yi Medenî hakkında detaylı bilgi için bkz. Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 156

Sultan eline geçen putu vermelerini, bunun karşılığında putun ağırlığınca inciyi sultana vereceklerini söylediler. Ancak Sultan bunu kabul etmedi. Sultan:

"Eğer böyle yaparsam halk bana put satan Muhammed der" dedi.

"Azere put traş eden diye söyledikleri gibi, bana da put satan Muhammed derler." dedi. Muhammed o putu İsfahan'a getirdi. Şuanda kendi mezarı medrese olan o yerin eşiğine o putu bıraktı."

[506] Rivayettir; Sultan Muhammed vezirliği bir müddet için Fahr-ül Mülk Muzaffer bin Nizâmül Mülk'e bıraktı. Fahr-ül Mülk Muzaffer bin Nizâmül Mülk Sultan Sencer'e katılmış ve fedaiilerinin birisinin zehirli hançeri ile öldürüldü. Kardeşi Ziya'el-Mülk Ahmed vezarete geçmek isteğindeydi. Ziya'el- Mülk, mal varlığı ve istidadı ile mütevazı olan Seyid Ebu Haşim Hemedani'ye karşı bir düşmancılık beslemekteydi. Olan olayları, olmamış gibi Sultanın huzuruna çıkarak anlatmaktaydı. Taa ki bir gün sultanın aklına girip onun kafasını çelinceye kadar buna devam etti.

Vezir:

" - Eğer Seyid Ebu Haşim'i kendisine verilirse, hazineye 500.000 dinar bırakırım."

Seyid Ebu Haşim bu olaydan haberdar olunca gizli bir şekilde kendisini bir hafta içerisinde Hemedan'dan İsfahan'a ulaştırdı. Gece ile birlikte sultanın yakınlarından biri olan Karatekin ile görüştü. 10.000 dinar ona bağışladı. Ondan sultanın huzurunda bir kaç cümle söyleyebilmesi için kendisini sultanın meclisine götürmesi için yalvardı.

Karatekin, sultana yakın olduğu için bunu kabul etti ve onu sultanın huzuruna çıkarttı. Seyyid Ebu Haşim, sultanın huzurunda sultana dua edip, sultanın methine başladı. Sultana bir tane cevher (pırlanta) takdim (peşkeş) etti. Ve söyledi:

“ - Uzun müddettir Ahmed benimle düşmandır. Beni sultandan 500.000 dinar karşılığında aldığını söylediği söylentiler meşhurdur. Halbuki, Müslüman padişah Peygamber soyundan gelmiş olan oğlunu başkalarının emrine takdim etmeye (satmaya) layık değildir.” dedi.

“- Şimdi vaciptir ki, ordunun sağlam bir şekilde varlığını devam ettirmesi için, eğer gerekli olursa ben (Seyyid) o vezirin bana verilemesi karşığında 800.000 dinarı vermeye hazırım.”

Seyyid’in bu isteği, sultan tarafından kabul edildi. Seyyid sevinçli ve hayretli bir şekilde İsfahan’dan Hemedan’a geçti. Sultanın gulamlarından bir tanesi o paraları almak için Seyid Ebu Haşim’in ardından harekete geçti. Hemedan’a vardığında Seyid’in evine gidip, orada birkaç gün kalmayı niyet etti.

Seyid, ona dedi:

“ - Senin evin kervansarayda veya çölde dışarıda bir yerdedir. Senin bu vilayette makamın para saymaktır. Sen ancak o işlerle meşgul olabilirsin.”

Gulam bu sözleri duyunca edepsizce Ebu Haşim’e karşı itiraz etmek istedi ama Ebu Haşim ona:

“ - Batıl düşüncelerde bulunma, seni burda bu iki kapının arasında asmaları için emir veririm. Hazineye senin gibi 1000 tane senden daha iyilerini almaları için 100.000 dinar daha veririm.” dedi.

Gulam bu sözleri duyunca korktu. Seyyid'in evinden dışarı çıktı. Haşim bir hafta içerisinde kimseden borç almadan veya bir şey satmadan 800.000 dinarı gulama verdi. Gulama 1 kuruş daha fazlasını vermedi. Gulam İsfahan'a dönüp tüm olayları sultana anlattı. Sultan, Ebu Haşim'in mal varlığının fazla olmasına şaşırdı.

Ahmed bin Nizâmül-mülk'ü ona teslim etmeleri için ferman verdi. Ve Ahmed'i teslim ettiler. Bazı tarihçiler: Seyyid Ebu Haşim, Ziya'el- Mülk'e minnet koymuş ve onu serbest bıraktığını yazmışlardır. Bir ksım tarihçiler ise intikam için, onun hayatıyla oynayarak onu öldürdüğünü söylemektedirler.

Ravzâtü's Safâ'da yazılıdır: "Muhammed bin Melikşah sekrata (can çekişme) yakalandığında, veliahtı olan oğlu Mahmud'a:

" - Tacı başına koyup, saltanatın başına geç" dedi

Mahmud:

" - Bugün iyi bir gün değil."

Sultan:

" - Baban için değil, ama senin için iyi bir gün." dedi

Sultan hakkında üç beyit söylenmiştir.

[507]

Şiir:

" - Kılıç gücüyle dünyayı fethettim,"

" - Topuzla kalenin kapılarını açtım."

" - Bir elimin işaretiyle çok yerler aldım."

“ - Ayağımı iterek pek çok kaleler aştım.”

“ - Ölüm ise geldiğinde fayda yok”

“ - Varlık ve mülk yalnız Allah’ın olacaktır.”

Sultan Sencer bin Melikşah

Dünyanın ve dinin azizi, makamı oldukça yüksek olan Sencer fetih yapmakta, adaleti yaymakta, ibadette ve takvada eşi bulunmazdı. O tekti. Memleketin idaresinde, memleket fethetmekte ve ordu yönetiminde son derece bilgili ve tecrübeliydi. Aklını çok iyi kullanan zeki bir kişiydi.

Ulemaya saygıyla yaklaşan, ikramlarına özen gösteren, İslâmiyeti yaymada çok zahmet çekmiş birisiydi. Kardeşlerinin yokluğunda Horasan’da hüküm sürmüştü. Ülkesini 41 yıl boyunca tecrübe ile idare etmişti.

Irak veAzerbeycan sultanlarıyla, Gûr, Hârezm ve Türkistan hakimleri onunla 19 kez mücadele etmiş, bu mücadelelerin 17’sinden zaferle ayrılmıştır. Ancak Guz ve Gürhân’da yenilmiştir. Guz’da yenilmesinin üzüntüsünden hasta olup ölmüştür.

Şâm vilayetinin Sincâr bölgesinde 479 (M. 1086/1087) senesinde doğmuştur. Taç giyme merasimi 511(M. 1117/1118) senesinde olmuştur.[422] 552 (M. 1157/1158) yılında ise vefaat etmiştir. Hayatı 72 yıl ve birkaç aydır. Sultan Sencer’in vezirlerinin adı onun saltanatının anlatıldığı dönemde açıklanacaktır.

[422] Sultan Gıyaseddin Muhammed Tapar vefat ettiği vakit saltanat Irak melikinden Horasan’a geçti, çünkü Gıyaseddin Muhammed Tapar’in vefatından sonra kardeşi Muizuddin Ebu’l Haris Sencer’den başka büyük ve memlekette daha çok ve şevketli kimse kalmamıştı.” Hüseynî, *Ahbârü’d*, s. 58-59

Sencer bin Melikşâh bin Alp Arslan'ın Saltanatının İlk Yıllarındaki Olaylar ve Kara Hıtaylı Gürhân'a Yenilmesi

Sultan Muhammed bin Melikşâh Irak'ta öldü. Yerine oğlu Sultan Mahmud tahta çıktı. Sultan Sencer ise, Sultan Mahmud'un amcasıydı. Sultan Mahmud, Sultan Sencer'i umursamayarak tahtın başına geçti. Sultan Sencer Sultan Mahmud'un tahta çıkmasından hoşnut olmadı ve Sultan Mahmud'a iltifatta bulunmadı. Sultan Sencer kardeşinin oğlunun yaptığı bu hareketten dolayı himmete gelerek Azerbeycan ve Irak'a doğru büyük bir orduyla yola çıktı.

Sultan Sencer ile Sultan Mahmud karşı karşıya geldiler. Sultan Sencer, Sultan Mahmud ile bir mücadele içine girdi.[423] [**508]** Sultan Mahmud yenilerek, Save'ye doğru kaçtı. Ancak amcası Sultan Sencer'in eli bolluğunun ve gücünün farkına varınca Sultan Mahmud amcasının yanına giderek, tövbe edip ondan af diledi. Sultan Sencer'de onun cezasından vazgeçerek Arap Irak-ı ve Acem Irak-ı'nı hutbede Sultan Sencer'in adının Sultan Mahmud'dan önce okunması şartıyla Sultan Mahmud'a bağışladı. Sultan Sencer Irak'taki bazı vilayetlerin Sencer'in divanına özel olarak verilemesini söyledi. Sultan Sencer'in kafası rahatladıktan sonra hızlı bir şekilde Horasan'a doğru gitti.

515 (M. 1121/1122) yılında Sultan Sencer'in annesi öldü. Ulema ve alimlerin en fazilletlileri, Sultan Sencer'in annesinin cenaze namazını kılmak için hazır bulundular.

Sultan cemaate şöyle söyledi:

[423] Sencer ile Mahmud arasında vuku bulan mücadele 2 Cumade'l- ûla 513 (M. 11 Ağustos 1119) de olmuştu. İbnü'l Esir, *El-Kâmil*, s.435-439

“ Sizlerden hayatı boyunca farz namazlarının birini bile terk etmeyen bir kimse ancak cenaze namazını kıldırabilir.” diye buyurdu. Bu sözlerin ardından hiç kimse namazı kıldırmaya cesaret edemedi.

Bu sözlerin ardından, Sultan Sencer özgüvenle öne geçti, cemaat de onun arkasında saf tutarak namaz kıldılar. 524 (M. 1029/1030) yılında Semerkand'ın hakimi olan Ahmed bin Süleyman, Sultan Sencer'e karşı bir isyan başlattı. Sultan Sencer Ceyhun Nehri'nden geçip Semerkand'a vardığında, Ahmed şehirde savunma eyleminde bulundu. Kuşatmanın devam etmesi ile birlikte şehirde kıtlık baş göstermeye başladı. Ahmed bin Süleyman, Sultan'dan aman diledi.

Gulâmlar da Sultan'dan aman dilediler. Sultan özel gulâmlarından birisine Semerkand'ın hakimiyetini verdi ve Sultan hain Ahmed'i kendi yanında tutmaya başladı.

Belli bir süre sonra Sultan onu affedip, Semerkand'a yolladı. 526 (M. 1131/1132) Sultan Sencer kardeşinin oğlu olan Sultan Mes'ûd ile mücadele etmek için 160.000 atlı ile birlikte Irak vilayetlerine doğru yöneldiler. Sultan Mes'ûd 30.000 kişi ile birlikte Sultan Sencer'e karşı koydu. İki ordu birbirlerine karşı Dinaver'de büyük bir mücadeleye giriştiler. İki tarafta 40.000 yakın kayıp verdi. Daha sonra zafer ve üstünlük Sultan Sencer'den yana oldu. Sultan Mes'ûd amcasının yanında küçük düştü ve aciz bir şekilde yanına gitti.

Sultan Sencer, Sultan Mes'ûd ile görüştükten sonra şevkete gelerek Irak, Acem ve Azerbaycan hakimiyetini yeniden ona verdi. Emaret-i Bağdat'ın hükümdarlığına ve Arab Irak-ı'nı kardeşi Tuğrul Bey bin Muhammed'e bıraktı. Kendisi Horasan'a döndü. 530 tarihinde (M. 1135/1136) Sultan Sencer ablasının

oğlu olan Behramşâh'ın, Gaznevi milletini dini yollarla kandırarak Sultanın tahtına geçtiğini ve Sultan Sencer'e ödemesi gereken haraçları ödemeyerek ona karşı çıktığını duydu.

Sultan Sencer Gazne'e doğru yola çıktı. Sultan Behramşâh, Sultan Sencer'in kendisine doğru yöneldiğini anlayınca, Sultan Sencer'den af diledi. Geçmişte ödemesi gereken haraçları ödedi. Böylece Sultan Sencer ona vereceği cezadan vazgeçerek onu Merv'e doğru gönderdi. 535 (M. 1139/1140) yılında Semerkand valisi Sultan Sencer'e karşı muhalefette bulundu. Sultan Sencer, Semerkand'a doğru bir ordu yolladı.

Ahmed Han şehirde direniş gösterdi. Semerkand altı ay boyunca kuşatıldı.

[509] Kapılar daha sonra açıldı. Ahmed Han'ı ağzı eğrilmiş ve ağzından salyası akarak felçli bir şekildeyken Sultan huzuruna çıkarttılar. Sultan Sencer, Ahmed Han'ı tahttan uzak tutarak Ahmed'in oğlu Nasır Han'ı Semerkand'ın valisi olarak görevlendirdi.

Sultan Sencer'in yanında yer alan ümera'nın bazıları Semerkand yakınlarında Kara Hıtaylıların ayaklanmaya başladıklarını Sultanın oraya giderek onları tedip etmesi gerektiğini eğer oraya gitmez ise isyanın daha da büyüyebileceğini söylediler. Sultan bu sözlerden harekete geçti. Kara Hıtaylıların hayvanları ve tarlalarını yağmalayarak Merv'e doğru yönlendirilmesi için emir verdi. Kara Hıtaylılardan birkaç kişi Sultan Sencer'in yanına gelerek aman dileyip, sultana sığınmak istiyorlardı.

Sultanın bu duruma razı olması için "5000 tane at, 5000 tane deve ve 5000 tane koyunu sultanın huzuruna çıkmak için veririz dediler". Ümera da bu duruma razı oldu.

O sırada bir takım kötü kişiler, Kara Hıtay'ın hakimi olan ve diğer Türkistan devletlerinden daha imtiyazlı olan Gürhân Han'ın yanına giderek ona:

"Sultan Sencer'e ders vermek ve onu ortadan kaldırmak için savaşalım." dediler.

Gürhân Han'da büyük bir orduyla Sultan Sencer'e karşı harekete geçti. Sultan Sencer, ümera ile birlikte Horasan'dan Kara Hıtaylıların olduğu bölgeye doğru gittiler. İki orduda birbirleriyle büyük bir mücadele ettikten sonra Sultan Sencer'in ordusu yenildi. 30.000 kişi de öldü.

Sultan Sencer bu duruma şaşırdı. Siistan'ın valisi Tacü'd-din Ebu'l Fazl, Sultan Sencer'e bu durumdan kurtulması gerektiğini, eğer kalırlarsa daha büyük bir yenilgi yaşayacaklarını arz etti.

Sultan Sencer, 300 atlı ile Gayr-i Müslümlerin üzerine yürüyerek 10 – 15 kişi ile birlikte kendi canlarını kurtardılar. Tirmiz hisarına gitti. Tacü'd-din Ebu'l Fazl, Sultanın menkubesi olan Türkân Hatun ile birlikte esir düştü. Gürhân Han onu eğlence merkezine getirdi. Diğer esirleri serbest bıraktı. Bu yenilgiden dolayı Sultan Sencer'in biriktirdiği hazinesi telef oldu.

Ferideddin Kâtib bununla ilgili bir kıta söyledi:

" - Ey hükümdar senin kılıcın kırk yıl boyunca dünyayı kesti."

" - Eğer kötü göz değdi ise o kazadandır."

“ - Tek iyi halde kalıp değişmeyecek olan”

“ - Bir tek Allah’tır!”

543 (M. 1148/1149) yılında Sultan Sencer, Irak’a gitti. Sultan Mes’ûd amcasını karşılayarak ona hizmet etti. O sırada Behramşâh Gaznevi Gur Fetihnamesi ile o diyarın hakimleri olan Sam ve Sersuri’nin ölümünü Sultan Sencer’e iletti.

Fahreddin Halid Herevi bu iki beyiti söyledi:

“Onlar ki senin hizmetine tohum ekenler”

“ Kendi ömürlerinin sermayesini kaybettiler.”

“ Senden uzak olsun Sam’ın başı Sam’da kalmadı.”

“ Şimdi ise Suri’nin başını da Irak’a getirdiler.”

[510] 544 (M. 1149/1150) yılında Alâ’ü’d-dîn el-Hüseyin bin Guri kardeşi Suri’nin intikamını almak için Gur’dan Gazne’ye gitti. Behramşâh’ı yendi ve sonra Horasan’a yöneldi. Daha sonra Sultan Sencer’in hakimiyet verdiği kişilerden birisi olan Ali Çetrî ile sultana karşı birleştiler.

Sultan bu haberi alınca, onlarla mücadele etmek için hazırlıklara başladı. Sultan Sencer büyük bir ordu ile Herat’ın vilayetlerinden biri olan Obe kasabasında ve iki nehir arasında diğer ordunun karşısına çıktı. Büyük bir mücadeleden sonra Ali Çetrî ve Aleaddin Guri yenilerek esir alındılar.

Sultan Sencer Ali Çetrî’yi Hâce Mitkal’a verdi ve işaretiyle birlikte bayrağın altında Ali Çetrî’yi ikiye ayırmasını emretti.[424] Bu olaydan sonra Sultanın büyüklüğü herkes tarafından anlaşıldı. Herkes Sultandan korktu ve onunla iş birliği yapmaya

[424] Fazlullah, *Câmi’ü’t*, s. 175

başladı. Alâ'ü'd-dîn el-Hüseyin bin Guri Sultan Sencer'in ordusundaydı. Sultan Gur vilayetini Alâ'ü'd-dîn'e verdi. Alâ'ü'd-dîn vilayetine gelerek vatanıyla ilgilenmeye başladı.

Haşem-i Guzan (Oğuz Boyları) İsyanı, Belh Valisinin Öldürülmesi ve Sultan Sencer'in Bu İsyancı Kavim ile Savaşması ve Acı Yaşantıya Dönmesi

Sultan Sencer'in hakimiyeti sırasında Huttelan[425], Haşem-i Guz adıyla meşhur, Çağaniyan ve Belh[426] vilayetlerinin hudutları, Kunduz ve Beglan hudutları içinde yaşayan 40.000 hanelik Türkmenler, her yıl 24.000 koyunu Sultana ve hanların huzuruna götürüyorlardı. Böylece feragatle günlerini geçiriyorlardı.

Günün birinde Sultanın hizmetçilerinden birisi o kavimin içine giderek, koyun talebinde bulundu. Önceden gönderilen 24.000 koyunun dışında koyun istenmesi aralarında münakaşaların oluşmasına neden oldu. Bu münakaşaların sonunda, Haşem-ı Guzan duruma dayanamayarak gelen hizmetliyi öldürdü.

Haşem-ı Guzân sultanın siyasetinin korkusundan dolayı bu olayı gizli tutarak bir müddet sultana el altından kendi koyunlarından göndererek telafi ediyordu. Bu sırada Belh'in valisi olan Emir Kumâç, Merv'e geldi. Hansalar Emir Kumâç'a yaşanılan olayları anlattı. Emir Kumâç şehri kendi korumasına (bekçiliğine) aldı. Belh' e döndü. Oğuzların yanına adam göndererek kalan kuzuları talep etti.

O kavim söyledi:

[425] Huttelân: Maveraünnehir'de Semerkand yakınlarında bir kaledir. *Kâmusu'l-A'lâm*, III, s. 2022

[426] Belh şehri Ceyhun Nehri'nin güneyindeki Dehâs ırmağı üzerinde Kûhibâbâdağının eteğinde kurulmuştur. Selçukluların, Gaznelilerin elinden aldığı Belh vilayeti İslam kültür ve medeniyet tarihi açısından oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir.

“Biz Sultanın özel adamlarıyız. Sultan Sencer’den başka hiç kimseyi kendimize hakim kabul etmiyoruz.”

Emir Kumâç’ın gönderdiği adamı ihanet ve zelil bir şekilde aralarından uzaklaştırdılar. Emir Kumâç bu hareketlerden dolayı çok sinirlenerek onlarla mücadele içine girdi. Kendi oğlu Melik Eşref ile birlikte savaşmaya gitti. Oğlu ile birlikte Emir Kumâç da orada katledilerek öldürüldü.

Hamdullâh Müstevfi’nin rivayetine göre: “Emir Kumâç ve Melik Eşref, Oğuzların mıntıkaları yakınlarında avcılık yapmaktaydılar. Onlar ise baba ile oğulu bir arada avladılar ve intikamlarını aldılar.”

[511] Sultan Sencer Emir Kumâç ve Melik Eşref’in başına gelenleri haber alınca, doğrusunu bulmak için umerânın da onayını alarak onlarla savaşmak üzere yola çıktı. Sultan Oğuzların evlerinin yakınlarına kadar geldi. Oğuzlar Sultan Sencer’in kendi üzerlerine savaşmak için geleceğini anlayınca, Sultan Sencer’e bir elçi gönderdiler.

Ve dediler:

“Sultan bizim cezamızdan vazgeçerse, Emir Kumâc’ın kanının parası olarak 100.000 dinar ve 100 tane gulâm (ay yüzlü bayan) teslim edeceğiz.”

Sultan sefere çıkmadan onları bağışlamak istedi. Ancak Sultanın etrafındakiler Haşem-i Guzân’ı edep etmezse memlekette birçok kötü olayın olacağını belirterek Sultanın sefer yapmasını zorunlu hale getirdiler. Sultan Oğuzların evlerinin yakınlarına geldiğinde Oğuzlar Sultan’a hücum etmemesi için yalvardılar ve önceden verdikleri sözlerle birlikte her evden birer batman gümüş vereceklerini söylediler.

Haşem-i Guzân fedaii bir şekilde kavmini müdafa etmeye başladı. Hançer ve kılıçlarını yerlerinden çıkartıp, birbirleriyle mücadele etmeye başladılar. Sultanın ordusu savaş sırasında biraz rahat davrandı. Böylece Haşem-i Guzân galip geldi. Sultan Sencer bu yenilginin ardından burdan ayrılarak atını Merv'e doğru sürdü.

Haşem-i Guz ve ordusu Sultanı takip ettiler. Yolda Sultan Sencer'e benzeyen (ki ona benziyordu) Mudot bin Yûsuf adında birisini Sultan Sencer sanarak tahta oturttular ve ayağının altını öptüler. Her ne kadar kendisinin Sultan Sencer olmadığını söylese de, kimse ona inanmadı. Aradan zaman geçince birisi onun Sultan Sencer olmadığını onun, Sultan Sencer'in aşçısı olduğunu söyledi. Bir tane un dolu heybeyi onun boynuna asarak, ihanetlerle onu kendi içlerinden uzaklaştırdılar.

Mudot bin Yûsuf'u aralarından çıkartıp, Sultanın peşine düştüler. Sultan'ı Merv'de gördüklerinde Sultanı tahta oturttular ve yeri öptüler. Merv'in Fahire bölgesini 3 gece üç gün boyunca yağmaladılar ve halk işkence gördü. Ardından şehrin ayan ve eşrafını sorguya çekerek, işkenceler yaptılar. Bu işlerden feragat bulduktan sonra Merv'den Nişabur'a ve Horasan'ın diğer şehirlerine giderken yolda gördükleri herşeyi yağmaladılar. Müslümanlara zarar vererek, işkenceler yaparak hazinelerini aldılar.

Ulema ve birçok fazıl öldürüldü. İşkence edilenlerden biri Mutteki Muhammed bin Yahya'dır ve işkence edilirken öteki dünyaya göçmüştür. Hakani onun hakkında bunları söylemiştir:

Şiir:

"- Muhammed Resûl'un milletinde Muhammed-i Yahya'dan daha fazıl bir kimseye sahip olmadı feleğin yokluk toprağı."

"- O Muhammed tehlike gününde dişlerini taşa feda etmişti, bu ise (Muhammed-i Yahya) katil gününde ağzını toprağa feda etti."

Horasan şehirlerinde zülmun ve gazanın uğramadığı ev kalmadı. Sultan Sencer dört yıl boyunca onların elinde esir kaldı. Geceleri demir kafeste tutsak edilirken, gündüzleri saltanat tahtında oturtuluyordu**. [512]** Yaptırmak istedikleri her şeyi sultanın mührünü basarak onaylatıyorlardı. Sultan kaçma çabasına girmiyordu. Çünkü Türkân Hatun da oradaydı. Taa ki Türkân Hatun 551 (M. 1156/1157) senesinde orada ölene kadar."

Sultan, Tirmiz'in hakimi olan Ahmed Kumâç'a mesaj göndererek, gemileri Ceyhun Nehri'nde hazır bulundurmasını istedi. Sencer'in müvekkillerinden olan Emir İlyas Gez, avlanma bahanesiyle Ahmed Kumâç'ı kandırarak Ceyhun Nehri'nin kenarına götürdü. Herkes avlanırken Emir Ahmed Kumâç habersiz saklandığı yerden çıkarak Sultanı, Gez'in elinden alarak gemiye bindirdi ve Tirmiz Kalesi'ne götürdü.[427] Sultan Tirmiz Kalesi'nde Sultan Tirmiz Kalesi'nde birkaç gün kaldı. Bazı gulamları ve ordu mensupları sultanın yanına geldiler.

Daha sonra Sultan Sencer buradan ayrılarak Merv'e geçti. Merv'e vardığında Merv'i harap ve virane bir şekilde, halkını perişan, çevresini mutsuz gördü. Sultan bu duruma dayanamayarak üzüntüsünden 25 Rebiüevvel 551 (M. 18 Mayıs 1156) tarihinde öldü.[428]

"Allah'ın bağında Sultan Sencer"

---

[427] Sencer Oğuzların elinden 551 Ramazanında (M. Ekim- Kasım 1156) kaçmıştır. İbnü'l Esîr, *El-Kâmil*, s. 179-180

[428] "Sultan-ı Horasan, Es-sultanü'l-a'zam, Es-sultanü'l-muazzam, Şahinşah-ı a'zam, Melikü rikabi'l-ümem, seyyidü selatlni'l-Arab ve'l-Acem. Nasırü dinillah, Malikü İbadillah, Hafızu Biladillah" gibi birçok ünvan ve lakaplarla anılan Sencer 14 veya 24 Reblülevvel 552 (M. 26 Nisan veya 6 Mayıs 1157) tarihinde vefat etti ve Merv'de yaptırdığı Darülahire denilen muhteşem türbeye defnedildi. Abdülkerim Özaydın "Sencer", *DİA*., XXXVI, s. 511

“ Başıboş selvi ağacı gibi dikti.”

“ Merv’de öldüğünde”

“Merv onun ölümüyle büyük üzüntüye girdi.”

Ravzâtü’s Safâ’da yazılıdır ki:

Sultan Sencer’in ölümünden sonra ablasının oğlu olan ve soyu Buğra Han’a dayanan Mahmûd Han bin Muhammed Han, Horasan’da saltanatın başına geçti. 5 yıl 6 ayı güzel bir şekilde geçirdi. Daha sonra Sultanın adamlarından bir tanesi isyan ederek, Muhammed’i esir aldı ve gözlerine mil çektirdi. Daha sonra Horasan vilayeti Hârezmşahlılar tarafından işgal edildi. Bir kısmı Guriyan divanına katıldı.

Sultan Sencer’in Bazı Vezirleri ve O Yüce Sultan ile Aynı Dönemde Yaşayan Fazılların Anlatılması

Sencer, devletin ilk başlarında Kiya Abdülmecid adında bir kişiyi vezirlikle görevlendirdi. Mücir’ül-mülk lakabını aldı. İdareci, tahsilli, tedbirli, kifayetli, alçakgönüllü ve ilerlemeye kabiliyeti olan birisiydi. Fahr’ül-mülk Muzaffer bin Nizâmül-mülk, Irak’tan Sultanın huzuruna gelmişti. Valide sultan ile Emir Erguş’a hizmet ettikten sonra, onlar sultanın yanında Mücir’ül-mülk’ü kötülemeye başladılar. Sultan da onu görevinden azletti. Elinde olan herşeyi alarak, resalet için Gazne’ye yolladılar. Mücir’ül-mülk Gazne’ye giderek, Gazneli Berhamşâhla zaman geçiriyordu. Mücir’ül Mülk Gazne’de öldü. Fahrül-mülk Muzaffer bin Nizâmül-mülk, Mecir’ül-mülk’ün azledilmesinden sonra, Sultan Sencer’in veziri oldu. **[513]** İşlerin üstesinden gelebilmek için, adil ve insaflı davranarak ulema, fazıllar ve

eşrafın yetişmesine ve terbiyeli olmasına özen gösterdi. Ne zaman ki vaadedilen ömrü doldu, fedailerinden birisinin hançeri tarafından öldürüldü.

Ardından oğlu Sedreddin Muhammed vezirliğe çıktı. Kibirli ve rahat bir adam oldu. Sultanın mal varlığını toplamaya çalıştı. Dar'ûl Mülk Gazne'yi fethettiğinde Alî Sebuk Tekin'in hazinesini almak istedi. Bu durum Sultana haber verilince Sultan Sadreddin'in öldürülmesini emretti. Sadreddin'i topuz ve çomaklarla döverek öldürdüler.

Şehab-ül İslam Abdülrezzak Tûsi, Nizâmül-mülk 'ün yakınlarındandı. Din dersleri almaya başlamıştı. Sultan Sencer onu medrese evinden çıkartarak vezirlik makamına yükseltti. Vezirliğe çıktıktan sonra kibirlendi, kendine olan güveni arttı. Sultanın meclisinde şarap içmeye başladı. Sultanın Irak Acem'inde olduğu yıl öldü.

Sultanın Irak'ta olduğu yıl Şerefe'd-din Ebû Zahir Saad bin Ali el-Kummi 481 (M.1088/1089) yılında Nizâmül-mülk'ün isteği üzerine Merv'in hükümdarı oldu. Vecîh'ül-mülk lakabını aldı. Görevini bir süre boyunca devam ettirdi. Sultan Sencer'in annesiyle ilgilenme görevi de ona aitti. Şahab-ül İslâm'ın ömrü sona geldiğinde Vecîh'ül-mülk'ün kademesi daha da arttı. Daha sonra da baş vezir oldu. Üç ay baş vezir olarak görev yaptı ve daha sonra öldü.

Câmi'ü't Tevârih kitabında:

"Şerefü'd-din'in mezarı Ali Ragid, Tuhaf'ül İslam'ın yanındadır. Meşed'in yakınlarında Muteber köyü onun mezarının bulunduğu yerdir." yazılıdır.

Toğar Bey Mehmed bin Süleyman el -Kaşgarî ömrünün bir kısmını Türkistan da ticaretle uğraşarak geçirdi. Vezirlik ilmini yükseltmeye çalıştı. Kısa bir süre içerisinde gelişme gösterdi. Türkistan'dan Merv'in Şahcihan'ına giderek, Sencer'in

adamlarının arasına girmek için çabaladı. Türkçe lügatları bildiği için Sultanın dikkatini çekmeye başladı. Muhammed bin Süleyman bir süre boyunca Merv'de ikamet etti. Daha sonra sultanından izin alarak Hacca gitti. Döndükten sonra Belh vilayetinin haraçlarını tahsil etme ve düzenleme görevi ona verildi.

Bu sıralarda El – Kaşgâri, Emir Kumâç'a çok güzel hizmetlerde bulundu. O sıralarda Şerefüd-din Ebû Tahir öldü. Emir Kumâç sultandan 1000*1000 dinarı kabul ederek Muhammed bin Süleyman'ı vezirlikten azletti. Tağar Bey vezir olarak tayin edildi ve hilât giydi. Mu'izzi onu kutlamak için bir şiir söyledi:

" - Mehmed bin Süleyman'ın iyi bahtlığı"

" - Dini seven ve dine tapan"

" - Süleyman gibi mülkünü koruyan"

" - Onun düzeniyle, dünya düzenli oldu"

" - Onun kötü düşünceleriyle, âlem nigar gibi oldu."

" - Milletin bağrına bir ağaç gibi indi."

" - Devletinin yılına da bahar gibi geldi."

Câmi'ü't Tevârih Celali'de yazılıdır:

" - Muhammed bin Süleyman iyi bir insandı. Vezirliğe başladı. **[514]** Nizâmül-mülk'ü taklit ederek, yüzüğüne:

" - Ahmed Allah ila Nimet" yazdırmıştı.

" - Etrafındakiler ona Arapça'da Ahmed, Mehmed ikiside aynı addır. İkisi de Hz. Muhammed'in adıdır. İkisinin de anlamı aynıdır dediler. O da adını Mehmet

Allah ila Nimet olarak değiştirdi. Etrafındakiler onun söylediklerini sevinçle karşıladılar."

Mü'ined-din Esem sultanın divanında yer aldı, sultanın defterdarı ve fazıllardandı. Mü'ined-din Esem, Muhammed bin Süleyman'a ağız şakası yaptı ve güldü. Muhammed bin Süleyman, Mü'yined-din ile ağız dalaşına girerek Mü'ined-din'e küfür etti. Mü'ined-din bu durumdan incinerek kendisini eve kapattı. Bu durumu sultana anlatılınca vezirini karşısına alarak, Mü'ined-din'den özür dilemesini istedi.

Mehmed bin Süleyman iktikakı olmadan, kabiliyeti olmadan memleketin malını, mülkünü ve istikbalini düzenledi. Onun devletinin güneşi parlaklığını yitirmeye başladığında, Fahreddin Togan Bey risalet amacıyla sultan Mahmud'un yanından gelerek sultanın tek olduğu sırada Muhammed bin Süleyman'ın durumunu sultana azletti. Sultan onun vezirlikten alınmasını emretti. Toğar Bey'de bulunan tüm malların alınmasını istedi. Türkistan'da bütün malları toparlanarak, Toğar Bey'den alındı. Türkistan'ın bazı şehirleri de ona bırakıldı. Muhammed'in zaafı olduğu için mahfeyi deveyi bağladı ve içine binerek o diyara doğru gitti. Yolda felek onun canını aldı ve öteki dünyaya göçtü.

Mu'ine'd-din Ebu Nasr bin Ahmed el-Kaşganî Sultan Mahmud bin Muhammed bin Melikşâh'ın yardımcısı, Irak ve Azerbaycan vilayetlerinin defterdarıydı. Sultan Sencer, Sultan Mahmud'u edep etmek için geldiği Irak'ta karşısına Mu'ine'd-din çıktı. Mu'ine'd-din Sultan Sencer tarafından Rey'in hakimiyeti ona verildi. Toğan Bey'i Merv'e çağırarak, hil'at giydirerek ve onu yücelterek baş vezir yaptı. Ona gümüş davul ve altın bir divit verdi.

Mu'ine'd-din memleketi düzeltmek için çok çaba sarf etti. Medreseler yaptırarak insanları eğitmeye çalıştı. Rüşveti engellemek, herkesin kendi hakkını alması, adaletli olmayı ve insafı yaymak için uğraştı.

Civar bölgelere elçilere yollayarak: "Mu'ine'd-din'den herhangi bir şekilde alacağı olan varsa, onun vekillerine giderek alacaklarını talep etsinler." dediler. Mu'ine'd-din kendi kadılarına çalışıp, halkının hukukunu kendisine ulaştırmaları için yalvardı. Çünkü kendisi Peygamber yoluna adamıştı ve Hz.Muhammed'in yolunda ilerliyordu. Sultanı Melahidelere karşı onları yok etmesi için kışkırtıyordu. İsmaîlîye fırkası vezirin sultanı kışkırtmasından ve sultanın fikirlerinden haberdar olunca, uygun bir zamanda Mu'ine'd-din'i öldürebilmeleri için Mu'ine'd-din'in ahırında hayvanların terbiyesini yapmaları ve bakmaları bahanesiyle iki fedaiyi görevlendirdi. O iki fedaii güvenilir olana kadar o ahırda yaşadılar. Bir bayram günü vezir, sultanın bayramını kutlamak için sultana at hediye etmek istiyordu. Mu'ine'd-din ve adamları sultana iyi ve uygun bir atı seçmek için bütün güzel atları getirerek, içlerinden bir tanesini seçerek ahıra gönderilmesi için toplandılar. Bu sırada o iki fedai vezirin ahırdan iki serkeş, vahşi atı getirerek iki asi atı birbirlerine düşürdüler. O sırada vezirin adamları atları ayırmaya çalışırlarken iki fedaii kargaşadan yararlanarak bir hançerin darbesiyle veziri öldürdüler.

[515]

Nasreddin bin Mahmud bin Muzaffer el Hârezmi, Şafî fıkhında (hukuku) oldukça ileri bir kişiydi. Akli ve fen ilmi hususlarında benzersizdi. Kadı Ömer bin Savecî'nin hikmet ve mantık ilimleriyle ilgili olan Besayir-î Nesiri adlı kitabında ilim, hikmet ve mantık ilimlerini Savecî adına yazdı.

Câmi'ü't Tevârih'de: Nasreddin bin Mahmud genç yaşta eşrafı ile birlikte Sultan Sencer'in yanında mutfakta ve ahırda görev almaya başlamıştı. Sultan Sencer daha sonra ona haraç tahsil etme görevini vermişti. Daha sonra vezaretin en üst seviyesine kadar ulaştı. Fakat içki içmesi ve korkaklığından dolayı görevini yürütemedi ve onu vezaretten muaf ettiler.

Nasreddin bin Mahmud vezaretten ayrılarak yerini oğlu Şemseddin Alî'ye devretti. Sultan Sencer'in hizmetinde bulunan Nasreddin bin Mahmud ile Mukarrîbüddin arasında sorunlar oluşmaya başlamıştı. Sorunlar giderek çoğalmıştı Nasreddin sultana giderek Mukarrîbüddin'i şikayet etti. Sultan Sencer ümera ve ayanların toplanmasını isteyerek iki kişinin arasındaki sorunun düzeltilmesini istedi. Meclis toplandıktan sonra Nasreddin bazı şeyler söylemeye başladı, vezirin muavini olan Sakatdin Ebu Cafer cevap verdi.

" - 10.000 gulam benim hizmetimde ve onu zaruret icabı, onların yiyecek ve içeceklerini hazırlaması için bir şey almak gerekir. Bu durumların oluşması memleketin düzenini bozdu. Sen ki vezirlik makamındasın, bunları bilmen gerekirdi. Onlara izin vermeyecektin. Hiç kimse o malları zapt edip, kendisine geçirmeyecekti."

Nasreddin söyledi:

"- Benim vezirliğim sırasında karar verecek yetkim yoktu."

Sakatdin Ebu Cafer cevap verdi:

"- Vezaretin sırasında yapmadığın şeyleri burada söyleyemezsin."

O gün ikisi arasında sorulu cevaplı atışmalı tartışmalar sürdü. Orada konuşulanlar Sultanın kulağına ulaştığında, Sultan söyledi:

“- Ben kendi nefsimle bu sorunu sona erdireceğim, taa ki hakikat gerçek olsun.”

İki cevher bu lafları duyduktan sonra balık gibi müsterip oldular.

Sultanın yanında olan Ali Çetri hicabet makamındaydı. Sultan Ali Çetri’den yardım istedi. Emir Ali içinden bir şeyler düşündü. Sultan Sencer’i, Mukarrîbüddin’in evine götürdü. Mukarrîbüddin evinde tıpkı cennetin rivayet edildiği gibi bir ayin düzenlemişti ve bunu sultana peşkeş etti. Peşkeş ettiği cümlelerden güzellikleriyle ve hünerleriyle en üstte olan 80 tane keniz (kadın köle) hediye etti. Elindeki tüm olanakları Sultana sundu.

Sultan Sencer’de bu hediyeden memnun olarak Nasreddin bin Mahmud’a mesaj yolladı.

[516]

“- Cevher’in (Cafer) arkasından konuştuğun bize malum oldu.” Ama sultanın yüksek makamı bunu kabul etmedi.

“- Eski hizmet verenlerimizi cüzzi bir şeylerle muhattaba alıp, bizim gözümüzden düşüremezsin. Şimdi cevherle ikiniz sulh ve sefada olup, kavga, düşmancılık ve birbirinizi görmezden gelmeyerek beraber yaşayasınız.”

Bunları dinledikten sonra Nasreddin sessziliğe büründü. Cevher kısa bir süre geçtikten sonra Nasreddin’in oğlu Şemseddin Ali sultanın perdesinin arkasındaki

dedikodulardan ötürü suçlu kılındı. Bu olaydan dolayı baba ile oğul belaya bulaşıp, birlikte hapse düştüler.

Şemseddin Alî o hapishanede bu rubaîî'yi yazdı.

" - Dün babam Allah'ın yanında en üst düzeyde"

" - Bugün babam ve ben"

" - Hem aciziz, hem esiriz."

" - Ya Rab! Ben gencim."

" - Beni bu fakir ihtiyara bağışla"

Baba ile oğulun ömrü zindanda sona erdi.

Allahın hükmüyle al-Hükmüllah al- Ali al Hamid Kıvâmeddîn Ebu'l Kâsım bin Hasan el-Derkuti himmetli ve oldukça cesur, eli açık, kibirli ve maruftu. Şiir yazmakta ve alimlikte hünerli biriydi. Sultan Mahmud bin Muhammed zamanında Irak'ın veziri idi. Sultan Sencer daha sonra Nasreddin'i azlettirdi. Sultan Sencer Nasreddin'i azledildikten sonra yerine Irak'ın veziri olan Hasan el-Derkutî'ye hil'at giydirerek vezarete geçirdi.

Kıvâmeddîn Ebu'l Kâsım bin Hasan el-Derkuti'nin hükümleri doğuda ve batıda nifaz etti. Fazıllar ve şairler onun hakına pekçok şey söylediler. Onun ihsanları her yere yayılmıştır.

Câmi'ü't Tevârih'te yazılıdır:

Kıvâmeddîn Ebu'l Kâsım bin Hasan el-Derkuti cesur, cahillerle ve büyüklerle savaşmakta ve öldürmekte çok başarılıydı. Suçu hafif ve az hatalı olan insanların

öldürülmesine gayret gösterirdi. Bu sebepten kendisi ile İzzeddin İsfahani arasında küçük bir tatsızlık yaşandı. Kıvâmeddîn adamın derhal hapise atılmasını istedi.

O adam Kıvâmeddîn Ebu'l Kâsım bin Hasan el-Derkuti'ye bu rubaîî'yi söyledi:

"- Eğer benim günahlarımdan senin haberin varsa, beni Mısırlı bir kurt gibi sanardın."

"- Ey beni hapseden, ben Mısırlı bir kurdum."

"- Mısır kurdu ile barışman gerek."

Kıvâmeddîn de bu rubaîî'yi o adama gönderdi:

"- Sen ki nifak tohumunu az diktin."

"- Kavgada, barışmaya bir fırsat koydun."

"- Şimdi ki benim yaşamım yerindedir."

"- Faydasız kalmadın ve barışmak gerek."

İzzeddin İsfahani o hapishanede bu dünyadan göçtü.

Kıvâmeddîn Ebu'l Kâsım bin Hasan el-Derkuti Sultan Sencer'in veziriydi. İlim ve ulemanın büyüklerinden olan Aynü'l Kuzat Allah'a inanmamaktaydı. Sultan onun okulun kapısında asılmasını emrettiği nakledilmiştir. Akıtılan kanların haksız olduğu için bu olaylar Kıvâmeddîn Ebu'l Kâsım bin Hasan el-Derkuti'nin başına dert oldu. Sultan Sencer de daha sonra Kıvâmeddîn Ebu'l Kâsım bin Hasan el-Derkuti vezirlikten uzaklaştırıldı. Bu sırada Tuğrul bin Muhammed bin Melikşah, Kıvâmeddîn Ebu'l Kâsım bin Hasan el-Derkuti'yi öldürdü. Nasreddin Tahir bin

Fahr'ül-mülk bin Nizâm-'ül-mülk' Sultan Sencer'in veziri oldu. Onun vezareti sırasında sultan Haşem-i Guzân'a esir düştü. O hadisenin olduğu sırada Nasreddin öldü.

Sultan Sencer'in yanında bulunanlardan birisi de şair Mu'izzi idi. Mu'izzi Sultan Sencer'in babasının yanında, Sultann Muizeddin Melikşah'ın yanında da bulunmuştu.

[517]

Bir rivayete göre Mu'izzi kendisini, sultana çok yakın hissettirmişti. Ve Sultan ona Mu'izzi nisbesini vermişti. Başka bir rivayete göre Mu'izzi, Sultan Sencer'in yanında yer alan kişilerden birisi olmuştu. Tarihçiler Mu'izzi hakkında:

"- Selçuklular döneminde bu kadar meşhur bir şair zor bulunur." şeklinde söylemişlerdir.

Târîh-i Gûzide'de: "Sultan Sencer'in at üzerinde elinde sopayla topa vurarak bir oyun oynadığı sırada atı hata yaparak Sultan Sencer'i üzerinden attı."

Mu'izzi bu kıtayı Sultan Sencer'e söyledi:

" - Ey Şâh! Kötü feleği tedip et."

" - Eğer top hata yaparsa, sopayla vur."

" - Eğer atın hata yaparsa, onu bana bağışla."

Sultan Sencer Mu'izzi'nin dediği gibi atını ona bağışladı.

Mu'izzi tekrardan bir kıta söyledi:

" - Atı cezalandırmaya gittim."

“ - Bana önce benim güzel özrümü dinle dedi.”

“ - Ne dünyanın ineğiyim, başımın üzerinde dünyayı taşıyayım,”

“ - Ne de dördüncü tekerleğim ki, güneşi çekeyim.”

Mu’izzi’nin ölümü şöyle gerçekleşti: Sultan Sencer avlanırken bir ok attı. Oku Sultan Sencer’in istediği yere isabet etmedi. Okun yönünün sapmasıyla Mu’izzi öldü. Mu’izzi’nin vefatından sonra o dönemde sözü geçerli olan bir başka şair de Hakim Enverî idi. Sultan Sencer ile aynı dönemde yaşıyordu. İlimde ve irfanda Hakim Enverî ve Vahdeddin Haveri en yüksek mertebedeki kişilerdi.

Enverî:

“ - Gazelin methinde ”

“ - Sanma ki ben anlamlarını anlamakta kusurluyum.”

“ - Her ilimde benim seviyemde olan herkes benim söylediklerimi anlar.”

“ - Mantık, müzik, yıldız bilimi ki çok az bilirim.”

“ - Doğruyu söylemek istersen akıllı beynim.”

“ - Sen istersen inan, istemezsen inanma.”

“ - Sen tasdik edersen, ben ustadım.”

Mu’izzi’nin hafızasının çok kuvvetli olduğu meşhurdur. Neyi bir defa dinlerse ezberlermiş. Mu’izzi’nin oğlu ise iki kez dinlediğini ezberlermiş, gulamı ise üç kez dinlediğinde ezberlermiş. Her şair, şiirini okuduğunda, Mu’izzi şiir bittikten sonra şiirin kendisine ait olduğunu söyleyip, şiiri okuyormuş.

“ - Bunu ben bildiğim için oğlum da bilir.” diyerek şiiri oğluna da okutuyormuş. Eğer kendilerine inanmazlarsa kenizlerini (kölelerini) gösterip, onun da şiiri bildiğini söylüyormuş ve 3.kez şiiri okutuyormuş.

Oradaki herkes Sultan Sencer’e nasıl bir şiir okuyacağını bilemiyormuş.

Enverî bir eski elbiseler giyerek, başına değişik bir şapka takarak Mu’izzi’nin yanına gitti. Ona:

“ - Ben şair adamım, Sultan hakkında birkaç beyit söyledim. Bunu sunmak için Sultanın huzuruna çıkacağım. Bana yardımcı olun.” dedi.

Mu’izzi, Enverî’den yazdığı şiiri okumasını istedi.

“ - Aferin Şah, aferin şah, aferin şah”

“ - Aferin Mir (Mu’izzi), aferin Mir, aferin Mir”

“ - Eğer sen son mısrayı bu şekilde söylersen”

“ - Aferin ay, aferin ay, aferin ay”

“ - Bu beyit daha iyi anlaşılır.”

[518]

Enverî:

“ - Şiiri sen anlayamamışsın, şahın önüne Mir eklemen lazım.” dedi

Mu’izzi Enverî’yi maskara etti ve dedi ki:

“-Yarın sabah sultanın dergahında hazır ol, yarın seni sultanla tanıştıracağım.” Dedi. Bir sonraki gün Enverî güzel elbiseler giyinip, çok güzel bir

başlık takarak Mu'izzi'nin Sultanın yanında olduğu bir sırada saraya giderek Sultanın yanına gitti. O sırada birisi dışarı geldi ve onu çağırdı.

Mu'izzi:

"- Onun Haddeddin adı vardır ve garip beyitler söylüyor. Saltanat kapısının önünde hazırdır." şeklinde arzetti.

Enverî sultanın huzuruna çıktı. Mu'izzi onun elbisesinin değişik olduğunu gördü ve bir gün önce gördüğü şeyin tasfir ve kandırmacadan başka birşey olmadığını anladı. Ama bir çare bulamadı. Enverî'ye sultan hakkında söylediği kasideyi söylemesini istedi.

Enverî:

"- Kalp ile el,"

"- Gönül ile el"

"- Allah'ın huzuruna çıkar."

"- Bizler ki onun adamlarıyız"

"- Sulân Sencer tektir."

O sırada Mu'izzi'ye yüzünü çevirdi ve söyledi.

"- Eğer bu kasideyi sen yazdıysan, devamını getir ve oku. Yoksa itiraf etki benim fikrimin neticesidir."

Bunu dedikten sonra Mu'izzi sultanın yanında küçük düştü ve utandı. Sultan Mu'izzi'nin diğer şairlere karşı nasıl bir tutum sergilediğini anladı. Enverî tüm

kasideleri sonuna kadar okudu. Sultanın lutfunu kazandı. Meclisin en büyük mertebesine ulaştı.

Târîh-i Gûzide'de: "Enverî'nin ömrünün sonlarına doğru, Sultanın yanına ve dergahına gitmekten uzak durdu. Sultan bir gün onu huzuruna çağırdı."

Enverî bu şiiri söyledi:

"- Gece, gündüz yattığım yer"

"- Benim kaldığım yerdir."

"- Oranın ayrı bir keyfi vardır."

"- Dünya orda döner,"

"- Nurun zerresi benim güneşimdir."

" -Deniz benim serabımdır."

"- Padişahın meclisinde olan herşey, benim virane evimdedir."

" -Bu konakta kuru ekmek, benim kebabımdır."

"- Benim sabır şişem, benim önümde şarap şisesi gibidir."

"- Kısa kalemim ve kalemimin hoş sesi, benim sazımın namesidir."

"- Sûfilerin giydiği elbise, benim için bin atlasdan daha değerlidir."

"- Bunun dışında olanlar az çok benim azabımdır."

"- O himmet ki bende vardır, dünya hikmetini uzak tutar."

"- Benim toprağımın, suyumun kollarında sultana hizmet"

“- Bu şekilde yaptığım şeyler gösteridir, hatadır.”

“- Ne yapayım bu hata benim sevabımdır.”

“- Onun göndermiş olduğu öğütler benim ruhumun dinlenmesi ve ızdırabımın dermanıdır.”

“- Benim cevap vermeye dilim yoktur.”

“- Çünkü benim yerim benim cevabımdır.”

Sultan Sencer zamanında bir diğer şair Edip Sabir Tirmizi’dir.**[519]** Edip Sabir Tirmizi şiirlerini günün olayları ve hakkında söylüyordu. Hakim Enverî, onun kendisinden üstün olduğunu kabul ediyordu.

Onun tarafından yazılan bir manzumede:

“- Ey oğul, divit devletin aletidir.”

“- Devleti onun vasıtasıyla dize getir”

“- Ne zaman, divitten devlet yaratmak istersen.”

“- Elif’in üstüne gelen şeyi koyman gerek.”

O günlerde Kutbuttin oğlu Muhammed bin Nuş Tekin’in oğlu Atsız, Hârezm’in hakimiydi ve Sultan Sencer’e karşı muhalifti. Sultan Edibi resalet için Atsız’ın yanına gönderdi. Şefkatli sözlerle bir mesaj gönderdi. Atsız kelimeleri beğendi ama Sultanı can kulağıyla dinlemedi. Atsız, Edip’i Harezm’de hapse attı. İbn Nuştekin iki korkusuz kişiyi bir fırsat bulup Sultan Sencer’i öldürmesi için kandırdı ve Merv’e gönderdi. Edip bu olacakları duydu ve daha fazla sabredemedi. Atsız’ın yapmak istediklerini Sultan Sencer’e iletti. Sultan Sencer, bu iki uğursuz ve

korkusuzu yok etmek için etrafındaki kişileri harekete geçirdi. O cemaat bu iki fedaiiyi çölde buldu. Hüküm gereği her ikisini de öldürdüler. Bu haberler Atsız'a ulaştığında Edip Sabir'i Ceyhun Nehri'ne atmalarını söyledi ve Edip'i, Ceyhun Nehri'ne attılar.

Sultan Sencer zamanında yaşamış bir şair de Suzeni'dir. Onun künyesi Ebubekir Selmani'dir. Baharistan kitabında yazılıdır ki:

"Suzeni küçüklüğünde ve büyüme çağında okumak için iyi niyetlerle Buhara'ya gelmişti. Suzengiri'nin çırağına aşık olup, onun üstadının yanında öğrenci olarak katıldı. Lakabı Suzeni oldu."

Târîh-i Gûzide'de bu beyitin Suzeni'ye ait olduğu yazılıdır.

" - Şaha dört şey getirdim."

" - Onlar senin hazinende yok."

" - Yokluk ve hacet, acizlik ve niyaz"

Sultan Sencer zamanında yaşamış önemli şairlerden birisi de Abdulvasî' Cibli'dir. Hamdullah Müstevfi onun hakkında:

"Abdulvasî' Cibli bir köylü çocuğuydu. Sultan Sencer onu bir pamuk tarlasında gördü ve daha sonra onu yanına aldı ve yetiştirdi. Özel terbiye sonunda kendi yaşadığı dönemin en büyük şairi oldu. Baharistan' da yazılıdır ki, diğer şairlerin gücü, Abdulvasî'ye yaklaşamıyordu." demiştir.

" - Senin gibi güzel yüzlü, çevik bir dilber"

" - Gelmemiştir dünyaya"

"- Dünyada yoktur senin gibi,"

" - Gönül yakan bir nigar."

"- Şehirde yoktur senin gibi,"

"- Ciğer yakan bir oğlan."

"- Lale gibisin, laleye bakmaya doyamadım, doyamayacağım."

"- Uyuyan nergise bakmadım, nazar değdirmedim."

"- Seninle birlikte olduğumda lale gibi açılıyorum."

"- Bazen de nergis gibiyim, ayrılığından başımı önüme eğiyorum"

[520]

Halifenin Kâsımı Sultan Muğiseddin Mahmud bin Muhammed bin Melikşah

Sultan Mahmûd güler yüzlü, zeki, iyi huylu ve şair bir sultandı. Hanımlara karşı oldukça saygılı, onlarla sohbet etmeyi seven birisiydi.[429] Bütün memleketin para giriş çıkışını takip etmekte ve defterlere çok özen göstermekteydi.

Yaban ve av hayvanlarını toplayıp, onları saklardı. Bu sebeple büyük kısmı altınla dokunmuş ve sedef tasmalı 400 tane köpek bakmaktaydı.[430] 511 (M. 1117/1118) senesinde Irak'ta saltanatın başına geçti. Sultan Sencer'in damadı olup, amcasının hizmetindeydi. Saltanatının on dördüncü yılında Hamedan'da 525 (M.

[429] Kaynaklarda Sultan Mahmud'un Arapça'yı mükemmel olarak bildiği, şiir ve edebiyata, tarih ve siyere vakıf olduğu zikredilmiştir. Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 69
[430] Av hayvanlarına olan düşkünlüğü için bkz. Fazlullah, *Câmi'ü't*, s.186

1030/1031) senesinde öldü.[431] Hayatı 27 yıl sürdü.[432] Hasta olduğunda yerine oğlu Dâvud'u veliahtı olarak ilan ettirdi. Sultan Mahmud'un vezaretinin başlarında Kemaleddin Ali el- Semiri bulunmaktaydı. Akli ilmi ve iş bilirliği ile becerikli bir kişiydi. Döneminin akıllı adamlarından birisiydi.

Rivayettir:

"Sultan Mahmûd, Sultan Sencer'in korkusundan Save'ye kaçmıştı. Amcasına muhalefet olmaktan pişman oldu ve doğru yolu bulmaya çalıştı. Kemâled-din'i sultan Sencer'in yanına gönderdi. Sultan onu görünce Mahmud'un nerede olduğunu sordu.

Ayet: Neml Suresi 39. Ayet[433]

"- Ordusunun başkanı nerede?"

O cevap verdi:

"- Ordusunun başkanı Ali, kimin tarafındadır?"

Ayet: Neml Suresi 40. Ayet[434]

Vezirin dedikleri Sultanın hoşuna gitti. Vezire büyük lutuflar verdi. Sultan Mahmûd'u da cezalandırmaktan vazgeçti ve bağışladı. Sultan Sencer, Mahmûd'u bir kez daha saltanat tahtına çıkarttı. Allah'ın takdiriyle Kemaleddin, Hasan Sabbâh'nın

[431] Hüseynî'ye göre "Sultan Mugiseddin Mahmud bin Muhammed beş yüz yirmi beşte vefat etti. Salntanat müddeti on üç sene, sekiz ay ve sekiz gün idi. Oğulları Muhammed, Melikşah ve Davud'dur. Bunlardan hiç biri saltanata geçemedi, yalnız Melik idiler." Hüseynî, *Ahbârü'd,* s. 69

[432] Kaynaklarda Sultân Mahmud'un ömrünün gül kadar kısa ve su üzerindeki kabarcıklar kadar az sürede yaşadığı belirtilmiştir. Reşîd'üd-dîn'e göre Sultan Mahmud'un ömrü otuz iki sene iki ay, sultanlık süresi ise Sultân Mes'ûd'un vefaatından sonra aydır. Fazlullah, *Câmi'ü't*, s.221

[433] Neml Suresi 39. Ayet: "Cinlerden bir ifrit: Sen makamından kalkmadan önce ben onu sana getiririm. Muhakkak ki ben, ona (onu gerçekleştirebileceğime) kuvvetle eminim." dedi

[434] Neml Suresi 40. Ayet: "Kitaba ait bir bilgiye sahip olansa ben, gözünü kırpmadan onu sana getiririm. Derken baktı ki onu taht yanında hazır bulunca şöyle dedi: Rabbimin lûtfundan, ihsânından, şükür mü edeceğim, yoksa nankör mü olacağım, beni sınamak istiyor. Fakat şükreden, mutlaka kendisini faydalandırmış olur ve nankörlük edene gelince hiç şüphe yok ki Rabbim, kullarından müstağnîdir, onlara karşı lütuf ve kerem sâhibidir.

fedailerinden birisi tarafından öldürüldü. Sultan Mahmud vezirliğe Hatîrü'l-mülk Ebû Mansûr 'u getirdi.

Hatîrü'l-mülk nefsine hakim olamayan atil bir adamdı. Devleti yönetmekte, devletin işlerini görmekten aciz bir insandı. Câmi'ü't Tevarih'te yazılıdır ki:

"Hatîrü'l-mülk vezirliği sırasında bir gün Bağdat'ta Dâr'ül-selam'da ulema ve fazıllarla birlikte azimetli bir şekilde at sürmekteydi. O sırada Hace Ebu A'la'dan sordu:

" - Livat eski bir adet midir? Yoksa yeni mi ortaya çıkmıştır?"

Hâce cevap verdi:

" - Eski kurallardandır ve Lût kavimi bu levatı yaptığı için Allah onları taş etti."

Vezir yine sordu:

" - Lût mu ilerdeymiş, yoksa peygamber mi?"

Hâce:

" - Bizim Peygamberimiz peygamberlerin en sonuncusudur. Ben Allah'ın Lût kavimi hakkında neler söylediğini söyledim." dedi

Ebû Âlâ bu ayeti söyledi:

Ayet: A'râf Suresi 81.Ayet[435]

[521]

[435] A'râf Suresi 81.Ayet: "Helâl yoldan kadınlarla ilişkiyi bırakıp, seviyesizlik yaparak şehvetle erkeklere yaklaşıyorsunuz. Doğrusu siz, haddini aşan, emir dinlemeyen, kural tanımayan cahil, âsi bir kavimsiniz."

Bu soru ve cevaplardan sonra fazıllar ile bu kişiler arasında anlaşmazlığa sebep oldu. Bu olay Hatîrü'l-mülk'ün vezirlikten alınmasına sebep oldu. Kabiliyetsiz vezir, vezirlikten azledilmesinden dolayı üzüntüsünden öldü. Daha sonra Sultan Mahmûd'un veziri Şemseddin Osmân bin Nizâmül-mülk oldu.

Şemseddin Osmân devletin mallarını toparlayıp, bir araya getirme konusunda oldukça istekliydi. Zulüm ve zorbalıkta ileri gitti. Şemseddin Osman'ın vezarete çıkartılması ve yaptıkları işler Sultan Sencer'in kulağına ulaştığında, o vezirin şerrinden korunmak ve vezirlikten uzaklaştırmak için kardeş oğlunu görevlendirdi. Sultan Mahmud, Şemseddin Osman'ı öldürdü. Başını Horasan'a yolladı. Böylece halkını onun zulmü ve gazabından kurtardı.

O sırada Nasır bin Ali Sultanın yeni veziri oldu ve Sultan ölene kadar vezirlik makamında kaldı. Celâli Tarihi'nde : "Delgek, ve Gence hatibin oğlu Emir Ahmed ve Mehesti Sultan Mahmûd ile aynı dönemde yaşıyorlardı ve onun hizmetindeydiler.

Tarih-i Gûzide'nin sahibi: "Nedimler aynı zamanda Gazneli Sultan Mahmûd'un hizmetindeydiler." diye yazmıştır.

O sırada ya Celâli'nin yada katibin yanlış yazıldığı söylenmektedir. Emir Ahmed ve Mehesti sürekli olarak birbirleriyle atışmaktaydılar. Bu durum oldukça bilindik bir durumdu.

Ali Hade risalesinde yazılıdır:

Hamdullâh Müstevfi:

" - Mehesti, Emir Ahmed'in nikahına gelmeden önce Emir Ahmed, Mehesti'ye evlenmesi için birisini yolladı ve ona evlenme teklifinde bulundu."

Mehesti bu rubaîyi ona yazdı:

“ - Alçaklığa kendimi vermem

“ - Senden daha iyisi bile olsa, yine onunla olmam

“ - Senin bir tane zülfünü hiçbir şarabın kübüne değiştirmem

“ - Suyun içine yatarım hoş, geri nem vermem”

Hatibin oğlu, onu farklı bir adamın adıyla aldatıp köşeye götürdü. Maksadına ulaştıktan sonra bu dörtlüyü yazdı:

“ - Canını alçaklığa hemen teslim ettin.

“ - Kendi söylediğinden vazgeçtin.”

“ - İyiye, suya ve neme beni değişmeyeceğini söylemiştin.

“ - Şimdi toprakta yattın ve nem verdin.”

Halifenin Kâsımı Rükneddin Tuğrul bin Melikşah

Sultan Mahmûd ölünce, Sultan Mahmûd’un veziri Nasır Sultanın vasiyeti üzerine Sultan Mahmud oğlu Dâvud’u saltanata oturttu, ancak ordunun büyükleri Sultan Sencer’in işareti doğrultusunda Irak gelini ile Tuğrul Bey’in nikahını kıydılar.[436] Ona karşı biat ettiler ve itaatlerini yerine getirdiler. Bu olaylar Dâvud’un moralini bozdu. Tuğrul siyaseti ile nam salmış, keremli, cesur ve hayırlı birisiydi. Ancak Tuğrul’un mutluluğu bir gülün ömrü kadar kısa sürdü. 3 yıl ve birkaç ayı

[436] Hüseyni Sultan Tuğrul’un saltanat tahtına çıkış tarihini beş yüz yirmi altı olarak nakletmiştir. Hüseynî, *Ahbârü’d*, s. 71

mutluluk ve güzellik içerisinde geçirdi.[437] Hemedan'da cennete ulaştı. Muharrem ayının 529 (M. Ekim/ Kasım1134) senesinde hayatını kaybetti. Ömrü yalnızca 25 yıldan ibaretti.[438]

Onun veziri Şereffü'd-dîn Ali bin Recâ'dır. Şereffü'd-dîn Ali bin Recâ'da ömrünün sonuna doğru Hârezm ordusunun eline düştü ve burada öldürüldü.

[522]

Halifenin Kâsımı Sultan Gıyaseddin Mesud bin Muhammed bin Melikşâh

Tuğrul baba ocağında ikamet ederken, Sultan Mes'ûd Bağdat'taydı. Bir grup emir ve ordunun ileri gelenlen komutanları Mes'ud'u talep ettiler. Diğer grup da Azerbaycan'a bir elçi göndererek Dâvud bin Mahmud'u[439] istediler.

Mes'ûd, daha hızlı hareket ederek kendisini bir şekilde Hemedan'a ulaştırdı. Devlet erkânın bir kısmı kendi istekleriyle, bir kısmı da zor ve baskıyla Sultan Mes'ûd'a bel bağlayarak ve onun yanında yer alarak, sultana itaat ettiler. Bu durum Abbasi devletindeki olaylar anlatılırken zikredilmiştir. Mes'ûd ile Müsterşid Abbasi arasında mücadele yaşandı. Bu mücadeleden sonra Sultan Mes'ûd Irak, Azerbaycan ve Fars bölgelerini eline geçirdi. Bazı akraba ve kardeşleri arasında kavgalar yaşandı. Sonunda bu olayların hepsinden Sultan Mes'ûd zaferle ayrıldı.

Sultan Mes'ûd çok cesur, yiğit ve affedici bir insandı. Hakimiyeti sırasında hayır işlerini, ihya ve hayrat işlerini yaymakla uğraşmıştı. Eli o kadar açıktı ki,

---

[437] Hüseynî 'ye göre saltanat süresi iki sene bir veya iki aydır. Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 73

[438] İbnü'l Esîr'e göre Sultân Tuğrul 503 senesi Muharreminde (Ağustos 1109) doğmuştur. İbnü'l Esîr, *El-Kâmil,* s. 28, bu durumda vefaat ettiğinde Sultân Tuğrul 26 yaşındadır.

[439] Sultan Mahmud 16 Şevval 525 (M. 10 Eylül 1131)'de öldüğünde oğlu Melik Davud, vezir Ebû'l Kasım ve Atabegi Aksungur ittifakı ile tahta çıkartılmıştı. İbn'ül Esîr, *El-Kâmil,* s. 528

hazinesinde bir dinar dahi kalmamıştı. Mütevazi ve derviş sıfatlı insanlarla oturup kalkmaktaydı. 18 yıl boyunca uğurlu bir şekilde saltanatta kaldıktan sonra, Recep ayının ilk günü 547 tarihinde Hemedan'da hayatını kaybetti.[440] Ömrü 45 yıldı. Onun vezirleri hakkında neler olup bittiğini onun dönemini anlatacağımız dönemin içinde anlatacağız.

Bazı Emir ve Ayanların Muhalefetleriyle Birlikte Sultan Mes'ûd'un Zafere Ulaşması

Faziletli yazarlar, kalemleri yazan yazarlar ve alimler: Sultan Mes'ûd'un kafası Müsterşid ve Raşid Abbasi'den yana rahatladığında Dârüsselam Bağdat'a doğru gittiğini

Halifeliğe el Muktefi li Emrullah'ı getirdiğini [441], kendisiniin ise Hemedan'a geldiği yazılıdır. Hemedan'a ulaştığında Fars'ın valisinin doğru yoldan çıkarak isyan çıkarttığını öğrendi. Öz kardeşi Selçukşâh ve Atabeg Karasungur'u isyanı bastırması için görevlendirdi. Karasungur[442] büyük savaşçılık yeteneğiyle Şiraz'ı ele geçirdi. Şiraz'ı Selçukşâh'a teslim ederek kendisi Sultan Mes'ûd'un yanına döndü. Atabeg Karasungur o sıralarda hastalıklarla mücadele etmekteydi.

[440] İbnü'l Esir'e göre sultan hastalığından dolayı vefaat etmişti ve bu hastalık humma idi. İbnü'l Esîr, *El-Kâmil,* s. 141

[441] Bu hadise 18 Zi'l- Hicce 530 (18 Ağustos 1136) tarihinde meydana gelmiştir. Er- Raşid Sultan Mes'ûd aleyhine faaliyetlerini arttırması sebebiyle hilafetten azledilerek yerine kardeşi Ebû Abdullah el-Müktefi li-Emrillah halife ilan edilmiştir. İbnü'l Esîr, *El-Kâmil,* s.45-49

[442] "Karasungur Melik Tuğrul'un memlûklerindendi. Karasungur'un sultan üzerindeki nüfus ve itibarı çok artmıştı. Sultan ondan korkardı." İbnü'l Esîr, *El-Kâmil*, s. 78

Sultan Mes'ûd, Atabey İldeniz [443] ile Atabey Cavli'yi, Atabey Karasungur'un yerine getirdi ve Azerbaycan'ın yönetimini İldeniz'e verdi.

Selçukşâh'ın ölümünden kısa bir süre sonra Atabeg Cavli, Şiraz'da isyan çıkarttı. Sultan Mes'ûd'un makamı yükseklere çıktı. **[523]** Rey vilayetinin hakimi[444], Sultan Sencer'in yanında olan Abbas adında birisiydi. Sultan, Abbas'tan rahatsız oldu, onu yakalaması için Sultan Mes'ûd'u Rey'e gönderdi. Sultan Mes'ûd Hemedan'dan hızlı bir şekide Rey'e ulaştı.

Abbas, Sultan Mes'ûd'u karşılayarak bir takım hediyeler verince, Sultan Mes'ûd onu yakalamaktan vazgeçti. Hemedan'a geri döndü. Halife ile yeni bir görüşme yapmak için Bağdat'a gitti. Nankör ve vefa bilmeyen Abbas, sultan Bağdat'a gidince Mes'ûd'un kardeşi Süleymanşâh'ı saltanat tahtına oturttu.

Abdülrahman ve Bozaba[445], Mahmud bin Muhammed bin Melikşah'in oğulları olan Muhammed ve Melikşah'ı yönetimin başına getirmek istiyorlardı. İkisi hem fikir olup birleştiler. İsfahan'da muhalefet bayrağını kaldırdılar.[446] Daha sonra Sultan Mes'ûd'un bu ittifaktan haberi oldu. Bağdat'tan İsfahan'a doğru yola çıktı. Sultan Mes'ud, Hilvan'a vardığında kış o kadar şiddetli geçmekteydi ki, hem atlar hem de insanlar bir türlü ilerleyemiyorlardı. Bu yüzden Sultan Mes'ûd Dâr'üs-selam'a döndü. Baharın başlamasıyla birlikte Sultan Mes'ûd büyük bir kuvvetle Tebriz'e doğru yol aldı. Bu sırada Süleymanşâh, Abbas, Muhammed, Melikşâh,

[443] Atabeg İldeniz olarak da geçmektedir.
[444] Hüseynî'de "Sahibî Rey", Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 78
[445] Muhtelif kaynaklarda Boz-ebe, Boz-apa veya Boz-aba şeklinde de geçmektedir.
[446] İttifak hakkında detaylı bilgi için bkz. Bundarî, *Futûru*, s. 181

Abdülrahman, Bozabe, Hemedan yakınlarında A'lem[447] adında bir yerde ikamet ediyorlardı ve sultanı bekliyorlardı.

Savaşın meydana gelmesinden önce Süleymanşâh, Rey'e hareket etti. Abbas'da Süleymanşâh'ın ardından gitti. Bozabe ve Abdülrahman'da bunları gördükten sonra İsfahan'a yöneldiler. Sultan Mes'ûd bu olanları duydu ve Rey'e doğru hareket etti. Süleymanşah, Sultan Mes'ûd'un huzuruna gelerek yalvardı, ancak hapse atıldı. Abbas, Abdülrahman ve Bozaba merhamet gösteren sultandan aman dileyerek teslim oldular ve yanına gittiler.

Bu sırada Şiraz'ın hakimi ve emirü'l ümera olan Atabey Cavli bir gün fesat (çizik atma) attı ve ardından ok attı. Oku attığı sırada şaşkınlığa uğradı. Attığı okla birlikte neşter kendi elini sıyırıp geçmişti. Neşter damarını kestiği için Cavli öldü.[448] Cavli'nin yerine Abdurrahman geçti. Abdurrahman Erran[449] yoluna doğru harekete geçti. Bahaüddin Kayser ve Hâsbeg gibi bazı emirlerin, Sultanın yanına giderek onların hakkında kötü konuşmalarından korkmaktaydı. Kendisi de Dâr'ül-selam'a yöneldi. Abdurrahman döndüğünde ayrılıkların olduğunu anladı ve Abdurrahmanı öldürüldüler. Bu haber Bağdat'ta, sultan Mes'ûd'a ulaştığında Sultan bu haberi büyük bir hayret ve sevinçle karşıladı. **[524]** Abbas, Abdurrahman'ın yemin ettiği dostunu nasıl öldürdüğünü duydu.

Abbas bir bayram günü Sultanın namaz kılmaya gittiği yerde kılıçlarını çekip Sultan öldürmek istedi. O sırada bir rivayete göre yağmur yağmaktaydı ve yağmur

[447] Hemedan ile Zencan arasında, Cibal nevahisinde büyük bir yerdir.
[448] Hüseynî 'ye göre Zencan'da 541 Cumâde'l- ûlâsı'nda ölmüştür. Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 81-82
[449] Ortaçağ'da Doğu Kafkasya'da bir bölgedir. Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan Arrân'ın kuzeyinde Şirvan ve Şekî, güneyinde İrmîniye ve Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugan vardır. Eski Yunan ve Romalılar devrinde Albania adı verilen bölge müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arrân (Errân) adını almıştır. Abdülkerim Özaydın, "Arrân" *DİA*., III, s. 394

şiddetini giderek arttırmaktaydı. Böylece Sultan bayram namazını kılmaya gidememişti ve böylelikle ölümden kurtulmuş oldu. Birkaç gün sonra halifenin adamlarından birisi ile sultanın adamlarından bir genç birlikte şarap içmekteydiler. Biri şarabı içtikçe sarhoş oldu ve bazı konuları anlatmaya başladı. Bu çocuk Abbas'ın yakınlarındandı.[450] Gulâm oldukça zeki birisiydi.

Gulâm, gence: "Abbas'ın başına gelenleri biliyorum sende onaylıyor musun?" diye sordu. Gençte onaylayarak Abbas'ın ne yapmak istediğini gulâma anlattı. Gulâm, Abbas'ın yapmak istediklerini Sultanın yanına giderek anlattı. Aynı gün Abbas, Dicle Nehri'nin kenarında öldürüldü.[451]

Fars'ın hakimi olan Bozaba, arkadaşları Abdurrrahman ve Abbas'ın ölüm haberini aldıktan sonra büyük bir ordu hazırlayarak Sultan Mes'ûd'un karşısına çıkmaya karar verdi. Sultan Mes'ûd bunu duyunca sinirlendi ve küçük bir grupla birlikte Bağdat'tan Hemedan'a gitti. Atabey İldeniz, Hâsbeg ve Şiirzad, Aran ve Azerbaycan'dan büyük bir orduyla Sultanın yanına ulaştılar. Zafer elde etmek için Bozaba'nın elinde tuttuğu İsfahan'a gittiler.

Sultan Mes'ûd ile Bozaba'nın ordusu Karatekin Yaylası'nda kinli ve sinirli bir şekilde birbirleriyle karşı karşıya geldiler. Sultan Mes'ûd bu mücadeleden zaferle ayrıldı. Habeşi (siyah tenli) bir gulâm Bozaba'yı yakalayarak onu sultanın yanına götürdü. Hâsbeg Bozaba'nin hükmü gereği onu ikiye ayırdı.[452] Bu zaferden sonra Sultan Mes'ûd hükümetini iyi bir şekilde yöneterek zamanını geçirdi. Recep ayı 547 (M. Ekim 1152) tarihinde öldü. Hemedan'ın merkezinde toprağa verildi.

---

[450] Reşîd'üd-dîn'e göre bu çoçuk Ehl-i Basra'dan bir genç olup, Halife'nin sarayının taştdar'ının öğrencisiydi. Fazlullah, *Câmi'ü't,* s. 210

[451] Reşîd'üd-dîn'e göre Sultan Abbas'ı sarayına çağırttı ve tutuklanmasını emretmiştir. Başı vücudundan ayırdılar ve gövdesini Dicle Nehri'ne atmışlardır. Fazlullah, *Câmi'ü't,* s. 211

[452] İbnü'l Esîr'e göre ok isabetiyle ölmüştür. İbnü'l Esîr, *El-Kâmil*, s. 111

Sultan Mes'ud'un vezirleri İmaded-dîn Ebu-l Barakat soyu baba tarafından Benisekemelere dayanmakta olup, anne tarafından üçüncü nesil Ebu'l Kâsım el Derguzunî'nin nebire çocuğudur. İmaded-dîn Ebu-l Barakat, Kemaleddin Sabit bin Muhammed el Kummi ve Muyayeddeddin Merziban Mûnşi Sultan Mes'ud'un hizmetindeydiler. Kısa bir sürede İmaded-dîn Ebu-l Barakat vezirlikten azledilerek, yerine iş bilen Kemalü'd-dîn Muhammed Hâzin getirildi. Kemalü'd-dîn devleti düzene soktu. Hace Nizâmül'ül-mülk'ten sonra devlet erkanında en başarılı ve istekli vezirdi. Muhalifi oldukça çoktu.

Devlet erkanının menfaatlerinin önünü keserek rüşveti önlemekteydi. Devlet erkânına rüşvet alan yöneticiler, Kemalü'd-dîn'in bir boşluğunu yakalayıp onu ele geçirmek istiyorlardı. **[525]** Atabeg Aksungur, Selçukşâh'la beraber Fars'ın hakiminin şerrinden kurtulmak için Sultan Mes'ûd'un ordusundan ayrılarak, bir yerde konaklamak için durdular. Atabey Aksungur sultana bir adam yollayarak, o vezirin elini, ayağını ve başını yollamazsa bir adım ileri gitmeyeceğini söyledi. Sultan, Aksungur'la konuşarak vezirin öldürülmemesi için çabaladı. Ancak Sultan mecbur kalarak vezirin başı ve elleri kesildikten sonra vezire gönderildi. Atabey Aksungur bu durumdan memnun bir şekilde Fars'a doğru yöneldi.

İzzül-mülk Mecdüddin el- Buricerdi 70 yaşında üç kağıtçılığı ve hırslarıyla birlikte Sultan Mes'ûd'un baş vezirliğini kabul etti. Zalimliğiyle bir süre boyunca görevini yerine getirdi. Kemâled-din Kummi, İzzül-mülk'ü ortadan kaldırmak istiyordu. Sultan Sencer'e bir mektup yollayarak, mektupta vezirlerin Irak'a yollanmasının Sultanın emri olması gerekirken, başkalarının bunu Sultandan gizli olarak yaptığını anlatıyordu. Aksungur bu mektubun içeriğinden haberdar oldu. Kemâled-din Kummi'yi, Hâmedan Kalesi'nde öldürdü. Bu olay İzzül-mülk'ün

itibarının ve saygınlığının artmasına sebep oldu. Zalimliğini daha da arttırdı. Bu sırada Atabey Aksungur da hayatını kaybetti.

Sultan Mes'ûd, İzzül-mülk'ten yakalanıp tutuklanmasını talep etti. Hileli olan bu vezirin haram olarak aldığı paralara da el koydular. İzzül-mülk'ü Unutulmuşlar Zindanı'na gönderdiler. Onun yerine vezirlik makamına Mü'eyyided-din Merziban-ı Mûnşi getirildi. İki yıl içerisinde tüm mal ve mülkleri geri aldı. Sultan Mes'ûd Atabey Bozabe'yi vezirlikten alarak yerine Fars eşrafının ileri gelenlerinden olan Tâcü'd-din Ebu Talib Şîrazî'yi getirdi. Ancak çok zeki bir kişi değildi. Sözünü tutmazdı.

Bozaba öldükten sonra Tâcü'd-din Şîrazî azledildi ve Şiraz'a gitti. Şerefeddin Enûşirvan bin Hâlid el- Kâşî edepte, beceride ve Arap lugatında dünyada tekti. Çoğu zamanını geçmiş ilimlerle, yeni ilimleri inceleyerek geçiriyordu. Oldukça çalışkan birisiydi. Sorun yaratmamaya özen gösteriyordu. Sultan Mes'ûd'un yanına gelip, 7 yıl boyunca baş vezir olarak görev yapmıştı. Ancak çok büyük sözler konuşması ve kıskançlığı sebebiyle görevinin başında çok kalamadı. Onun beceriksizliğini şair şöyle açıklıyor:

" - Benim utanmaz ve bilinçsiz bir ihtiyarım var."

" - Üstündekileri tanımaz, herkesin ayağına kalkar."

" - Sen Söylersin ki o Nurşivan Halid'dir"

Nefsetü'l Sudûr

Nefsetü'l Sudûr kitabından Enûşirvan'ın yazdıklarını onun adına Makamat-ı Hariri açıklamıştır:

[526]

“ - Bir gün o vezir ile cemaat ilginç bir konuşmaya tutuldular. Vezir onlara öyle bir cevap verecekti ki nefsinin sağlığı için mütevazı bir şekilde sustu. Daha sonra o cemaat sultana giderek, o vezirin mütevazı bir şekilde durup, cevap vermemesine taakatlerinin kalmadığını söylediler.”

Sultan ise:

“ - Kırk yıl boyunca ben onu bu şekilde biliyorum ve tahammül ediyorum siz nasıl bir gün dayanamayıp, itiraz ediyorsunuz?” diye sordu.

Enûrşirvan ölünceye kadar kemaleti, sabırlığı ve eziyetten uzak durmasıyla çok güzel bir yaşam geçiriyordu ve rahattı. Enûrşirvan sabrıyla dünyada feragatla gün geçirerek öldü.

“ - Senin havan herkese ulaşana kadar”

“ - Toprak gibi her zaman sabırlı ol.”

“ - Senin ateşin dünyada en üst düzeye gelene kadar”

“ - Su gibi ol, menfaati herkese dağıt.”

Halifenin Kâsımı Sultan Muğiseddin Melikşah bin Mahmud

Sultan Melikşâh bin Mahmud cesur ve eli bol bir kişiydi. Amcası Sultan Mes’ûd öldükten sonra, saltanatın başına geçti. İyi huylu ve insanlarla iyi geçinen bir sultandı. Fakat eğlenceye, çalgıya çok fazla eğilimliydi. Tüm görevleri ümera ve devlet erkânına bağlarken kendisi eğlenmekteydi.

Güzel kadınlarla, güneş yüzlü kızlarla birlikte eğlence meclisinde otururdu. Sultan Mes'ûd'un önde gelen adamlarından birisi olan Hâs Beg'i, kendisiyle birlikte içki içmeye alıştırdı. Hâs Beg ve ümeranın büyük bir kısmı iş birliği yapıp, el ele vererek o yılın Şevval ayında Hasan Cândâr adında bir kişi Sultan Melikşâh bin Mahmud'u kendi evine ziyafetine götürdü. Üç gün boyunca çalgılı, yemekli bir eğlence yaptı. Sultana eğlence âlemini gösterdi. O sırada devletin büyükleri, emirler bu saf şahı yakalayarak Hemedan'da bir kaleye hapsettiler. Bir kişiyi sultanın kardeşi olan Muhammed'i Hemedan'a yanlarına çağırmak için görevlendirdiler. Hemedan'a gelen Muhammed'i devlet büyükleri saltanat tahtına oturttular.[453] Melikşâh bin Mahmud bir süre hapis kaldıktan sonra onu muhafaza edenleri kandırdı. Melikşâh bin Mahmud'u suyun aktığı yöne doğru beline bir ip bağlayarak bıraktılar. Önceden gulâmı tarafından hazırlanan, onu bekleyen vahşi bir ata binerek, Huzistan'a doğru gitti. Orada bir süre boyunca kaldı. Daha sonra kardeşinin öldüğünü anladı ve 555 (M. 1160) senesinde İsfahan'a döndü.

Yeniden sultanlığı ve saltanatı ele geçirmek için gelmişti. Aniden iki atlı üstüne yürüdü ve onu öldürdüler. Melikşâh bin Mahmud 555 yılının Rebiüevvel'inin 15. gününde (M. 25 Mart 1160) senesinde öldü. Ömrü 32 seneydi. Saltanatı 3 yıl ve birkaç gün sürdü.

Halifenin Kâsımı Sultan Gıyaseddin Muhammed bin Mahmud

Sultan Gıyaseddin Muhammed çok akıllı, kemale ermiş, isabetli kararlar alan,

[453] Reşîd'üd-dîn'e göre "Birâderi Muhammedşâh'ı Horâsân'dan getirip onun yerine tahta oturttular." Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 218

tedbirli, saltanatı sırasında şeriatı temiz bilip, uygulayan ulema ve Salihlere karşı saygı gösteren bir yöneticiydi.

548 yılının Muharrem (M. Mart/ Nisan 1153) ayının başlarında ümeranın isteği üzerine Hemedan'a gitti. Burada saltanat tacını taktı.[454] **[527]** Yönetimin başına gelir gelmez Hâs beg'i öldürdü.[455] Hâs beg'in ölümüyle tedirginliği geçti.

Hâs beg'in ölüm haberini duyan Azerbaycan ümerası Süleymanşâh bin Muhammed bin Melikşâh'ı padişahlığa getirdiler. Böylece büyük bir ayrılık ortaya çıkmış oldu. Ancak sonunda zaferle Sultan Muhammed bin Mahmud 7 yıl boyunca saltanatta kalarak, siyasetini uyguladı[456] 554 yılının Zi'lhecce (M. Aralık/ Ocak 1159-1160) ayı hayatını kaybetti. Tüm yaşamı toplamda 32 seneydi.

Hâs Beg'in Ölümü ile Azerbaycan Ümerasının Muhalefet Yapması ile Sultan Muhammed'in Bağdat'a Muhalifleri Yok Etmesi İçin Sefer Düzenlemesi

Melikşâh uzaklaştırılıp hapse atılınca Hâs Beg, Cemaleddin bin Kaymaz'ı sultan Muhammed'i Hemedan'a yollaması için Huzistan'a göndermişti. Celaleddin bin Kaymaz, Sultan Muhammed'e yol esnasında:

" Uygun odur ki, saltanat tahtına oturduktan sonra ve Hâs Beg'i defetmede gaflete gelip, ihmal etme. Yoksa buda Melikşah'ın gidişi gibi olur." dedi

Sultan Muhammed bu sözleri aklına yazdı. Hemedan'a vardı. Saltanat tahtının başına geçti. Bir gün Hâs Beg, Hemedan bozkırlarında şaha ziyafet vermek için yerleri kumaşlarla örtülü, yemeklerin, kıymetli eşyaların ve silahların bol olduğu

[454] El-Bundarî'ye göre 547 senesi sonlarındadır. Bundarî, *Futûru*, s. 209
[455] Has Beg'in ölümü hakkında bkz. Hüseynî, *Ahbârü'd*, s. 89-90; Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 223
[456] Hüseyni'ye göre saltanat süresi dokuz yıldır. Hüseyni, *Ahbârü'd*, s. 100

yeşil çimlerle süslenmiş bir köşke geldi. Dizleri üzerine çökerek, edepli bir şekilde Sultanın huzurunda devletin idaresi için bir takım tavsiyelerde bulundu.

Tam bu sırada İbn-i Kaymaz, Azrail gibi içeri girerek Has Beg'in boynunu tutarak hemen ayağa kalkmasını, buranın nasihat verme ve sohbet yeri olmadığını söyledi.

Hemen o saatte, o sırada Sarim ve Muhammed bin Yunus Hâs Beg ve Zengiyi Candar'ı bir köşeye götürdüler. Candar ve Sarim, Muhammed bin Yunîs Hâsbeg'in özel arkadaşlarıydılar. İki günahsız insanın kafalarını keserek başlarını vücutlarından ayırdılar. Hâs Beg'in dostları ve yakınları bu durumu görünce yüksek sesle feryat figan etmeye başladılar ve köşke doğru gittiler. Oradaki hademeler kesilen başları ve vücutları köşkten aşağıya doğru attılar.

Aşağıdaki cemaat bu durumu görünce dağıldı. Gizli kalmasın Hâs Beg aslında Oğuz boylarındandı. Hâs Beg insaflı ve adildi. İşleri yoluna sokmaktaydı. Bu sebepten ötürü sultan Mes'ûd onu kendisine ümera ve ayandan daha yakın tutmaktaydı. Ve onun düşüncelerine önem veriyordu.

Şiir:

" - Bilmek ne güzel bir olgudur."

" - Bu âlemde nakit, içi boş sohbetlerden daha iyidir."

" - Dünyada o adam yükselir ki,"

" - Akıl işlerinde zeki olur."

Hâs Beg öldürüldüğünde Sultan Muhammed'in yakınları onun mallarını ve hazinelerini zaptetmeye başladılar. Onlardan bir kısmı 13.000 tane kırmızı atlas[457] (kumaş) buldular. Hâs Beg'in ölüm haberi Azerbaycan'da İldeniz Şemseddin Atabek İldeniz ve Nusreddin Aksungur bin Has Beg'e ulaştığında, muhalefete başlayıp **[528]** Süleyman bin Muhammed bin Melikşah'ı padişahlığa kabul ettiler ve büyük bir orduyla Hamedan'a doğru yola çıktılar. Sultan Muhammed bin Melikşâh ordunun sayıca azlığından ve etrafındaki vefasızlardan dolayı mal ve mülkten vazgeçerek İsfahan'a kaçtı.

Süleymanşâh tahta oturdu. Bu sırada ümeranın isteğiyle hicabet mertebesine Muzafferidin Alp Argu'ya geçti, vezirlik görevine Şemseddin Ebu el Necip getirildi.

O sırada hicabet makamı Hârzemşah adında birisinde ve vezaret görevide Fahred-din Kâşî'deydi. Hârzemşah azledildiğini duyar duymaz, Süleymanşâh'ın nikahlı karısı olan öz kız kardeşine:

"Umerâ, Sultan Muhammed'in saltanatına ittifak etmiş. Bu gece Süleymanşâh'ı yakalamak istiyorlar." dedi.

O kadın bu söylentiyi kocası Süleymanşâh'ın kulağına ulaştırdı. Süleymanşâh korkusundan o gece birçok adamı ile birlikte Mazenderan'a doğru yol aldı. Ertesi gün ümera bu olaylardan haberdar olunca şaşkınlığa uğradı. Ordu fitne ve fesata yöneldi. Yağmalamak amaçlı hazinesinde ve ahırında neyi var neyi yok ise aldılar. Bu haberleri Sultan Muhammed'e ilettiler. Sultan Muhammed Hemedan'a doğru yolunu değiştirdi ve yeniden saltanat tacını başına koydu.

[457] Atlas: Sert ve parlak bir ipekli kumaş türüdür. Diğer adı saten olan atlas, ipeğin parlaklığını en belirgin şekilde gösteren kumaş cinsidir. Arapça talise kökünden türeyen "tüysüz, parlak" anlamındaki adını bu sebepten ötürü almıştır. Detaylı bilgi için bkz. Erdem Sargon, "Atlas", *DİA*., IV, s. 80

O sırada Süleymanşâh Halife Müktefi'ye yalvararak ondan yardım talep etti. İstediği yardım sağlandı. Atabeg İldigez'de Süleymanşâh'la iş birliği yaparak ona dahil oldu. Sultan Muhammed ile Süleymanşâh arasında Aras Nehri kenarında büyük bir mücadele yaşandı. Süleymanşâh yenilerek Musul'a kaçtı. Sultan Muhammed'de Bağdat'a doğru yöneldi.

Halife Muktefi şehirde direndi. Selçuklular ellerinden gelen her türlü savaşı yaptılar. Zafere ulaşmaya yaklaştıklarında Melikşâh'ın birkaç cesur serdarı ile birlikte Huzistan'dan Hamedan'a doğru geldiği haberini aldılar. Sultan Muhammed bu sebepten dolayı geri döndü. Dicle Nehri'ni geçerken Bağdat'ın haramileri sultanın ordusunu yağmaladılar. Ordu disiplinini kaybederek her biri bir bölgeye dağılmaya başladı. Sultan büyük bir hızla ordusunun başına yetişti.

Hemedan'a beş menzil kala Melikşâh ve küçük bir grup hüsrana uğradı. Sultan savaşamayacağını anlayınca Huzistan'a geri döndü. Bu sırada sultan Muhammed kavgaya son vermişti. Sultan Muhammed yazın Hemedan'da, kışın ise Save'de kalmaya başlamıştı. Ölünceye kadar bu şekilde yaşadı.

Sultan Muhammed'in ölümünden sonra, onun fazıllarından birisi Kadı Ebubekir Tarsusi idi ve onunla birlikte yaşıyordu. O dönemde yazdığı kitabın adı " Şükür ve Şikayet'ti." Onun vezirlerinden biri Ebul Kasım el-Dergûzini Sultan Muhammed zamanında vezirlik makamına çıkmıştı. İyi huyu, sohbeti, güler yüzlüğü ve ahlakı ile ulema ve fazılların arasında beğenilmekteydi. Eli bol ve saygılıydı.

[529] Şemsed-din Ebû Necib el-Dergüzînî ise ümera ve devlet erkânına bol ihsan yaparak Celaleddin'i vezirlikten azlettirip, yerine kendisini vezirliğe getirtti.

Şemseddin beceriksizliğine rağmen Sultan Muhammed'in yaşamının sonuna kadar ona vezirlik görevinde bulundu. İkisinin ölümü birer hafta arayla ard arda oldu.

" - Düşmanın kendi terbiyesi için"

" - Ve beni uzaklaştırmak için"

" - Halkı sonsuz altın ve gümüşlerle kandırdı."

" - Düşmanım eğer kendi altın ve gümüşlerine güveniyorsa,"

" - Bende biricik Allah'ıma ve Sultanıma güveniyorum."

Ancak hiçbir şey fayda etmedi ve Celâled-din azloldu. Aklından bir şiir geçti.

Şiir:

" - İşve verdin bana,"

" - Ve ben satın aldım"

" - Ama sonuçta elimde hava var."

" - Sana gönül bağladım ve bilemedim."

" - Gönülü yalnız Allah'a bağlamak gerek."

Şirvan kadısı, Celâled-din'in azledilmesinden onu teselli etmek ve övmek için sonra bu 2 beyiti ona yazarak, gönderdi:

" - Dün gece rüyamda, dünyalıların en yüksek mertebesinde."

" - Bana: Hace beni yaad ediyor dedi."

" - Söyledim ki: Sevinçli ol, yarın güzel ve gönlünce olacak"

“ - Onun mübarek gönlü senin mübarek sırtını şaad ediyor.”

Celâled-din ölünceye kadar kendisini inzivaaya çekti.

Muizziddin Süleymanşâh bin Muhammed bin Melikşah

Muhammed bin Mahmud’un ölümüyle ümera ve devlet erkânı saltanatın başına Süleymanşâh bin Muhammed’in geçmesine oy birliğiyle karar verdiler. Süleymanşâh’ı Hemedan’a getirmesi için, Musul’a bir elçi yolladılar.

Süleymanşâh 555 (M. 1160) senesinde saltanatın başına geçti. Sultanlık tacını taktı. Süleymanşâh Atabeg İldeniz’in üvey oğlu Melik Arslan bin Tuğrul bin Muhammed bin Melikşâh’ı veliahtı olarak ilan etti. Süleymanşah devlet işlerinden çok şaraba ve eğlenceye zaman ayırdı. Memleketin zaptını, memleketin idaresinden yana kafası rahata kavuşunca gizlice Ümera ve ayanların kolu olan Rıza İzzeddin Kaymaz ve Nusreddin Aksungur’un yakalanması için ferman verdi. Bundan rahatsız olan umerâ ve ayanlar, Atabeg İldeniz’e mesaj göndererek Melik Arslanşâh’ın tahta geçmesinin uygun olduğunu, bununla birlikte kötülük, fitne ve zülümün biteceğini söyledi. Atabeg bu emire boyun eğerek, Melik Arslan’ı desteklemek için Azerbaycan’dan Hemedan’a doğru hareket etti. Atabeg Hemedan’a vardığında, devlet erkânı ile karşılaştı. Devlet erkânı Süleymanşâh’ın eğlencesi ve içkisinden rahatsızdılar. Bu sebeple devlet erkânı, atabek ile birleşerek iş birliği yaptı. Sade şahı yakalayarak, Süleymanşâh’ı Hâmedan Kalesi’ne hapsettiler.[458]

[458] Reşîd’üd-dîn’e göre Sultân Arslan ve Atabeg İldeniz İsfahan tarafında doğru giderken Süleymânşâh’ı Hemedan’a Alâ’û’d- devle Kalesi’ne nakletmişlerdir. Fazlullah, *Câmi’ü’t*, s. 238

Süleymanşâh 556 (M. 1160) senesinde vefaat etti. Ömrü 45 seneydi. Saltanat ömrü altı ay ve birkaç gündü. Onun veziri Şahabeddin Hamîdi'idi. Şahabeddin ömrünün sonunda bazı ümera kastı ile şehit oldu.

[530] Sultan Ebû-l Muzaffer Rükneddin Melik Arslan bin Tuğrul bin Muhammed bin Melikşah

Melik Arslan bahtı ve devletin yardımlarıyla Hamedan'a ulaşarak, eşraf ve ayan ile birlikte adalet ve ihsanı uygulamaya karar verdi. Melik Arslan sabırlı, iyi, mülayim ve eli bol bir sultandı. Memleketine ve kendisine çok özen gösterirdi. İyi niyetliydi. Devlet işlerine büyük bir ilgi ve alaka gösterdi. Çevresindeki hiç kimsenin ağzında küfür olmamış bir yönetimin başındaydı. Üvey babası Atabeg İldeniz ile aralarında büyük bir yardımlaşma oluyordu. Atabeg İldeniz onun üvey babasıydı. Diğer kardeşleri olan Cihan Pehlevan Muhammed ve Kızılarslan Melik Arslan'in yardımıyla memlekete gelen kötü durum ve belaları yok ediyorlardı.

Ölümü 571 (M. 1175/1176) tarihinde, Sultan 43 yaşındayken oldu. Sultan Arslan 15 yıl 8 ay ve birkaç gün saltanatta kaldı. [459] O sırada sultan Arslan'ın üç tane veziri bulunmaktaydı. Fahr'üd-dîn Tahir el Kâşî, Kıvameddin Ebu-l Kasım el-Dergûzini ve Kemaled-din Ebû Şuca Zakani idi.

[459] Reşîd'üd-dîn'e göre Sultanın hükümdarlık süresi on beş yıldan ibaret olup ömrü kırk üç senedir. Fazlullah, *Câmi'ü't*, s. 254

Melik Arslan'ın Zaferi ile Biten Rey Hakiminin İsyanı ve Oradaki Dini Mücahitlerin Kılıç Gücü ile Ortadan Kaldırılması ve Kazvin Sınırında Bulunan Bazı Kalelerin Fethi

Sultanların zamanının haberlerini rivayet edenler ve tarih müverrihleri döneminde Melik Arslan'ın saltanatının en yüksek mevkiisinde olduğu dönemde İsfahan'ın valisi İzzeddin Kaymaz 'dı. Rey'in hakimi Hüsamettin İnanç isyan bayrağı ve fitne kapılarını açarak, İsfahan valisi ile birleşti. Muhammed bin Selçukşâh'ı şahlığa kabul edip, Hemedan'a doğru savaşmak için geldi.

Hemedan'a geldikten sonra Melik Arslan, Atabeg İldeniz ile birlikte muhalifleri karşıladı. Kura Nehri yakınlarında bir bölgede iki ordu birbiriyle karşılaştı. İki ordu arasındaki mücadele yeşil mavi (Hazar Denizi) denizin kaynaması gibiydi. Çok şiddetli çarpışmalar oldu. Çok büyük çabalardan sonra Sultan Arslan zafere ulaşan taraf oldu. Muhammed bin Selçukşâh Huzistan'a kaçtı. Kaymaz ve İnanç, Rey ve Mazenderan'a kaçtılar.

Bu sırada durumu fırsat bilen Abhaz'ın Gayr-ı Müslim olan cesur meliki, Müslümanların kanını dökmek ve mallarını almak için Azerbaycan'a gelmişti. Sultan Arslan'ın büyük ordusu ile Gayr-i Müslimlerin ordusu Kak Kalesi etrafında çarpıştılar. Gayrı Müslimlerin büyük bir kısmı öldü. Abhazların meliki kaçmaya karar verdi. Abhazlardan kalan büyük ganimetler Arslan Şah'a geçti.

[531] Bu savaştan sonra Sultan Arslan, Kazvin[460] hudutları içinde kurulan kaleleri yıkmak için (dinsiz Melahideler, Kazvin hudutları içinde kaleler yapmışlardı

[460] Kazvin: İran'ın kuzeyinde önemli yollar üzerinde bulunan bir şehirdir.

ve ganimetlerini o kalelere götürüyorlardı.) harekete geçerek kısa bir sürede dört tane kaleyi fethetti ve Gayrı Müslimlere ait kaleleri yerle bir edilmesi için emir verdi.

559 (M. 1163) yılında harpten kaçarak Mazenderan'a gelen Hüsameddin İnanç, Harezm'in hükümdarı olan Sultan Tekiş'in yanına sığınarak, yeniden savaşması için bir ordu talep etti.

Sultan Tekiş'in verdiği orduyla Hüsameddin İnanç, Irak vilayetlerine doğru hücuma geçti. Kazvin ve Ebher[461] vilayetlerinde yağma yapma ve adam öldürmeye teşebbüs etti. Sultan Arslan, Atabeg İldeniz ile birlikte muhaliflerine karşı savaş açtı. İnanç yeniden Mazenderan'a kaçtı. 563 (M. 1167/1168) senesinde Rey'e geldi. Sultan Arslan, annesinin kardeşi olan Atabeg Nusreddin Muhammed bin İldeniz'i, İnanç'ın harbine yoladı.

Atabeg bozguna uğrayınca, Atabeg İldeniz muhaliflerine karşı yönelip, onlarla barış görüşmelerinde bulundu. Atabeg İldeniz ve İnanç Sultanın huzuruna çıkarak İnanç'ın günahlarını bağışlayarak ihsan verip affetmesi hakkında anlaştılar. Sultanın huzuruna çıkacakları günün bir önceki gecesinde İnanç evinde ölü olarak bulundu. Ölümünün kim tarafından ve nasıl yapıldığı kimse tarafından anlaşılmadı. Sultan bu haberi duyduktan sonra Rey'in hakimiyetini Cihan Pehlivan Nusreddin Muhammed bin İldeniz'e verdi. Muhammed, İnanç'ın kızını kendi nikahına aldı ve çocukları Kutlug İnanç oldu. 568 (M. 1172/1173) yılında Atabeg İldeniz'in evinde yaşayan valide sultan öldü. Dünyada böyle iffetli, dindar, fakiri seven, izzetli yetişmiş bir insan bu dünyadan gitti ve bundan bir ay sonrasında da İldeniz'de o hatunun ardından öldü.

[461] Ebher: İran'ın kuzeyinde bir kasabadır.

Kadı Rükneddin İldeniz ve Hatun'un hakkında bir dörtlü söyledi:

" - Ey Dert! Zamanını iyilikle geçireceksin."

" - Onun ardından güneş, şahın dini gibi battı.

" - Feleğin çarkında hiç kimse görüşemedi."

" - Beş yüzden biraz fazla ayda o, gitti."

Sultan, İldeniz'in hüküm sürdüğü Rey vilayetini, Cihan Pehlivan Muhammed'e verdi. Sultan Arslan'da hem İldeniz hem de annesinin ölümünden dolayı hastalanarak yatağa düştü. 571 (M. 1175/1176) senesinde hayatını kaybetti.[462]

Sultan Arslan döneminde yaşayan fazıllardan birisi Şerafeddin İsfahani idi. Güzel düşünceli ve iyi bir düzenleyici olan Şerafeddin İsfahani'den bir şiir :

"- Bahar rüzgarına söyledi,"

"- Eğer yapabiliyorsan."

"- Onun yaşadığı yerden bir geç"

"- Eğer istiyorsan,"

"- Benden ona bir selam götür."

Halifenin Kasımı Sultan Rükneddin Tuğrul bin Arslan

Sultan Tuğrul'un büyük cesareti ve fakirleri korumasından, güzel ve adil bir Sultan olmasıyla alakalı söylenmiş pek çok söz vardır. İlimde tanınmış fazıllardan birisiydi. Olgun, dahi, hoş suratlı, iyi düşünceli, hiçbir zaman dünya malını

[462] Sultan Tuğrul bin Arslan'ın ölümü Bundarî'ye göre 589; Hüseynî'ye göre 9 Rebî'ü'l- evvel 590 (27 Şubat 1194) ; İbn'ül Esîr'e göre 24 Rebî'ü'l- evvel 590 tarihindedir. Bundarî, *Futûru,* s. 269-270; Hüseynî, *Ahbârü'd,* s. 135-136; İbn'ül Esîr, *El-Kâmil,* s. 96-98

şahsiyetine geçirmeyen, ordusuyla iyi anlaşan, ihsanlı bir sultandı. Latif şiirleri toplamakta ve zaman zaman şairlik yapmaktaydı.

Bu kıta ona aittir:

[532]

“ - Dün hasretlerin sona ermesi”

“- Ve bugün, dünyayı sarsan bir ayrılık”

“- Yazıklar olsun ki, ömrümün günleri defterimde”

“ - Onu bir gün yazar, bunu da bir gün yazar”

Sultan Tuğrul, babasının ölümünden sonra saltanatı devraldı. Memleketin yönetimini amcası Cihan Pehlivan Muhammed İldeniz’e verdi. Sultan Tuğrul’un padişahlığının daha ilk yıllarında Abhaz’ın hakimi Azerbaycan’ı almaya çalıştı.

Muhammed bin Tuğrul bin Sultan Muhammed bin Melikşâh isyan çıkarttı, Irak’a doğru ilerlemekteydi. Cihan Pehlivan ve kardeşi Muhammed Kızılarslan bir ay içerisinde iki kez hücuma maruz kaldılar. İki kardeş gönüllerini birleştirerek, bu yola baş koydular.

Atabeg Muhammed bin İldeniz’in hayatta olduğu sürece, Sultan Tuğrul’un memleketi cennet gibi yem yeşil, tüm işleri ise yolundaydı. Atabeg Muhammed de 581(M. 1185) yılında öldü. Onun ölümünden sonra memleketin düzeni bozuldu. Ayaklanmalar arttı.

O tarihlerde Kur’ân-ı Kerîm’e bakarak ve inanarak bazı yıldız bilimciler birkaç sene içerisinde büyük bir tayfunun çıkacağına ve bu tayfunun bütün binaları

yıkıp, bütün dağları yerle bir edeceğini söylediler. Hakim Enveri diğer müneccimlerden daha çok bu olayı dile getirmeye başladı. Halk, canının korkusuyla büyük bodrumlar yaparak, neleri varsa bu bodrumlara taşıdılar. Yeryüzünde tek bir şey dahi bırakmadılar.

Allah'ın isteğiyle öyle bir durum oluştu ki, samanı taneden ayırabilecek bir rüzgar dahi olmadı. Fazıllardan birisi şöyle dedi:

" - Enverî çok sert rüzgarların eseceğini, evlerin, İskender'in sarayının virane olacağını söyledi. Onun söylediği günde rüzgar esmedi."

" - Ey dünyaları yaratan, ya sen bilirsin ya Enverî ?"

Bu söylentilerin oluştuğu sene, Cengiz Han Turan ülkesinde il ve ulusun serdarı oldu ve kısa bir süre sonra da ordunun başına geçti ve bağımsız oldu.

Hârzemşah'ın muhalefetiyle Sultan Muhammed'e ve İran'a hücum etti. Türkistan'ın bütün vilayetleri, Horasan, Maveraünnehir Cengiz Han'ın hakimiyetine geçti. O denilen rüzgar harekete geçmişti.

Cengiz ilerlemesini gerçekleştirirken, Sultan Tuğrul ve amcası Kızılarslan arasında kavgalar çıkmaya başladı. Sultanın yaşadığı yere ayrılık ve zayıf nüfuz etmeye başladı. Kızılarslan'ın ölümünden sonra, Kutlug, İnanç Sultan Tekiş'e yardım için Irak'a ordu gönderdi. Kutlug İnanç, Sultan Tuğrul'a üstünlük kurarak, bu sırada Sultan Tuğrul'u 590 (M. 1193/1194) tarihinde katlettiler.[463]

[463] Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Sultan Tuğrul savaş esnasında Kutlug İnanc tarafından öldürülmüştür. Savaşa da kendisinin de her zaman övündüğü ağır gürzüyle giren Sultan Tuğrul ordusunun hücum emrine uymaması sonucu yalnız kalarak çembere alınmış, buna rağmen cesaretle savaşmaya devam etmiş, ancak gürzünün yanlışlıkla atının omzuna isabet etmesi üzerine atıyla beraber yere yığılarak Kutlug İnanc tarafından öldürülmüştür. Cüveynî, *Târih-i Cihan-Gûşa*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., 1998, s. 268

Sultan Tuğrul, 19 yıl boyunca saltanatın başında kaldı. Baş veziri uzun bir müddet boyunca Kemâled-din Ebû Ömer el Ebherî oldu. Sultan Tuğrul hükmü boyunca fazilete ve edebe büyük önem vermiş, sürekli olarak dürüstlüğünü ortaya koymuştur. Herkes ile iyi ilişkiler içinde olmuştur.

Bu dönemde meydana bir kargaşa geldi. Ebû Ömer isyandan korktu. Yüzünü traş edip, sufi elbisesi giyerek Arabistan'a gitti. Hicaz'ın Bağdiye'sinde bu kıtayı düzenledi.

[533]

" - Yazık gönlüm, kendisine bir gizlilik ortağı bulamadı."

" - Ve bu dünyanın kafesinde, kendisine bir ortak bulamadı."

" - İyilik zülfünün gölgesinde kayboldu."

" - Karanlık geceydi ve kimse onu bulamadı."

Ebû Ömer 'in yokluğunda, İzzed-din el Kâşî vezarete geçti. Çok hayırlı işlerde bulundu. İzzed-din'in Kılızarslan ile gizli bir hayranlığı vardı. Kızılarslan Tuğrul ile muhalif olunca sultan onun hayatını yerle bir etti. Vezirlik makamına Mü'ineddin bin el Vezir Fahred-din getirildi.

Fahreddin'in iktidarı sırasında Selçuklu hükümetinin zayıfladığı görüldü. Cenab Efsahü'l-Nami[1], Şeyh Nizami, Sultan Tuğrul'un zamanında yaşamışlardı.

"- Astronominin dakikalarından her ne varsa

"- İlimlerin her biriyle okudum, sayfalarının başlangıcını aradım.

"- Ne zaman ki seni buldum,

“- Sayfaları sildim.

“- Okuyan onu okumakla yoruluyor.

Şeyh Nizami azizi ömrünü ve tüm zamanını azizlik ve azlık ile geçirdi. Zevklerini ve nefsine yenik düşmedi. Sultanların huzurunda hiç bir zaman yüksek mevkiilere çıkmak için abartılarda bulunmadı. Padişahların dedikleri doğrultusunda yaşadı. Bu sözler onun hakkındadır.

“- Gençlik döneminde, senin etrafında”

“- Senin kapından başka kimsenin kapısına gitmedim.”

“- Herkesi kapıma gönderiyordun. Ben istemiyordum.”

“- Sen gönderiyordun.”

“- Senin dergahında, ihtiyarlaşınca”

“- Ben düştüm, ellerimden sen tut.”

Dünyada ilimde onun bir benzeri yoktur. Kitabı İskendername’dir. İhtişam sahibi olan sultanlar o marifet izleri dolu olan şiirler ile ünvanlarını feleğin kitabında kazılması / kalıcı olması umuduysa ondan (Nizami’den) kitap yazma ricasında bulundular. Penç Genç (Beş Hazine) kitaplarının sonu sayılan “ İskendername’nin bitiş tarihi 582’dir. Kitabını yazdığı sırada şeyhin aziz ömrü 60 yaşından fazlaydı. Ondan sonra şeyhin ne kadar yaşadığı belirsizdir.**[534]** Sultan Tuğrul’un döneminde yaşayan şairlerden birisi de Nizamî Aruzî’dir. Onun kitabı Mecmua’ü’l Nevâdir’dir.

Bir gün sultan, Aruzî’ye sordu:

“ - Nizami senden gayri kim var ?”

Nizami şiirle cevap verdi.

“ - Ey Şah! Dünyada 3 Nizami’yiz.”

“ - Bir dünya insan bizimle feryad ediyor.”

“ - Onlardan bir tanesi ben, şahın hizmetindeyim.”

“ - Diğer iki tanesi de Merv’de sultanın yanındadır.”

“ - Gerçi hepsi revan söz söylüyor, hepsi de iyi sözler söylerler.”

“ - Ben şarabım, kendimi anlayabilmem için”

“ - Her ikisinde işinde tuzağa düşerler.”

Kızıl Arslan’ın Tuğrul’a Olan Muhalefetinin Anlatılması ve Aslan Yürekli Padişahın Ömrünün Sonu

Cihan Pehlivan, Tuğrul’un amcası olan atabeg Muhamed bin İldeniz’in ölümünden sonra kardeşi Kızıl Arslan ayaklanarak saltanatı ele geçirdi. O yılda Sultan Tuğrul ile Kızıl Arslan arasında bir zıtlaşma başladı.

Kızıl Arslan Tebriz’de kana susamış büyük bir ordu toplayarak mücadele etmek için Hamedan’a döndü. Sultan Tuğrul’un savaşma ve karşı koyma kuvveti olmadığı için kaçtı. Kızılarslan birkaç gün Hemedan’da kaldı. Daha sonra Azerbaycan’a döndü. Ardından da Sultan Tuğrul’da Hemedan’a geldi. O sırada Irak ümerası, atabegin işaretiyle nifak tohumlarını ekmek için Hemedan’a yöneldiler. Hemedan’a yaklaştıklarında, sultana bir mesaj göndererek, yaptıklarından pişman olduklarını söyleyerek kendilerini affetmelerini istedi.

Saf olan Sultan Tuğrul, bu verilen sözlere inanarak:

"- Ertesi gün onlarla mülakat edelim, aramızdaki ortaklığı ve birlik olmamızı ilan edelim." dedi. Ertesi gün sultan, meydana varır varmaz, sultanı yakalayıp yanındakilerle birlikte Hemedan'da Alıncak Kalesi'ne gönderdiler.

Kızıl Arslan bu olaylardan haberdar olunca Azerbaycan'dan Hemedan'a geldi. Sencer bin Süleymanşâh'ı padişahlığa getirmeye karar verdi. Bu esnada Bağdat'tan gelen elçi halifenin ağzından:

"Uygun odur ki, yönetimin başına sen geçesin." diye iletti.

Kızıl Arslan bu haberi duyunca şaşkın bir vaziyetle birlikte sevinerek istiklal bayrağını açtı. Adına dirhem bastırıp, hutbe okuttu.

Fahreddin Kutluğ ve diğer Irak ümerası her biri kendisini atabegden daha üstün görmekteydiler. Halifenin verdiği bu kararı hazmedemeyerek o hafta içerisinde bir gün atabeğin evine bir gece baskın yaparak atabeği kılıçlarla parçalara ayırdılar. Irak'ın mülkünü kendi aralarında bölüştüler.

[535] Hamdullâh Müstevfi rivayet ediyor:

" - O gece Kızıl Arslan kendi kendine karar, sabah dünyayı ısıtan güneş gibi yere ayağını basmayı planlarken, onu öldürdüler. Onun faillerini de Melâhide Fedaiilerinin üzerine attılar. Bu vaka 587 yılının Şevval ayında (M. Ekim/Kasım 1191) vuku buldu."

O günlerde Sultan Tuğrul ise Hüsameddin Sipehsalar, Seyfed-din Mahmud ve diğerlerinin gayretleri ile hapishaneden çıktı. Etrafında isyancı bir ordu toplanmaya

başlamıştı. Sultan isyanın farkına vararak, Kazvin'de Beynül Hicabin mıntıkasında çetin bir savaş geçirdi. İsyan edenler öldürüldü. Zafer yeniden sultanın oldu.

Şiir:

" - Ateşe tapan düşmanı, rüzgara söyle!"

" - Toprağı başına dök ki, giden su arka geri dönsün."

Sultan, Kutluğ İnanc'ın annesi ve Cihan Pehlivan Muhammed'in karısı olan Tayyibe Hatun'a oğlunun hatırı için hareminde yer vermişti. Hicri 588 (M. 1192/1193) yılında Tayyibe Hatun sultana zehirli şerbet içirerek, öldürmek istedi. Sultan Tuğrul bu durumdan haberdar olunca, aynı zehirli şerbeti o aldatana içirdi ve kadını öldürdü.

Kutluğ İnanc'ı hapse attırdı ve belli bir süre sonra onu bağışlayarak, cezasından vazgeçti. İnanc içinin fesatlığından Hârezmşah sultanı Alaaddin Tekiş'e bir elçi göndererek onu Irak'ı alması için teşvik etti. Alaaddin Tekiş de o bölgeye doğru yöneldi. Kutluğ İnanc'da Alaaddin Tekiş'e eşlik etti.

Hârezmşahlar Tebrek Kalesi'ni fethederek bir süre o bölgede ikamet ettiler. Elçilerin vasıtası ile Sultan Tuğrul ve Tekiş barıştı. Bunun karşılığı olarak Sultan Tuğrul, Rey'in valiliğini Hârezmşah'a verdi. Böylece Tekiş diğer vilayetler hakkında itiraz etmeyecekti.

Daha sonra Tekiş, Tamgaç adında birisini Rey'in valisi yaparak kendisi Hârezm'e doğru yola çıktı. 589 (M. 1193) tarihinde Sultan Tuğrul Rey'e giderek Tebrek Kalesi'ni Tamgaç'tan alarak, onu öldürdü. 590 (M. 1194) tarihinde Hârezmşahlılar büyük bir orduyla birlikte Irak'a yönelip Rey şehrine ulaştılar. Sultan

Tuğrul ile Hârezmşah arasında büyük bir savaş meydana geldi. Sultan Tuğrul bu savaştan zafer ile ayrıldı. Kutluğ İnanc da Hârezm'e doğru yöneldi.

Şairlerden birisi bununla ilgili olarak şöyle bir dörtlü söylemiştir:

" - Ey azizlerin karşısında, sen rezil bir Hârezmlisin"

" - Keskin hançerin karşısında sen rezilsin Hârezm"

" - Bunu öne getirmeden, rüyalarında görsünler"

" - Simnan'ın yerinde sen rezilsin Hârezm"

Sultan Tuğrul zaferi elde ettikten sonra Rey'de kutlama yaptı. Daha sonra kendisi bir dörtlük söylemiştir:

" - Biz bu dünyada harap ve bitkin"

" - Gam rüyalarını hem bağışlarız, hem yeriz."

" - Bize ne ev kaldı, ne de mal"

" - Ömür kalmazsa hiçbir şey de kalmaz."

Sultan Tuğrul makamında kadehlerini içerken ve kadınlarla eğlenirken Hârezm ordularının yaklaşmakta olduğu haberini aldı. Fakat devlet erkânı ne kadar uğraştıysa da Sultanı gaflet uykusundan uyandıramadılar. Tekiş'e mesaj göndererek hızlı bir şekilde onun gelmesini istediler. Vezirlerden biri bu rûbaiiyi söyledi.

[536]

" - Mülki Feridun senin tasarufundaydı."

“ - Günü şenlikte, Nevrûz[464] günü gibiydi.”

“ - Kendi işinde gaflet uykusundaysan,”

“ - Korkarım ki ne zaman uyanırsan o zaman gündüz olur.”

Hikaye:

Hârezmliler Rey’e ulaştıklarında, Sultan Tuğrul’da savaş meydanına çıktı. O yılın 2 Rebiülaherin’de (M. 2 Mart 1194) iki gayretli sultan birlirleriyle karşılaştılar. Sultan Tuğrul gençliğinin gururundan, şuurunun azlığında sarhoşluğunda Kutluğ İnanç’ın karşısına çıkarak, atını sürdü ve Şâhname’den bir beyit okudu:

“ - Ordudan topraklar yükselmeye başladığında”

“ - Bizim ünlülerimizin yüzü sarardı.”

“ - Ben o topuzu kaldırdığımda”

“ - Orduyu orada bıraktım.”

“ - Eğerimin arkasından çoştum da çoştum”

“ - Onlara yer, Asya gibi oldu.”

Sarhoşluğunun etkisiyle topuz Sultan’ın atının ayağına çarptı ve at Sultanı üzerinden fırlattı. Sultan yere düştü. İnanc, Sultanın yanına gelince, Sultan ondan aman diledi. İnanc, Sultanın büyük bir adam olduğunu ölürken aman dilememesi gerektiği hakkında bir çeşit sözler söyleyip Sultan’ı orada öldürdü. Sultanı öldürdükten sonra cesedini deveyle Hârezm’e, Tekiş’in yanına gönderdi. Tekiş bu

[464] Nevrûz: Eski Türklerde İranlıların Yılbaşı olarak kabul ettikleri günün adıdır. Mart ayının yirmi birinci günüdür. 467/1074 yılında Nizâm’ül-mülk’ün topladığı heyetlerin kararı ile bayram kabul edildi. Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 686

durumu görünce secdeye yatarak, Allah'a şükretti. Sultan Tuğrul'un kafası Bağdat'ta halife Nasır'a yollanırken, vücudu Rey'de pazar yerinde sergilendi.

Fazıllardan biri bu rubâiiyi söyledi.

Şiir:

" - Senin ölümünden dolayı herkes üzgün"

" - Feleğin firüzesi her zaman aynı renktedir."

" - Dün, senin başından feleğe kadar bir gezdi."

" - Ama bugün başın, gövdene bir fersahtır."

Nakledilmiştir ki: Sultan Tuğrul'un yakınlarından ve meddahlarından biri olan Kemaleddin Şair harp gününde, Hârezm'i esir ederek, Sultan Tekiş'in vezirlerinin biri olan Nizâmül- Mülk Mesud'un yanına gönderildi.

Vezir, Kemaleddin'e dedi:

" - Tuğrul'un cesurluğu, cengaverliği, büyüklüğü bu kadar mıydı? Bizim ordumuzun karşısında bir dakika bile dayanamadı."

Kemaleddin cevap verdi:

" - Humanın kuvveti,"

" - Bijen'den çok daha fazlaydı."

" - Ne zaman ki güneş, doğar

" - Hüner kaybolur."

Irak ve Azerbaycan üzerinde parlayan Selçuklu Devleti'nin güneşi yavaş yavaş batmaya doğru yönelmişti. Selçukluların gulâmı olan Hârezmşahların güneşi yükselmeye başlıyordu.

" - Dünyanın adaleti böyledir."

" - Bazı zamanlar kahırda, bazı zamanlar eğlencededir."

" - Eğer birisi yanında seni barındırıyorsa, ona naz et"

" - Sonunda seni toprağa da sürer, rezil de eder bezgin de"

" - Ondan hiçbir zaman vefa ummayacaksın"

" - Kendi olur kahır, cefa"

" - Vefa hiç kimseye kalmamıştır."

" - Eziyetten biraz kurtulmak gerek."

[537] Selçukluların İkinci Hükümeti Olan Kirman Vilayeti

Hamdullâh Müstevfi'nin Târîh-i Gûzide'sinde, Selçuklulardan on bir kişinin Kirman'da[465] hüküm sürdüğünü ve onlarının hüküm sürelerinin yüz elli yıl olduğu yazılıdır.

Bu on bir kişi içinden ilki Kavurd bin Çağrı Bey bin Mikail bin Selçuk'tur. O 433 (M. 1041/1042) tarihinde amcasından önce Kirman'ın hakimi oldu. 455 (M. 1063) yılında Fars eyaletlerini eline geçirdi. 465 (M. 1072/1073) tarihinde kardeşinin oğlu olan Sultan Melikşâh ile muhalefet olup yapılan savaşta esir düştü ve zehirlendi.

[465] Kirman: İran, Irak, Horasan ve Sistan, Belucistan ve İran Körfezi arasında kalan bölgedir.

Bu olaydan sonra öldü. 32 yıl boyunca saltanatını sürdürdü. Babası öldükten sonra Sultanşah bin Kavurd, amcasının fermanı ile Kirman'ın padişahı oldu.

Sahibi Gûzide'nin yazdığına göre: "Sultanşah bin Kavurd on iki yıl boyunca saltanatta kaldı. On iki yıl saltanatta kaldıktan sonra 476 senesinde öldü. Öldükten sonra amcasının emri ile Tuğran Şah bin Kavurd saltanatın başına geçti."

Turanşah bin Kavurd adaleti sağlayıp, insanlarının hakkını ve hukukunu sağlayarak, memleketini düzenlemek için çok çalıştı. Ölümü 489 (M. 1095/1096) senesinde oldu. On üç yıl boyunca salatanatta kaldı.

İranşah bin Turan Şah babasının vefaatından sonra saltanatın başına geçerek tüm zamanını fesatlık, zulum ve eziyetle geçirdi. Bu sebeple Kirman halkı daha fazla bu eziyet ve zulüme dayanamayıp İranşah'ı öldürmüştür. Ölümü 494 (M. 1100) tarihindedir. Beş yıl boyunca saltanatın başında kalmıştır.

Arslanşah bin Kirmanşah bin Kavurd, İranşah'ın hüküm sürdüğü yıllarda korkusundan bir ayakkabı dükkanında saklanarak zamanını geçirmekteydi. Kirman halkının İranşah'ı öldürmesinden sonra Arslanşah bin Kirmanşah bin Kavurd ümera ve ayanın yardımıyla saltanat tahtının başına geçti. Kırk iki yıl boyunca saltanatını sürdürdü ve orada 536 (M. 1141/1142) yılında öldü.

Melik Muğiseddin Muhammed bin Arslanşah babasının ölümünden sonra vilayetlerinin birinde yönetimin başına geçti. Bazı kardeşlerinin gözlerine mil çektirirken, bazı kardeşlerini de öldürtmüştür. Yapıcı bir adamdı. Onun astronomi ilmine karşı büyük bir ilgisi bulunmaktaydı. Saltanat süresi on dört yıldı. 551 (M. 1156/1157) tarihinde hayatını kaybetmiştir. Muhiyeddin Tuğrulşah bin Mehmed

babasının vasiyeti üzerine tahta çıkıp, devleti on iki yıl boyunca yönetti. 563 (M. 1167/1168) yılında hayatını kaybetmiştir.

Oğulları Behramşah, Arslanşah ve Tuğranşah arasında yirmi yıl boyunca taht mücadelesi sürdü. Her kimki galip geliyordu, hakimiyetin başına geçmekteydi. Bu karışıklık Kirman halkına kötü bir şekilde etki etti. Mehmedşah bin Behramşah babasının ölümünden sonra saltanat tahtının başına geçti. Selçuklu Mübarekşah ona isyan etti. Muhammedşah Arslanşah bin Tuğrul'un yanına sığındı. Sultan ona büyük bir ordu sağlamasında yardımcı oldu. Mübarekşah Gur'a kaçtı.

Sahib-i Gûzide'nin belirttiğine göre: " 583 (M. 1187/1188) senesinde Melik Dinar, Oğuz kavimindendi ve Kirman'ı ele geçirdi. Böylece Kavurdlular devleti sona erdi."

[538] Selçukluların Üçüncü Hükümeti Olan Rum Memleketi ve Konya

Selçukluların üçüncü kolu Anadolu (Rum) diyarında saltanata geçti.[466] On dört kişiden oluşmaktaydılar. Onların kurduğu hükümet iki yüz yirmi yıl boyunca sürdü. Selçukların akınları şu şekildedir:

Kutalmış bin İsrail Selçuki[467] ile Alp Arslan Çağrı Bey bin Mikail arasında bir mücadele meydana geldi. Kutalmış bin İsrail Selçuki Azrail'e yenik düştü ve öldü. Sultan Alp Arslan, Kutalmış'ın oğlunu yakalamak istedi. Alp Arslan Selçuki'nin oğullarının neslini yok etmek için hareket etmek isterken Nizâmül-Mülk,

[466] Selçuklu Devletlerinden en uzun ömürlüsü Anadolu kolu Süleymanşah tarafından kurulmuş ve aynı aile tarafından yönetilmiştir. Kafesoğlu, Selçuklu, s. 59. Anadolu Selçuklu Devleti kuruluş tarihi hakkında farklılıklar için bkz. Turan, *Selçuklular*, s. 54, Togan, *Umumi*, s. 202

[467] Kutalmış b. İsrail (Arslan) b. Selçuk: Dandanakan zaferinden sonra Irak bölgesini hisse olarak almıştır. İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey'e karşı isyan edip öldürülmesinden sonra, İbrahim Yınal'ın askerleri de kendisine katılmış ve güçlenmesine sebep olmuştur. Bu şekilde saltanatta hak idda etmiş ve isyan etmiştir. Tuğrul Bey'in öldüğü sırada dahi isyanı bastırılamamıştır. Alp Arslan, Sultan olunca onun tarafından mağlup edilmiştir, yolda kaçarken ölmüştür. Kafesoğlu, "*Selçuk'un Oğulları"*, s. 122-123

Alp Arslan'ı durdurarak bu harekete engel oldu. Bu işi yapma dedi. Uygun olan şudur ki "Kutalmış'ın oğlundan şehzadelik ünvanını al. Buna ordunun en yüksek makamı olan sipehsalar ünvanını ver. Eline asker ver ve bazı şehirlerin fethine görevlendir."

Vezirin bu sözleri sultanın hoşuna gitti. Süleymanşah bin Kutalmış'ı Şam'a göndermesi için bir ferman verdi. Süleyman emir gereği Şam'a gitti ve oradaki yerleri fethetmeye başladı.[468]

Antakya'nın hakimi kafirdi. (Gayr-i Müslüm) Selçukluların haraç koyanları bazı sebeplerden dolayı, Mekke'ye gitti. Süleyman bu boşluğu değerlendirerek 477/1084-1085 senesinde Antakya'yı fethetti. O şehir yüz yirmi yıldır Nasâra'nın (Hıristiyan) elindeydi. Bu fetihten sonra Şerafeddin Ali, Sultan Melikşah tarafından Şam'a vali tayin edildi. Şerafeddin Ali Antakya'ya haraç koyanlardan oldu. Süleyman'a adam yollayarak haraçlarını vermesini istedi. Şerafeddin Ali, Melikşâh'tan önce Halep valisiydi ve Antakya'nın haraçlarını teslim alırdı. Süleyman ise " Bunlar (Hataylılar) Müslüman oldular, İslâm vilayetleri arasına girdiği için haraç ödemesi gereksiz." diye söyledi. Fakat Şerafeddin Ali, haraçların alınması konusunda büyük bir ısrarda bulundu. Süleyman'la mücadele etmek için Halep'ten büyük bir ordu ile birlikte yola çıktı. Şerafeddin Ali ile Süleyman arasında yapılan mücadelede Şerafeddin Ali öldü. Süleyman, Sultan Melikşâh'ın huzuruna bir elçi yollayarak gerçekleşen durumu anlattı.

[468]"Kutalmışoğullarından Süleymanşah Anadolu'ya ilerleyerek Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'in hemen yakınında Nikea şehrini fethetmiş ve Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuştur." TuranTürkiye Selçukluları Tarihi Ansiklopedisi, s. 75-80, Turan, *Selçuklular*, s. 54 Detaylı bilgi için bkz. Sevim, Anadolu Fatihi, s. 26-30, Süleymanşah'ın Anadolu'daki faaliyetleri için bkz. Turan, *Selçuklular,* s. 280-284

O elçi dönmeden önce Tac'ed Devle Tutuş bin Alp Arslan, Süleymanşâh'ı öldürmek için Dımaşk'tan hareket etti. Tac'ed Devle'nin başkumandanları Süleyman'ı kandırarak, onu yanlız bıraktılar. Süleyman'da yalnız kalmamak için kendisini öldürdü.[469]

Süleyman'ın elçisi, Sultan Melikşâh'ın huzuruna geldi. Elçi Süleymanşâh'ın Antakya'yı fethettiğini anlattı. Süleymanşâh haraç olmasını ve o vilayette Süleyman'ın hakim olmasını ve kendi isminin yazılmasını istedi. Böylelikle Sultan Antakya'nın hakiminin Süleyman olmasını belirten bir ferman yayınlattı. Elçi muvaffak bir şekilde dönerken, yolda Süleyman'ın ölüm haberini aldı. Sultan Melikşâh'ın yanına döndü. Sultan Melikşâh'a duyduklarını anlattı. Melikşâh, Tutuş'tan rahatsız olup (ondan rencide olup, yaptığı işi beğenmedi) Süleyman'ın oğlu Davud'u hükümdar olarak babasının tahtına oturmasına izin verdi.

Bu sırada Kayser'in durumu ona ulaştı. Kayzer Tokat ve Kadisiye'yi kastedmişti. Diğer şehirler Dânişmend isimli birinin hakimiyetindeydi. Dânişmend'de İslam sultanlarından yardım talebinde bulundu. Bazı şehirleri ele geçirmek için o bölgede bulunan ulema ve bilginlere istimdat etti. Dânişmend'in yardım isteğini Süleyman'ın oğlu Davud kabul etti. Davud, Kaysere karşı üstünlük sağladı ve Kayseri yenerek 480 (M.1087/1088) senesinde Konya'da tahtın başına geçti. Yirmi yıl boyunca Konya'nın hakimi oldu. Sonra bu dünyadan göçtü.

[469] "Hayatında ilk defa yenilgiye uğrayan Süleyman Şah savaş alanından ayrılıp ıssız bir yere çekildi. Bunu öğrenen Tutuş adamlarını göndererek ona yanına gelmesini, kendisiyle barış yapacağını bildirdi. Ancak Süleyman Şah içine düştüğü ümitsiz ruh haliyle bıçağını kalbine saplayarak intihar etti. (18 Safer 479 / M. 4 Haziran 1086) Ali Sevim,"Süleyman Şah", *DİA*., XXXVIII, s. 105

Davud'un vefatından sonra Konya'nın hakimi Kılıç Arslan bin Süleyman oldu. Kırk yıl boyunca saltanatını sürdürdü.[470]

[539] Saltanatının sonunda doğru devlet içinde emirleri arasında kavgalar başladı. Kılıç Arslan oğlu Mesud'u Rum'da kaymakam (vekil) olarak bıraktı. Kılıç Arslan kendi isteği ile Irak'a yöneldi. Habur Suyu'nun kenarında çadır kurdu. Mesud bin Mehmed bin Melikşâh'ın ayan ve uleması onun orada çadır kurduğunun haberini aldılar. Mesud bin Mehmed bin Melikşah'ın yükselen devletinin ayanlarının büyüklerinden biri olan Atabeg Çavlı ile Kılıçarslan arasında bir mücadele başladı. Çavlı bu savaşın karşılığında bayrak taşıyan Kılıç Arslan'ın alemdarlığını düşürdü. Diğer Iraklılar da Rum ordusuna saldırdılar. Arslan'ın ordusu dağıldı ve böylelikle Kılıç Arslan yalnız kaldı. Arslan yalnız kaldığında atı ürktü ve atının kontrolünü elinden kaybetti. Her ikisi de Habur Suyu'na düşerek orada öldüler.

Başka bir rivayette ise; Cavlı'nın, Kılıç Arslan'ın yanındaki emirleri Habur Nehri kenarına getirmesi için kandırdığını ve emirlerin onu suya ittiğini anlatmaktadır. Her iki rivayete göre de bu olay 589 (M. 1193) senesinde olmuştur.[471]

[470] Osman Turan'ın Selçuklular Zamanında Türkiye isimli eserinde "Melikşah'ın ölümü ile saltanat mücadeleleri başlayınca, Süleyman'ın oğlu Kılıç Arslan serbest bırakıldı ve 1092'de İznik'e geldi. Türkler onu bir bayram sevinci ile karşıladılar ve tahta çıkardılar." ifadesi ile Kılıç Arslan'ın tahta çıkış tarihi 1092 senesi olarak verilmiştir. Saltanat süresi ile 15 yıl olarak belirtmektedir. Turan, *Selçuklular,* s. 57-60

[471] Bazı kaynaklar I. Kılıç Arslan'ın Habur Nehri'nde boğularak, bazıları ise savaş meydanında öldüğünü kaydetmişlerdir. Bkz. İbn Bibi, *El Evamirü'l- Alaiye Fi'l- Umuri'l- Ala'iye (Selçukname)* I, çev. Mürsel Öztürk,1996, Ankara, s.13; Bu konuda kaynaklar arasında farklılıklar vardır. Ancak çoğu kaynak I. Kılıç Arslan'ın Habur Nehri'nde boğuldunu belirtmektedir. I. Kılıç Arslan, Habur Nehri'ne atladığında bile su içinde ok atıp, mücadele ettiğini belirtmiştir. Müneccimbaşı, *Câmiu'd- Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikleri*, Yay. Haz. Ali Öngül, 2001, İzmir, s. 12, Osman Turan'a göre Kılıç Arslan'ın ölüm yılı 1107 senesidir. Turan, *Selçuklular,* s. 60

Kılıç Arslan'ın oğlu Sultan Mesud, babasının ölümünü haber aldıktan sonra ümera ve ulema işbirliği yaparak saltanatın başına geçti.[472] On dokuz yıl boyunca salatanatının başında kaldı.558 (M. 1162/1163) senesinde öldü.[473]

İzzeddin Kılıç Arslan bin Mesud babasının vekili idi. İzzeddin Kılıç Arslan babasının tahtına oturdu. Allah ona on tane oğlan verdi. Adları: Rükneddin Süleyman, Nasreddin Berkiyaruk, Kutbeddin Melikşah, Nureddin Mahmud, Muizeddin Kayzerşâh, Tuğrul, Nizameddin Argunşah, Muhiyiddin Mesudşah, Muizeddin Tuğrul, Nizameddin Argunşah, Sencerşah, Gıyaseddin Keyhüsrev. Onlar İzzeddin Kılıç Arslan'ın oğullarıydı ve devletinin erkanıydı. Bu evlatları yedi düvele aşikar oldu. Bu evlatları sayesinde Kılıç Arslan güçlendi. Sivas ve Kayseri'yi ele geçirdi. Zunnun Dânişmend-î, Şam'ın valisi olan Nureddin Mahmud'dan Fahreddin-i Abdülmesih'i büyük bir orduyla Rum diyarına gitmesini istedi. Zûnnun o askerleri Sivas ve Kayseri'ye yolladı. O askerlerin gücü ile Sivas ve Kayseri'yi geri aldı. O sırada Nureddin Mahmud öldü. Nureddin Mahmud ölünce Sivas ve Kayseri yeniden Kılıç Arslan'ın eline geçti. Bu sırada Zûnnun'de öldü. Zûnnun'un ölümünden sonra diğer vilayetlerde Kılıç Arsalan'a teslim oldu. Kılıç Arslan fetihlerini arttırarak, Rum vilayetlerini kendi oğulları arasında bölüştürdü.[474] Babaları her bir oğluna nahiyeler taksim etmişti. Bunlarda her biri kendilerine düşen nahiyelerle ilgilendiler. Ancak

[472] "Sonunda Mesud kayınbiraderi olan Danişmendli Emir Gazi'nin yardımları sayesinde Bizans'tan geri alınan Konya'da 1116 yılında Selçuklu tahtına oturmayı başardı." İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK., Ankara 1982, s. 2, Süleymanşah'ın vefatından sonra saltanat tahtı 2 yıl süreyle boş kalmış, Ardından Şehinşah/Şahinşah veya Melikşah tahta geçmiş ardından I. Gıyaseddin Mesud 510/551 (M. 116-1151) yılları arasında saltanatın başında kalmıştır. İbni Bibi, *Selçukname*, s. 13, Dânişmendli hükümdarı Emîr Gâzî, damadı Sultan Mes'ûd'a yardım ederek onu Konya tahtına (1116-1155) çıkartmış, kardeşi Şahinsaş saltanattan atılmış; böylece Selçuk Devleti Dânişmendler'in himayesinde Konya civarında münhasır bir devlet haline gelmiştir. Turan, *Selçuklular*, s. 60

[473] İbn-i Bibi, Selçukname adlı eserinde Sultan Mesud'un ölüm tarihini 551 (M. 1156) olarak kaydetmektedir. İbn-i Bibi, *Selçuknâme*, s. 13, Sultan Mesud oldukça adil bir hükümdardı ve Anadolu'da birçok yerde hayır kurumları yaptırmıştı ve adaletinin yanı sıra haksızlara karşı vermiş olduğu caydırıcı cezalar ile de tanınmıştır. Togan, *Umumi*, s. 205

[474] Osman Turan'a göre ihtiyarlayan Kılıç Arslan, devleti 1186 senesinde devleti on bir şehzadesi arasında taksim etmiştir. Turan, *Selçuklular*, s. 65

onun evlatları Rum diyarında tahsil ettikleri haraçları kendilerine alıyor ve babalarına para göndermiyorlardı. Ancak her yıl oğulları Kılıç Arslan'ın hüküm sürdüğü yer olan Konya'ya gidip, ona ben senin hizmetçinim diyerek ona, itaat ediyorlardı. Kılıç Arslan yirmi yıl boyunca saltanatının başında yer aldı. En küçük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i veliahdı olarak ilan etti. Kılıç Arslan 578 (M. 1182-1183) tarihinde vefaat etti.[475]

Gıyaseddin Keyhüsrev babasının vefaatından sonra Konya'da saltanatın başına geçti. Kardeşlerinin çoğu ona müttefik oldular. Büyük abisi Rükneddin Süleyman Tokat'ın valisiydi. Rükneddin çoğu kardeşiyle müttefik olup, onları yanına alarak birçok askerle Konya'ya doğru yola çıktı. Gıyaseddin Keyhüsrev şehirde savunma yaptı. Rükneddin Süleyman Konya'yı kuşattı. Aralarında sulh yapıldı ve anlaştıktan sonra Gıyaseddin Keyhüsrev abisinden aman diledi, Rebulistan'a gitti. Abisine itibarı olmadığı için Gıyaseddin Keyhüsrev Frenkistan'a gitti. Rükneddin Süleyman bundan sonra sultan oldu. Saltanatın başına geçen Rükneddin Süleyman Halifelikten Sultân'ul Kâhr [476](Bilginin Sultanı) lakabını aldı.

[540] Rükneddin Süleyman yirmi dört yıl boyunca iyi bahtlığıyla Sultanlık yaptı. Ömrünün sonralarına doğru Gürcistan ve Abgaz'a doğru hücum etti. Gürcistan'da yenildi. Tekrardan Rum'a geri döndü. 602 (M. 1205-1206) senesinde tarihinde öldü.[477]

[475] Kılıç Arslan'ın ölüm senesi Osman Turan'a göre 1192 senesidir. Turan, *Selçuklular*, s. 65
[476] Hândmîr, *Habîbü's*, s. 539
[477] Süleyman şâh'ın ölüm tarihi 1204'tür. Osman Turan, II. Kılıç Arslan, *DİA*., VII, s. 688-703

İzzeddin Kılıç Arslan bin Rükneddin Süleyman babasının vefatında küçük bir çocuktu. Çocuk da olsa bazı umera onu tahta çıkarttı.[478] Bazıları da bu duruma itiraz ettiler. Atabey Merenkeşi adında bir elçiyi Gıyaseddin Keyhüsrev'e olan durumu anlatması ve onu geri çağırması için Frenk diyarına gönderdiler. Keyhüsrev adeta yıldırım hızıyla Konya'ya geldi.[479] Kılıç Arslan Konya'yı yeniden Gıyaseddin Keyhüsrev'e teslim etti. Keyhüsrev ise kardeşinin oğlunu kalede hapse atarak esir tuttu. Gıyaseddin Keyhüsrev altı yıl boyunca saltanatın başında kaldı. Keyhüsrev 609 (M. 1212-1213) senesinde Larnakya'ya bir ordu gönderdi. Gıyaseddin Keyhüsrev Larnakya'da dinsizlerin elinde şehit oldu.[480]

İzzeddin Keykavus bin Gıyaseddin Keyhüsrev babasının ölümünden sonra bir yıl boyunca saltanatta kaldı.[481] Verem hastalığı sebebiyle öldü.

Aleaddin Keykubad bin Gıyaseddin Keyhüsrev o hanedanın en son kişisiydi. Kardeşi ölünce tahtın sahibi oldu.[482] Aleaddin Keykubad bin Gıyaseddin Keyhüsrev ile kardeşi Rükneddin Süleyman arasında muhalefet oluştu. Bu nedenle savaş oldu. Kavga ve mücadelelerden sonra Rükneddin Süleyman yakalanarak, esir düştü. Aleaddin Keykubad onu Hoşyar Kalesi'nde esir etti. Süleyman'ın ölümü bu hapishanede oldu. Bu olaydan sonra Aleaddin Keykubad ile Sultan Celaleddin Mengüberti arasında karşılıklı mücadeleler yaşandı. Bütün bu mücadelelerde zafer Aleaddin Keykubad'ın yanında oldu. Yirmi altı yıl boyunca saltanat sürdükten sonra

[478] Müneccimbaşı, Rükneddin Süleyman'ın tahtın başına geçtiğinde 11 yaşında olduğunu kaydetmiştir. Müneccimbaşı, s. 33

[479]" İstanbul'da sürgünde olan Gıyaseddin Keyhüsrev, Konya'ya çağırılarak tahta oturtuldu." Rice, *Seljucks*, s. 14

[480] "Savaşı Selçuklular kazanmakla beraber Sultan şehit oldu." İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 15

[481] Hândmîr'in İzzeddin Keykavus ile ilgili verdiği bilgilerlerle Müneccimbaşının verdiği bilgilerle aynıdır. Müneccimbaşı, s. 35

[482] I. Alâeddin Keykûbâd zamanı (1220-1237) Türkiye'nin en kudretli, en refahlı ve en parlak devrini teşkil eder. Turan, *Selçuklular*, s. 67

630 (M. 1232-1233) senesinde kendi çocuğu Keyhüsrev emri ile zehirlenerek öldürüldü. [483]

Gıyaseddin Keyhüsrev bin Keykubad babasının ölümünden sonra ikbal tacını başına koydu ve saltanata geçti. Bu sırada Cengiz Han'ın ordusundan Otayco adında bir kişi Rum'a akın etti. Otayco ve Gıyaseddin Keyhüsrev bin Keykubad arasında oluşan mücadele sonucunda Gıyaseddin Keuhüsrev bin Keykubad yenildi. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Keykubad 644 (M. 1246/1247) senesinde öldü.[484] Saltanatı sekiz yıldır.

Rükneddin Süleyman bin Keyhüsrev saltanatın başına geçtiğinde kardeşi Aleaddin Keykubad'ı kağanın yanına gönderdi, fethettiği yerleri kendisine vermesini istedi. Aleaddin Keykubad kardeşinin tüm isteklerini yerine getirdi ve Rum'a geri döndü. Ancak Rükneddin Süleyman ona inanmadı, kardeşinin kendisine üstünlük kurması için Cengiz ile ittifak etmesinden çekindi. Kağan ile ittifak etmesinden şüphelenerek arkasından adam yolladı. Yolda Aleaddin Keykubad'ı zehirlemesi bir adamı görevlendirdi. Bu günahsız kardeşi yolda zehirlendi. Rükneddin Süleyman'da Abaka Han'ın emri ile aynı şehadet şerbetinden içerek 644 (M. 1246-1247) yılında öldü. Saltanatı yirmi sene sürdü.

Keyhüsrev bin Süleyman çocuk yaşta babasının tahtına geçti. Abaka Han'ın emri ile Hace Mu'inneddin Pervane-i Kaşî memleketin tüm işleri ile ilgilenmesine yetki verdi. Hace Mu'inneddin Pervane-i Kaşî Keyhüsrev'in annesini kendi nikahına

[483] 634 yılı Ramazan bayramında elçilere vermiş olduğu ziyafette yediği bir av etinden zehirlenerek ertesi gün öldü.(4 Şevval 634/ M. 31 Mayıs 1237) Faruk Sümer'de Hândmîr'in I. Keykubad'ın zehirlenmesinde oğlunun payı olduğu görüşünü belirtmektedir. Faruk Sümer, "Keykubad I", *DİA*., XXV, s. 359

[484] "Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'den sonra devlet yönetiminde etkili, iş bilir insanların olmaması nedeniyle ülkede genel bir çöküş ve gerileme başlamıştır." Sevim - Yücel, *Türkiye Tarihi,* s. 174

aldı. On sekiz yıl boyunca Keyhüsrev adına salatanatın başında kaldı. Ahmed Han'ın emri ile Azerbaycan'da 602 senesinde öldürüldü.

Gıyaseddin Mesud bin Keykavus, Argun Şah döneminde Rum'un hükümet nişanını aldı. **[541]** Onun Ruma'a gittiği bu zamanda onun devleti içinde ihtilaflar oldu. Argun Şah'ın var olduğu yerlerde hep karışıklık ve huzursuzluk vardı. Argun Han, Geyhatu ve Hülacu adında iki kişiyi bunları def etmesi için yolladı. Bu vilateyi Hace Hamdullah Müstevfi'nin amca oğlu olan Fahreddin-i Muhammed el-Müstevfi'ye verdi." Bu olaydan sonra bölgede az da olsa istikrar sağlanmış oldu. 697 (M. 1297/1298) tarihinde Gıyaseddin Mesud öldü.

Keykubad bin Feramurz, Gıyaseddin Mes'ud'un kardeş oğluydu. Gıyaseddin öldükten sonra Gazan Han'ın emri ile Rum hükümetinin başına geçti. Ordusunu düzene soktu. Gazan Han'ın sözünü devam ettirdi. Keykubad bin Feramurz'un aklına isyan fikri yerleşti ve kibirlendi. Gazan Han'a karşı isyan etti. Gazan Han Rum'a büyük bir ordu gönderdi. Keykubad'ı yakalayarak onu ve Selçuklu saltanatını o diyardan kaldırdı.

" - Böyledir dünyanın çarkıfeleğinin dönüşü "

" - Bazen sana mehr, bazen de zehr içirir.

Dördüncü Bölüm

DEĞERLENDİRİLME

I. Habîbü's Siyer'in Değerlendirilmesi

Tezimizin çalışma konusu olan Hândmîr'in *Habîbü's Siyer* adlı eseri İran tarih yazıcılığı açısından oldukça önemli bir eserdir. Eser 927 yılında Hândmîr tarafından yazılmaya başlanmıştır. Bir dünya tarihi olarak kabul edilen eser her biri dört cüzden meydana gelmiş üç cilt halinde kaleme alınmıştır. Eser hilkat ile başlayıp Şah İsmail'in öldüğü yıl olan 931 senesine kadar dayanır.

Bu sırada müellifin Hindistan'da bulunduğu zamanda eserin sonuna bazı ilavelerde bulunmuştur. Eserin Timurlulardan önceki kısmı dedesi Mîrhând'ın eserinden ve bazı kaynaklardan faydalanılarak meydana getirilmiştir. Eserin ilk iki cildi İslâm tarihi hakkında önemli ve detaylı bilgiler verirken, eserin son cildi olan üçüncü ciltte Cengiz Han'dan sonra ki Türklerin ve Moğolların tarihi hakkında bilgiler verir. Eserin Timurluların son devri ve ile Safeviler dönemi anlatan kısmı son derece orjinal olarak kabul görmektedir.

1271 yılında taş basma olarak Tahran'da, 1273 yılında Bombay'da yayınlanmıştır. Bombay baskısının daha iyi olduğu ileri sürülmektedir. Müellif eserinin önsözünde eserin eskiden iki taş baskısı bulunduğunu belirtmiştir. "Biri Hicri 1263 (M. 1847) senesinde Bombay baskısıdır. *Habîbü's Siyer*'in ilk basılan baskısıdır.

Eser yalnızca Fars tarih yazıcılığı açısından değil, umumi bir dünya tarihi açısından da önemli bir yere sahiptir.

Müellif eserini oluştururken başta dedesi Mîrhând'dan etkilenmiştir. Ancak eserini oluştururken dedisini birebir örnek alarak gerçekleştirmemiştir. Aksine dedesi Mîrhând'ın yer vermediği bazı hanedanlıklar ve hükümdarlara yer vererek dönem hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Eserin Selçuklular kısmında Selçuklu hükümdarları hakkında geniş bilgiler verilmiş, ayrıca her hükümdar sonrası dönemin önemli vezirleri, uleması, şair ve yazarları hakkında biyografik bilgiler de verilerek dönemin bir bütün olarak anlaşılmasını sağlamıştır. Müellif eserini oluştururken, Selçuklular döneminin siyasi olaylarına daha çok önem vermiş, Selçuklu sultanlarının yapmış olduğu tüm fetih ve gaza hareketlerini en önemli ayrıntısına kadar aktarmıştır. Müellifin dönemin siyasi olayları hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra eserde rubaî ve şiirlere yer vererek anlatımı oldukça derin bir hale taşımıştır. Eserin içerisine eklemiş olduğu hikayelerde ve rubaîîlerde konuyla ilgili dersler çıkartarak bunu okuyucuya aktarmış ve okuyucunun dikkatini çekmek istemiştir.

Eser Selçuklu Hanedan'ın kurucusu olan Selçuk Bey'in Oğuz Boy'u içerisinde üst bir kumandan olmasını anlatmakla başlamakta olup, Selçuk Bey'in yaşam hikayesini anlatmaktadır. Eserin II. Cildinin 479. Sayfasında ilk göze çarpan ibare "Meliknâme'ye dayanan *Ravzâtü's Safâ*' ya göre Selçuk'un babası Dukak'tı. Dukak Beygu (Yabgu)'nun ileri gelen ordu komutanlarından birisiydi. Beygu hükümetini Hazar Denizi kıyısındaki Etrak Sahra'sında sürdürüyordu. Dukak o kadar cesur ve kuvvetliydi ki, o bölgede ona Temir Yalığ (demir yaylı) denilirdi."[485] İfadesidir. Selçuk'un babası Dukak'ın kuvveti ve cesareti ona demir yaylı sıfatının

[485]Hândmîr, *Habîbü's Siyer*, C. II, s. 479

verilmesine sebep olmuştur. Pek çok tarih kitabı bunu kabul etmiştir. El- Hüseynî'nin yazdığı Ahbârü'd Devleti's Selçukkiye'nin Necati Lügal tarafından yapılan tercümesinde ise eserin giriş kısmında "Türk dilinde manası demir yay demek olan Yakak şehametli, şeci, tedbir ve rey sahibi bir adam idi."[486] ifadesi yer almaktadır. Bu ifade de Yakak'ın (Dukak) isminin anlamının demir yaylı olduğu belirtilmiştir. Burda müellif Dukak (Yakak) isminin anlamını açıklarken, diğer kitaplarda ise Selçuk Bey'in babasının isminin anlamından değil, daha sonradan gücü ve kuvvetinden dolayı ona demir yaylı (Temir Yalığ) denildiğinden bahsederler.

Hândmîr, Oğuzların o dönemde ki din eğilimleri hakkında kısaca bilgiler verdikten sonra Selçuk Bey'in kendisi ve yakın akrabaları ile birlikte Cend'e göç ederek, burada İslamiyeti kabul ettiğini açıklar. Eserin 479. Sayfasının son cümlesi ile 480. Sayfanın ilk cümlesinde "Beraberinde 1500 deve ve 50.000 adet kuzu ile birlikte Semerkand'a doğru yol aldı. Cend'e ulaştığında İslam dinini kabul etti ve etrafındakileri de İslamiyet'e geçmeleri için teşvik etti. Ayrıca Ahiret için Kur'ân-ı Kerîm'in öğrenilmesine özen gösterdi."[487] ifadesi yer alır. Osman Turan *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* eserinde: İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte Selçuk, Oguz Yabgusu'nun vergi toplamak için bu bölgeye gönderdigi tahsildarlara; "Müslümanlar kafirlere haraç vermez" diyerek karsı çıkmış; hatta onlara karşı cihad ilan ederek savaşmış ve bu yüzden de kendisine "el-Melikü'l-Gazi" ünvanı verilmiştir.[488] açıklamasıyla Selçuk Bey'in İslamiyeti kabullenerek, Gayrı-Müslimlerle mücadele ettiğini belirtmiştir.

[486] Hüseynî, *Ahbârüd*, s.1
[487] Hândmîr, *Habîbü's*, C. II, s. 479-480
[488] Turan, *Selçuklu*, s. 63

Ardından Selçuk Bey'in oğulları hakkında tek tek bilgiler vermeye başlayarak dönemin siyasi yapısını daha çok vurgulayarak, yaşamış ve şahitlik etmiş olduğu olayları anlatmaya başlar. Eserin II. Cildinin 480. sayfasında : "Allahu Teâlâ ona, kerametli, yıldızları parlak ve bahtları açık dört tane oğlan verdi. Mikâil, İsrâ'il, Mûsâ. [1] Muhammed ve Baygu'nun (Yabgu) Arslan lakapları aldığı ve Mikâil'in gençliğinde, Türkistan kalelerinin birinin kuşatılması sırasında, bir okla vurularak öldüğü anlaşılmaktadır."[489] diye belirterek Selçuk'un oğullarının adını bu şekilde açıklamıştır. Müellif eserinde Selçuk'un dört tane oğlu olduğunu söylemesine rağmen, eserde dördüncü oğlun adı geçmemektedir.

İbrahim Kafesoğlu, Türkiyat Mecmuası'nın VIII. Sayısında bulunan "Selçuk'un Oğulları ve Torunları" makalesinde bu konuya açıklık getirmiştir.

"Selçuklular hakkında doğrudan doğruya Selçuklu ailesinden neş'et ettiği için en mühim kaynağımız Melik-name'nin bize intikal eden kısımlarında Selçuk'un dört oğlu bulunduğu tasrih edilmekte, fakat üçünün adı verilmektedir: Mikail, Musa, Arslan. *Melik-name*'den naklen *Ravzâtü's Safâ*'da Selçuk'un oğullarından birinin genç yaşta öldüğü bildirilmiştir. İmadüd'din İsfahani'nin Selçuklu Tarihi'ne ve Ahbarü'd devleti's Selçukkiye'ye göre de Selçuğun dört oğlu vardır. Mikhail, Musa, İsrail (Arslan) Yabgu, Yınal. Fındık'ın Tarih-i Beyhak adlı eserinde de dörttür. Mikhail, Musa, Yabgu (Arslan) ve Yusuf Ravendi ise şu isimleri zikreder: Mikhail, Musa, Yabgu, İsrail, Yunus."[490]

Yunus ismi çok az kaynakta geçmekte olup, tarihçiler çoğunlukla Yusuf ismini kabul etmişlerdir. Eserde Hândmîr, Selçuk'un dördüncü oğlunun adını

[489] Hândmîr, *Habîbü's*, C. II, s. 480
[490] Kafesoğlu, "*Selçuk'un Oğulları"*, s. 117-118.

zikretmezken, oğullarından olan Mikhail'in gençliğinde Türkistan kalelerinden birinin kuşatılması sırasında zehirli bir ok ile vurularak genç yaşta öldüğü hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgi çoğu kitapta yer almamıştır.

İsrail'in birçok eserde ikinci bir adı olarak Arslan zikredilir. Ahmed bin Mahmud'un *Selçuk-Name* adlı eserinde Selçuk'un oğullarından bahsederken " Emir Yabgu Arslan ki, İsrail demek ile anılmış ve ve o isim ile meşhur idi."[491] Şeklinde bir ifade kullanmıştır. İbrahim Kafesoğlu'nun Selçuk'un Oğulları ve Torunları adlı makalesinde " Selçuktan sonra oğulları ve torunları, Türk adeti üzerine, kendilerine bağlı Türkmen boylarını ve diğer kuvvetleri aralarında taksim etmişlerdi. Fakat başlarında Yabgu olarak Arslan bulunuyordu. Arslan, diğer adı ile İsrail, Melik-name'de dolayısı ile İbnü'l Esîr'de ve bunlardan müstakil olarak *Zeynü'l-Ahbar* ve *Rahatü's Südûr'*da anlatıldığı veçhile, Gazneli Sultan Mahmud tarafından hile ile yakalanmış, Hindistan'da Kalincar Kalesi'ne sürülmüş (416 / M.1025) ve Ravendi'nin anlattığına göre orada yedi sene sonra ölmüştür. (423 / M.1032)" Arslan'ın diğer bir adının İsrail olduğunu anlatmaktadır.

Ahmed bin Mahmud'un Selçuk-Name adlı eserinde: "Sultan Mahmud, Gazne'de bir bölük asker seçip, Selçukluların işini bitirmeğe gayret gösterdi. Onun gönderdiği asker varıp, Selçuklular ile şiddetle savaştılar. Selçuklulardan ölen çoktu ve İsrail denen Arslan Yabgu da esir olmuştu. Emir İsrail, Arslan gibi zincire bağlı Gazne'ye gönderdiler. O yörede bir kalede hapis ettiler. Emir İsrail niçe zaman orada tutuklu kaldı, nihayet o zindanda öldü."[492] ifadesiyle Emir İsrail'in Arslan olarak

[491] Ahmed bin Mahmud; *Selçuk-Name l*, Yayına Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1997, s. 5
[492] Mahmud, *Selçuk-Name 1*, s. 7-8

bilindiğini belirtmiş ve Sultan Mesud'un İsrail'i esir ettiğini açık bir şekilde belirtmiştir.

M. Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri* adlı eserinde bu olayı daha farklı bir şekilde anlatmıştır. Sultan Mahmud ile Arslan Bey arasında geçen bir dialoga dikkat çekmiştir. Sultan Mahmud'un Hindistan Müslümanlarına yardım etme amacı ile Arslan Bey'den yardım istemiş, Arslan Bey'in kalabalık bir ordu ile Semerkand'a gelmesi, Sultan Mahmud'u rahatsız etmişti. Bu yüzden Arslan Bey'i ve yanında yer alan arkadaşlarını büyük bir izzeti ikram ve törenle karşıladı. Arslan Bey'e itibar ederk onu yanına oturttu. Oğuzların kendisine ne kadar yardımda bulunabileceği ile ilgili sorular sormaya başladı.

"Arslan Bey, koluna bir yay asmıştı ki belindeki kuşağında iki ok vardı. Oklardan birisini çıkartıp Mahmud'a verdi ve: Muhtaç olduğun vakit bunu bizim kalbimize gönder, yüz bin atlı imdadına yetişir dedi. Eğer kafi gelmezse, karşılığı üzerine Arslan Bey, öteki oku çıkardı, önüne koydu ve dedi: Bunu Belhan dağlarına gönder, elli bin süvari imdadına gelir. Mahmud buda kafi gelmezse? O zaman yayı verip şunları söyledi: Nişan olarak Türkistan'a gönder, istersen iki yüz bin atlı gelir."[493]

Sultan Mahmud almış olduğu cevaplar karşısında korku ve endişeye kapılmıştır. Derhal adamlarına sofralar hazırlatarak üç gün süren ziyafetler verdi ve şaraplar içirdi. Arslan Bey ve adamlarına güzel elbiseler giydirdi ve Arslan Bey'i ve adamlarını misafir etmelerini söyledi. Kendisi de Arslan Bey'i otağına götürdü, sonra

[493] M. Ç. Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, s.36

hile ile Arslan Bey'i ele geçirdi ve elleri bağlı olarak Hindistan'da Kalincar Kalesi'ne 1025 yılında hapestti.[494]

Eserin ilk bölümlerinde Selçuk Bey'in ardından gelen Selçuklu Sultanlarının, giderek hakimiyet alanlarını genişleterek, güçlü bir devleti nasıl meydana getirdiklerini tek tek açıklar. Bu açıklamaları yaparken önemli vezirlere ve devlet için önem teşkil eden şair, alim ve erbapların hakkında da önemli bilgileri aktarır.

Eserin II. Cildinin 481. Sayfasında "Tuğrul ve Çağrı Bey'in namı ve büyüklüğü yayıldı. Bazı muteber kitaplarda, Gazneli Sultan Mahmûd'un Tuğrul ve Çağrı Bey'in durumundan haberdar olduğunda, onlara elçi göndererek iki kardeşten birinin huzuruna çıkmasını istediğini ve İsrâ'il bin Selçuk'un, Sultan Mahmûd'un yanına gittiğini ve Sultan Mahmûd'un ona büyük bir izzeti ikram göstererek, kendisi ile birlikte tahta oturttuğunu söyler.

Sultan Mahmûd konuşmasında:

" - Eğer bir orduya ihtiyaç duysak bize kaç atlı ile destek olursun?" sorusunu sordu.

İsrâ'il 2 ok ve 1 yay çıkartarak oklardan birini eline alıp diğerini Sultan'ın önünde yere koyarak:

" - Eğer bu oku benim kavmime yollarsan 100.000 atlı senin yardıma gelir." diye cevap verdi.

Sultan:

" - Ya daha fazlasını istersem?" diye sordu.

[494] Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, DTCF. Basımevi, Ankara, 1982, s. 31

İsrâ'il:

" - Diğer oku Belhan'a yollarsan 50.000 adam (piyade) size yardıma gelir" cevabını verdi.

Sultan Mahmûd bundan fazla yardım isterse İsrail yayını Sultan Mahmûd'a uzatarak:

" - Bunu Türkistan'a yollarsan 200.000 atlı senin yardımına koşar." diyerek yanıtladı.[495]

Sultan Mahmûd bunları duyunca korktu." [496] Sultan Mahmud ile İsrâ'il bin Selçuk'tan yardım istemesi halinde kendisine yardımcı olup olamayacağı ile ilgili aralarında geçen konuşma sonucunda korkuya kapılan Sultan Mahmud, İsrâ'il bin Selçuk'u Kalincâr Kalesi'nde esir etmiştir. Mehmet Altay Köymen'in *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I (Kuruluş Devri)* kitabında Selçukluların gücünün Karahanlılar ve Gazneliler için büyük tehlike oluşturduğunu belirtmiştir. "Nitekim Arslan Yabgu, bölgenin en güçlü hükümdarı olan Gazneli Mahmûd'a karşı kuvvet gösterisinde bulunmaktan çekinmiyor, "**Sultan Mahmûd'un filleri varsa bizim de oklarımız vardır. Aramızda harp olduğu zaman oklarımızla onun askerlerini delik deşik edebiliriz" demek cesaretini gösterebiliyordu."**[497]

Tamara Talbot Rice, *Seljuks in Asia Minor* adlı eserinde **" Kabilelerin liderliği hükümdarlığını Buhara'da kuran İsrail'in kardeşi Mikhail'e geçmiştir. 1029'da o ve üç oğlu; adı " Şahin" anlamına gelen Tuğrul Bey, daha sonradan**

[495] Burada verilen sayı abartılı olmakla beraber, Türk devlet geleneği ve hâkimiyet anlayışı içerisinde yayın metbûluk, okun ise tâbiiyet ve davet sembolü olarak kullanıldığını gösteren örneklerden biri olması bakımından önemlidir.
[496] Hândmîr, *Habîbü's*, C. II, s. 481
[497] Köymen, *BSİT*., C. I, s.77

Çağrı Bey ismini alan Davud Bey ve İbrahim Yınal, birlikte Gazneli ordusundaki bir Türk birliğinin kumandanı olan, Selçuk'un torunlarından Yusuf'un öldürülmesiyle, Gaznelilere saldırmak için yeni bir bahaneye sahip olmuşlardır."[498] şeklindeki ifadesiyle Yusuf'un Gaznelilerin öldürdüğünü belirtmiştir. Mehmet Altay Köymen ise "Ancak Yusuf'u öldüren Buhara Karahanlı Devleti Hükümdarı Ali Tekin'in kumandanlarından Alp Kara'dır."[499] ifadesi ile Yusuf'un öldürülmesini Gaznelilerin değil, Karahanlı Devleti'nin kumandanlarından birisi tarafından yapıldığını belirtmiştir. M. Çağatay Uluçay da *İlk Müslüman Türk Devletleri* adlı kitabında Yusuf'u öldürenin Ali Tekin olduğunu belirtmektedir.[500]

Kitabın ağırlıklı bölümü Selçuklu Devleti Tarihi siyasi yapısıdır. Ancak eser sadece siyasi tarih içermekle kalmaz, aynı zamanda dönemin önemli ilimleri (astroloji, tıp, edep, şiir), önemli vezir ve askerleri hakkında, yaşam, kültür ve sanat hakkında bilgilere de yer verir. Eser, sadelikten uzakta çok zengin bir dilde aktarılmıştır. Hândmîr eseri eski Farsça olarak kaleme almıştır. Aynı zamanda Deri Farsçası olarak adlandırılmaktadır.

Eserin II. Cildinin 478. sayfasında Alp Arslan'ın doğum tarihi ve saltanat çıkışı "Alp Arslan'ın doğumu 2 Muharrem 421 (10 Ocak 1030) yılında Cuma gecesi olmuştur. Amcası Tuğrul Bey'in vasiyeti üzerine Ramazan ayı 455(Eylül/1063) tarihinde saltanata çıktı."şeklinde yorumlanırken, Câmi'ü't Tevârih'e göre bu tarih: "Alp Arslan'ın doğumu 431 senesi Muharreminin (M. Eylül 1039) ikinci Cuma gecesinde idi."[501] Er- Râvendi ise Alp Arslan'ın doğumun 431 senesinin Muharrem

[498] Rice, *Seljuks*, s. 29
[499] Köymen, *BSİT*, C.I, s. 78
[500] Uluçay, *İlk Müslüman*, s. 38
[501] Fazlullah, *Câmi'ü't,* s. 122

ayının ikinci Cuma günü [502] olduğunu belirtirken, müellife en yakın tarihi İbn'ül Esir verir. İbn'ül Esir'e göre Alp Arslan'ın doğumu 424 yılı (M. 1032-1033) olup, ömrünün kırk sene olduğunu açıklar. Ancak İbn'ül Esîr, Alp Arslan'ın 420 (M. 1029) yılında doğduğuna dair bir rivayetten bahseder.[503]

Eserin II. Cildinin 484. Sayfasında Dandanakan Savaşı ve tarihi hakkında "Sultan Mes'ûd 70.000 atlı ve 30.000 piyadeden oluşan ordusuyla Selçuklularla savaşmak üzere Merv'e yola çıktı. Çağrı Bey de bu durum karşısında beklemek istemeyerek Serhaks'a gitti ve orada Tuğrul Bey ile birleşti. Ramazan ayının 431 (Mayıs 1040) Horasan'ın Dendânkân (Dandanakan) bölgesinde Gazne ordusuyla Selçuklu ordusu karşı karşıya geldi. Büyük bir mücadele yaşandı. Gazneliler bir kez daha yenilgiye uğratıldı. Bu mücadeleyi Selçuklular kazandı" şeklinde bilgi vermektedir. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* adlı kitabında Gazne ordusunun Selçuklu ordusunun baskısı altında kaldığını, aynı zamanda Gazne ordusunun açlık ve susuzluk sıkıntısı da yaşadığını belirtmektedir. Gazne ordusunun kalabalık oluşu ordunun ilerleme hızını düşürmekteydi. Gazne ordusu hem Selçuklu mücadelesine karşı koymaya çalışırken bir yandan da Dandanakan bölgesinde yer alan su kuyularına ulaşmaya çalışmaktaydı. Bu yüzden Gazne ordusunun kumandanları ve gulamları arasında yaşanan fikir ayrılıkları ve gulamlarının gevşek hareketleri, umursamaz davranışları sonucu Selçuklu ordusu üst üste iki kez zafer elde etmiştir. M. Altay Köymen "Bilhassa ordunun bel kemiği olan saray gulamlarının gevşek davranmaları, başlıca kaygı kaynağıdır."[504] ifadesi ile Selçuklu ordusunun Gazne ordusu karşısında ki durumunu açıklamıştır. Hândmîr

[502] Râvendi, *Râhatü's*, s.115
[503] İbn'ül-Esîr, *El-Kâmil*, s.79
[504] Köymen, *BSİT*., C. I, s. 437

eserin II. Cildinin 485. sayfasında Selçuklu ordusunun Gaznelilerin hazinelerini yağmaladıktan sonra Gazneli Sultan Mahmud'un ölüm haberlerinin doğruluk kazanmaya başladığı belirtmiştir. "Bu sırada Gazneli Sultan Mahmud'un ölüm haberleri doğruluk kazanmaya başladı."[505] Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* isimli eserinde Gazneli Sultan Mahmud'un ölümünü "Kendisine bağlı küçük bir birlik ile Hindistan'a doğru ilerleyerek hem Selçuklulardan hem de kendi askerlerinden kaçmaya başladı. Bu kaçış hareketiyle Selçuklulardan kaçmayı başarabilmişti ancak kendi askerlerinden kaçamayıp askerleri tarafından öldürüldü.[506] ifadesiyle açıklamıştır.

Dönemin önemli Türk devletlerinden birisi olan Gazne Devleti'nin Selçuklu ordusu tarafından üst üste yenilgiye uğratılması Gazne Devleti'nin zayıflayarak tarih sahnesinden yok olmasına sebep olmuştur. Gazneliler'in boşalttığı bölgelere Selçuklular hakim olmustur. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesselerine Tesiri* eserinde bu durumu şu şekilde açıklamıştır. "Yani Selçuklular bir nevi, doğu İslam dünyasında coğrafi, siyasi, dini ve kültürel bakımlardan Gazneliler'in mirasçısı olmuşlardı."[507] Gazne topraklarına yerleşen Selçuklu Devleti, dönemin bir başka önemli Türk devleti olan Karahanlılarla mücadeleye yerini devretmiştir.

Eserin II. Cildinin 487- 488. sayfasında yer alan: "463 (M. 1070) yılında Sultan Alp Arslan Arap Irak'ını almak amaçlı buraya doğru hareket etti. Hoy şehri yakınlarında Rum imparatoru Ermanus'un[508] Avrupa, Rusya ve Ermenistan'dan birçok savaşçı toplayarak, 300.000 kişilik ve 200.000 kişilik piyade ve atlı olmak

[505] Hândmîr, *Habîbü's*, C. II, s. 485
[506] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s.26
[507] Köprülü, *Bizans Müesseselerinin*, s. 147-152
[508] Bazı kaynaklarda Erbanus ve ya Ermanus olarak geçmektedir.

üzere büyük bir ordu ile birlikte, İslam dünyasına hücum etmek için gelmekte olduğu haberini aldı." ifadesinde Malazgirt Savaşı'nın tam tarihi hakkında bilgi vermezken sadece M. 1070 yılında Rum Kayseri Ermanus'un İslam dünyasını ele geçirmek için hücuma geçtiğini belirtir.

Tamara Talbot Rice, "Seljuks in Asia Minor" adlı eserinde Malazgirt Savaşı için " **Bu önemli Cuma sabahı, 19 Ağuustos 1071, Alp Arslan sahte bir geri çekilmece tertipleyerek kalabalık Bizans ordusunun büyük bölümünü Malazgirt civarında bir vadiye çekerek tuzağa düşürmeye muvaffak olmuşlardır**."[509] ifadesini kullanarak, Malazgirt Savaşı için 19 Ağustos tarihine dikkat çekmiştir. Ancak bu tarih Türk tarihçilerin Malazgirt Savaşı için kabul ettikleri tarihe uygun düşmemektedir.

İbrahim Kafesoğlu, *Türk Dünyası El Kitabı* içerisinde yazdığı Selçuklular maddesinde Malazgirt Savaşı "O gün akşam karanlığından itibaren Türk okçuları, Bizans ordusunu tacize başlamışlar ve gece düşma karargahına kadar sokulan küçük süvari grupları, aralıksız hücümlarıyla onları takatsiz düşürmüşlerdi. 26 Ağustos 1071 Cuma sabahı, Türk ve Bizans orduları karşı karşıya mevzii almış bulunuyordu."[510] Şeklindeki açıklamasında yine Malazgirt Savaşı'nın tarihini 26 Ağustos 1071 olarak göstermiştir.

Reşîdü'd'dîn Fazlullah'ın *Câmi'ü't Tevârih* eserinde: "Bu İslâm fethi 463 senesi Rebî'evvelinde (M. Aralık 1070- Ocak 1071) olmuş idi." ifadesi ile Malazgirt Savaşı'nın tam tarihi hakkında eksik bilgi vermiştir. Faruk Sümer, *Oğuzlar* adlı eserinde Malazgirt Savaşı'nı anlatırken "İki hükümdari 26 Ağustos 1071'de

[509] Rice, *Seljuks*, s. 38
[510] Kafesoğlu, *Türk Dünyası*, s. 266

Malazgirt'te Rahva Ovası'nda karşılaştılar." [511] diyerek 26 Ağustos tarihini net bir şeklide vermiştir. *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı eserde, Selçuklular ile Bizans arasında yapılan Malazgirt Savaşı için Alp Arslan'ın " Türklerin bu istilası büyük bir ordu ile durdurmak isteyen isteyen Bizans İmparatoru Romanos Diyojen'i Malazgirt civarında müthiş bir mağlubiyete uğrattı." (1071 Ağustos 26) ifadesi ile 26 Ağustos tarihi net olarak verilmektedir. Alp Arslan, Romen Diyojeni gönül rahatlığıyla ülkesine gitmesine izin verirken, tahta çıkan VII. Mikhail'den tahtını geri almak isteyen Roman Diyojen Kilikya'ya kaçmak zorunda kalmış, Alp Arslan'dan görmediği eziyeti burada görmüştür.

Steven Runciman *The First Crusade* kitabında tahtını geri kazanmak isteyen Romen Diyojen girdiği mücadeleler sonucu başarısız olmarak, Kilikya'ya kaçtığını belirtir. Kilikya'da bir kalede yakalanan Romen Diyojen Türklerden görmediği saygısızlığı görmüştür. Gözlerinin kör edilmesinden dolayı oluşan yaranın enfeksiyonu sonucu ölmüştür. Yerine geçen yeni Doğu Roma İmparatoru VII. Mikhail Dukas Selçuklular ile yapılan anlaşmayı kabul etmemiştir. V. Gordlevski *Anadolu Selçuklu Devleti* isimli eserinde "VII. Mikhail Selçuklularla yapılan anlaşmayı kabul etmese de "Malazgirt Savaşı" Selçuklulara Anadolunun tapusunu vermiştir. Malazgirt zaferi ile Bizans'ın gücü kırılıp, Türk güçleri karşısında duracak gücü kalmayınca Türkler açısından Anadolu'ya yayılma ve yerleşme devri başlar."[512] cümlesi ile Malazgirt Savaşı'nın Bizans ve Türk tarihi açısından önemini vurgulamakla kalmayarak, Anadolu topraklarının nasıl Türk yurdu haline gelmeye başladığının temellerini belirtir. Bu ifade de Türklerin artık yalnızca Anadolu topraklarına savaşmak için değil, yerleşmek amaçlı gelmeye başladıklarını açıklar.

[511] Sümer, *Oğuzlar*, s. 102
[512] Gordlevski, *Anadolu*, s. 38-41

Müellif eserini anlatırken, coğrafi konumları ayrıntılı olarak açıklamıştır. Yazarın anlatımından iyi bir eğitim aldığı ve askeri terminolojiye hakim olduğunu göstermektedir. Savaşların nasıl gerçekleştirildiği hakkında önemli detaylar verir. Taktiklerin nasıl uygulandığını, İslam savaş taktiklerinin nasıl olduğunu, Selçukluların savaşma taktiklerinin nasıl olduğuna dair canlı ve detaylı anlatımlar yapmıştır. Pusu kurulacak bölgeler, düşmanın konumu ve Selçukluların bulundukları konumları belirtmiştir. Ayrıca askeri birlik ve sayıları hakkında bilgiler de yer almaktadır. "Sultan Mes'ûd 70.000 atlı ve 30.000 piyadeden oluşan ordusuyla Selçuklularla savaşmak üzere Merv'e yola çıktı ."[513]

Eserde "Sûbaşı", "Sipehsağlar", "Atabeg", "Leşker" gibi terimleri kullanmıştır. Anlatımda zaman zaman Selçuklu ordusunu savaş sırasında ağzından alev saçan bir ejderhaya benzetilerek tasfir etmiş, düşman için nasıl bir korku saldığını canlı bir betimlemeye başvurarak açıklamıştır. Selçuklu Sultanlarının savaşlarına başlamadan önce başarılı olabilmeleri için namaz kılarak Allah'tan yardım istediklerini, Selçuklu komutanlarının büyük bir Allah İnancına sahip olduklarını ve yalnızca Allah'a sığındıklarını açıklayan bilgiler yer almıştır. Eserin 488. Sayfasında Malazgirt Savaşı öncesinde Sultan Alp Arslan'ın "Cuma günü Alp Arslan, Malazgirt'te bir hutbe yayınlattı. Bu hutbede:

"- Allahım! İslâm askerlerini zafere ulaştır." duası yer almıştı.

İslâmın savaşçıları harp meydanına salavat ve tekbir sesleri ile giderken, İsa'nın savaşçıları da çan ve davul sesleriyle harp meydanına geldiler. Ermanus elinde bir mızrak ile ordunun önüne gelerek, safa geçti. Rum ve Ermeni orduları Ermanus'u saldırıya geçmesi için tahrik ettiler.

[513]Hândmîr, *Habîbü's,* C. II, s. 484

Ermanus saldırıya geçti. Sayı olarak Alp Arslan'ın ordusu Ermanus'un ordusundan daha azdı. Alp Arslan ordusunu biraz başıboş bırakırsa, ordusunun Ermanus'un ordusunun karşısında yenileceğini düşünerek başını secdeye götürdü. Başını toprağa yaslayarak, Allah'tan yardım istedi. Alp Arslan, Allah'tan yardım istedikten sonra Ermanus'a karşı saldırıya geçti."[514] İfadesindesiyle Selçuklu Sultanlarının Allah'a sığındıklarını ve yalnızca Allah'tan meded umduklarını görmekteyiz.

Hândmîr, eserini meydana getirirken Reşîdüd-dîn'in *Câmi'ü't Tevârih* adlı eserinden etkilendiği oldukça açıktır. Hândmîr'in *Habîbü's Siyer* adlı eseri ile Reşîdüd-dîn'in *Câmi'ü't Tevârih* adlı eseri siyasi dönem ve olaylar açısından birbirine oldukça paralel olarak gittiği görülmektedir. Ancak Hândmîr, Reşîdüd-dîn'in *Câmi'ü't Tevârih* adlı eserinde yer vermediği bazı olaylardan bahseder. *Câmi'ü't Tevârih*'de yer almayan bazı rubaî ve şiirler *Habîbü's Siyer*'de yer almaktadır. Reşîdüd-dîn'in *Câmi'ü't Tevârih* adlı eserinde Büyük Selçuklu Sultanları ve dönemlerinin siyasi olaylarını aktarırken, Hândmîr'in *Habîbü's Siyer* adlı eseri ise Büyük Selçuklu Sultanları ve dönemleri hakkında bilgiler verdikten sonra Selçukluların diğer önemli olan iki kolu hakkında da bilgiler verir. Anadolu Selçukluları Tarihi için de önemli bir kaynak olarak yerini alır. Müellifimiz Hândmîr'in *Habîbü's Siyer*'de Anadolu Selçukluları için de önemli bilgileri vermiş, ancak çok detay ve ayrıntı aktarmamıştır. Büyük Selçukluların tarihi hakkında eserimizde tercümemiz II. Cildin 479 ile 537 sayfa aralığında yer alırken, Selçukluların ikinci kolu olan Kirman Selçukluları hakkında II. Cildin 537-538. sayfalarda iki sayfa olarak yer verirken, Anadolu Selçukluları hakkında II. Cildin

[514]Hândmîr, *Habîbü's,* C. II, s. 488

538-541.sayfalar arasında sadece 4 sayfa olarak yer vermiştir. Müellifin İran Selçukluları ya da Büyük Selçuklular hakkında daha çok bilgi aktardığı çok açık ve net bir şekilde görülmektedir. Bu döneme daha fazla yoğunlaşmasının sebebi hem kendi dedesi Mîrhând, hem de yetişme çağında Ali Şîr Nevâî'nin büyük ve eşsiz kütüphanesini kullanması etkili olmuş olabilir. Ayrıca müellifin yaşadığı döneme daha yakın olması da bir etkendir.

Hândmîr, eserinde Sultanların tahta çıkma törenleri, evlenme törenleri, cenaze merasimlerinin nasıl yapıldığı hakkında geniş bilgiler verir. Evlilik merasimlerinde Türkmenlerin adetlerinin nasıl olduğunu, erkek tarafı ve kız tarafının örf ve adetlerinin neler yapması gerektirdiği konuları hakkında önemli bilgiler sunar. Bu törenler esnasında izlenen uygulamalar, halife ve sultanların istekleri hakkında bilgiler verir.

Eserin II. Cildinin 496. sayfasında müellif bu bilgileri tek tek detaylarıyla anlatmıştır. "Bağdat'ın batı bölgesi Sultanın yaşadığı bölgeydi. Doğu tarafı ise halifenin yaşadığı yerdi. Türkmenlerin adetleri öyleydi ki, damat tarafı hutbe okunduğu zaman gelinin anne, babası veya akrabaları karşısında eğilerek, secde ederek saygı duruşunda durması gerekmekteydi."[515]

Hândmîr fikir olarak etkilendiği Reşîdü'd-dîn Fazlullah'ın methodunu örnek alarak kronolojik sıraya önem vermeksizin dönemin önemli olayları hakkında bilgiler vermiştir. Dönemin önemli siyasi olayları anlatılırken zaman zaman geçmişe gidilerek çeşitli aktarımlar yapılmakta ve daha sonra tekrar döneme geri dönülmektedir. Kronolojik düzensizlik burada meydana gelmektedir. Ayrıca Hândmîr eserde çeşitli hikayelere yer vermiştir. Târîhi Gûzide'den, *Ravzâtü's Safâ'*

[515] Hândmîr, *Habîbü's*, C. II, s. 496

dan alıntılar yaparak olaylarla ilgili farklı görüşlerde ortaya koymuştur. Müellif döneme bizzat şahitlik ettiği için eser doğrudan birebir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Eserde müellif yalnızca Selçuklu Devleti siyasi tarihi anlatmakla kalmamış, Nizâmül-mülk gibi önemli vezirler ile sultanların arasındaki dostluğu, birbirlerine darılmaları, birbirlerine nasıl destek olduklarını anlatmıştır.

Kitabın II. Cildinin 496. sayfasında yer alan aşağıdaki şiirde Nizâmül Mülk'ün vefaatından sonraki durumun nasıl olduğu betimlenmiştir. Rubâii de vezirin ardından, sûltanın da kısa bir süre sonra vefaat ettiğini açıklar.

"- İhtiyarın emri 1 ay içerisinde cennete gitti."

"- Şahta bir sonraki ay, ihtiyarın peşinden gitti"

"- Sultan hem kahroldu, hem aciz kaldı."

"- Sen Tanrının kahrını gör, sonra da sultanın acizliğine bak..."

Ali Sevim - Erdoğan Merçil'in birlikte yazmış olduğu Selçuklu Devletleri Tarihi isimli kitapta Melikşah'ın ölümü: "Çağdaş ve o devire yakın kaynakların belirttiğine göre Melikşah zehirlenerek öldürülmüştü. Bu zehirlenme olayı sultanın Hurdik adlı bir hizmetkarı tarafından gerçekleştirilmiştir. Hurdik kulak karıştırma aletini zehirlemiş, sultan Melikşah'ta bu aleti kullandıktan sonra bir kaç gün içinde hastalanarak ölmüştür." şeklinde ifade edilmiştir.[516]

Eserimizi değerlendirirken en çok Reşîdüd-dîn'in *Câmi'ü't Tevârih* adlı eseri ile karşılaştırma yapmış bulunmaktayız. Reşîdüd-dîn'in *Câmi'ü't Tevârih* adlı eserinde daha çok Büyük Selçuklu Hanedanlığı ve hükümdarları üzerinde durulurken

[516] Sevim - Merçil, *Selçuklu*, s. 133

Anadolu Selçukluları hakkında çok detaylı bilgiler yer almamaktadır. Ancak Hândmîr'in *Habîbü's Siyer* adlı eserinde Kirman ve Anadolu Selçukluları ve hükümdarları hakkında biraz daha detaylı bilgiler yerini almıştır.

İran coğrafyası üzerinde kurulan Büyük Selçuklu Devleti ve daha sonra Anadolu coğrafyası üzerine yayılan ve Anadoluyu Türk yurdu haline getiren Anadolu Selçukluları Tarihi açısından eşsiz bir eserdir. Ancak Hândmîr eserin büyük bir kısmını Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasi olaylarına ve dönemin önemli kişi ve vezirleriyle ilgili biyografik ve detaylı bilgiler verirken, Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasi tarihi ve sultanları hakkında da bilgiler vermiştir. Ancak müellifin vermiş olduğu bu bilgiler Büyük Selçuklu Devleti siyasi yapısı ya da komutanları hakkında verilen bilgiler kadar detaylı olmamıştır. Müellifin Anadolu Selçukluları hakkında daha genel bilgiler verdiğini görmekteyiz. Ancak müellifin verdiği bilgilerin yine aynı önem taşıdığını söylememiz gerekir. Müellifin Anadolu Selçuklu Devleti hakkında vermiş olduğu bilgiler her ne kadar genel ya da Büyük Selçuklu Devleti kadar detaylı gibi gözükmesede dönem hakkında bilgi veren en önemli eserler arasında yerini almaktadır.

Türk tarihçiler arasında Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşu hakkında çeşitli görüşler vardır. Türk tarihçileri Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluş tarihi üzerinde tam olarak kesin bir tarih üzerinde hem fikir olmamışlardır. Müellif eserde Kutalmış bin İsrail Selçuki ile Alp Arslan arasında vuku bulan mücadele sonucunda Kutalmış bin İsrail'in oğullarını ele geçirmek isteyen Alp Arslan'ın bu düşüncesine Nizâmül-mülk'ün engel olarak, onları ordunun en yüksek makamı olan sipehsağlarlığa getirilmesini isteyerek çeşitli bölgeleri fethetmeleri için görevlendirilmelerini önerdiği yazılıdır. Bu öneri Alp Arslan'ın hoşuna gitmiş ve

Nizâmül-mülk'ün yönlendirmeleri sonucu Kutalmış bin İsrail'in oğlu Süleyman Anadolu üzerinde seferlerine başlamıştır. Müellif eserde Süleyman Şah'ın hangi tarihte kendi bağımsızlığını sağlayarak tahta çıktığına dair bir tarih ve bilgi vermemiştir.

Bazı tarihçiler Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluş tarihini İznik'in fethedilişini kabul ederek 1075 yılını kabul ederler. Osman Turan'ın *Selçuklular Zamanında Türkiye* adlı eserinde İznik'in fethini 1075 yılı olarak kabul etmiştir. "Bu devir İslam kaynakaları çok zayıf olduğu ve bu bölge İslam dünyasından çok uzakta bulunduğu halde yine de Suriye müellifleri Kutalmışoğlu Süleyman 467 (M. 1075) senesinde İznik (Nikiyye) ve havalisini fethetti."[517] şeklinde açıklar. Zeki Velidi Togan ise *Umumi Türk Tarihine Giriş* kitabında 1081 yılına dikkat çeker ve şöyle açıklar: "Rum Selçuk sultanlarından Kutalmış oğlu Süleyman 1081' de İznik'i alıp payitaht ilan etmişti."[518]

Anadolu toprakları üzerinde Süleyman Şah ile başlayan yayılma Kılıç Arslan ile devam etmiş olup, Bizans İmaparatorluğu için korkuya kapılmalarına ve endişelenmelerine sebep olmuştur. Sultan Kılıç Arslan'ın ölümü hem Bizans İmparatorluğu hem de Büyük Selçuklu İmparatorluğu için nefes aldırıcı bir haber niteliği taşımıştır. Bizans sınırına yakın bir bölgede hızla yayılmacı bir politika izleyen ve bu yayılma esnasında Büyük Selçuklulara itaat etmeyen ve kendi bağımsızlığını ilan eden Anadolu Selçukluları iki imparatorluk için de tehlike oluşturmuştu.

[517] Turan, *Selçuklular*, s. 54
[518] Togan, *Umumi*, s. 202

SONUÇ

X.yüzyılın son çeyreğinde başlayan Türk göçleri sadece Türk tarihini değil, İslam ve Batı tarihini de oldukça etkilemiştir. Türkler ana yurtları olan Türkistan'dan çeşitli sebeplerle çeşitli zamanlarda göç etmişlerdir. Bu göçler genelde Çin'e, Afganistan'a ve Avrupa'ya doğru olmuştur. X.yy. da Kara Hıtayların güneyden sıkıştırması sonucu Türkistan'ın kuzeyinde yer alan Kıpçak Türklerinin dağılmasına ve böylelikle yeni bir göç dalgasının oluşmasına sebep olmuştur.

Orta Seyhun bölgesi Aral- Hazar arasındaki bölgede yerleşik durumda olan Oğuzlar bu göç dalgasının en başında yer alan ve zamanla oluşan baskıyla batıya doğru göç edecek olan ilk devletti. X.yüzyılda Hazar Kağanlığına bağlı bir yabgu tarafından yönetilen Oğuzlar, İslamiyetle tanışıp, göçün yönünü Hazar'ın kuzeyinden güneyine doğru çevirerek İslam alemiyle tanışmışlardır.

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuk Bey'in 980'li yıllarda kendisiyle birlikte 100 kişilik bir grupla Yenikent'ten Cend'e doğru göç edip, burada İslamiyeti kabul etmişlerdir. Selçuk Bey'in bu hareketi ileride İslam aleminin en önemli devletlerinden birisi olan Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna doğru giden yoldaki ilk adım olmuştur. Bu büyük imparatorluk kısa sürede yükselerek oldukça önemli bir devlet olmuştur. Kendisinden sonra gelecek olan Osmanlı İmparatorluğu'nun temellerini oluşturmuşlardır. Ayrıca Türkmen göçleriyle Anadolu'yu ikinci bir yurt haline getirmişlerdir.

Selçuklu Devleti kurulduktan sonra Bağdat'ı başkent yaparak, Abbasi halifesinin koruyucusu durumuna geçmiştir. Tuğrul ve Çağrı Bey'lerle ilerleme kaydeden Selçuklular Melikşah'ın sultanlığından sonra duraklama dönemine girmeye başlamıştır. Sultan Sencer dönemiyle yeniden bir toparlanma çağı olmuşsa da eski güçlerine kavuşamamışlardır.

Hândmîr tarafından kaleme alınan umumi bir dünya tarihi olan *Habîbü's Siyer* adlı eser ikinci cildinde Selçuklular İmparatorluğu hakkında bilgi vermektedir. Eserde devletin kuruluşundan, yıkılışına kadar tüm olaylar anlatılmaktadır. Dönemi siyasi olaylarıyla birlikte, vezirler, önemli kişiler hakkında biyografilere yer verilmiştir. Eser Selçuklu tarihi bakımından oldukça önemli bir kaynaktır. İslam ve Batı dünyasının kaderini değiştiren Selçuklu İmparatorluğu hakkında günümüze ulaşan ve yapılan çalışmalara ışık tutan bir kaynak olmuştur.

ÖZET

Hândmîr tarafından 927 yılında (M. 1520/1521) yazılmaya başlayan ve umumi bir dünya tarihi olarak kabul gören *Habîbü's Siyer* adlı eseri Selçuklu Tarihi bakımından oldukça önemli bir kaynaktır. Müellifin üç ciltten oluşan eserinin ikinci cildinde "Selçuklular" başlığı altında verdiği bilgiler doğrultusunda Selçuklu Devleti hakkında siyasi, sosyal, askeri ve kültürel yapısı hakkında önemli bilgilere ulaşılmaktadır.

Eserde Selçukluların kökeninden başlayarak, Türkiye Selçukluları'nın yıkılışına kadar vuku bulan olaylar tüm siyasi olaylar anlatılmış, Büyük Selçuklu Devleti'nin yanı sıra diğer bölgelerde kurulan Selçuklu Devletleri'ne de yer verilmiştir. Eserin "Selçuklular" başlığı Anadolu Selçukluları'nın İlhanlılar tarafından yıkılması ile sona ermektedir. Selçuklu tarihi açısından oldukça önemli olan eserin yazarı Hândmîr, Reşîdü'd-din Fazlullah'ın methodundan etkilenerek, kronolojik sıraya önem vermekten çok, devletlere önem vermiştir. Kendisi Reşîdü'd-din Fazlullah'ın methodundan etkilenirken, eseri arkasından gelen Safevi tarihçilerini etkilemiştir. Bu Fars tarih yazıcılığı açısından oldukça büyük bir önem içermektedir.

Dedesi Mîrhând'ın *Ravzâtü's Safâ* eserinden alıntılar yapmış, ancak kendi eserinde daha farklı bir şekilde yorumlayarak, dedesinin yer vermediği bazı hanedanlıklara yer vermiştir. Bazı gördüğü olayları anlatmasından dolayı Eserde ayrıca dönemin siyasi olaylarının yanı sıra, önemli devlet adamları ve vezirlerin biyografileriyle, dönemin ünlü şairleri ve onların şiirlerine de yer vermiştir. Oldukça süslü bir dilde yazılmış edebi önemi olan bir eserdir. Anlatımı canlıdır.

Günümüz tarihçilerinin başvurduğu kaynaklardan birisi olan *Habîbü's Siyer*, Türkiye'de de çeşitli tarihçiler tarafından kullanılmıştır. M. Altay Köymen, Erdoğan Merçil, Ali Sevim gibi tarihçiler *Habîbü's Siyer*'e başvurarak, onu kaynak olarak kullanmışlardır.

ABSTRACT

Habîbu's Siyer, which is written by Hândmîr starting from the year 927 is regarded as a common history of the world and it is a very important source for the Seljukian history. In the second volume of the author's three volume piece, the "Seljukians" headline consists of important information about the structure of Seljuq Empire on matters like political, social, military and cultural.

In the work, all the political events are explained from the establishment to the destruction and informations included from both the Great Seljuq Empire to the other Seljukian empires founded on other regions. The "Selqukians" headline of the pieceends with the demolition of the Anatolian Selquk empire by Ilkhanids. Hândmîr, the author of the piece which is very important for the Seljukian history, was influenced by Reşîdü'd-din Fazlullah method and paid more attention to empires rather than chronological order. While he was being influenced by Reşîdü'd-dinFazlullah's method, his piece also influenced the Safavid historians. This case has a very big importance on the Persian historiography.

He quoted from his grandfather's work *Ravzâtü's Safâ*', yet he interpreted his piece different and included information about some of the houses his grandfather never emphasised. Along with the political events, he also included the biographies of important politicians and poems of noted poets of theera. The work is written with such an ornamental language and hasthe utmost literal importance.

Habîbü's Siyer, which is still referred to by today's historians, is also used bys everal historians in Turkey. Historians such as M. Altay Köymen, Erdoğan Merçil and Ali Sevim used Habîbü's Siyer as a source for their work.

BİBLİOGRAFYA

Agacanov, Grigoreviç Sergey; Selçuklular, Rusça'dan çeviren Ekber N. Necep ve A. R. Annaberdiyev, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.

Ağarı, Murat; İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar, Kitabevi, İstanbul 2002.

Ahmed bin Mahmud; Selçuk-Name l, Yayına Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Tercüman Yayınları, İstanbul 2011.

Aka, İsmail; "Aksarâyî", DİA II/293, Ankara 1989.

……...; Mîrzâ Şâhruh ve Zamanı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

……...; "Hândmîr", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA) XV/550-555, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997.

……...; "Mirhând", DİA XXX/156, Ankara2005.

……...; "Timur ve Devleti, Ankara Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

……...; "Timurlular", DİA XXXXI/177-180, Ankara 2012.

Akkuş, Metin; "Tarihi ve Edebî Bir Kişilik Olarak Nevâî (Herat,1441-1501) ve Nevâî'nin Eserlerinde İnsan Problemi", Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.19, s. 120-126, Erzurum 2002.

Aksarayî, K. Mahmud-i; Müsâmeret'ül-Ahbâr, çeviren Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

Algar, Hamid-Ali Alparslan; "Hüseyin Baykara" DİA, XVIII/530-532, 1998.

Alptekin, Çoskun; "Aksungur", DİA, II/296, 1989.

Arberry, Arthur John; Classical Persian Litterature, Gerorge Allen Unwin Ltd. Museum Strbbt, London: Ruskin House 1958.

Arık, Feda Şamil; "Köymen", DİA, XXVI/285, 2002.

Ateş, Ahmed; "Batınî", Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, II/340-342, İstanbul 1993.

Ateş, Ahmed; "Deylem", DİA, III/567-573.

Atıcı, Ayşegül; "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtinî Hareketi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2005.

Avcı Casim; "Mes'udî" DİA, XIX/353-355, Ankara 2004.

Aybakan, Bilal; "Ebû İshâk Şîrâzi" DİA, XXXVIIII, s. 184

Barthold Wilhelm; "Ceyhun" (Âmuderyâ), İA, VII/408, İstanbul: MEB

Barthold, W ; Orta Asya Türk Tarihi Dersleri, Ankara 2004.

……..,,,.; Tuğrul Bey ve Zamanı, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.

……..; "Türkçe Selçuknameye göre Malazgirt Savaşı", Türkiye Eğitim Derneği Yayınları, Ankara 1971.

……,.; Türk Moğol Ulusları Tarihi, çeviren H. Eren, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

……,.; Uluğ Bey ve Zamanı, çeviren İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

……..,; Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Meliksah, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1993.

……..; Alp Arslan ve Zamanı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.

……..; Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

……..; " Beyhaki", DİA, II/584-585

……..; İslam Medeniyeti Tarihi, çeviren M. F. Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1977.

……..; Moğol İstilasına Kadar Türkistan, çeviren H. D. Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.

……; Tarihte Türk Dünyası, çeviren Mehmet Ali Yalman, Türkan Andaç, Nurer Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul 2008.

……; Moğol İstilasına Kadar Türkistan, II. Baskı, Ankara 1990.

……; İlk Müslüman Türkler, çeviren Mehmet Ali Yalman, Türkan Andaç, Nurer Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul 2008.

Bigin, Orhan; "Gerdîzi", DİA, XIV/29-30 İstanbul Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1996.

Brackelmann, Carl; İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, çeviren Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

Brockelmann, C; Geschichte der Arabischen Litterature (GAL) I-II, Leiden, 1943-49.

Browne, Edward Gibbon; A Literary History of Persia, Volume III, Cambridge at the University Press, Cambridge 1928.

Brünchner, F. V; "Sâmâniler" DİA, X/245-248 İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1988.

Cahen, Claude; İslamiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar), çeviren E. M. Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990.

Cahen, C; Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, İstanbul 1979.

Cüveynî, Ata Melik; Tarih-i Cihan-Güşa, çev. Mürsel Öztürk, C.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Demir, Mustafa; "İslam Ortaçağında İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı", Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 34, s. 255-273, Erzurum 2007.

Demir, M; Büyük Selçuklular Tarihi, Sakarya Kitabevi, Sakarya 2007.

Duda, Herbet Wilhem, İbn Bîbî'nin Selçuk Tarihi, çeviren Fikret Işıltan, Tarihsiz

Ebu'l Hasan Ali, Sadruddîn İbn Nâsır İbn el-Hüseynî; Ahbârü'd Devletü's-Selçukkiye, çeviren Necati Lügal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Edwards Edward; “A Catalogue of Persian Printed Books in the British Museum”, Oxford University Press, London, 1922.

El- Bundari; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, çeviren Kıvameddin Burslan, İstanbul 1993.

El- Cuzcânî, Mevlânâ Minhâc Sirâc, “Tabakât-ı Nâsırî, On İkinci Tabaka Selçuklular”, çeviren A. A. Aghdam, Tarih Okulu, S. 8, s. 115-120, Eylül-Aralık 2010.

El- Hüseynî, Şadruddîn Ebu’l-Hasan Ali ibn; Ahbârü’d Devleti’s Selçukkiye, çeviren Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Elliot Sir Henry Miers; The Historians of India as Told by Its Own Historians, Londra 1868.

Fazlullah, Reşîdüd-din; Camîü-t Tevârih, çeviren Erkan Göksu, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

Field, Claud; Persian Literature, Presented by. A. A. Vaschalde, St. Michael’s Library, Toronto Canada, 1942.

Gordlevsky, Vladimir; Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi, çev. A.Yaran, Ankara 1988.

Göksü, Erkan; “Târih-i Gûzide’ye Göre Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu ve Tuğrul Bey Dönemi, History Studies International Journal of History, 3-1/289-300.

Göksu, E; “Târîh-i Gûzide’ye Göre Sâmânîler, Türk Kültürü”, C. IV, S. 2, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, s. 151-174, Ankara 2012.

Gömeç, Saadettin; “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 20, S. 31, s. 52-87, Ankara 2000.

Grousset, Rene; Bozkır İmparatorluğu, Attila/Cengiz Han/Timur, 1.Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

Günaltay, Şemseddin; İslam Tarihinin Kaynakları, İstanbul 1991.

Günaltay, Ş; “Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Câmi’üt Tevârîh ve Fazlullah Reşidüddîn, Belleten, I/I, II. Kânun 1937, s.165-179, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1937.

Gündüz, Tufan; Safevi Dönemi Kaynaklarına Dair Bir Değerlendirme, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 29, s. 503, 2009.

Hândmîr; Düstur'ül-vüzera, neşreden Said Nefisi, Tahran 1317.

Hândmir; Hulasat'ü-l Ahbâr, neşr. Guya İtimadi, II. Baskı, Kâbil 1345.

Hândmîr; Târîhî Habîbü's Sîyer fi Ahbârî Efrâdi'l- Beşer, I-III, Kitabhâne-i Hayyam Dijital Yayını, Ghaemiyeh Bilgisayar Araştırma Merkezi, İsfahan, Tarihsiz.

Hândmîr; Târîhî Habîbü's Sîyer fi Ahbârî Efrâdi'l- Beşer, I-III, Tahran, Kitabhâne-i Hayyam 1333.

Hândmîr; Qânûn-ı Humâyûnî, Bibliotheca India, A Collection of Oriental Works, Translated with Explanatory Notes by Baini Prashad, Bengal 1940.

Hândmîr; Mekârimül Ahlâk (Emir Ali Şîr Nevâî'nin Yaşamı ve Durumu Hakkında), Muhammed Ekber Eşiğ Yönetiminde, Miras Yayınevi, I. Baskı, Tahran 1378.

Hartmann, Robert, "Belh",D İA, II/485, İstanbul 1993.

Haywood, John; "Al- Mas'ûdî" Encyclopedia Britannica, 2007.

Hermann, Gottfried; Der Historisce Gehalt des "Nāmä-ye nāmī" von Hāndamīr, Basılmamış Doktora Tezi, Göttingen Üniversitesi, 1968

Hinz, Walter; İslamda Ölçü Sistemleri, çeviren Acar Sevim, İstanbul 1990.

Honingman, Ernst; "Nîşâpur", DİA, IX/302-305.

Işıltan, Fikret; "Muktedi", DİA, VIII/563-584, İstanbul 1993.

İbn Bîbî; el- Evamirü'l-ala'iyye fi'l-umuri'l-ala'iye (Selçukname), çeviren Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, I. Baskı, Ankara 1996.

İbnü'l- Esîr; El- Kâmil Fî't-Târih, çev. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, C. IX- XII, İstanbul 1987.

İzgi, Cevat; "Mes'ûdî", DİA, XIV/353, 2004.

Kafesoğlu İbrahim ; "Selçukun Oğulları ve Torunları", İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası, VII, s.117-130, İstanbul 1958.

……;. “ Selçuklu Tarihi”, MEB Yayınevi, İstanbul 1992.

……; “Sultan Melikşâh” İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı. Kültür Yayınları, MEB Yayınevi, 1973.

……; Türk Milli Kültürü, İstanbul 1994.

……; Selçuklu Tarihi, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1992.

……; Türk Bozkır Kültürü, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1987.

Kemaloğlu, Muhammed; “Türkiye Selçuklu Tarihi Birinci Elden Kaynakları”, Tarih Kültür ve Sanat Arastırmaları Dergisi, Volume 2, No. 3, s.1-38, Eylül 2013.

Kesik, Muharrem; Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

Köprülü, Fuad; “Cuzcânî” İA, III/230.

……; Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul 1981.

……; İslam Medeniyeti Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1963.

……; Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara 1972.

……; Türk Edebiyatında İlk Mutasavıflar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1976.

Köymen, Mehmet Altay; “Tuğrul Bey”, DİA, C.I/38.

Köymen, M. A; Selçuklu Devri Türk Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

KUR’AN-I KERİM VE AÇIKLAMALI MEALİ, haz. Heyet, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1993.

Kut, Günay; “Ali Şîr Nevaî”, DİA, II/450, 1989.

Mango, Cyril; Bizans - Yeni Roma İmparatorluğu, çev. Gül Güven, Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Mehmedoğlu, Aliev Saleh; “İbn Fadlan”, İA, XIX/477-479, 1999.

Mercan İsmail Hakkı; Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyetleri Tarihi, Berikan Yayınları, Ankara 2011.

Merçil, Erdoğan; Büyük Selçuklular Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VII/95-211, İstanbul, Çağ Yayınları,1988.

Merçil, E; "Gazneliler" DİA, XIII/480-484, 1996.

……; Kirman Selçukluları Tarihi, Ankara 1989.

……; "Utbî",DİA, XXX/236, 2012.

……; Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

……; Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

……; Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

Merville, Charles; A History of Persian Litterature, Persian Historiography, Volume X, London 2012.

Mesudî; Murûc ez- Zeheb (Altın Bozkırlar), çeviren D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Minorsky, Vladimir; "Ebîverd" İA, IV/5-6 İstanbul: MEB, 1988.

Mîrhwand; Ravzâtü's Safâ fi Sireti'l Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l Hulefâ, (Tashih: Çemşîd Giyânfer), C. I-XV, Tahran 1380.

Müneccimbaşı; Câmiu'd- Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikleri, Yay. Haz. Ali Öngül, İzmir 2001.

Nazım, Mehmet; "Mes'ûd", DİA, VIII/133-134, İstanbul 1993.

Nizam'ül-Mülk; Siyaset-Name, çeviren M. A. Köymen, Damla Yayınları, Ankara 1982.

Ostrogorsky, Greorg; Bizans Devleti Tarihi, çeviren Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, 1999.

Özaydın, Abdülkerim; "Arrân" DİA, III/394-395, 1991.

……; “Sencer”, DİA, XXXVI/507-511, 2009.

……; “Berkyaruk”, DİA, V/514-516, 1992.

……; “Bundârî”, DİA, VI/489, 1993.

……; “İbn Bîbî”, DİA, XIX/379-382, 1999.

……; “İbnü’l Esîr”, DİA, XXI/26-27, 2000.

……; “İbnü’lKalânisî”, DİA, XXI, 2000.

……; “Karahanlılar” DİA, XXIV/404-405, 2004.

……; “Nizâmül-mülk”, DİA, XXXIII/194-196,

……; “Râvendî”, DİA, XXXIV/471-472, 2007.

……; “Sencer”, DİA, XXXVI/507-511, 2009.

……; Sultan Mehmet Tapar Devri Selçuklu Tarihi, Ankara 1990.

Özgüdenli, Osman Gazi; “Merv”, DİA, XXIX/221-223, 2004.

……..,……..; “Isfahan” DİA, XXII/497-502, İstanbul Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2000.

……; “Mâverâünnehir” DİA, XXVII/177-180 İstanbul Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2003.

……...; “Reşidüddin”, DİA, XXV/19-21, 2008.

Quinn, A. Sholeh; Historical Writing During the Reign of Shah ‘Abbas: Ideology, Imitation and Legitimacy in Safavid Chronicles, s. 13-61, Salt Lake City, 2000.

Radke, Bernd; “Horasan Ve Mâverâünnehr’de Din Alimleri ve Mutasavvıflar” Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research, Fall 2009, çeviren E. Ayan, s. 359-376, 1986.

Râvendî; Kitâb-ı Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr, neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım Müctebâ Meynovî, Tahran 1333, Türkçe tercüme Ahmed Ateş, I-II. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Sargon, Erdem; “Atlas”, DİA, IV/80, 1991.

Savran, Ahmet; “İbnü’l Ezrak”, DİA, XXI/34-35, 2000.

Sevim, Ali -Yücel. Y; Türkiye Tarihi (Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

Sevim, Ali; “Sıbt İbnü’l Cevzî”, DİA, XVII/87-88, 2009.

…….....; “Süleymanşah” DİA, XXXVIII/103-105, 2010

…….....; Anadolu’nun Fethi (Selçuklular Dönemi), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

……....; Azimi Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

…….; Anadolu Fatihi KutalmışoğluSüleymanşah, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.

…….; Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

…….; Selçuklu Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

…….; Ünlü Selçuklu Kumandanları, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.

Sıbt İbnü’l Cevzî; çev. Ali Sevim, Mir’âtü’z-Zamân fi Târîhi’l-Âyân’da Selçuklular, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

Sinanoğlu, Mustafa; “İlhâd”, DİA, XXII/90-92, 2002.

Sirac Cüzcânî; Tabât-ı Nâsırî / Selçuklular, çeviren Akbar A. Aghdam, Tarih Okulu, S.VII, s. 115-120, Aralık 2010.

Storey, Charles Ambrose; “Persian Literatüre” A. A Bibliographical Survey. I, London 1953.

Subtenly E. M.; “Navai” Encyclopedia of Islamic, 7/90-93, Leiden- New York

Sümer, Faruk.; “Keykubad I”, İA, XXV, 2002.

Sümer, Faruk; “Selçuklular”, DİA, XXXVI/365-371, 2009.

……..; Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teskilatı Destanları", Ankara 1992.

……..; "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi", Belleten: 24, s.657-594, 1960.

……..; Oğuzlar, İz Yayınları, İstanbul 1980.

Şahin, Mustafa; "Habibü's Sîyer'e Göre Türkiye Selçukluları", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, S. 54, s. 21-40, Ankara 2014.

Şahin, Mustafa; Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar), Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, s. 299-339, Tokat 2013.

Şâmî, Şemseddin; Kâmusu'l-A'lâm, IV, İstanbul 1889.

Şebankareî, Muhammed; Mecma'u'lEnsâb / Selâcika, çeviren Ahmad Hesamipour, Tarih Okulu, S. IV, s. 140-143, Yaz 2009.

Şeşen, Ramazan; İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

Şeşen, R; Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998.

Şeşen, R; "İbn Havkal", DİA, XX/34-35, 1999.

Tauer, Felix; Timurlular Devrinde Tarihçilik, çev. Ahmed Ateş, Belleten, C. XIII, s. 163, Ankara 1965.

Tezcan, Gülsen; "Ali Şîr Nevayî Hamse ve Dîvanlarının Resimleri: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindeki Örnekler" Basılmamış Doktora Tezi, Hâcettepe Üniversitesi SBE, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2007.

Togan, Zeki Velidi; "Hândmîr" İA, V-1/210-211, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1988.

Togan, Z. Velidi; Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981.

Tolmacheva, Marina A.; "İstahrî", DİA, XIII/203-205, 2001.

Turan, Osman; “II Kılıç Arslan” DİA, 688-703.

……; Oğuzlar, İstanbul 1980.

……; Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1999.

……; Selçuklular ve İslâmiyet, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993.

……; Selçuklular Zamanında Türkiye, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.

……; Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, I, İstanbul 1993.

Türkoğlu, İsmail; “Karapapaklar”, İA, XXIV/470, 2001.

Uçar, Mustafa; Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine M.Altay Köymen’in Armağanı, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 5, Konya 2011.

Uluçay, Mustafa Çağatay, İlk Müslüman Türk Devletleri, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

Usta, Aydın; “Sâmânîler” İA, XXXVI/36, 2009.

Vasiliev, Aleksander; Bizans İmparatorluğu Tarihi, çeviren Arif Müfid Mansel, Maarif Matbası, Ankara 1943.

Yazıcı, Tahsin; “Deylem”, DİA, IX/263-265, 1994.

Zahîrüd-dîn Nîşâbûrî; Selçûknâme, neşreden İ. Afşar, Tahran 1332.

✓ حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده از مؤلف ابوالعلا احوال نقل نموده که سلجوق از نسل
افراسیاب بوده و میان او و افراسیاب ۳۴ کس واسطه بوده‌اند در روضة الصفا
از ناظم کتاب ملک نامه منقول است که پدر سلجوق دقاق نام داشت و از جمله
امرا معتبر بیغو بوده و بیغو حکومت اتراک دشت خزر می‌نمود و دقاق را از غایت
شجاعت مردم آن دیار تمرمالیغ می‌گفتند یعنی سخت کمان و چون او فوت کرد
پسرش سلجوق را که در سن رشد و تمیز بود بیغو منظور نظر تربیت و عاطفت
گردانید او را سباشی لقب داده است یعنی مقدم الجیش Biğü و روز بروز عظمت و تقرب
سلجوق سمت تضاعف می‌پذیرفت

روزی به حرم پادشاه می‌آید و برخواتین و اولاد مقدم نشست و موجب ناراحتی
پادشاه گردید و طوری شد که از تفکرات شاه منظور دو را دریافت و
با ۱۰۰ سوار فرار را برقرار ترجیح داد و اموال خود که ۱۵۰۰ شتر و ۵۰
هزار گوسفند بود به جانب سمرقند راند چون به نواحی جند رسید و دین
اسلام را پذیرفت و همراهیان خود را نیز به این کار ترغیب داد

[479]

✓

وبآموختن قرآن وتعلیم قواعد ملت نبی آخرالزمان اشتغال نموده روزی چند در جند رحل اقامت انداخت در آن اثنا ایلچی از کفار بجند رسیده وخراجی که مقرر داشت از حاکم آن بلده طلبید و ملك جند در مقام اداء مال آمده چون سلجوق بر کیفیت حال وقوف یافت گفت چگونه تجویز این معنی توان کرد که مسلمانان خراج گذار کفار باشند و قاصد را بناخوشی تمام باز گردانیده بتهیهٔ اسباب جدال اشتغال نمود وجمعی از ترکان آن حدود که میل جهاد داشتند بسلجوق پیوستند وفوجی از کافران بدان بیابان تاخته شتران سلجوق را از چراگاه راندند وسلجوق آن جماعت را تعاقب نموده و برایشان ظفر یافته شتران خودرا باز گردانید وبدین واسطه آوازهٔ سطوت سلجوق بمسامع اقاصی وادانی رسیده علم دولت وی ارتفاع یافت وملوك اطراف ترکستان وماوراءالنهر ازوی حسابها گرفتند وامیر ابراهیم سامانی در وقتی که از ایلك خان منهزم گشت پناه بامیر سلجوق برد وسلجوق ابراهیم را بمرد وسلاح مدد کرد تا با ایلك خان محاربه نموده اورا بگریزانید آنگاه سلجوق از جند باابهتی افزون از چند وچون حرکت فرموده در نواحی بخارا منزل گزید واورا ایزد تعالی چهار پسر نیك اختر کرامت کرد میکائیل واسرائیل وموسی(۱) واضح باد که محمد وبیغو که ارسلان لقب داشت ومیکائیل در ایام جوانی درحین محاصرهٔ قلعه‌ای از قلاع ترکستان بزخم تیری کشته شد واز او دو پسر ماند طغرل بیك محمد وچغر بیك داود سلجوق همت بر تربیت این دو نبیرهٔ دولتمند مصروف گردانیده ایشانرا ولیعهد ساخت وبعد از وفات سلجوق این دو برادر دولت اثر که بفکر ثاقب ورای صائب از امثال واقران امتیاز فراوان داشتند سرور [illegible] شده جمعی کثیر از تراکمهٔ دشت خزر ودیگر مردم نامور در ظل رایت ظفر پیکر ایشان مجتمع گشتند وایلك خان که در آن زمان حاکم سمرقند بود از استیلای سلجوقیان اندیشناك شده دفع ایشانرا پیش نهاد همت گردانید وباجتماع سپاه ماوراءالنهر وترکستان مشغول گردید طغرل بیك وچغر بیك بعد از تقدیم مراسم استشاره التجا ببوغراخان که حاکم حدود چین وختا بود نمودند ومتوجه انصوب گشته ایلچی جهة اعلام وصول خویش از پیش فرستادند وبوغراخان قاصد سلجوقیانرا نوازش نموده پیغام داد که از ملك ومال آنچه مطلوب طغرل بیك وچغر بیك باشد دریغ نخواهیم داشت وایلچی باز آمده آنچه از خان دیده بود وشنیده بعرض طغرل بیك وچغر بیك رسانید چغر بیك به برادر خود گفت هرچند بوغراخان اظهار محبت ومودت مینماید مصلحت نیست که ما بهیئت اجتماعی باوی ملاقات نمائیم بلکه طریقه حزم مقتضی آنست که در هر هفته یکی از ما دو برادر باردوی خان رفته سه روز کمر ملازمتش بر میان بندد وطغرل بیك این رای را استحسان نموده چون قریب بمعسکر بوغراخان رسیدند جهة اقامت منزلی مناسب پیدا کرده بموجب مقرر به تقدیم رسانیدند ودر هر هفته یك برادر

(۱) علی بن محمد صادق الحسینی در تاریخ مرآت الصفا بجای موسی و بیغو اسرافیل و برغو نگاشته ودر تاریخ نگارستان اسامی پنج نفر از اولاد سلجوق بنظر رسیده واسم پسر پنجم را یوزن رقم نموده حرره محمد تقی التستری

بملازمت رفته سه روز شرایط خدمت بجای می آورد وچون او مراجعت می نمود برادر دیگر باردو میرفت ومدتی بوغراخان منتهز فرصت می بود تا هردو برادر را در یکجا مجتمع یافته ایشانرا مقید گرداند واینمعنی تیسیر نمی پذیرفت آخرالامر بی تحمل شد وطغرل بیك را گرفته بجمعی از مردم خود سپرد وفوجی از شجعان جهة اخذ چغر بیك باردوی سلجوقیان روان کرد وچون چغر بیك از کیفیت حادثه آگاهی یافت با جمعی از ابطال رجال روی بمعرکهٔ قتال آورده بسیاری از سپاه بوغراخان را بتیغ بیدریغ بگذرانید و صد و سی نفر از متعینان را بذل اسر مقید گردانید و بقیة السیف باقبح وجهی نزد بوغراخان رفته صورت حال بعرض رسانیدند بوغراخان از آن حرکت پشیمان شده فی الحال طغرل بیك را بمجلس طلبیده ده هزار دینار وچهل غلام وکنیزك خوب صورت وبعضی از نفایس اثواب چین و ختا بوی بخشید ورخصت انصراف ارزانی داشته التماس اطلاق اسیران فرمود وطغرل بیك بمیان مردم خود رفته نوکران بوغراخان را مطلق العنان گردانید آنگاه سلجوقیان متوجه سمرقند گشته در اثناء راه شنیدند که ایلك خان سپاه فراوان فراهم آورده وعزم استیصال ایشان باخود جزم کرده طغرل بیك وچغر بیك بعد از تحقیق آن خبر صلاح در آن دانستند که طغرل بیك به بیابانی که عبور سپاه بر آن متعین بود رود و چغر بیك باسی سوار که هر یك خود را ثالث رستم واسفندیار میپنداشتند از آب آمویه عبور نموده بخراسان در آمده مانند برق وباد از میان مملکت سلطان محمود غزنوی گذشته بملك وی شتافت واز آنجا بطرف روم نهضت کرد ودر اثناء راه طایفهٔ از تراکمه بوی پیوستند وچغر بیك در حدود روم لوازم غزا وجهاد بتقدیم رسانید وغنایم موفور و اموال نامحصور بچنك آورده سالماً غانماً بصوب خراسان باز گشت وچون بنواحی مرو رسید از خوف حکام خراسان که طلبکار او بودند ملازمان خودرا متفرق گردانید و متلبس بلباس تجار بمرو در آمد واز آنجا ببخارا شتافته رسولی نزد طغرل بیك فرستاد واورا از قدوم خود اعلام داد وطغرل بیك مبتهج ومسرور شده ببرادر پیوست ودیگر باره آل سلجوق را جمعیتی دست داده ایشانرا باملوك ماوراءالنهر چند نوبت ومحاربات ومکاوحات اتفاق افتاد وصیت شوکت وحشمت طغرل بیك وچغر بیك در اطراف آفاق شهرت تمام یافت در بعضی از کتب معتبره مسطور است که چون سلطان محمود غزنوی برحال آل سلجوق مطلع شد ایلچی فرستاده التماس حضور یکی از ایشان نمود واسرائیل بن سلجوق نزد سلطان رفته محمود اورا اعزاز واکرام تمام فرمود وبقولی اسرائیل را با خود بر تخت نشاند و در اثناء محاوره از وی پرسید که اگر مارا بلشکر احتیاج افتد چند سوار از خیل شما بمدد توانند آمد اسرائیل دوچوبهٔ تیر وکمانی باخود داشت یك تیر را پیش سلطان بر زمین نهاد وگفت اگر این تیر را بمیان قوم ما فرستی صدهزار سوار بملازمت آیند سلطان گفت اگر زیاده باید اسرائیل تیر دیگر بسلطان داده گفت اگر این را ببلخان فرستید پنجاه هزار مرد بمدد توجه نمایند سلطان برزبان آورد که اگر بیش تر باید

اسرائیل کمانرا تسلیم کرده گفت اگر اینرا بترکستان فرستی قرب دویست هزار سوار بدینجانب شتابند بنابر آن سلطان از کثرت سلجوقیان اندیشه مند گشته در وقتی که اسرائیل مست و بی‌شعور بود او را مقید گردانید و بقلعهٔ کالنجار فرستاد و اسرائیل در آن قلعه میبود تازمانی که عزرائیل روح او را قبض نمود القصه چون نزدیك بدان رسید که اختر اقبال آل سلجوق بدرجهٔ کمال رسد سلجوقیان از آب آمویه عبور کرده در بعضی از ولایات خراسان رحل اقامت انداختند و بروایت حمدالله مستوفی این صورت در زمان سلطان محمود غزنوی بوقوع انجامید اما حضرت مخدومی مرحومی در روضة‌الصفا این روایت را تضعیف نموده و مرقوم قلم‌خجسته شیم گردانیده که طغرل بیك و چغر بیك در ایام دولت سلطان مسعود از آمویه گذشته در حدود نسا وابیورد بر سر بیابان بلخان ساکن گشتند و بعد از چند روز رسولی چرب زبان نزد سلطان مسعود فرستاده از تاکید مبانی وفاق و اتفاق سخن گفتند مسعود را آنکلمات موافق مزاج نیفتاد و در برابر سخنان وحشت انگیز گفته پیغام داد که صلاح حال آل سلجوق منحصر در آنست که از بن مملکت بیرون روند تا اثر سخط من بدیشان نرسد و چون طغرل بیك و چغر بیك اینخبر شنیدند از توجه سپاه غزنین اندیشیده عیال و اطفال خود را در مواضع حصین مضبوط ساختند و دست بنهب و تاراج اموال رعایا دراز کرده صداء مخالفت در خراسان انداختند و باندك زمانی جمیع آن ولایات سلجوقیانرا مسخر و مفتوح گشته بدرجهٔ بلند سلطنت رسیدند و از ایشان سه طبقه بدان مرتبه علیه فایز گردیدند طبقه اول در خراسان و عراقین و فارس و آذربیجان پادشاهی کردند و طبقهٔ دوم در کرمان لوازم جهانبانی بجای آوردند و طبقهٔ سیوم در روم علم اقتدار برافراشتند و در آن مرز و بوم بساط حکومت مبسوط ساختند اما طبقهٔ اول چهارده نفر بودند و مدت صد و شصت و یکسال ایالت نمودند و اول ایشان طغرل بیك محمد بود و آخر ایشان سلطان طغرل بن ارسلان

ذکر رسیدن سلطنت ممالك خراسان و عراق بطغرل بیك محمد بن میکائیل بن سلجوق بن دقاق

چون بعنایت مالك الملك علی الاطلاق رایت اقبال آل سلجوق در دیار خراسان ارتفاع یافت سلطان مسعود غزنوی سپاه جرار با آلات و اسباب حرب و پیکار یراق کرده امارت آن لشکر را بیکتغدی که سرداری وافر الاستحقاق بود تفویض نمود و بکتغدی بغرور موفور متوجه سلجوقیان شده در نواحی نسا بدیشان رسید و از هر دو جانب طالبان نام و ننك در میدان جنك تاخته خلقی را برخاك هلاك انداختند و آخر الامر نسیم فتح و فیروزی بر پرچم علم آل سلجوق دروزیدن آمده بکتغدی با اتباع روی از معرکه برتافت و چون گریختگان بمسعود پیوستند بنفس خویش بصوب خراسان روانشد و بعد از وصول به نیشابور بنابر استصواب اصحاب رای و تجربه ایلچی نزد سلاجقه فرستاده طالب مصالحه گشت و طغرل

بیك و چغر بیك نخست بقبول این ملتمس زبان گشادند و عاقبت بر پیمان غزنویان اعتماد نکرده علم طغیان مرتفع گردانیدند و سلطان مسعود سباشی را که از عظماء امراء بود و بمزید شوکت و مکنت و اطلاع برمکاید حروب امتیاز تمام داشت و در مرو حکومت مینمود بدفع سلجوقیان نامزد کرده خود بجانب غزنین مراجعت فرمود و سباشی بی تحاشی با جیشی جلادت اثر متوجه سلجوقیان گشت و چون آن جماعت از توجه او خبر یافتند مستعد جنك و جدال شدند و بموجب کلمه (الحرب خدعه) عمل نموده هرگاه سباشی نزدیك معسکر ایشان میرسید مرکز خالی گذاشته در برابر او نمی آمدند و در لیالی حوالی لشکرگاه او را تاخته از اسب و شتر و امتعه و اسلحه آنچه می یافتند میبردند و مدت سه سال حال بر ینوال جاری بود و اکثر ولایات خراسان بدان جهة ویران شد و سلطان مسعود از استماع این اخبار در بحر حیرت افتاده نوبتی قصد کرد که بنفس خود در مقام مقاتلهٔ سلجوقیان آید اما بسبب نصیحت بعضی از مردم عاقبت طلب ترك آن عزیمت داده مجلس بزم را بر میدان رزم ترجیح فرمود و در سنهٔ سبع و عشرین و اربعمائه سباشی از ستیز و گریز آل سلجوق بتنك آمده از حدود نسا بجانب هرات رفت و چغر بیك متوجه مرو گشته آتش نهب و غارت در حوالی آن ولایت زد و چون اینخبر بگوش سباشی رسید بار دیگر نایرهٔ غضب او مشتعل گردید و در سه شبانه روز خود را از هرات بظاهر مرو رسانید و چغر بیك در برابر او صف قتال بیاراست و سباشی خوف و هراس بخود راه داده قبل از استعمال سیف و سنان مانند پهلوان روی از معرکه برتافت و در چهار دیوار مرو خزیده لشکر او متفرق گردیدند آنگاه سباشی حاکم جوزجانان را که سرداری صاحب وجود بود بر حرب سلاجقه تحریض نموده جمعی کثیر بمدد او تعیین فرمود و والی جوزجانان متوجه اردوی سلجوقیان گشته چغر بیك مقاتله او را پیش نهاد همت ساخت و بعد از تسویهٔ صفوف و استعمال سیوف حاکم جوزجانان در آن معرکه جان داده هزار نفر از اعیان لشکریان او اسیر شدند و بسیاری کشته گشته اندکی نجات یافتند و امراء سلجوقی علم اقتدار افراشته در اطراف خراسان آغاز قتل و غارت نمودند و سباشی جهة تدارك این اختلال در غایت خوف و ملال از مرو به نیشابور شتافت و آن ولایت را بمرتبهٔ پریشان یافت که از سرانجام علیق الاغان عاجز گشت و از آنجا بدهستان رفته صورت قضیه را بغزنین عرضه داشت کرد و چون آل سلجوق دانستند که سباشی مرو را خالی گذاشته است عنان عزیمت بدان طرف انعطاف دادند و روزی چند بمحاصره پرداخته فتح مرو بمصالحه تیسیر پذیرفت و سباشی در دهستان نوبت دیگر سپاهی فراهم آورده بجانب مرو نهضت کرد و طغرل بیك و چغر بیك مرو را بیکی از امرا که بصفت نصفت اتصاف داشت سپرده بعزم رزم سباشی از شهر بیرون رفتند و بعد از تلاقی فریقین پردلان آن دو لشکر تیغ و خنجر در یکدیگر نهاده از وقتی که جمشید خورشید از افق شرقی رایت نورانی برافراخت تا زمانی که از جولان در معرکهٔ سپهر ملول شده نهانخانه مغرب را منزل ساخت سفیر تیر

بین الجانبین آمد شدمی نمود و تیغ نیز بقطع رشته حیات دلیران میپرداخت وچون آفتاب دولت غزنویان بسرحدزوال رسیده بود باردیگر سلجوقیان ظفر یافته سباشی با معدودی چند بطرف هراة گریخت و آنجا نیز مجال توطن نیافته عنان انهزام بصوب غزنین تافت وطغرل بیک وچغربیک فتح نامها باطراف وجوانب فرستادند وازعنایت ملک ملک بخش که بتجدید شامل حال ایشان شده بود متوطنان بلدان خراسان را اعلام دادند و چون اینخبر به نیشابور که درآن زمان دارالملک خراسان بود رسید اشراف واعیان آن بلده تحف و هدایای فراوان ترتیب نموده باردوی سلجوقیان شتافتند واظهار اطاعت وانقیاد کرده باصناف عواطف اختصاص یافتند وآل سلجوق بنیشابور رفته دراوایل محرم الحرام سنهٔ تسع وعشرین واربعمائه طغرل بیک باتفاق امراوارکان دولت قدم برسریر سلطنت نهاد وخطبه وسکه بنام ولقب خویش زیب وزینت داد وبعدازده روز چغربیک را به تسخیر هراة مامور گردانید وچغربیک بدان بلده خرامیده اهالی هراة بقدم متابعت پیش آمدند وچغربیک عم خود راوالی هرات ساخته بمرو رفت و رایت انصاف افراخته رسوم اعتساف بر انداخت و چون سباشی بغزنین رسید و کیفیت استیلاء سلجوقیان بعرض سلطان مسعود رسانید سلطان ابواب خزاین ودفاین بازگشاده اموال فراوان بلشکریان بخش کرد وباسپاهی فیل تن وشصت زنجیرفیل مرد افکن روی توجه ببلخ آورد وازغایت سرعت درمدت هفت شبانروز خود را ازغزنین بدان ولایت رسانید وبرج و باروی قبة الاسلام را مرمت فرموده قراولان برسرراهها بازداشت وچغربیک ازینمعنی خبریافته متشمر جنگ وپیکار گشت وپیوسته تاخت باطراف وجوانب بلخ میبرد واموال وچهارپایان غزنویان را الجا کرده بمرو می آورد وسلطان مسعود درکار خود حیران مانده بود وبعد ازآنکه مدت یکسال و نیم دربلخ بنشست باهفتاد هزار سوار وسی هزار پیاده کمرمحاربهٔ سلجوقیان بربست وعازم مرو گشته چغربیک صلاح درتوقف ندید وبسرخس شتافته طغرل بیک بوی پیوست و درماه رمضان سنهٔ احدی وثلاثین واربعمائه درموضع دندانقان میان غزنویه وسلجوقیه مقاتله روی نموده بهادران طرفین دندان بخون یکدیگر تیز کردند ودرمیدان ستیز آنچه غایت جلادت تواند بود بجای آوردند وباردیگر غزنویان انهزام یافته سلطان مسعود باخواص اصحاب خویش لحظه‌ای درمعرکه بایستاد وچون دید که فایدهٔ برتوقف مترتب نمی‌شود برفیلی کوه پیکرعفریت منظر سوار شده روی بگریز نهاد و سلجوقیان غنیمت فراوان گرفته چغربیک باسپاه منصور متوجه بلخ گشت وشخصی که ازقبل سلطان مسعود درآن ولایت بحکومت اشتغال داشت برج وباره را استحکام داده درشهر تحصن نمود وچغربیک آغاز محاصره فرمود درآن اثنا شنود که مودودبن مسعود باجنود نامعدود متوجه آن حدود است و دوهزار کس ازلشکر اوبرسم قراولی نزدیک رسیده اند لاجرم فوجی از تراکمه رابدفع ایشان مأمور گردانید وآن جماعت قراولان سپاه غزنین را منهزم ساخته وچون گریختگان بمودود رسیدند او نیز عنان عزیمت بطرف مملکت پدرخویش انعطاف

485

داد ومقارن آن حال خبرفوت سلطان مسعود شیوع یافت بنابرآن حاکم بلخ ازچغربیک امان طلبیده شهررا تسلیم نمود وچغربیک ظل عاطفت برمفارق خلایق آن خطه مبسوط ساخته علم توجه بکنارآب آمویه برافراخت ودرآن مقام خوارزمشاه بموکب چغربیک پیوسته عرضه داشت که شاه ملک نامی ازتربیت یافتگان من درمقام سرکشی آمده ودست تصرف مرا ازولایت موروث کوتاه کرده چغربیک خوارزمشاهرا بمواعید دلپذیر مستظهر گردانیده بصوب خوارزم نهضت فرمود وشاه ملک درقلعه‌ای ازقلاع آن مملکت متحصن گشته چغربیک تاوقت دستبرد سپاه برداه را محاصره کرد و چون فتح تیسیر نپذیرفت مراجعت نموده راه خراسان پیش گرفت وبعد ازآنکه آن زمستان بپایان رسید وسلطان فروردین سپاه سبزه ورياحين بفضاء صحرا وبساتین کشید طغرل بیک وچغربیک بمرافقت یکدیگر بالشکر ظفراثرمتوجه خوارزم گشتند وروزی چند شاه ملک را محاصره کرده آخرالامر بجهت فریب یکدو کوچ بازپس نشستند وشاه ملک این معنی را برگریز حمل نموده ازحصار بیرون آمدوازعقب سلجوقیان روانشدطغرل بیک وچغربیک عنان مراجعت انعطاف داده ابواب جنگ وجدال برروی خوارزمیان برگشادند ودرآن معرکه ازاتباع شاه ملک بسیاری بقتل رسیدند وچهل نفرازخویشان اورا اسیر کردند و شاه ملک گریز برستیز اختیار کرده خواست که بغزنین رود وازحاکم آنجا استمداد نماید اما دراثناء راه سفرناگزیرعالم عقبی اورا ازآنکار مانع گشت وچون صورت فتح خوارزم سلجوقیان را دست داد چغربیک بخراسان شتافته طغرل بیک بدهستان خرامید وازآنجا بجرجان رفته [illegible] بلاد عراق عجم را بحوزهٔ تصرف درآورد ودرسنهٔ سته واربعین واربعمائه آذربایجان را نیزفتح نموده روی بغزو روم نهاد وچون ازآن مرز وبوم مظفرومنصور بازآمد درسنهٔ سبع واربعین واربعمائه بدارالسلام بغدادشتافت وباقایم عباسی بیعت کرده خلیفه اوراسلطان رکن الدین یمین امیر المؤمنین لقب داد وطغرل بیک بموجبی که درضمن وقایع خلفاء عباسیه وذکرملوک دیالمه گذشت دست ملک رحیم دیلمی را از تصرف دربغداد کوتاه ساخته علم استقلال درسر انجام امورملک ومال برافراخت ودرسنهٔ خمسین واربعمائه ابراهیم ینال که برادرمادری طغرل بیک بود وبااومخالفت مینمود از عراق عرب بهمدان نهضت فرمود و طغرل بیک ازعقب ابراهیم روان گشته بعدازآنکه قریب بهمدان رسید شنید که لشکر بسیار درظل رایت ابراهیم جمع آمده اندلاجرم خود را بیک جانب کشید وازاقربا وخویشان مددطلبید وحال آنکه درآن اوان چغربیک درخراسان فوت شده بود و پسرش الپ ارسلان بجای پدر برمسند ایالت تکیه زده چون الپ ارسلان ازحال عم خود خبریافت سپاه خراسانرا فراهم آورده بطرف عراق عرب شتافت ودرمملکت ری بطغرل بیک پیوسته عم وبرادر زاده باتفاق یکدیگر متوجه همدان شدند وبا ابراهیم ینال قتال کرده او راگریزانیدند وبعضی از لشکریان ازعقب ابراهیم رفته او راگرفتند و باشارت طغرل بیک بزه کمان بکشتند و بنابرآنکه درغیبت طغرل بیک بساسیری بربغداد استیلا یافته وقایم خلیفه را

محبوس گردانیده وخطبه بنام مستنصرعلوی خوانده بود طغرل بیك بعداز فراغ ازقضیه ابراهیم نوبت دیگر بدارالسلام بغدادشتافت ونایره فتنه بساسیری را بآب یاری تیغ تیز تسکین داد و درذیقعدهٔ سنهٔ احدی وخمسین و اربعمائه قایم خلیفه را بار دیگر برمسند خلافت نشاند ودرسنهٔ اربع وخمسین واربعمائه طغرل بیك یکی ازمخدرات خلیفه راخطبه فرموده وقایم نخست ازقبول آن وصلت سرباز زده آخرالامر بسعی عمیدالملك کندری که وزیر طغرل بیك بود راضی شد وبعد ازانعقاد عقدنکاح بچندگاه طغرل بیك دختر خلیفه را مصحوب گردانیده متوجه ری گشت بخیال آنکه درآنولایت بامرزفاف پردازد اماقبل ازوقوع آنصورت درهشتم (۱) شهررمضان سنهٔ خمس وخمسین واربعمائه بعلت رعاف در گذشت وآنسور بماتم مبدل گشت زمان حیات طغرل بیك هفتادسال بود وایام سلطنتش بیست وشش سال صاحب کتاب ویس ورامین که موسوم بود بفخرالدین درعصرطغرل بیك بترتیب آن نسخه اشتغال نمود وبوزارت طغرل بیك عمیدالملك کندری مشغولی میفرمود وعمیدالملك بوفور عقل و فراست وصفوف فضل وردایت اتصاف داشت و درصنعت انشا وکتابت وفن استیفا وسیاقت علم مهارت می‌افراشت ودرزمان سلطنت طغرل بیك مدت بیست سال در کمال استقلال امورملك ومال رابسرانجام مقرون میگردانید ودراوایل (۲) ایام پادشاهی الپ ارسلان مؤاخذ ومقیدگشته بحکم سلطان وسعی خواجه نظام الملك بمرتبهٔ شهادت رسید نقلست که درآن زمان که عمیدالملك دست ازجان شسته بود بجلاد گفت که چون ازین کار فارغ گردی از زبان من بسلطان رسان که بسبب عنایت عمت طغرل بیك بمنصب وزارت وحکومت رسیدم وبجهة عدم شفقت تو بدرجه شهادت وسمت جنت فایز گردیدم پس بواسطهٔ شمامرا سعادت دینی ودنیوی ودولت صوری ومعنوی حاصل

(۱) درتاریخ وفیات الاعیان بنظر رسیده که طغرل روزجمعه شانزدهم شهررمضان سنه خمس وخمسین واربعمائه بسن هفتاد سالگی درری وفات یافت نعش اورا بمرو نقل نموده نزدیك قبر برادر وی داود دفن کردند و بروایتی در ری مدفون شد حرره محمد تقی التستری

(۲) شهادت عمیدالملك دراوایل ایام سلطنت الپ ارسلان بسعایت نظام الملك روز یکشنبه شانزدهم ذیحجه سنه ست وخمسین واربعمائه اتفاق افتاد و از عجایبات آنکه آلت تناسل او را درخوارزم دفن کردند در اوانیکه سلطان الب ارسلان عمیدالملك را نزد خوارزم شاه فرستاده بودبجهة خطبهٔ دختراوزمرهٔ ازمفسدان شهرت دادند که وزیردختر شاه را ازبرای خود خواستگاری نمود وچون اینخبر باورسید ریش خویش را تراشید وآلت رجولیت را برید واین حرکت باعث نجات اوگردیده خون او رادر مرو ریختند وجسد اورا در کندر مدفون گردانیدند وسرودماغ اورا به نیشابور برده دفن نموده وپوست اورا پرکاه کرده بکرمان نقل فرمودند محمدتقی التستری

شده باشد وباوزیر صایب تدبیر بگوی که دردودمان سلجوقیان بدبدعتی و زشت سنتی پدیدآوردی زود باشد که آنچه در باره من اندیشیدی درحق اعقاب واسلاف تو بوقوع انجامد وآخر الامر آنچه برزبان عمیدالملك گذشت نسبت بذریت خواجه نظام الملك واقع گشت بیت ایدوست برجنازهٔ دشمن چه بگذری ✿ شادی مکن که برتو همین احرارود

ذکر سلطان الپ ارسلان بن چغربیك

ولادت الپ ارسلان درشب جمعه دوم محرم سنهٔ احدی وعشرین واربعمائه دست داد وبموجب وصیت عم خود طغرل بیك درماه رمضان سنه خمس و خمسین و اربعمائه قدم برمسند سلطنت نهاد لقبش باشارت قایم خلیفه بعضد الدین برهان امیر المؤمنین قرار گرفت وبیمن عدالتش ازکناردجله بغداد تاجیحون صفت آبادانی پذیرفت عظمت وشوکتش بجائی رسید که نوبتی هزار ودویست کس ازحکام اسلام درپیش تختش صف زده ایستاده بودند وبالتفات ضمیرمنیرش وتوجه خاطراقبال تأثیرش اظهار مفاخرت ومباهات مینمودند وسلطان الپ ارسلان درزمان جهانبانی رایت نصفت وسخاوت برافراخت و اوهیأتی در غایت مهابت ومحاسن کشیده داشت وطاقیه طولانی برسر میگذاشت چنانچه بیننده از بدایت طاقیه تانهایت لحیه او دوگزمی پنداشت وپیوسته مجلس او بوجود علما وفضلا مشحون بودی وازغزوات امیرالمؤمنین حیدر علیه السلام وحالات اسکندر سخن بسیار فرمودی ازمنظومات وقایع زمان سلطنتش یکی آن بود که قیصر لشکر بدیار اسلام کشید والپ ارسلان باملك روم محاربه کرده اورا اسیر گردانید و شهادتش درماه ربیع الاولی سنهٔ خمس وستین واربعمائه درکنار آب آمویه بردست کوتوال قلعه برزم که یوسف نام داشت اتفاق افتاد واوباستقلال قرب ده سال تاج شاهی برسرنهاد مدت حیاتش چهل وپنج سال بود وبوزارتش خواجه نظام الملك حسن طوسی قیام مینمود

گفتار دربیان لشکر کشیدن قیصر بدیاراسلام وذکر بعضی دیگراز وقایع شهور و ایام

دانندگان حقایق سخن وخوانندگان اخبار نو وکهن آورده اند که در شهور سنهٔ ثلث وستین واربعمائه که سلطان الپ ارسلان اکثرمعمورهٔ عالم را درحیطهٔ ضبط وتسخیر داشت وبجانب عراق عرب میرفت درحدود خوی خبرمتواترشد که پادشاه روم ارمانوس نام سیصد هزار یادویست هزار مرد شمشیرزن پیاده وسوار ازدیار فرنك وروس وارمن فراهم آورده متوجه بلاد اسلام است وازبطارقه واساقفه آن مقدار درظل رایت اومجتمع گشته اند که محاسب وهم ازتعداد ایشان بعجز و قصور اعتراف می نماید وقیصر وعلماء نصاری خاطر برآن قرار داده اند که بعدازفتح بغداد جاثلیقی بجای خلیفه بنشانند وتا

سمرقند بلاد اسلام را لگد کوب مراکب ضلالت وطغیان گردانند وصحایف قرآن را سوخته متابعان رسول آخرالزمان را بکشندوشعار ملت مسیحا ظاهر ساخته خط بطلان براحکام فرقان کشند سلطان الپ ارسلان بعداز استماع این سخنان عزم رزم رومیان جزم کرده خواجه نظام الملك را بااحمال واثقال ببعضی از حدود ولایات فرستاد وبنفس نفیس باپانزده هزار یادوازده هزار مرد جرار که درآن زمان درموکب نصرت شعار بودند باستقبال قیصر روان شدوبعداز تقارب فریقین ساونگین که رکن رکین دولت الپ ارسلان بودجهة طلب مصالحه قاصدی نزد قیصر فرستاد قیصر اینمعنی رابرضعف حمل کرده بباد نخوت آتش خصومتش تیزتر گشت ودرملاذجرد روز جمعه که خطباء ملت خیرالانام علیه الصوة والسلام بر منابر اسلام زبان بدعاء (اللهم انصرجیوش المسلمین وسر ایاهم) گشاده بودند اصحاب هدایت وارباب ضلالت به تسویهٔ صفوف قیام نمودند محمدیان غلغلهٔ تکبیرو صلوات از اوج سموات گذرانیدند وعیسویان صدای کوس و ناقوس بذروهٔ فلك آبنوس رسانیدند و ارمانوس نیزهٔ بدست گرفته در پیش صف بجولان درآمدو بهادران روم وارمن را بمحاربهٔ گردان صف شکن تحریض نمود وسلطان الپ ارسلان نیز زبان باستمالت جنود ظفر ورود گشاده میفرمود که اگر اندك سستی درجنك واقع شود ذریه اهل اسلامرا ارباب کفر وظلام اسیر گردانند وچون بباد جملهٔ ابطال رجال غبار معرکه هیجا درهیجان آمد ونیران قتال التهاب یافته روی زمین ازخون مردان شجاعت آئین رنگین شد سلطان الپ ارسلان دستارازسر برداشته وکمرازمیان گشاده پیشانی مسکنت برخاك نهاد [illegible] که هر کس آوازش شنود بجای اشك جوی خون ازدیده گشوده وهمان لحظه اثراجابت دعا ظاهر گشته صرصر نکبت بجانب لشکرشقاوت اثر قیصر در اهتزاز آمد وسلطان الپ ارسلان باستظهار فراوان بربارگیر قمرمسیر سوار گشته باتفاق جمعی از فارسان میدان نبرد بررومیان حمله کرد وقیصر ساعتی درمقام مقابله ومقاتله ایستاده بالاخره تزازل باقدام ثبات وقرار اوراه یافته بهنگام غروب آفتاب عنان عزیمت بصوب بادیه فرار تافت وسلطان در معسکر ارمانوس نزول اجلال فرموده سریر اورا بعز وجود همایون زیب وزینت داد وگوهر آئین راکه درسلك امراء عظام انتظام داشت بتکامشی قیصر مامور گردانید و اواز عقب رومیان شتافته یکی از غلامانش بقیصر رسید و اورا اسیر کرده بنظر خواجه خود رسانید واز غرایب آنکه در وقت عرض لشکر وثبت اسامی بهادران در دفتر عارض آنغلام را بغایت حقیر جثه دیده از نوشتن نام اواعراض نمود وسلطان الپ ارسلان باسعدالدوله شحنه علی اختلاف الروایتین عارض راگفت که در تحریر نام این غلام تقصیر منمای چه شاید که قیصر بردست او گرفتار گردد و عاقبت آنچه بر زبان آن دولتمند گذشته بود ازحیز قوت بفعل آمده القصه چون گوهر آئین ارمانوس را بنظر الپ ارسلان رسانید سلطان اوراسخنان درشت گفت وبقول امام یافعی سلطان بدست خود سه بار تازیانه برسرش زد و اورا برعدم قبول مصالحه سرزنش نمود وقیصر مراسم

اعتذار به تقدیم رسانیده هزار هزار وپانصد هزار دینار جهة فدای نفس خود وسایر اسیران روم قبول نمود وسلطان پوزش پذیر رقم عفو برجریدهٔ جریمه اش کشید واین آیه برزبان گذرانید که (حتی یعطوا الجزیة عن یدوهم صاغرون) وهمان لحظه اشارت فرمودتا نزدیك بسریر سلطنت مصیر کرسی نهادند وقیصر را بر آن نشاندند وبعداز آن دختر ارمانوس را با پسر خودملك ارسلان در سلك ازدواج منتظم گردانید واورا با عظماء بطارقه خلع فاخره پوشانید ورخصت انصراف بجانب روم ارزانی داشت ویك فرسخ بمشایعت قیصر قدم رنجه فرمودوده هزار دینار باو عطانمود وچون سلطان ازمهم رومیان بازپرداخت عنان عزیمت بجانب اصفهان معطوف ساخت و پس ازوصول بدان بلده شنود که برادرش قاورد که والی کرمان بود خیال مخالفت دارد لاجرم بدان صوب نهضت فرمود و قاورد بمجرد استماع خبرتوجه سلطان مضطرب گشته رسولان سخندان بآستان معدلت آشیان فرستاد تابزلال معاذیردل پذیر نایرهٔ غضب صاحب تاج و سریر زا منطفی گردانیدند و سلطان از برادر راضی شده به تجدید سلطنت آن ممالك را بوی مسلم داشت ورایت مراجعت بصوب نیشابور که دارالملکش بود برافراشت و چون بدان بلده رسید طوئی بزرك ترتیب کرده ولد ارشد خودملك شاهرا ولیعهد گردانید و در ایام دولت سلطان الپ ارسلان جازغ نامی در حدود خوارزم لواء مخالفت مرتفع ساخت و سلطان ازنیشابور بعزم رزم اودرحرکت آمده براه وطی مسافت نمود وجازغ در نواحی خوارزم باسی هزار سوار اسفندیار آثار در برابر آمده بین الجانبین محاربتی درغایت صعوبت وقوع یافت وسلطان الپ ارسلان فتح وظفر مخصوص شده جازغ روی از [illegible] آنگاه پادشاه نصرت پناه حکومت خوارزم را بولد خود ارسلانشاه تفویض کرده از آن دیار بجانب خراسان بازگشت وچون بولایت طوس رسید بشرف طواف مزار فایض الانوار امام عالی مقدار علی بن موسی الرضا سلام الله علیهما مشرف گردیدواز آنجا بفضاء راحت افزای رادکان شتافت وروزی چند در آن مرغزار جنت آثار قبه بارگاه باوج مهروماه افراشته مسرعان باطراف اقطار بلاد و امصار ارسال داشت و باحضار حکام و اشراف واعیان بلدان فرمان داد وبعداز اجتماع خلایق تختی مجسم از طلاء احمرمنصوب ساخته سلطان ملکشاه را گفت که آن سریر را بعزوجود بیاراست واشارت علیه صدور یافت که طبقات انام باردیگر بولایت عهدآن شاه زادهٔ واجب الاحترام بیعت کردند و لوازم تهنیت ونثار وپیشکش بجای آوردند و سلطان الپ ارسلان چون ازین مهم فراغت یافت بنیشابور رفته انوار معدلتش بر وجنات احوال ساکنان آن ولایت تافت

ذکر کیفیت شهادت آن پادشاه صاحب سعادت

مستخبران اخبار ملوك ذوی الاقتدار و مستحفظان آثار سلاطین حیرت دثار بر صحایف روزگار واوراق لیل ونهار مرقوم اقلام بلاغت شعار گردانیده اند که سلطان الپ ارسلان در اواخر ایام سلطنت وکامرانی بعزم کشور گیری وگیتی ستانی متوجه ماوراء

النهر گشت وچون کنار آب آمویه از یمن مقدم همایونش برتبت از سپهر برین در گذشت فی شهور سنهٔ خمس وستین واربعمائه عساکر نصرت عطیه قلعه بزرم را که بر کنار آب واقع بود فتح کردند و یوسف نامی را که کوتوال آن حصار بود بنظر سلطان ستوده خصال آوردند الپ ارسلان ازوی استفسار احوال نموده یوسف بسخنان پریشان متکلم شد وازموقف جلال م حکم لازم الامتثال بقتل آن متهور صادر گشت و محصلان قصد کردند که اورا ازبارگاه عالم پناه بیرون برند یوسف خودرا از دست ایشان خلاص ساخته کاردی از ساق موزه بیرون کشیدو بجانب سلطان دوید حجاب ویساولان خواستند که گرك صفت چنك دریوسف زنند اما آن عزیز مصر معدلت ایشانرا منع فرمود و بنابر اعتمادی که بر تیرانداختن خویش داشت تیردر کمان نهاده بطرف یوسف انداخت و تیر جناب سلطانی که پیوسته برهدف مرادآمدی بتقدیر سبحانی درآنروز خطاشدو یوسف خود را بالپ ارسلان رسانیدو بزخم کاردی جان گزای آن پادشاه عالیجاهرا بدرجهٔ شهادت رسانید وقرب دوهزار غلام که درآن زمان برآستان سلطنت آشیان ایستاده بودند متفرق گشته یوسف کوتوال کارد دردست میدوید ومیخواست که جان بتك پا بیرون برد که ناگاه جامع فراش سر آن منکوب را بزخم میخ کوب پریشان ساخت ازجملهٔ افاضل جهان ابوبکر عتیق بن محمد الهروی مشهور بسورآبادی معاصر سلطان الپ ارسلان بود ودرایام دولت او تفسیری بلغت فارسی تالیف نمود ودیگری از اعیان زمان الپ ارسلان ابوعلی حسان بن سعید است و او رئیس مرو رود بود و بصفت علوهمت ووفور بذل وسخاوت اتصاف داشت وپیوسته بذربذل واحسان در اراضی قلوب اهل خراسان میکاشت در تاریخ امام یافعی مسطوراست که حسان بن سعید در هرسال هزار کس را جامه می پوشانید و او در شهور سنهٔ ثلاث وستین واربعمائه کسوت ممات پوشید

ذکر سلطان معزالدین ملکشاه بن عضدالدین الپ ارسلان

بعداز شهادت سلطان الپ ارسلان بواسطهٔ حسن اهتمام خواجه نظام الملك حسن طوسی امرا وارکان دولت سلجوقی بر سلطنت سلطان ملکشاه اتفاق کردند واورا باعزاز واحترام هرچه تمامتر برسریر جهانداری نشاندند ومراسم اطاعت وچاکری بجای آوردند وخلیفه بغداد ملکشاه را جلال الدوله یمین امیر المؤمنین لقب داد وجهة اوخلع فاخره و منشور ایالت فرستاد وسلطان ملکشاه پادشاهی فرخنده سیرت پاکیزه سریرت بودو درایام دولت خود درغایت عدالت سلوك مینمود و پیوسته درآبادانی بلاد وقلاع و نزاهت باغات وبقاع سعی واهتمام مبذول میداشت وهمواره همت عالی نهمت بر ترفیه حال علما وفضلا وافزونی وظایف فصحا وشعرا میگماشت وبامر صید و شکار شعف بسیار اظهار میکرد ودر اکثر اوقات دراطراف بلاد و امصار مراسم آنکار بجای می آورد وبعدد هرصیدی که بضرب دست او از پای در می افتاد یکدینار صدقه میداد و همچنین بسیر در اقطار آفاق بغایت راغب بود چنانچه در مدت سلطنت دو

491

نوبت از انطاکیهٔ شام تا اوزکند سیر فرمود ودایم الاوقات در سفر و حضر چهل و هفت هزار سوار جلادت آثار درملازمتش بسرمیبردند ومانند عرض که لازم جوهر است درهیچ وقتی ازدرگاه عالم پناهش هجران اختیار نمیکردند و سلطان ملکشاه در ایام سلطنت خویش پایهٔ قدر و منزلت بیگانه و خویش را بلندگردانیده مملکت روم را بداود بن سلیمان بن قتلمش بن اسرائیل ارزانی داشت وکرمانرا بسلطان قاوردبن چغربیك وبعضی از بلاد شام را ببرادر خود تتش وخوارزم را بنوشتکین غرچه وحلب را بقسیم الدوله آقسنقر وموصل را بچکرمش و حصن کیفی را بارتق وماردین را بآقتیمور وفارس را برکن الدوله خمارتکین و سالهای بسیار حکومت آن ولایات وامصار برآن جماعت واولاد واحفاد ایشان مسلم بود ومدت مدید هیچکس آن منصب را ازایشان انتزاع نتوانست نمود تاریخ جلالی که تاغایت درتواریخ و تقاویم مرقوم میگردانند منسوب بسلطان جلال الدوله ملکشاه است ومعزی شاعر نیز بروایتی خود را بآن پادشاه عزت پناه نسبت نموده معزی تخلص میکرد وفات سلطان ملکشاه درشوال سنهٔ خمس وثمانین واربعمائه دردارالسلام بغداد اتفاق افتادوامرا واعیان جسد اورا باصفهان که دارالملکش بود برده مدفون ساختند اوقات حیاتش سی وهشت سال بود وزمان سلطنتش بیست سال وزارت سلطان ملکشاه تعلق بوزیر پدرش خواجه نظام الملك میداشت اما دراواخر ایام زندگانی ازورنجیده تاج الملك ابوالغنایم رایت وزارت برافراشت

گفتار دربیان مجملی از وقایع زمان جهانبانی ملکشاه وذکر

سبب رنجش او ازوزیر صائب تدبیر عالیجاه

دراوایل ایام دولت سلطان ملکشاه عمش قاوردبن چغربیك که والی مملکت کرمان بود سپاه رزم خواه فراهم آورده در وادی مخالفت سلوك نمود و سلطان بالشکریان خراسان متوجه عراق گشته در حدود کرخ میان او وقاورد نبرد اتفاق افتاد ومدت مقابله ومقاتله سه روز امتداد یافته درآن ایام بسیاری ازهرطرف سر بباد فناداد وعاقبت ازمهب (وماالنصر الامن عندالله) ریاح نصرت برشقهٔ رایت سلطان ملکشاه وزید وقاورد درسر پنجهٔ تقدیر اسیرشده مقید ومحبوس گردید امرا وارکان دولت چون مانند قاورد دشمنی را بذل اسیری گرفتار ساخته بودند درباب تزاید مرسوم و علوفه باخواجه نظام الملك سخن گفتند وبزبان آوردند که اگر سلطان درتضاعف انعام ومقرری ماطریق اهمال مسلوك دارد سعادت قاورد باد و خواجه آغاز ملایمت نموده گفت امشب ملتمسات شمارا بعرض سلطان رسانم و علوفات شمارا برطبق مدعا زیاده گردانم وچون خواجه سخن امرا واعیان را معروض داشت همان شب قاورد مسموم شده عزم ملك آخرت کرد وروز دیگر طالبان سیم وزر جهة تقاضاء نزدخواجه رفتند خواجه فرمود که سلطان درشب گذشته ازغم عم خویش که درمحبس نگین زهرآلوده مکیده ومرده بغایت محزون بود

بنابر آن مصلحت ننمود که سخن شمارا عرض کنم معذور دارید امرا که این سخن شنیدند متوهم شده دم در کشیدند ودیگر از آن باب هیچ نگفتند ودرسنهٔ سبع وستین واربعمائه امیر عزالدوله محمود بن نصر بن صالح الکلابی که مدت ده سال بحکم عباسیه درحلب حاکم بود وبصفت سخاوت وشجاعت اتصاف داشت وفات یافت وپسرش نصر قایم مقام شد ونصر بعد از آنکه یکسال حکومت کرد بردست بعضی از اتراک کشته گشت و در آن اوان که خبر فوت عزالدوله بسمع سلطان ملکشاه رسید برادر خویش تتش را بتسخیر بلاد شام نامزد فرمود وتتش بدانصوب شتافته بفتح بلاد وامصار قیام مینمود تا درسنهٔ احدی وسبعین واربعمائه بلده حلب ودمشق رافتح فرمود وهم درین سال سلطان ملکشاه تسخیر سمرقند را پیش نهاد همت ساخته حاکم آن دیار سلیمان خان درشهر متحصن شد و سپاه منصور قهراً قسراً سمرقند را گرفته وسلیمان خان رابدست آورده پیاده پیش اسب پادشاه رسانیدند تارخ برخاك نهاد وسلطان اورا مقید باصفهان فرستاد منقول است که دروقت مراجعت ازماوراء النهر خواجه نظام الملك اجرت ملاحان جیحون را برمال انطاکیهٔ شام نوشت وملاحان برسم داد خواهان نزد سلطان رفته کیفیت حال عرضه داشت کردند پادشاه از وزیر پرسید که حکمت درین امر چیست خواجه جواب داد که خواستم که بعدازما سالها از بسطت مملکت سلطان باز گویند و ملکشاهرا این معنی مستحسن نموده نظام الملك بروات ملاحان رابزر نقد بخرید وهم درین سفر سلطان بحروبر ترکان خاتون بنت طمغاج خان بن بوغراخان را بحبالهٔ نکاح درآورد و درسنهٔ تسع و سبعین واربعمائه سلطان ملکشاه ازاصفهان متوجه شام شد وتتش ازصولت برادر بترسید ومنهزم گردید وسلطان روزی چند درآن مملکت بسر برده بدارالسلام بغداد شتافت ودربیست وپنجم رجب سنهٔ مذکوره درموضع سنجار حضرت آفریدگار سلطان ملکشاهرا پسری ارزانی داشته آن مولود عاقبت محمود موسوم بسنجر گشت ودرسنهٔ احدی وثمانین واربعمائه سلطان ملکشاه بجهة گذاردن حج اسلام بمکهٔ مبارکه رفت و درآن راه خیر موفور ازوصدور یافت و خراجاتی که ازحاجیان میستاندند برانداخته در بادیه رباطها وبرکها ساخت در تاریخ گزیده مسطور است که درنوبت دوم که سلطان ملکشاه درممالك خویش سیرمیفرمود قیصر روم بخیال تسخیر بلاد اسلام ازدارالملك خود درحرکت آمد وسلطان ملکشاه بمقابله ومقاتله رومیان متوجه شده چون هردو پادشاه در برابر یکدیگر نزول کردند روزی سلطان بااندك نفری ازغلامان خاص ازاردو بیرون رفته بشکار اشتغال نمود درآن اثنا فوجی ازسپاه روم اورا شکاری وار درمیان گرفتند ودستگیر کردند و سلطان غلامانرا گفت زینهار مرا تعظیم مکنید ویکی ازخیل خود شمرید و ازملازمان موکب سلطانی شخصی گریخته اینخبر بخواجه نظام الملك رسانید و خواجه همت عالی نهمت برتخلیص سلطان گماشته شب هنگام بعضی از مردم معتمد را بردرسرا پرده فرودآورد وآوازه درانداخت که سلطان ازشکار بازآمد ودیگرروز برسم رسالت پیش ملك روم رفته قیصر

ازوی التماس مصالحه نمود وخواجه اینمعنی را قبول فرمود وقیصر دراثناء گفت وشنید برزبان آورد که جمعی از مردم شما بردست لشکریان گرفتار شده اند خواجه جوابداد که دراردوی ما اینخبر نبود ظاهراً مجهولی چندند قیصر اسیرانرا طلبیده بخواجه سپرد وخواجه نظام الملك درآن مجلس ایشانرا بسخنان درشت رنجانیده بطرف اردوی خود روان گشت وچون مقداری مسافت طی نمود ازاسب پیاده شده رکاب پادشاه را ببوسید ورخ برخاك سوده ازبی ادبی که بجهة مصلحت ازوصدور یافته بود عذرخواست وسلطان آن وزیر صایب تدبیر را نوازشها کرده بسپاه خویش پیوست وبعد ازآن میان ملکشاه وقیصر مهم باستعمال شمشیر وخنجر منجرشده ملك روم شکست یافته اسیر گشت وچون اورا ببارگاه ملکشاه درآوردند پادشاه را بشناخت وگفت اگر پادشاهی مرا ببخش و اگر بازرگانی بفروش واگر قصابی بکش ملکشاه گفت پادشاهم وقیصر را یراق داده بجانب روم فرستاد وهمدرآن نزدیکی قیصر فوت شد وسلطان ایالت آن مملکت رابسلیمان بن قیلمش بن اسرائیل ارزانی داشت نقلست که دراواخر ایام دولت سلطان ملکشاه میان ترکان خاتون بنت طغماج وخواجه نظام الملك غبار کدورت و نزاع درهیجان آمد زیرا که ترکان خاتون میخواست که پسرش محمود باوجود صغرسن ولیعهد باشد وسلطان را خواجه برآن میداشت که برکیارق را بولایت عهد تعیین نماید بنابرین ترکان درخلوت تقریبات انگیخته زبان بغیبت خواجه نظام الملك میگشاد ومحاسن اعمال آنخواجه ستوده خصال را درلباس ناخوشی فرا مینمود از جمله روزی گفت که نظام الملك دوازده پسر دارد که ایشانرا مانند ائمهٔ اثنی عشر درنظر معشر بشر عزیز گردانیده وحکومت ومنفعت ممالك را بریشان بخش کرده وابواب منافع خواص ومقربانرا مسدود ساخته ازشنیدن امثال این مقالات مزاج سلطان نسبت بآن وزیر عالیشأن متغیر گشت و روزی بخواجه پیغام فرستاد که اگر ترا درملك باماشرکتی است بازنمای والا ازچه جهة بی حکم وفرمان مااولاد خود را بایالت ولایات نامزد کردهٔ و برسبیل استقلال درسرانجام امور ملك و مال دخل میکنی اگرمن بعد ترك این طریقه ندهی بفرمایم تادستار ازسر ودوات ازپیش دست تو بردارند خواجه جوابداد که کار پردازان قضا وقدر دستار ودوات مرا باتاج و تخت تودرهم بسته اند واستقامت این چهارجنس مختلف بایکدیگر منوط ومتعلق ساخته ناقلان جهة خاطر ترکان کلمات موحش برین افزوده بعرض سلطان رسانیدند و سلطان ازجواب خواجه درغضب شده فرمان داد که تاج الملك ابوالغنایم قمی که صاحب دیوان ترکان خاتون بود وبانظام الملك درغایت عداوت زندگانی مینمود تحقیق مهمات خواجه کند ومقارن اینحال سلطان ملکشاه ازاصفهان بصوب بغداد درحرکت آمده خواجه نظام الملك نیزازعقب روان شد و چون بنهاوند رسید یکی از فدائیان حسن صباح که او را ابوطاهر اوانی میگفتند باشارت حسن واستصواب تاج الملك درماه رمضان سنهٔ خمس و ثمانین واربعمائه کاردی بخواجه رسانید وروز دیگر آن وزیر عالی گهر بروضهٔ رضوان

خرامید جسد آنجناب را باصفهان برده بخاك سپردند و این اول خونی بود که رفیقان ملاحده کردند نقلست که نظام‌الملك بعداز خوردن زخم کارد این قطعه درسلك نظم کشید و بردسلطان روان گردانید **قطعه** یك چند باقبال توای شاه جهان دار ✡ گرد ستم ازچهرهٔ ایام ستردم طغرای نکونامی ومنشور سعادت ✡ پیش ملك‌العرش بتوقیع تو بردم آمد زقضا مدت‌عمرم نودوسه ✡ واندر سفرازضربت یك‌کارد بمردم بگذاشتم آنخدمت‌دیرینه‌بفرزند ✡ اورابخداوبخداوند سپردم

ذکر انتقال سلطان ملکشاه بن الپ ارسلان از جهان گذران

درکتب معتبره مسطور است که سلطان ملکشاه بعداز عزل خواجه نظام الملك ونصب تاج الملك ابوالغنایم از اصفهان بجانب بغداد نهضت نمود و در بیست وچهارم رمضان سنهٔ خمس وثمانین واربعمائه بدارالسلام رسیده ازآنجا بعزم صید وشکار سوار شد ودرسیوم شوال درشکارگاه بمرضی صعب مبتلا گشته معاودت نمود وفصد کرده خون کمتر برداشت بنابرآن مرض سمت ازدیاد پذیرفت ودرمنصف همان ماه راه سفرآخرت پیش گرفت واینواقعه بعداز شهادت خواجه نظام الملك بهشت روز روی نمود ومعزی شاعراین قطعه درباب نظم فرموده **قطعه** رفت دریك مه بفردوس برین دستور پیر ✡ شاه برنا ازپی اورفت درماه دگر کرد ناگه قهر یزدان عجز سلطان آشکار ✡ قهر یزدان بین وعجز سلطان نگر ✡ بنابرآنکه سلطان ملکشاه دراواخر ایام حیات خواجه نظام‌الملك را که ابوعلی کنیت داشت عزل کرده منصب وزارت را بتاج‌الملك ابوالغنایم عنایت فرمود وشرف الملك ابوسعد کاتب را بمجدالملك ابوالفضل قمی بدل نمود ومنصب کمال‌الدوله ابورضاء عارض را بسدید الدوله ابوالمعالی داد واین تغییر و تبدیل بروی مبارك نیامد ابوالمعالی نحاس این قطعه درسلك انشا کشید که **قطعه** زبو علی بدواز بورضاء واز بوسعد ✡ شها که شیر به‌پیش توهمچو میش آمد درآن زمانه زهرچه‌آمدی بخدمت تو ✡ مبشر ظفر وفتح نامه پیش آمد زبوالغنایم و بوالفضل و بوالمعالی باز ✡ زمین مملکت‌را ثبات نیش آمد گرازنظام وکمال وشرف توسیر شدی ✡ زتاج ومجدوسدیدت نگرچه پیش آمد

ذکر خواجه نظام الملك ابوعلی حسن طوسی

باتفاق اکثر ارباب‌اخبار پدر بزرگوار آنخواجهٔ عالی مقدار موسوم بعلی بن‌اسحق الطوسی بوده اماصاحب جامع التواریخ چلالی گوید که والد خواجه نظام الملك محمد نام داشته و راقم حروف‌تتبع جمهورمورخین کرده‌معروض‌میدارد که علی بن‌اسحق‌طوسی یکی ازعمال دیوان‌سلجوقیان‌بود و بوفورجود وسخاوت‌وفرط کرم‌ومروت‌ازامثال‌واقران ممتاز ومستثنی‌مینمود وچون‌جهان بینش‌بطلعت جهان‌آرای‌آن‌جهان دانش و بینش‌روشنی

پذیرفت همگی‌همت برتربیت اومقصور گردانید ودرمبادی‌سن‌رشد وتمیزآن ولد ارشدرا بمؤدب مناسب سپرد و نظام الملك دریازده سالگی ازحفظ کلام‌الله فارغ گشت آنگاه بخدمت علما وفضلا مبادرت نموده بتحصیل کمالات واکتساب فضایل مشغولی فرمود وبعد ازتکمیل اقسام نقل وهنریفربت افتاده بااهل سباق وارباب قلم درآمیخت ودرآن فن نیزقصب‌السبق ازامثال واقران دربود آنگاه چندگاه بااین شاذان عمیدبلخی روزگار گذرانید وعمید هروقت گمان میبرد که خواجه را ازامتعهٔ دنیویه چیزی جمع گشته میگفت حسن فربه شده وهرچه داشت ازوی میستاند وچون اینحرکت ناپسندکه شیوهٔ لئیمانست چندنوبت ازاین شاذان سربرزد خواجه نظام‌الملك ازصحبتش متنفرگشته بمروگریخت وعزبساط بوسی چغربیك‌سلجوقی حاصل کرده شمهٔ ازاحوال‌خود مسروض داشت‌وچغربیك را حسن تقریرنظام‌الملك دلپذیر افتاده ودرناصیه اوآثار دولت واقبال مشاهده نموده خواجه را بالپ ارسلان سپردوگفت بایدکه این‌شخص‌کاتب ومشیر وصاحب تدبیرمهمات توباشد و مقارن آنحال عرضه داشتی از ابن شاذان بنظر چغربیك رسید مضمون آنکه درینولانویسندهٔ بلخ گریخته است وبخدمت پیوسته ومهام این ولایت معطل ومهمل‌مانده اگررای عالی اقتضا فرماید اورا بازگردانند چغربیك فرمودکه نظام‌الملك پیش الپ ارسلان میباشد ابن شاذان را بالوسخن بایدگفت لاجرم قاصد عمید بلخی بی‌نیل مقصود مراجعت‌نمود ازانوشیروان‌بن خالد مرویست که گفت من ازلفظ مبارك خواجه‌نظام‌الملك شنیدم که فرمود که در ایام حال بازاری که‌درتفصیل آن قایله مقصود نرود‌معطلا مرا ازجائی بجائی میبردند ومن براسب‌لاغر بدرفتار سوار بودم وازغایت پریشانی‌ودی سامانی روزروشن درچشم من‌حکم شب تاریك داشت ودرکمال حزن وملال قطع‌مسافت میکردم که ناگاه درآن صحرا شخصی که براسب فربه راهوار سوار بود پیش‌آمد و چون نزدیك بمن رسید گفت ای‌حسن میخواهی که اسب خود را بااسب تو بدل‌کنم گفتم ای جوان چه‌محل تمسخر و استهزاست گفت والله که هزل نمیکنم وعلی‌الفور پیاده شده زین بگردانید ومرا براسب خود سوارکرد وخود براسبم نشست واز نظرم غایب‌گشت وچون من و موکلان او را نمی‌شناختیم همه درتعجب افتادیم ومن‌در ایام اختیار چشم میداشتم که‌آن شخص را باز یافته عذر خواهی کنم اما دیگر هرگز بنظرم درنیامد روایتست که قبل ازآنکه خواجه نظام الملك در امور وزارت دخل نماید سلطان الپ ارسلان‌راسفری پیش‌آمد ومقررشد که خواجه درآن یورش ملازم باشد و حال‌آنکه او را درآن وقت دستگاهی نبود که یراق سفرنماید لاجرم درتفکر افتاد و درآن اندیشه وضوساخته بمسجدی‌که بردرسرایش بود رفت وبعرض نیاز بردرکریم بنده نواز مشغول گشت ناگاه نابینائی بدان بقعه درآمد وگفت درین مسجدکیست خواجه جواب نداد ونابینا بعصاگرد مسجد برآمده احتیاط بجای‌آورد وچون او را مطلقا محسوس نشدکه کسی درمسجد است بمحراب رفته زمین را بشکافت وکوزهٔ مملو از تنکجات مسکوکه

بیرون آورد وزرهارا فروریخت ولحظه بآن بازی کرده چنددرم دیگر بآن منضم ساخت وبازهمه‌را درکوزه انداخته همانجا بخاك سپرد وچون نابینا ازمسجد بیرون رفت خواجه بفراغ بال آن زرهارا برداشته دربهاء اسباب سفرخرج نمود ودرخدمت سلطان روان شد وبعد ازآنکه بمرتبهٔ بلند وزارت رسید روزی باکوکبهٔ عظیم در بازار میراند ناگاه نظرش برآن نابینا افتاده اورا بشناخت وبیکی ازملازمان گفت این اعمی را بوثاق من رسانیده نگاه دار وچون خواجه بخانه رفت نابینا را پیش خود طلبیده آهسته بوی گفت که آن کوزهٔ زررا که درمحراب فلان مسجد مدفون ساخته بودی وگم شد باز یافتی نابینا دست دراز کرده دامن خواجه بگرفت وگفت یافتم خواجه فرمود که این چه سخن است که میگوئی نابینا گفت تاوجوه مفقود گشته بهیچکس نگفته ام واکنون که از خواجه این لفظ شنودم دانستم که کیفیت حال چیست خواجه درخنده افتاده فرمود تااضعف آن زر باعمی دادند وایضاً قریهٔ معموره ازمتملکات خویش بوی بخشید خواجه نظام الملك در وصایاء خویش آورده است که درآن اوان که سلطان ملکشاه مخدرهٔ ازمخدرات المقتدی بالله‌را خطبه فرمود وخلیفه آن مواصلت ومصاهرت را قبول نمود ازموقف خلافت فرمان واجب الاذعان صدور یافت که روزعقد باید که جمیع اکابر واشراف که دراطراف واکناف بلاد عجم وعرب باشند دربغداد مجتمع شوند پس بتمامی ممالك محروسه ازمکهٔ معظمه ومدینهٔ مکرمه وبلادشام وروم وفارس وعراق وخراسان وماوراءالنهر وترکستان ایلچیان رفتند واعیان آن بلدانرا ببغداد احضار کردند جانب غربی بغداد مخیم سلطان بود و طرف شرقی مسکن خلیفه و چون رسم ترا کمه چنانست که کسان داماد در وقت خطبه والدین عروس را خضوع وخشوع نمایند درروزی که جهة عقد ساعت اختیار کرده بودند سلطان ملکشاه حکم فرمود که مجموع اکابرعالم واعاظم دیار عرب وعجم برای رضای خاطر المقتدی بالله پیاده متوجه دارالخلافه شوند وخلیفه ازین معنی وقوف یافته درمحلی که اشراف و بزرگان روان شدند کسی را باستقبال فرستاد وپیغام داد که نظام الملك سواره وسایر اکابر پیاده بدارالخلافه آیند آنگاه من براسب مراد سوار گشته جمیع اعیان جهان پیاده دررکاب من روان شدند و چون بسدهٔ خلافت رسیدم مسندی در غایت عظمت وزیب و زینت نهاده مرا برآن نشاندند و بزرگان و متعینان بریمین و یسارمن قرار گرفتند و بعدد هرکسی ازسادات وعلما و عظما خلعتی از دارالخلافه بیرون آوردند و خلعت من مطرز بود باین طراز که باسم الوزیر العالم العادل نظام الملك رضی امیر المؤمنین وازابتداء ظهور اسلام تاآن غایت کسی را از وزراء بامیر المؤمنین منسوب نگردانیده بودند غرض ازشرح این حال آنکه شیطان درآن زمان درنفس من تهییج تعظیم وتکریم میکرد ومن دربیوفائی وکم بقائی دنیا تأمل می نمودم وعجز وضعف خود باوجود چنان دولتی مشاهده میکردم ویقین میدانستم که آن مرتبه و امثال آن صد هزار درجه بیك تب وصداع می نشیند وکلمهٔ لاحول ولاقوة الا بالله برزبان میراندم و چون ازعتبهٔ خلافت باز

گشتم وشب درآمد بخواب دیدم که همان مسند برمقامی بس رفیع بود ومن برآن نشسته وهمان خلعت پوشیده اما ازتنهائی خوف ووحشتی تمام داشتم ناگاه شخصی بشکل زشت ولقای کریه وبوی بد پیدا شده نزدیك من بنشست چنانچه ازرایحهٔ منکر او متوهم گشتم که هلاك شوم ومتعاقب دیگری بصد کراهت وردائت آن پدیدآمد و برهمان مسند قرار گرفت وهمچنین ازعقب یکدیگر مردم عفریت منظر هریك ازدیگری قبیح ترمی آمدند ومی نشستند تاجای برمن مضیق شده نزدیك بآن رسید که ازمسند نگونسار کردم و از روایح ناخوش ایشان روح ازبدن من مفارقت کند ازغایت اضطراب بیدار گشتم وخدایرا شکرها کردم وبامداد تصدقها نمودم واین حال باهیچکس نگفتم شب دیگر بعینه همان واقعه دیدم و این کرت چنان مضطرب شدم که لرزه براعضاء من افتاد بمثابه‌ای که اگر بیدار نمی گردیدم بیم آن بود که بخواب ابدی روم وشب سیوم تانزدیك صبح از وهم سلطان منام پیرامن سرادقات دیدهٔ من نگشت و درآخر شب مصراع دلم ز درد سبک شد سرم ز خواب گران وچون چشم گرم کردم باز همان جماعت بدهیأت را دیدم که آمدند و بنشستند و نزدیك بآن رسید که از تنفر صحبت ایشان نفس من منقطع گردد ودرآن حال طایفهٔ خوبروی خوشبوی و نورانی طلعت روحانی هیأت پیدا شدند وچون یکنفر ازین جماعت آمدی وبرمن سلام کردی وبنشستی یکتن از آن زمرهٔ نامقبول غایب گشتی تاتمامی طبقه اولی نابود شدند واز مجالست فرقهٔ ثانیه راحتی یافتم که زبان بیان ازتوصیف آن قاصر است درآن اثنا پرسیدم که شماچه کسانید وآن گروه چه نوع مردم بودند جواب دادند که مااخلاق حمیدهٔ توئیم وآن طایفه اوصاف ذمیمهٔ تومدت مقاربت ماومقارنت ایشان غایت ونهایت ندارد چه قرب ایشان باتو مؤبد خواهد بودواقتران مامخلداگرطاقت مجالست آن جمع داری مارا بگذار واگرمیل همنشینی مادامن گیر تست ترك ایشان کن بالجمله از مکالمه ومحاوره فرقه ثانیه بهجت و لذتی یافتم که شرح آن نتوان کرد و هرگز حالتی ناملایمتر ازآن مشاهده ننمودم که مرا بیدار ساختند و خواجه در ذیل این حکایت نوشته که پس سزاوار آنست که خداوند این مسند یعنی منصب وزارت اکتساب سیر مرضیه‌را از لوازم داندواجتناب از اعمال سیئه بر خود واجب گرداند یکی از فضلاء زمان سلطان ملکشاه حکایت کرده‌است که درآن زمان که سلطان در بغداد بود برخاطر عاطر خواجه نظام الملك اندیشهٔ گذاردن حج اسلام وطواف روضهٔ مقدسهٔ خیر الانام علیه الصلوة والسلام استیلا یافته بمبالغهٔ تمام ازسلطان دستوری خواست وسلطان رخصت فرموده خدام خواجه عالیمقام احمال واثقال آنجناب را بجانب غربی دارالسلام کشیدند وآن موضع روزی چند مضرب خیام وزیر آصف احتشام گشت و من نوبتی بملازمت خواجه شتافته چون نزدیك بآستان ولایت آشیان رسیدم شخصی که سیمای صلحاء داشت بامن ملاقات نموده رقعهٔ بمن دادو گفت این امانتی است ازوزیر لطف کرده بدورسان ومن آن کاغذ پاره‌را گرفته بخیمهٔ خواجه درآمدم و بی آنکه مطالعه

نمایم بدست خواجه دادم خواجه نظر بر آن رقعه انداخته آغاز گریستن کرد و گریهٔ خواجه آنمقدار امتداد یافت که من از ایصال آن نوشته پشیمان شدم وچون اشك از چشم خواجه باز ایستاد مرا گفت صاحب این رقعه را بمجلس درآورد و من فی الحال بطلب آنشخص از خیمه بیرون آمدم فاما هرچند او را جستم نیافتم تا بالضرورة باز گشتم و از عدم وجدان درویش خواجه را اعلام نموده بعد از آن نظام الملك رقعه را بمن نمود و در آن مرقوم بود که دوش حضرت رسول صلی الله علیه وآله وسلم را بخواب دیدم که فرمود نزد حسن رو وبااو بگوی که حج توهم اینجاست بمکه چرا میروی نه من ترا گفته ام که بردرگاه این ترك ملازم باش و مطالب ارباب حاجات را بانجاح و اسعاف مقرون گردان و بفریاد در ماندگان امت رس را وی گوید که خواجه بدین سبب فسخ عزیمت حج کرده بمن گفت که هرگاه صاحب این خواب را به بینی البته او را بمن رسانی و من بعد از مدتی آن شخص را یافته گفتم وزیر مشتاق لقای تست اگر رنجه شوی غایت لطف باشد جواب داد که وزیر را امانتی نزد من بود بوی رسانیدم بعد ازین مرا با او و او را با من هیچ مهمی نیست سدیدالدین محمد بخاری در مؤلف خود آورده است که خواجه نظام الملك در هراة و بغداد وبصره واصفهان ودیگر بلدان بقاع خیر وابواب برطرح انداخته باتمام رسانید و از آنجمله در بغداد مدرسهٔ ساخت که آنرا نظامیه میگفتند وآن مدرسهٔ شریفه در غایت یمن وبرکت بود چه هیچکس از طلبه در آن بقعه تحصیل ننمود که از فنون علوم بهره ورنگشت وبسیاری از اعاظم علماء در آن مدرسه ساکن گشته بدرس وافاده قیام فرمودند مثل حجة الاسلام غزالی وابواسحق شیرازی منقولست که چون خواجه از عداوت نظامیه فراغت یافت کتابخانه را بشیخ ابو زکریاء خطیب تبریزی سپرد و او هرشب بشرب شراب و مصاحبت احباب قیام واقدام مینمود دربان مدرسه نوبتی شمهٔ ازین معنی بعرض خواجه رسانید وآنجناب جواب داد که مرا بشیخ ابوزکریا اعتقاد بسیار است وهرگز این سخن در بارهٔ او باور ندارم امادغدغه در خاطر عاطرش پیداشد و در شبی از شبها تنها بمدرسه رفته وبربام کتابخانه شتافته از روزن مشاهده حال شیخ ابوزکریا نمود و آنچه شنیده بود بعین الیقین ملاحظه فرمود وفی الحال بمنزل شریف باز گشته روز دیگر وقفیه را طلب داشت ووظیفه شیخ ابوزکریا را مضاعف گردانید وبروات نوشته یکی از نواب را فرمود که این براتها را نزد شیخ برده سلام من بایشان رسان وبگو که نظام الملك میگوید بخدا سوگند که من در ابتدا نمی دانستم که آن جناب را ازینگونه اخراجات ضروریه واقع میشود والادر آن زمان که تعیین وظایف مینمودم باین محقر وظیفه که در وقفیه بنام شیخ قلمی شده رضا نمیدادم وچون فرستادهٔ خواجه این پیغام را بشیخ ابوزکریا رسانید شیخ دانست که وزیر براسرار نهانی او وقوف یافته است لاجرم خجل ومنفعل شده دست در دامان توبه و استغفار زد ومدت العمر پیرامن شرب خمر وسایر منهیات نگشت در روضة الصفا مسطور است که در زمان خلافت الناصر لدین الله بعضی از مردم نمام بعرض خلیفهٔ

انام رسانیدند که طلبهٔ مدرسه نظامیه همواره مرتکب نامشروعات میشوند و اکثر اوقات خود را بصحبت جوانان ساده عذار مصروف می دارند وخلیفه از جواب این سخن اعراض کرده بخاطر گذرانید که بنفس خویش طلبه نظامیه را امتحان نماید وچون در آن اوان از بیم خنجر فدائیان خلفا خود را بمردم نمینمودند وکسی ایشانرا نمی شناخت ناصر که بغایت صبیح الوجه بود روزی بوقت استوا جامهاء سفید موصلی پوشیده تنها بآن مدرسه رفت ودر صحن آن بقعه در سیر آمد طالب عالمی را صباحت خدو اعتدال قد ناصر مقبول افتاد وفی الحال از خانه بیرون دویده اظهار تعلق وتعشق کرد خلیفه چون حقیقت طالب علم را مشاهده نمود پنداشت که آنچه در باب طلبه نظامیه بوی گفته اند راستست لاجرم بدار الخلافه باز گشته روز دیگر حکم کرد که طلبه را از مدرسهٔ نظامیه اخراج نمایند و جماعت استربانانرا بجای ایشان بنشانند بعد از آن باندك زمانی شبی ناصر حضرت رسالت مآب را باخواجه نظام الملك در آن مدرسه بخواب دید و بآداب تمام نزدیك خیر الانام علیه الصلوة والسلام رفته مراسم تحیت و سلام بتقدیم رسانید ورسول از جواب سلام اعراض نموده روی مبارك بطرف دیگر گردانید و ناصر خود را از آنجانب بنظر انور خیر البشر رسانید و همین صورت بوقوع انجامید ودر کرت سیوم ناصر خلیفه بزبان تضرع وابتهال معروض داشت که یارسول الله از من چه جریمه صدور یافته که موافق مزاج همایون نیفتاده رسول صلی الله علیه وآله وسلم فرمود که تا نظام الملك را از خود راضی نسازی سلام ترا جواب نمیدهم و بحال تو نمی پردازم آنگاه ناصر نزد خواجه رفته از حقیقت رنجش خاطر او استفسار نمود خواجه جواب داد که من جهة طلبهٔ علوم دینیه مدرسه ساختم تا در آنجا متوطن بوده تحصیل نمایند ومثوبات آن سبب علو درجهٔ من شود وتو بواسطه خطائیکه یکی از متوطنان آن بقعه مرتکب شده رسم تعلیم و تعلم از آن مقام برانداختی و آنرا طویلهٔ استران ساختی ناصر بانیاز وافر بر زبان آورد که من عهد کردم که آن مدرسه را برواج ورونق اول برده در اوقاف آن بیفزایم و کتابخانهٔ متصل بآن بقعه بنا کرده کتب نفیسه بر آن مکان خجسته وقف نمایم آنگاه خواجه بسر رضا آمده حضرت مصطفی ناصر خلیفه را در آغوش کشید و نسبت باو عنایت ومرحمت ظاهر گردانید وچون ناصر از آن حال بحالت یقظه وانتباه آمد همان شب حکم کرد که استربانان از مدرسهٔ نظامیه بیرون روند و فراشان بصفاء آن بقعه روح افزا پردازند ومقتضاء عهدی را که در خواب کرده بود کاربند شده روز دیگر به بناء کتابخانه ووقف کردن کتب نفیسه اشتغال نمود مصراع زهی مراتب خوابی که به زبیداریست وایضاً در کتاب مذکور مزبور است که خواجه نظام الملك از غایت غلو خلوص عقیدت در ایام دولت غم آخرت بیش از اندوه دنیا داشت بنابر آن روزی بخاطرش رسید که در باب حسن معاش خود نسبت برعایا وزیر دستان محضری نویسد وآنرا بخطوط مشایخ واکابر موشح سازد تا آن محضر را با او در قبر نهند وهرچند این صورت معهود نبود علماء

دین وسالکان طریق یقین بنابرالتماس خواجه اسامی خویش بر آن کاغذ نوشتند وچون آن محضر بنظرمدرس نظامیه بغداد شیخ ابواسحق شیرازی رسید برآنجا نوشت که خیرالظلمه حسن کتبه ابواسحق وخواجه توقیع شیخ را برآن نهج دیده بسیار بگریست وگفت سخن راست آنست که شیخ ابواسحق در قلم آورده بزرگی بعداز شهادت نظام الملك اورا درخواب دید واز کیفیت حالش پرسید جواب داد که ایزدتعالی بنابرآن کلمه مطابق واقع که شیخ ابواسحق نوشته بود برمن رحمت فرمود انتقال آن خواجه ستوده خصال ازاین دار ملال بروجهی که سابقاً مذکورشد درماه رمضان سنهٔ خمس وثمانین و اربعمائه اتفاق افتاد وحکیم انوری درمرثیهٔ آن جناب این رباعی را درسلك نظم انتظام داد **رباعی** حامی جهان زجور افلاك برفت ☆ بنیاد نظام عالم خاك برفت آن زهر زمانه را چوتریاك برفت ☆ اورفت وسعادت از جهان پاك برفت

ذکرسلطان ابوالمظفر رکن الدین برکیارق قسیم امیرالمؤمنین

درچمن دولت آل سلجوق سلطان برکیارق گلی بود در غایت طراوت نفحات استحقاق جهانبانی ازاحوالش فایح وبرسپهر مملکت ملکشاهی اختری بود در نهایت سعادت انوار استعدادکامرانی ازافعالش لایح منصب ولایت عهد پدر بسعی خواجهٔ عالی گهر نظام الملك تعلق بوی گرفته بود لاجرم بعدازاستماع واقعه سلطان ملکشاه دراصفهان برتخت حکومت نشسته بسرانجام مهام ملك ومال اشتغال نمود ودراوایل ایام ایالت او برادرانش محمود ومحمد واعمامش تتش وارسلانشاه درمقام مخالفت آمده محمود بسبب تقدیر بمرض آبله درگذشت وتتش درجنك بچنك اسار گرفتارشده کشته گشت ومهم ارسلان شاه بزخم کارد پسری تمشیت پذیرفت ومهم محمد بعداز محاربات بسیار بصلح قرار گرفت **نظم** مخالفان تراهریکی بنوع دگر ☆ زمانه درستم آخرالزمان افکند یکی بمرد ویکیرا فلك بخنجرتیز ☆ گلو بریدویکی رازخانمان افکند وفات برکیارق درجمادی الاخری سنهٔ ثمان وتسعین واربعمائه روی نمودواوقات حیاتش بیست وپنجسال وزمان سلطنتش سیزده سال بود ومؤیدالملك وفخرالملك ابنای نظام الملك درسلك وزرای برکیارق انتظام داشتند ونقش تدبیروکفایت برلوح خواطر مینگاشتند

گفتار دربیان وقایع ایام پادشاهی سلطان رکن الدین برکیارق وذکر مخالفتی که میان او وبرادران واقع شد بارادت قادر مطلق

سلطان برکیارق بوقت وفات پدر دراصفهان اقامت داشت و چون آنخبر شنود افسرسلطنت برسرنهاده رایت عظمت برافراشت اما ترکان بنت طمغاج باپسرخودمحمود دربغداد بود وچون ازتعزیت سلطان ملکشاه بازپرداخت ازخلیفه التماس نمود که محمود را قایم مقام پدرگرداند خلیفه بسبب صغرسن محمود نخست باین امر همداستان نشد و ترکان درآن باب مبالغه والحاح ازحد اعتدال درگذرانید وخلیفه و ارکان دولت او را بایثار درم و دینار بسیار خشنودگردانید تانام پادشاهی برمحمود اطلاق گرداند آنگاه ترکان خاتون سرهنگی باصفهان روان ساخت تاسلطان برکیارق را بدست آورد و برکیارق بنابرمصلحت وقت بامداد بعضی ازغلامان خواجه نظام الملك ازاصفهان گریخته نزدتکش تکین که حاکم ری و اتابك اوبود رفت و درساوه بدو پیوسته تکش تکین برکیارق را بری برد وصاحب تخت و نگین گردانید وچون ترکان خاتون استماع نمود که عرصهٔ اصفهان ازوجود برکیارق خالیست ازبغداد بدان بلده رفته محمود را برسریر جهانبانی نشاند وبرکیارق بیست هزارسوار فراهم آورده عازم اصفهان گشت وسفرا آغاز آمدشد نموده مهم برمصالحه قرار یافت برین موجب که ترکان پانصد هزار دینار از متروکات سلطان ملکشاه تسلیم سلطان برکیارق نماید واوترك محاصره اصفهان داده بازگرددوبرکیارق بعداز اخذآن وجه بطرف همدان رفته ترکان خاتون خال برکیارق امیراسمعیل یاقوتی را بوعده مناکحت ومواصلت فریب داد تاباسپاه اصفهان روی بحرب برکیارق نهاد ودرماه رمضان سنهٔ ستة وثمانین واربعمائه میان خال وخواهر زاده قتالی صعب روی نموده اسمعیل اسیروقتیل گشت و درشوال همین سال تتش بن الپ ارسلان که سلطان ملکشاه اورا میل کشیده بود خروج کرده باسپاه فراوان قصد برکیارق فرمود وسلطان ازمقاتله اومحترزگردیده بجانب اصفهان خرامید زیراکه ترکان خاتون وفات یافته بود وچون نزدیك بدان بلده رسید محمود رسم استقبال بجای آورد وهردوبرادر بمرافقت وموافقت یکدیگر بشهردرآمدند ومقارن آن حال اتروملکایك وغیرهما ازامراء حلقه هواداری محموددرگوش کشیده برکیارق رامحبوس کردندومیل نمودند که میل کشنداما پیش ازآنکه این اندیشه ازحیزقوة بفعل رسدمحمودآبله برآورده عزیمت ملك آخرت کرد وامرا بقدم اعتذار نزد برکیارق رفته اورا برتخت سلطنت نشاندند وسلطان برکیارق همت برانتظام امورمملکت مقصور داشته زمام امور وزارت رادرکف کفایت مؤیدالملك ابوبکربن نظام الملك نهاد و چون مؤید الملك چند روزی بتمشیت آن مهم پرداخت

برادرش فخرالملك بخدمت برکیارق رسید و سلطان مؤید الملك را معزول گردانیده فخرالملك را بمرتبهٔ وزارت رسانید بعد ازآن باسپاه فراوان متوجه دفع تتش گشته در صفرسنهٔ ثمان وتمانین واربعمائه در نواحی همدان میان ایشان مقاتله اتفاق افتاد وتتش گرفتار شده درقلعهٔ تکریت محبوس گشت وهم درآن محبس درگذشت وچون برکیارق ازمهم تتش بازپرداخت رایات فتح‌آیات بصوب خراسان برافراخت زیراکه عم‌دیگرش ارسلان شاه‌درآنولایت در طریق مخالفت سلوك مینمود و قبل از آنکه بر کیارق بخراسان در آمد ارسلانشاه بر دست پسری که قصد مباشرتش کرده‌بود بقتل رسید و بر کیارق‌از مبشر اقبال این خبر شنیده بسرسپیل استعجال بخراسان در آمد و بی شایبهٔ دغدغه بر سریر کامرانی نشسته در سنهٔ تسعین و اربعمائه زمام ایالت‌آنولایت را در قبضهٔ اقتدار برادر خود سنجربن ملکشاه نهاد و عنان مراجعت بجانب عراق انعطاف داد نقلست که درآن اوان که برکیارق در خراسان اقامت داشت مؤیدالملک معزول درمقام هیجان غبارفتنه گشت وباترا که‌ازجملهٔ بندگان خاص سلطان ملکشاه بزید استعداد ممتاز ومستثنی بودآغاز اختلاط و انبساط کرد واورا برمخالفت برکیارق باعث شده باترا ازعراق عازم خراسان گردید اما درساوه بزخم کارد یکی از ملاحده سفرآخرت اختیار کرد و مؤید الملک بگنجه رفته سلطان محمدبن ملکشاه که والی آنخطه‌بود اورامنظور نظرعنایت گردانید ومؤیدالملک سلطان محمدرابرمخالفت برادر دلیر ساخت تالشکر فراهم‌آورده در شوال سنهٔ اثنی وتسعین و اربعمائه ازگنجه بخیال قتال بیرون‌آمد و برکیارق نیز متوجه برادر گشته درانثناء راه اعاظم امرا قصد قتل مجدالملك قمی که منصب استیفا داشت نمودند بسبب‌آنکه مجدالملک درصدد کفایت اموال دیوانی شده ابواب منافع مقربان بارگاه سلطانیرا مسدود گردانیده بود و مجدالملک چون سیل بلارا متوجه خود دید بکشتی عاطفت برکیارق پناه برد وازلمرا گریخته خودرا دردولت خانهٔ پادشاه انداخت وامرا اورا تعاقب نموده در حوالی سرا پردهٔ عالی صف زدند وکس نزد برکیارق فرستاده مجدالملک را طلبیدند و سلطان دست رد برسینهٔ ملتمس ایشان نهاد وامراءلواء بی‌حرمتی برافراختند و بمنزل پادشاه درآمده مجدالملک را پاره پاره کردند وبرکیارق ازین جهة هراس بیقیاس بخود راه داده دامن‌خیمه برداشت وازراه قهستان بدارالملک ری شتافت وسلطان محمدبی‌ارتکاب کلفت محاربه برسریرسلطنت متمکن شدومنصب وزارت‌را بمؤیدالملک داد وبرکیارق دررری مسرعان باطراف وجوانب قلم روخود فرستاده باحضار شیران بیشه پیکار فرمان مسفرمود وپس از اجتماع سپاه متوجه سلطان محمدگشته درماه رجب سنهٔ ثلاث‌وتسعین و اربعمائه لشکر هردوبرادرتیغ وخنجر دربکدیگر نهادند وشحنهٔ بغدادگوهرآبن‌درآن معرکه‌گشته شد ونسیم نصرت وفیروزی بربرچم علم سلطان محمد وزید و برکیارق بغوزستان‌گریخته درآن ولایت امیرایازغلام سلطان ملکشاه بدوپیوست وبرکیارق باز بعراق رفته درجمادی الاخری سنهٔاربع وتسعین واربعمائه کرة بعد اخری میان برادران

مقاتله واقع‌شد ودرین نوبت برکیارق ظفریافته بحسب تقدیر مؤید الملك اسیرگشت و سلطان اورا محبوس گردانید ومؤیدالملک درآن محبس همت براسترضاء خواطر امرا مصروف داشت و از مقربان تقبلات کرد تاسلطانرا برآن‌آوردند که رقم عفو بروروق جرایمش کشید واورابوعدهٔ منصب وزارت مسرور گردانید درآن اثنا روزی بوقت‌استوا که حرارت برهوا استیلا داشت طشت داری بتصور آنکه سلطان درخوابست بادیگری گفت که سلجوقیان بغایت مردم بی‌حمیت‌اند و غیرت ندارند شخصی راکه این همه کفران نعمت ازوی صدوریافته ومدتی بشآمت عصیان اوسلطان از دارالملک دور افتاد اکنون وزیر میسازند ومعتمد می‌پندارند سلطان از شنیدن اینسخنان بی‌تحمل شده نایرهٔ غضب اوبرافروخت وباحضار مؤیدالملک فرمان‌داده شمشیری دردست ازخرگاه بیرون‌آمده بیکضربت گردن اورا ازبار سرسبک ساخت وطشت دارراگفت دیدی که غیرت وحمیت سلجوقیان درچه درجه است وبعد از وقایع مذکوره دوسه نوبت دیگر میان سلطان برکیارق وسلطان محمد قتال و جدال دست داده درجمادی الاخری سنهٔ سته وتسعین و اربعمائه منازعت بمصالحت مبدل‌گشت مقررآنکه شام ودیار بکر وآذربایجان‌وموغان وارمن وگرجستان ازسلطان محمد باشد وسایر ممالک ازسلطان برکیارق بود وهیچ یک از برادران درقلم روخود نام دیگری را درخطبه مذکور نسازند وتاآخرایام‌حیات برکیارق مبانی مصالحه ممهد بوده انهدام بقواعدآن راه نیافت و درسنهٔ ثمان وتسعین واربعمائه برکیارق در راه بغداد مریض‌گشته در [illegible] وداع نمود و منصب ولایت عهد را بسر خود ملکشاه داده امیر ایساز را باتابکی او تعیین فرمود

ذکر سلطان‌محمدبن ملکشاه

ابوشجاع غیاث‌الدین محمد پادشاهی بود بتائید ربانی مؤید نصفتی کامل‌ومرحمتی شامل داشت ودرایام جهانبانی اعلام عدل و رعیت پروری برافراشت بصفت زهد وعفت ونبات عهد وصدق سخن موصوف بود ودراعلام مبانی اسلام وانهدام قواعد ملت ملاحدهٔ بدنام مساعی مشکوره ظاهر فرمود و درمبادی جلوس آنخسرو بناموس ایاز وصدقه غلامان سلطان ملکشاه‌بن برکیارق را بپادشاهی برداشته لشکر بسیار فراهم کشیدند و لواء مخالفت ارتفاع داده مستعد تهییج غبار جنگ‌وانواع گردیدند وسلطان محمدباسپاه کثیرالعدد متوجه ایشان شده درحین تلاقی فریقین وتساوی صفین ابربارهٔ بهیأت‌اژدهائی که‌آتش ازدهانش می‌بارید برزبر لشکر ایاز وصدقه نمودارگشت بنابرآن مخالفان ترسیده فریاد الامان برآوردندوسلاح افکنده بوکب سلطان محمد پیوستند وسلطان ایاز وصدقه راگرفته وکشته ملکشاه را محبوس ساخت‌آنگاه بعنایت الهی مستظهر شده ببغدادخرامید وازمستظهرخلیفه‌قسیم امیرالمؤمنین‌لقب‌یافته درسلطنت مستقل‌گردید

در تاریخ اعلام یافعی مسطور است که در روز جمعه سلخ جمادی الاخری سنهٔ احدی و خمسمائه میان سلطان محمد بن ملکشاه و سیف الدوله صدقة بن منصور که امارت مکه و بعضی از بلاد عرب تعلق بوی میداشت حربی صعب اتفاق افتاد و صدقه باسه هزار سوار از لشکریان خود در روز معرکه کشته گشته رخت هستی بباد فنا داد و صدقه شیعی مذهب بود و مدت بیست و دو سال امارت نمود و در آن اوان که سلطان محمد در بغداد اقامت داشت احمد بن عبدالملک عطاش بر دژکوه اصفهان استیلا یافته رایت عصیان بر افراشت بنابر آن سلطان بدانجانب شتافت و بعد از محاصرهٔ دژکوه براحمد مظفر گشته اورا بکشت و سلطان محمد در اوایل سنهٔ احدی عشر و خمس مائه باجل طبیعی در گذشت اوقات حیاتش سی و هفت سال بود و زمان سلطنتش سیزده سال سعد الملک آوجی و فخر الملک و ضیاء الملک احمد بن نظام الملک در سلک وزراء بسلطان محمد منتظم بودند و هریك از ایشان در اشاعت عدل و انصاف و رفع رسوم جور و اعتساف ید بیضا مینمودند

گفتار در ذکر دفع شر احمد بن عبدالملک باهتمام آن پادشاه عالی گهر و بیان بعضی از وقایع و حکایات دیگر

در روضة الصفا مرقوم قلم صحت اثر گشته که سلطان ملکشاه در ایام پادشاهی خود [illegible] از دیالمه که بر جانب ایشان اعتماد بود بمحافظت آن قیام می نمودند و احمد بن عبدالملک عطاش که از جملهٔ داعیان ملاحده رود بار و قهستان بود ببهانه معلمی صبیان بآن قلعه رفت و بادیالمه آغاز اختلاط و انبساط کرد و در خلوات آنجماعت را بمذهب اسمعیلیه دعوت کردن گرفت و باندك روزگاری اکثر مردم قلعه مطیع احمد شده و او در ظاهر اصفهان دعوت خانه مرتب ساخت و هر شب آنجا بوده طایفه ی از اصفهانیان بدان مکان میرفتند و مذهب باطلش را می پذیرفتند تا عدد متابعان او بسی هزار رسید و در آن اوقات که سلطان محمد بن ملکشاه در بغداد بود احمد بران قلعه استیلاء تمام یافته ذخیرهٔ بسیار جمع گردانید و سلطان بعد از تحقیق اینخبر از بغداد باصفهان شتافته بمحاصرهٔ دژکوه مشغول گشت و بعد از چند گاه که قوت محصوران نزدیك بانجام رسید احمد عطاش قاصدی نزد سعد الملک آوجی که در آن زمان وزارت سلطان تعلق بوی میداشت و در خفیه دعوت ملاحده را قبول کرده بود فرستاد و پیغام داد که اهل قلعه را ذخیره نمانده لاجرم داعیه دارم که امان طلبیده قلعه را بسپارم سعد الملک در جواب گفت که یکهفتهٔ دیگر تحمل باید نمود تا من این سك یعنی سلطانرا بقتل رسانم آنگاه فساد پادشاهرا بانعام هزار دینار و خلعتی فریفته باوی مقرر نمود که سلطانرا به نیشتر زهر آلود فصد کند و حال آن که سلطان محمد بنابر غایت دموية مزاج در هرماه یکنوبت فصد میکرد و چون وقت آنکار

نزدیك رسید حاجب سعد الملك از نزویر وزیر آگاه شده آنرا زوا بامنکوحه خویش در میان نهاد و زن حاجب کیفیت حال را باشخصی که متعلق او بود باز گفت و بمقتضاء کلمهٔ (کل سر جاوز الاثنین شاع) این حدیث بگوش پادشاه رسیده تمارضی کرد و فساد را حاضر گردانید و چون فساد بازوی اورا بسته دست به نیشتر برد سلطان از روی قهر و غضب در وی نگریست فساد را لرزه بر اعضاء افتاده کیفیت واقعه را بر سبیل راستی معروض داشت آنگاه سلطان فرمود که بهمان نیشتر فساد را رك زدند تا جان بقابض ارواح سپرد و سعد الملك را بامتعلقان هلاك ساخته زن حاجب را عقد بست و چون ملاحده ازین صورت آگاهی یافتند قلعه را تسلیم کردند و احمد عطاش اسیر گشته محصلان بموجب فرمودهٔ سلطان او رادست و پا بسته بر شتری نشاندند و باصفهان در آوردند و بعد از چند روز آن ملحد باطل را بتیغ قاتل گذرانیده سوختند در تاریخ گزیده مسطور است که در زمان طغیان احمد عطاش نابینائی که موسوم و ملقب بعلوی مدنی بود در اصفهان پیدا شد و آخرهای روز بر سر کوچه عصائی بدست گرفته می ایستاد و میگفت خدایش بیامرزاد که این پیر فقیر را بمنزلش رساند و مردم جهة ملاحظه کسب مثوبت پیر نابینا را گرفته بسرای او که در اقصای آن کوچه بود میبردند و حال آنکه آن کور باطن باجمعی از ملاحده در آن سرا که مبتنی بود بر سردابها توطن داشت و هر کس که اورا بدر سرا می رسانید جمعی از سرا بیرون میجستند و آنشخص را گرفته در سردابه می کشیدند [illegible] و نمیدانستند که حقیقت حال چیست تا روزی ضعیفه گدا بدر آنخانه رسید و زبان بسؤال گشاده در آن اثنا آواز نالهٔ شنید و تصور کرد که بیمار یست لاجرم گفت بنیت شفاء بیمار خویش مراچیزی دهید ملاحده پنداشتند که آن زن گدا بافعال ایشان پی برده تمسخر می کند لاجرم قصد گرفتنش کردند و ضعیفه فرصت یافته خود را بسر کوچه رسانید و کیفیت حادثه را بامردم تقریر کرد اصفهانیان خود در پی جست و جوی گم شده گان خویش بودند و چون این حدیث را از آن پیرزن گدا شنودند فی الحال بآنخانه شتافتند و علوی مدنی و معاونانش را گرفته در آنمنزل چاههای و سردابها یافتند مملو از کشته و خسته و بر دیوارها چهار میخ کرده از مشاهدهٔ آنصورت فریاد از نهاد خلایق بر آمده ملاحده را بخواری هر چه تمامتر کشته و سوخته اجساد اموات خود را بگورستان بردند و دفن کردند و ایضاً در کتاب مذبور مذکور است که سلطان محمد در اواخر حیات بغزو هندوستان رفته بسیاری از هندوان بی ایمانرا بقتل رسانید و در آن دیار بتی سنگین که قریب دوهزار من وزن داشت بدست سلطان افتاد و هندوان کس بدرگاه پادشاه فرستاده پیغام دادند که اگر آن صنم را بما باز دهند هم سنك آنمرواریدتسلیم نمائیم سلطان محمد این ملتمس راقبول نفرمود و فرمود که اگر همچنین کنم مردم مرا محمدبت فروش گویند همچنانکه آذر رابت تراش گویند آنگاه آن بت را باصفهان نقل کرده در آستانهٔ مدرسهٔ که حالا مقبره او ست انداخت

508

بساوه شتافت وچون بدیدهٔ بصیرت و فور قوت ومکنت سنجری را مشاهده نمود بپای عجزواضطرار نزد عم بزرگوار رفت وزبان اعتذار و استغفار برگشاد و سلطان سنجر ازسرجریمهٔ برادر زاده درگذشت وایالت عراق عرب وعجم را بوی مسلم داشت مشروط بآنکه درخطبه نام سلطان را برنام محمود مقدم مذکور سازند وچند موضع از امهات بلاد عراقین مخصوص بدیوان سنجرباشد وچون خاطرخطیر خسرو جهانگیر ازآن مهم فراغت یافت عنان یکران بجانب خراسان تافت و درسنهٔ خمس عشر وخمس مائه والدهٔ سلطان سنجرفوت شده افاضل علما واعاظم فضلاجهت اداء نماز بجنازهٔ مهد علیاحاضر گشته سلطان بآنجماعت گفت باید که ازشما کسی پیش نمازی کند که مدةالعمرعمداترک فریضه نکرده باشد وتمامی آن طایفه توقف نموده سلطان سنجر بنفس نفیس پیش رفت وسایرارکان بآن پادشاه سعادت انتما اقتدا کرده نماز کردند و درسنهٔ اربع و عشرین و خمسمائه حاکم سمرقند احمد بن سلیمان نسبت بسلطان درمقام عصیان آمده رایات فیروزی شعار سنجری ازآب آمویه عبور فرمود و سایهٔ وصول برحدود سمرقند انداخته احمد درشهر متحصن شد وبعد از امتداد ایام محاصره و وقوع قحط وغلا امان طلبیده ازشهر بیرون آمد وسلطان یکی از غلامان خاصه را بحکومت سمرقند بازداشت و احمد خائن را مصحوب خود گردانیده رایت مراجعت برافراشت وپس ازچندگاه از احمد عفو کرده بار دیگر او را بسمرقند فرستاد و درسنهٔ سته و عشرین و خمسمائه سلطان سنجر بعزم رزم برادر زادهٔ خود سلطان مسعود باصد وشصت هزار مرد از جنود ظفر ورود متوجه عراق گشت وسلطان مسعود باسی هزار نفردربرابر آمده بنواحی دینور محاربهٔ ازهرچه تصور توان کرد صعب تراتفاق افتاد و قرب چهل هزار کس از جانبین کشته گشته نسیم نصرت وبرتری بر پرچم علم سنجری در وزیدن آمده سلطان مسعود غایت اقتدار عم بزرگوار ونهایت عجز وانکسار خود مشاهده نموده هم درآن معرکه نزد سلطان رفت و چون سلطانرا چشم بر برادر زاده افتاد عرق شفقت در حرکت آمده سلطنت عراق عجم و آذربایجان بروی مسلم داشت وامارت بغداد وعراق عرب را ببرادرش طغرلبیك بن محمد داده بجانب خراسان بازگشت و درسنهٔ ثلثین و خمسمائه سلطان سنجر شنید که خواهر زاده‌اش سلطان بهرام شاه غزنوی که بمعاونت ملازمان آن پادشاه باداد و دین برسریر سلطنت آبا واجداد تکیه زده خیال استقلال دارد وازاداء خراجی که برگردن گرفته بود سرمی پیچد بنابرآن رایات ظفر قرین بصوب غزنین درحرکت آمده حال بهرام شاه از استماع توجه خال تغییر یافته قاصدان سخن دان بآستان سلطنت آشیان ارسال داشت و مراسم عذرخواهی بتقدیم رسانیده خراج گذشته اداکرد لاجرم سلطان رقم عفو برجریدهٔ جریمهٔ بهرامشاه کشیده بطرف مروباز گردید ودرسنهٔ خمس وثلثین وخمسمائه باردیگر ازوالی سمرقند مخالفت گونهٔ فهم شد وثانیاً سلطان سنجر لشکر بدان طرف کشیده احمد خان که بعلت لقوه وفالج مبتلا بود درشهر تحصن نمود وبعد ازانقضاء ششماه کاراو بجان

509

رسیده ابواب شهر بازگشاد و ملازمان آستان سلطنت آشیان او را درمحفه نهاده پیش سلطان آوردند درحالی که دهانش کج شده بود ولعاب ازآن میرفت و سلطان سنجر احمدرا ازامر ایالت معاف داشته پسرش نصرخان را والی سمرقند گردانید ودرآن اثنا بعضی ازامرا بنابر اغراض فاسدهٔ خویش بعرض رسانیدند که مردم قراختای که درحدود این مملکت توطن دارند مکنت تمام وتجمل مالا کلام پیدا کرده اند مناسب آنکه موکب همایون بقصد تادیب ایشان درحرکت آید والاامکان دارد که فتنهٔ روی نماید که تدارك پذیر نباشد و این سخن در ضمیر آفتاب تأثیر پادشاه کشور گیر مؤثر افتاد و حکم عالی از موقف غضب شرف نفاذ یافت که مراعی ومواشی آن جماعت رابتازیانهٔ تاراج بجانب مرو رانند وبعضی ازآن طایفه بدرگاه عالم پناه آمده معروض داشتند که پنجهزار اسب وپنجهزار شتر و پنجهزار گوسفند بطیب نفس پیشکش مینمائیم مشروط بآنکه سلطان طریق عنایت و التفات مسلوك دارد و امرا باین مصالحه راضی شده درآن اثنا جمعی ازمردم شریر نزد گورخان که پادشاه قراختای بود وبمزید شوکت وحشمت از سایر سلاطین ترکستان امتیاز داشت رفتند واورا برمقابله ومقاتلهٔ سلطان سنجراغوا نمودند و گورخان سپاهی بیکران فراهم کشیده متوجه سلطان گشت وسلطان سنجر وامرای خراسان بغرور فراوان دربرابر قراختائیان رفته بباد حملهٔ مبارزان نایرهٔ قتال سمت التهاب گرفت وازتحرك سم باد پایان غبار معرکهٔ کارزار صفت هیجان پذیرفت ولشکر سلطان سنجر بخلاف معهود ومقصود شکستی فاحش یافته قرب سی هزار کس کشته شدند وسلطان سنجر متحیر گشته تاج الدین ابوالفضل که والی سیستان بود عرض نمود که ای خداوند جهد باید کرد که بسرعت هرچه تمامتر خود را ازاین گرداب مهلك بساحل نجات کشیم که زیاده ازاین ثبات وقرارمستلزم ازدیاد نکال وخسارت خواهد بود وسلطان باسیصد سوار اسفندیار آثار برصفوف کفار حمله کرده باده پانزده کس جان بکنار کشیدو بحصار ترمذ شتافت و تاج الدین ابوالفضل بامنکوحهٔ سلطان ترکان خاتون گرفتار گشت و گورخان اوراحریف مجلس بزم خود ساخت وسایراسیران را رخصت انصراف داد وازاین شکست شکوه سلطان سنجر درضمایر نقصان یافته اموال و خزاینی که اندوخته بود تلف گردید وفرید الدین کاتب درآن واقعه این رباعی برلوح بیان مرتسم گردانیده

رباعی شاهازسنان توجهانی شدراست ☆ تیغ توچهل سال زاعداکین خواست گر چشم بدی رسیدآن هم زقضاست ☆ کانکس که بیك حال بماندست خداست و درسنهٔ ثلاث واربعین وخمسمائه سلطان سنجر بعراق خرامیده سلطان مسعود بملازمت عم مبادرت نمود ولوازم خدمت واخلاص بتقدیم رسانیدو درخلال آن احوال بهرامشاه غزنوی فتح نامهٔ غور وخبرفوت سام وسرسوری راکه ازجملهٔ حکام آن دیار بودند نزد سلطان فرستاد وفخرالدین خالدهروی این رباعی درسلك نظم انتظام داد که **رباعی** آنانکه بخدمتت نفاق آوردند ☆ سرمایهٔ عمرخویش طاق آوردند دور ازتو سرسام بسرسام نماند ☆ وینك سرسوری بعراق آوردند و درسنهٔ اربع و اربعین و خمسمائه علاءالدین حسین

غوری بانتقام برادر خود سوری از غور بغزنین رفت و بهرامشاه را منهزم گردانیده روی توجه بخراسان نهاد وعلی چتری که سلطان سنجراورا از مرتبه مسخرگی بدرجهٔ امارت رسانیده بود بوی پیوسته علم مخالفت سلطان ارتفاع دادند وچون این خبر بعرض سنجر رسید متعرض محاربه ایشان گردید ودرحدود قصبه او به ازولایت هراة رودبین الجانبین مقابله ومقاتله روی نمود وبعد ازکشش وکوشش بسیار علاءالدین غوری وعلی چتری شکست یافته گرفتار شدندوسلطان سنجرعلاءالدین حسین رابخواجه مثقال سپرده اشارت کرد تاعلی چتری را درزیر علم دونیم زدند وازوقوع این فتح نامدار بار دیگر هیبت وشوکت سلطان سنجر درخواطر اکابر واصاغر قرارگرفت واساطین سلاطین رسل و رسایل بدرگاه عالم پناه فرستاده عرضهٔ مملکت مجددرواج ورونق پذیرفت وعلاءالدین حسین چندگاهی در اردوی سلطان سنجر مقید بوده چون لطف طبعش برضمیر جناب سلطانی ظاهرشد نوبت دیگرایالت ولایت غوررا بوی ارزانی داشت وعلاءالدین بوطن اصلی بازگشته همت بر تعمیر آن مملکت گماشت

گفتار دربیان عصیان حشم غزوکشته شدن والی بلخ وذکر مقاتلهٔ سلطان سنجر باآن قوم بداختر وگرفتارگشتن بزندگانی تلخ

درزمان جهانبانی سلطان سنجر چهل هزارخانه وار ترکمانان که مشهور بودند بحشم غزدر ولایت ختلان وتخارستان وحدود بلخ وقندز وبغلان اقامت می نمودند وهرسال بیست وچهارهزار گوسفند جهت شیلان سلطان تسلیم خان سالاران کرده بفراغت روزگار میگذرانیدند نوبتی بطریق معهود نوکرخوانسالار شهریار کامکار بمیان آن قوم رفته طلب گوسفند نمود و بخلاف فرستادگان سابق درغث وسمن گوسفندان باایشان مناقشه آغاز نهاد وحشم غزتحمل آنمعنی نیاورده آن شخص را هلاک کردند ودیگر از ارسال گوسفندان یادنیاوردند خوانسالار ازبیم سیاست سلطانی این قضیه را پنهان داشته مدتی گوسفند شیلانرا ازخاصهٔ خود سرانجام مینمود درآن اثنا والی بلخ امیر قماج بمرو آمد خوانسالار کیفیت احوال بعرض او رسانید و قماج کلمهٔ چند درباب تسلط وتغلب غزان باسلطان درمیان نهادونشان داروغگی ایشان بنام خود حاصل کرد وچون ببلخ مراجعت نمود کس نزد حشم غزفرستاده گوسفندان باقی راطلب داشت آنقوم گفتند مابندگان خاص سلطانیم وغیر ازوی کسی را حاکم خود نمیدانیم وفرستاده قماج را درکمال اهانت و اذلال ازمیان خود بیرون کردند وقماج از این معنی درخشم شده متوجه محاربهٔ ایشان گردید وباپسرخود ملك الشرف درمعرکه بقتل رسید وروایت حمدالله مستوفی آنکه قماج وملك الشرف درنواحی منازل غزان شکار میکردند وایشان چون پدر وپسر را باهم دیدند هردورا شکاری واردرمیان گرفته معروض حسام انتقام گردانیدند برهرتقدیر بعد

ازآنکه سلطان سنجرازقتل قماج وملك الشرف خبریافت باستصواب امرا عنان عزیمت بحرب ایشان تافت وچون حشم غزان استماع نمودند که سلطان سنجربعزم غزو ایشان متوجه است قاصدی بدرگاه عالم پناه روان ساختند و زبان اعتذارگشاده پیغام دادند که اگرسلطان مراجعت نماید برسم جرمانه وخون بهاء امیرقماج مبلغ صدهزار دینار وصدغلام ماه پیکر تسلیم می کنیم سلطان خواست که عذر غزانرا بسمع قبول جای دهدو عنان عزیمت بمستقردولت معطوف گرداند اما امرا براین معنی انکار نموده عرضه داشتند که اگرغزان کوشمالی بسزا نیابند درساحت مملکت فتنهٔ پدیدآید که تدارك پذیر نباشد بنابرآن سلطان بجانب منازل غزان کوچ فرمود وچون نزدیك بدیشان رسید آنقوم تضرع ونیازمندی بسیار اظهارکرده گفتند که اگرسلطان ازسرجریمهٔ مابندگان درگذرد ازهرشانه بکمن نقره باآنچه سابقاً قبول نموده بودیم منضم مینگردانیم پادشاه عالیجاه را برآن قوم رحم آمده بیت خواست تاازمصاف کردن غز ✡ مرکب خویش راعنان تابد لیکن بنابرکمال مبالغهٔ امیر مؤید بزرك و برنقش مروی صف قتال برآراست وحشم غزان دل ازجان برگرفته فدائی واربمقام مدافعه آمدند وشمشیر وخنجر از غلاف خلاف برکشیده آغازکار زارکردند واکثر اعیان سپاه سلطان بسبب نزاعی که بامؤید وبرنقش داشتند درجنگ سستی نموده غزان غالب گشتند و سلطان عنان بطرف مرو گردانیده غزان متعاقب روان شدند ویکی ازحواشی راکه موسوم بود بمودودبن یوسف وباسلطان بحسب صدور مشابهت داشت گرفتند واورا سنجر تصور نموده برتخت نشاندند وزمین خدمت بوسیدند ومودود درچند گفت که من سلطان نیستم باور نکردند تابعضی اورا بشناخت وگفت این شخص مطبخی زادهٔ سلطانست بعد ازآن غزان انبانی برآرد کرده واز گردن مودود آویخت واورا باهانت تمام از میان خود بیرون تاختند و عنان عزیمت از عقب سلطان معطوف ساختند و سلطانرا در اثناء راه دیده بسادر مروگرفته برسریر جهانبانی نشاندندوشرط زمین بوس بجای آورده بلدهٔ فاخره مروزا که درنهایت معموری بود سه شبانروزغارت نمودند آنگاه جهت طلب مخفیات اشراف واعیانرا مؤاخذه کرده درتعذیب وشکنجه کشیدند وچون خاطرشوم ایشان ازمهم مرو فراغت یافت به نیشابور ودیگر بلادخراسان شتافتند ودرهرجاهرچیزدیدند متصرف گردیدندومسلمانانرا بخاك ونمك شکنجه کرده از ایشان مخزونات و مدفونات می طلبیدند وبسیاری ازعلما ومشایخ بتعذیب آن ملاعین شهید شدند ازآنجمله یکی شیخ فاضل عالم متقی محمدبن یحیی بود که درحین شکنجه بخاك شهد شهادت چشیده بعالم پاك پیوست خاقانی درحق اوگوید نظم درملت محمد مرسل نداشت کس ✡ فاضلتر از محمد یحیی فنای خاك آن کزدگاه مهلکه دندان فدای سنك ✡ وین کرد روزقتل دهانرا فدای خاك القصه درتمامی بلاد خراسان منزلی نماند که ازظلم و بیداد غزان ویران نشد وسلطان سنجر مدت چهارسال دردست ایشان اسیر بوده شب آنجناب را درقفس آهنین میکردند و روز

برتخت سلطنت می‌نشاندند و بحسب تمنای خود مناشیر می‌نوشتند و بتکلیف سلطانرا
بر آن میداشتند که آن احکام را مهر میکرد وچون حرم سلطان ترکان خاتون دردست آن
قوم گرفتار بود شهریار نامدار تدبیر فرار نمی‌نمود ودرسنهٔ احدی وخمسین و خمسمائه
ترکان فوت شده سلطان اندیشهٔ مخلص خود کرد وبامیر احمد قماج که حاکم ترمذ بود
پیغام‌داد که کشتیها در کنار آب آمویه معدومهیاسازد وروزی امیرالیاس غزرا که موکلش
بود بفریفت تابرسم شکار اورا بکنار جیحون برد و درحین اشتغال مردم بصید وشکار
امیراحمد قماج ناخیر از کمینگاه بیرون تاخته سلطانرا ازمیانهٔ غزان دربود ودرکشتی
نشانده بقلعهٔ ترمذ رساند وسلطان چند روزی درترمذ ساکن بود تابعضی از غلامان
ولشکریان که دراطراف وجوانب پریشان بودند بوی پیوستند آنگاه بمرو شتافت وآن
بلده‌را درکمال خرابی دیده ورعیت را درنهایت بدحالی یافته غم واندوه برمزاج شریفش
مستولی گشت واین معنی منجر بمرض شده سلطان سنجردربیست وپنجم ماه ربیع الاولی
سنهٔ اثنین وخمس وخمسمائه درگذشت **قطعه** جهاندار سنجر که درباغ ملك ✲ سرافراز
بودی بکردار سرو چو درمرو میبود آنجا بمرد ✲ بچوسال فوت وی از شاه مرو
درروضة‌الصفا مسطور است که بعدازوفات سلطان سنجرخواهرزاده اش محمود خان بن
محمدخان که ازجانب پدر نسبش بیقراخان می‌پیوست درخراسان بادشاه‌شدچون پنجسال و
ششماه باقبال گذرانید یکی ازخواص سلطان خروج نموده محمودخان را بدست آورده
پس گشت و بعدازآن بسفر ازولایات خراسان بعزم تسخیر خوارزمشاهیان درآمد و برخی
تعلق بدیوان غوریان گرفت

گفتاردربیان شمه‌ای ازحال بعضی از وزراء سلطان سنجر وذکر افاضلی که معاصر بودند باآن پادشاه عالی گهر

دراوایل ایام دولت سنجر کیاعبدالمجید برمسند وزارت نشست وملقب بمجیرالملك
گردید واودرتدبیر امور وزارت ومعرفت ابواب کفایت بی‌شبه ونظیر بود و دراکتساب
مجد ومعالی وتحصیل اسباب حشمت وبزرگی بمرتبهٔ بلند ترقی نمود ودرایام وزارت او
فخرالملك مظفربن نظام‌الملك ازعراق بخدمت سلطان سنجر شتافته بوسیلهٔ انواع خدمات
پسندیده خاطروالدهٔ سلطان وامیر ارغوش بجانب خود مایل دید و ایشان مجیرالملك
را نزد سلطان بمعایب واقع وغیر واقع متهم ساختند تاسلطان بمؤاخذه و مصادرهٔ او
مثال داد وچون نواب درگاه سلطانی هرچه مجیرالملك درتحت تصرف داشت ازوی
بستدند او را ببهانهٔ رسالت بغزنین فرستادند و مجیرالملك بآن ولایت رفته درخدمت
بهرامشاه غزنوی اوقات میگذرانید تامتوجه عالم عقبی گردید فخرالملك مظفربن
نظام‌الملك بعداز عزل مجیرالملك وزیرسلطان سنجر شد وچندگاه درتمهید قواعدعدل

وانصاف وتربیت علما وفضلا واشراف کوشیده چون اجل موعود رسید بزخم گارد یکی
ازفدائیان شربت شهادت چشید وپسرش صدرالدین محمد قایم مقام شده صفت تکبر و
نخوت شعار خود ساخت ودراخذ اموال سلطانی دلیری نمود و درآن ایام که سنجر
دارالملك غزنین را مسخر گردانید دست تصرف بقبض جواهر گرانمایه که درخزاین آل
سبکتکین موجود بود دراز کرد واین معنی بمرض سلطان رسیده حکم عالی بقتل اوصدور
یافته بعضی از متجنده صدرالدین را بضرب گرز و چماق هلاك ساختند شهاب الاسلام
عبدالرزاق طوسی ازجمله قرابتیان خواجه نظام‌الملك بود ودر اوایل حال بتحصیل علوم
دینی مشغول مینمود وسلطان سنجراورا ازخانهٔ مدرسه بیرون آورد ومتعهد امرووزارت
کرد وشهاب الاسلام باوجود انتظام درسلك علماء عظام دروقت اشتغال بسرانجام امور
ملك و مال بخار غرور و پندار بکاخ دماغ جای داده درمجلس سلطانی بشرب شراب
ارغوانی قیام می‌نمود و درآنسال که سلطان درعراق عجم بود از عالم انتقال فرمود
شرف‌الدین ابوطاهر سعدبن علی القمی درشهور سنهٔ احدی و ثمانین و اربعمائه بموجب
پروانچه خواجه نظام‌الملك ضابط وعامل سرکار مرو شد وملقب بوجیه‌الملك گشت و
بعدازآنکه مدتی مدید بسرانجام آن مهم پرداخت وزارت والدهٔ سلطان سنجر تعلق
بوی گرفت وچون آفتاب حیات شهاب الاسلام بسرحد زوال انتقال یافت کوکب وجیه الملك
بدرجهٔ کمال رسیده برمسند وزارت سلطان سنجر نشست اما بموجب (اذاتم امر دنا نقصه)
پس ازآنکه سه‌ماه بدان امر مشغولی کرد روی بجهان جاودان آورد صاحب جامع التواریخ
گوید که مرقد شرف‌الدین پرجوار روضه طیبهٔ رضویه علی‌راقده‌ها تحف السلام والتحیه
واقع است ودرنواحی مشهد مقدسه قریهٔ معتبروقف مرقد اوست والله تعالی اعلم بصحته
تغاربیك محمدبن سلیمان الکاشغری دراوایل حال دربلاد ترکستان بامر تجارت اشتغال
داشت ودرخلال آن احوال نزدیکی ازخانان راه سخن یافت وعلم وزارت برافراشت و
اندك زمانی بتکفیل آن مهم پرداخته بسبب عدم قابلیت معزول شد و ازترکستان بمرو
شاهجهان رفته درسلك ملازمان درگاه سنجری انتظام یافت وبسبب دانستن لغت ترکی
وصرف امتعهٔ دنیوی پرتوالتفات سلطانی بزوجات احوالش تافت ومحمدبن سلیمان بعداز
چندگاه که درمرو اقامت نمود از سلطان اجازت طلبیده بحج رفت وچون ازآنسفر باز
آمد بضبط اموال ولایت بلخ منصوب شد ودرآن اوقات نسبت بامیر قماج خدمات پسندیده
بجای آورده مقارن آن حال شرف‌الدین ابوطاهر وفات یافت وامیر قماج هزار دینار
ازسلطان تقبل نموده تامنصب وزارت را بمحمدبن سلیمان مفوض ساخت وتغاربیك خلعت
وزارت پوشیده امیر معزی درتهنیت اواین قطعه درسلك نظم کشید صدر نیك اختر
محمدبن سلیمان آنکه هست ✲ چون محمد دین پرست و چون سلیمان ملك دار از
نظام امر اوشد شغل گیتی بانظام ✲ وزنگار کلك اوشد کار عالم چون نگار باغ
ملت را زرسم اوبدید آمد درخت ✲ سال دولت را بعهد اوبدید آمد بهار درجامع
التواریخ جلالی مسطور است که محمدبن سلیمان ازنقایص نفسانی بغایت عاری بود و

دروقت شروع بمنصب وزارت تقلید خواجه نظام‌الملک نموده درنگین خود نقش فرمود که (احمدالله علی نعمه) بعد از آن روزی از وی پرسید که نه محمد واحمد بحسب عربیت یک معنی دارد و هردو نام رسولست صلی‌الله علیه وآله وسلم جواب دادند که بلی گفت پس من توقیع خود را تغییر داده (محمدالله علی نعمه) میسازم حضار مجلس بر آن تحریف تحسین کردند ومعین الدین اصم که از کبار فضلا ومنشی دیوان سلطان بود آغاز هزل نموده خندان شد ومحمدبن سلیمان بامعین‌الدین سفاهت کرده او را غرزن دشنام داد و معین‌الدین رنجیده چند روز ازخانه بیرون نیامد وچون کیفیت واقعه بعرض سلطان رسید وزیررا مخاطب ساخته فرمود که معین‌الدین را عذرخواهی نماید محمدبن سلیمان باوجود عدم استحقاق وقلت قابلیت بسبب مساعدت طالع روزی چند در کمال استقلال بسرانجام امورملک ومال قیام نمود وچون آفتاب دولت او بنقطهٔ زوال انتقال کرد فخرالدین طغان بیک که از نزد سلطان محمود برسم رسالت آمده بود در خلوتی حقیقت حال محمدبن سلیمان را بعرض سلطان رسانید حکم عالی باخذ وقید او صدور یافته ملازمان آستان سلطنت آشیان هرچه درتحت تصرف تغاربیک بود ازوی بستدند بعد از آن ضبط بعضی از بلاد ترکستان بوی مفوض گشت وچون محمدضعفی داشت کجاوه برشتر بسته ودر آنجا نشسته متوجه آن دیارشد اما دراثناء راه دست قضا مرکب حیات او را پی کرد ومحمد رخت بقاباد فناداده روی بعالم عقبی آورد معین‌الدین ابونصربن احمدالکاشانی دراوایل حال منشی دیوان سلطان محمودبن محمدبن ملکشاه ومستوفی ممالک عراق وآذربایجان بود ودرآن اوقات که سلطان سنجر بجهت تأدیب سلطان محمود در عراق رایت آفتاب اشراق بر افراخت زیور فضایل وکمالات معین‌الدین برضمیر انور سلطان معدلت آئین ظاهر گشته حکومت بلدهٔ ری را بوی تفویض فرمود وبعد ازعزل تغاربیک اورا ازری بمروطلبیده خلعت وزارت پوشانید وبانعام دوات زرین وطبل سیمین وعلم مفتخرومباهی گردانید ومعین الدین کماینبغی درتنظیم امور ملک ومال سعی نموده در ارتفاع اعلام عدل وانصاف وانتساخ ارقام ظلم واعتساف غایت جد واهتمام بجای آورد ودراقطار بلاد واطراف امصارمدارس وخوانق واربطه وبقاع نقاع بنا کردوقری معمور و مستغلات موفور ازخالص اموال خویش خریده وقف فرمود و چون ایام حیات او نزدیک باتمام رسید برد مظالم ملهم گشته قاصدان باکناف ممالک فرستاد تامنادی کردند که هرکس بمعین‌الدین وزیر برسبیل رشوت وخدمت وهرجهت نقدی یاجنسی داده باشد بوکلاء او رجوع نموده عوض ستاند و ازقضاة واکابر ولایات التماس فرمود که سعی نمایند که حقوق مردم بدیشان رسد وچون معین‌الدین برجاده شریعت سیدالمرسلین ثابت قدم بود پیوسته سلطانرا برقلع وقمع ملاحده باعث می گشت واسمعیلیه ازصولت پادشاه و تدبیر وزیرخائف شده دوفدائی را بهطویلهٔ معین‌الدین فرستادند تابلوازم سایسی اقدام نمایند وبوقت فرصت اورا بعز شهادت رسانند وآن دوملعون چندگاه دراصطبل جناب وزارت پناه بسرمیبردند تامعتمد گشتند ودرروز نوروزی که وزیر جهت پیشکش سلطان تحفه وتبرکات

ترتیب می نمود اختاچیانرا فرمود که جمیع اسبان خاصه را بنظر آورند تاهر کدام رامناسب داند بهطویلهٔ سلطان فرستد وآن دوملعون دواسب ایغرسر کش پیش آوردند وآن اسبان بایکدیگر جنگ کرده خدام وزیر بجداساختن آن اسبان مشغول شدند وفدائیان فرصت یافته بیک ضربت کارد آن خواجه نصفت نهاد را بدرجهٔ شهادت رسانیدند نصیرالدین محمودبن مظفر الخوارزمی درفنون علوم عقلی و نقلی خصوصاً فقه شافعی بغایت متبحر بود و بدانستن سایر اقسام فضیلت وفن استیفا و سیاقت مباهی و مفتخر پیوسته برعایت اهل فضل و کمال اقدام مینمود وقاضی عمربن سهلان الساوجی کتاب بصایر نصیری درعلم حکمت ومنطق بنام او تصنیف فرمود در جامع التواریخ مسطور است که نصیرالدین محمود در اوایل حال بامر اشراف مطبخ واسطبل سلطان سنجر می پرداخت وچون از عهدهٔ آن مهم کماینبغی بیرون آمد سلطان اورا مشرف جمع وخرج ممالک ساخت بعد از آن متقلد منصب جلیلة المراتب وزارت گشت اما بواسطهٔ جبن ومشرب طالب علمی مهام وزارت را متمشی نتوانست ساخت و سلطان اورا معاف داشته حکم شد که باردیگر بامر اشراف پردازد و نصیرالدین محمود از مسند وزارت برخاسته منصب اشراف را به پسرخود شمس الدین علی باز گذاشت در آن اثنا میان نصیرالدین ومقرب الدین جوهر خادم که درسلک اعاظم خواص سنجری منتظم بود غبار نقار ارتفاع یافته نصیرالدین زبان بتقریر جوهر گشاده این معنی بعرض سلطان رسید وحکم عالی نافذ گردید که امراء عظام مجمعی ساخته پرسش آنمهم نمایند و بعد از انعقاد مجلس نصیرالدین بعضی از تصرفات جوهر خادم را تقریر کرد وثقة‌الدین ابوجعفر که وزیر نایب جوهر بود در صدد جواب آمده گفت که ده هزار غلام در تا بین مخدوم من بسر میبردند واورا بحسب ضرورت جهت مابحتاج آنجماعت ازهر ممر آنچه میسر گردد چیزی میباید گرفت چه تاخیر وتعویق درسرانجام مهام غلامان موجب اختلال احوال مملکتست وتو که دوات زرین مرصع در پیش و پشت بر مسند وزارت نهاده بودی بایستی بروجهی ضبط اموال ولایت کردی که کسی را مجال تصرف و تقصیر نماندی نصیرالدین گفت من در وقت وزارت حکمی نافذ نداشتم ثقة‌الدین جواب داد که بی وقوفی که در ایام وزارت کردی دروقت اشراف تلافی نتوان نمود ودر آن روز بین الجانبین انواع قیل وقیال وجواب وسؤال واقع شد و چون کیفیت بعرض سلطان رسید فرمود که من بنفس خود این قضیه را فیصل خواهم داد تاحقیقت بظهور پیوندد وجوهر ازاستماع این سخن مانند ماهی درشبکه مضطرب گشت و بامیرعلی چتری که منصب حجابت داشت وبواسطه مزاح ومطایبه نزد سلطان بغایت گستاخ شده بود توسل جست وامیرعلی تدبیری اندیشیده بلطایف الحیل سلطان سنجررا بخانهٔ مقرب الدین جوهر برد و مقرب الدین بزمی بهشت آئین ترتیب نموده آنچه توانست ومناسب دانست بنظر انورسلطان رسانید و پیشکش کرد از آنجمله هشتاد کنیزک مشکله مغنیه بود که از رشک سازوآواز ایشان ناهید خنیاگر برسپهر کبود صعود مینمود و سلطان از جوهر خادم راضی گشته بنصیرالدین محمود پیغام فرمود که مارامعلوم شد آنچه تودربارهٔ

جوهر میگفتی مطابق واقع بوده اما علو همت پادشاهانه اقتضا نمی کند که خدمتکاران قدیم را بسبب جزئیات مخاطب و معاتب گردانند اکنون باید که باجوهر در مقام صلح و صفا بوده دیگر پیرامن مخاصمت و منازعت نگردی لاجرم نصیرالدین زبان در کام خاموشی کشید و جوهر بعد از انقضاء اندك زمانی شمس الدین علی ولد نصیرالدین را بتردد نزد بعضی از روی پوشان سراپرده سلطنت متهم گردانید و بدان واسطه پدر و پسر در قید بلا افتاده محبوس گشتند و شمس الدین علی در آن محبس این رباعی نظم نمود **رباعی**

دی بد پدرم صدر و خداوند و وزیر وامروز من و پدر ذلیلیم واسیر ✿ من بنده جوانم و جوانی کم گیر یارب تو ببخشای بر آن پیر فقیر ✿ القصه اوقات حیات پدر و پسر در زندان بپایان رسید والحکم لله العلی الحمید قوام الدین ابوالقاسم بن حسن الدرکوتی بعلو همت و تهور و وفور شجاعت و سخاوت و تکبر موصوف و معروف بود و از بعضی فضایل مثل شعر و انشا وقوف داشت در مبادی احوال به نیابت یکی از حجاب سلطان محمد بن ملکشاه قیام مینمود و در زمان سلطان محمود بن محمد وزارت مملکت عراق بروی مقرر گشت و بعد از عزل نصیرالدین سنجر اورا از عراق طلبیده خلعت وزارت پوشانید و فرمان قوام الدین در شرق و غرب عالم مانند حکم قضا نفاذ یافت و فضلا و شعرا در مدح او اشعار غرا گفته پر توانعام و احسانش بر وجنات احوال این طایفه تافت در جامع التواریخ مذکور است که قوام الدین ابوالقاسم بر قتل اکابر و اعاظم بغایت دلیر بود و باندك زلتی و جزئی خطیئتی در کشتن مردم سعی و اهتمام می نمود چنانچه روزی در سر دیوان سان او و عزالدین اصفهانی که در ممالك سلطانی منصب استیفا تعلق بوی می داشت اندك گفت و شنیدی واقع شد قوام الدین در حال بحبس و قید عزالدین مثال داد و آن بیچاره بمحبس شتافته بر سبیل اعتذار این رباعی در سلك نظم کشید و نزد وزیر فرستاد **رباعی** گر تو زگناه من خبر داشتئی چون گرك عزیز مصر پنداشتئی ✿ من گرك عزیز مصرم ای صدر بکن ✿ با گرك عزیز مصر گرك آشتئی ✿ و قوام الدین این رباعی در جواب نوشت که **رباعی** گر زآنکه تو تخم کینه کم کاشتئی در جنك نصیب صلح بگذاشتئی ✿ اکنون که زمانه پایدار است مرا بی بهره نماندای و گرك آشتئی ✿ و عزالدین اصفهانی هم در آن حبس از جهان فانی انتقال نمود و همچنین قوام الدین وزیر عین القضاة همدانی را که اعلم علماء زمان خود بود بسبب اندك سخنی که در باب فساد اعتقاد از وی نقل کردند و سلطان فرمود تا بر در مدرسهٔ که آنجا درس میگفت از حلق آویختند بالاخره شآمت خونهای ناحق شامل روزگار قوام الدین گشته سلطان سنجر اورا معزول گردانید طغرل بن محمد بن ملکشاه بقتلش رسانید ناصرالدین طاهر بن فخرالملك بن نظام الملك بعد از عزل قوام الدین وزیر سلطان سنجر گشت و در ایام وزارت او سلطان بدست حشم غزان گرفتار شده ناصرالدین در وقت وقوع واقعه در گذشت و از جملهٔ شعراء فضیلت پرور امیر معزی ملازم سلطان سنجر بود و معزی ملازمت پدر سلطان سنجر سلطان معزالدین ملکشاه نیز مینمود و بروایتی خود را بوی

نسبت کرده معزی تخلص میفرمود و قولی آنکه در تخلص منسوب بسلطان معزالدین سنجر بود و باتفاق مورخان آنچه معزی را از دولت و اقبال در زمان سلجوقیان میسر گشت کم شاعری را دست داده باشد در تاریخ گزیده مسطور است که نوبتی سلطان سنجر بگوی باختن اشتغال داشت ناگاه اسب سلطان خطا کرده او را بینداخت و معزی بدیهه این رباعی منظوم ساخت **رباعی** شاها ادبی کن فلك بدخورا کو چشم رسانید رخ نیکورا گر گوی خطا کرد بچوگانش زن ور اسب خطا کرد بمن بخش اورا ✿ سلطان اسب را بوی بخشید و معزی این رباعی دیگر در سلك نظم کشید **رباعی** رفتم بر اسب تا بجرمش بکشم گفتا که نخست بشنو این عذر خوشم ✿ نی گاو زمینم که جهان برگیرم یا چرخ چهارمم که خورشید کشم ✿ گویند که سبب فوت معزی آنشد که روزی سلطان سنجر از درون خرگاه تیری انداخت و او در بیرون بود ناگاه تیر خطا شده بمقتلش رسید و در حال متوجه عالم عقبی گردید دیگر از جملهٔ اعاظم فارسان میدان سخنوری و اکابر دیوان مدح گسترح حکیم انوری معاصر سلطان سنجر بود و او ملقب است با باوحدالدین الخاوری و حکیم انوری از اصناف علوم و فنون بهرهٔ تمام داشت و این قطعه که زاده طبع نقاد اوست مصداق این دعوی است **قطعه** گرچه در بستم در مدح و غزل یکبارگی ✿ ظن مبر کز نظم و الفاظ معانی قاصرم بلکه بر هر علم کز اقران من داند کسی ✿ خواه جزئی گیر آنرا خواه کلی بگذرم منطق و موسیقی و هیأت شناسم اندکی ✿ راستی باید بگویم با نصیبی وافرم وز الهی آنچه تصدیقش کند عقل صریح گر تو تصدیقش کنی بر شرح و بسطش ماهرم وز طبیعی رمز چند از چند بی تشویر نیست ✿ کشف دانم کرد اگر حاسد نباشد ناظرم نیستم بیگانه از اعمال و احکام نجوم ✿ ورهمی باور نداری رنجه شو من حاضرم این همه بگذار باشعر مجرد آمدم چون سنائی هستم آخر گرنه هم چون صابرم ✿ مشهور است که قوت حافظه معزی بمرتبهٔ بود که قصیده که یکبار می شنود یاد میگرفت و پسری داشت که هر شعری را که دو بار استماع مینمود از بر میکرد و غلامش چون سه کرت می شنود حفظ مینمود بنابر آن هر شاعری که نزد سلطان سنجر قصیده میگذرانید چون اشعار را بتمام میخواند اگر مطبوع می بود معزی میگفت این قصیده را من گفته ام و یاد دارم و از مطلع تا مقطع میخواند آنگاه برزبان میراند که پسر من نیز یاد دارد و اورا نیز اشاره می کرد تا قصیده را می خواند آنگاه برزبان میراند که غلام من نیز این ابیات را از بر دادر و غلام را نیز می گفت اشعار را میخواند بنابر آن شعراء زمان در بحر حیرت افتاده نمی دانستند که بچه طریقه شعری بر سلطان سنجر عرض کنند که اورا باور آید که آن نظم نتیجهٔ طبع معزی نیست و انوری همت بر حل این عقده گماشته و تدبیری صائب کرده جامهای کهنه در بر افکنده و سر پیچی غریب بر سر بسته بصورت مجانین نزد معزی رفت و گفت مردی شاعرم و در مدح سلطان سنجر بیتی چند گفته ام توقع آنکه شعر مرا گذرانیده جهت من صلهٔ

کرامند بستانید معزی گفت آن چه گفته‌ای بخوان انوری برزبان آورد که شعر زهی شاه وزهی شاه وزهی شاه ☆ زهی میروزهی میروزهی میر ☆ معزی گفت اگر مصراع آخر را چنان خوانی که زهی ماه وزهی ماه وزهی ماه ☆ تا این بیت مطلع شود بهتر است انوری گفت ظاهراً تو آن را ندانسته‌ای که شاه را میری ضرورتست و امثال این سخنان هزل آمیز گفته معزی انوری را مسخره تصور کرد و گفت فردا صباح بردرگاه پادشاه حاضر شو تا من حال ترا بسلطان عرض نموده رخصت ملازمت حاصل کنم روز دیگر انوری جامهای نفیس پوشیده و دستاری موقر بر سر بسته در وقتی که معزی در پیش سلطان بود بدرگاه پادشاه رفت و همان لحظه کسی بیرون آمده اورا طلبید زیرا که معزی عرض کرده بود که مسخرهٔ که او حدالدین نام دارد و ابیات غریب میگوید بر آستان سلطنت آشیانه حاضر است و چون انوری بمجلس عالی رفت معزی دید که لباس وهیأت او تغییر یافته دانست که آنچه دیروز ظاهر کرده بود فریب وتزویر بوده اما تدبیری نتوانست کرد و گفت قصیدهٔ که در مدح سلطان گفته بخوان انوری این دو بیت را خواند که **قصیده** گر دل و دست بحر وکان باشد دل و دست خدایگان باشد ☆ شاه سنجر که کمترین خدمش در جهان پادشه نشان باشد ☆ آنگاه رو بجانب معزی کرده گفت اگر این قصیده را شما نظم فرموده‌اید باقی ابیاتش را بخوانید والا اعتراف نمایند که نتیجهٔ فکر بکر منست تا من تتمه اشعار را عرض کنم معزی خجل شده سلطان دانست که معزی باسایر شاعران چه معامله میکرده انوری آن قصیده را تمام خوانده پرتو التفات سلطان بر صفحات احوالش تافت و در سلک فضلاو ندمای مجلس اشرف اعلی انتظام یافت در تاریخ گزیده مسطور است که حکیم انوری در آخر ایام حیات تائب گشته از ملازمت درگاه عالم پناه احتراز نمود و چون سلطان اورا طلبید این قطعه روان گردانید **قطعه** کلبهٔ کاندرو بروز و بشب ☆ جای آرام و خورد وخواب منست حالتی دارم اندران که از آن ☆ چرخ درعین رشک و تاب منست آن سپهرم درو که گوی سپهر ☆ ذرهٔ نور آفتاب منست وان جهانم درو که بحر محیط ☆ واله لمعهٔ سراب منست هرچه در مجلس ملوك بود ☆ همه در کلبهٔ خراب منست رحل اجزا و نان خشک برو ☆ گرد خوان من و کباب منست شیشه صبر من که بادا پر ☆ پیش من شیشه شراب منست قلم کوته وصریر خوشش ☆ زخمهٔ نغمهٔ رباب منست ☆ خرقه صوفیان ازرق پوش ☆ ازهزار اطلس انتخاب منست ☆ هرچه بیرون ازین بود کم و بیش حاش لله معین عذاب منست ☆ کنده پیر جهان جنب فکند ☆ همتی را که درجناب منست ☆ خدمت پادشه که باقی باد ☆ نه ببازوی خاك وآب منست ☆ زین قدر راه رجعتم بستست ☆ آنکه او مرجع ومآب منست ☆ وین طریق از نمایشست خطا ☆ چکنم این خطا ثواب منست ☆ گرچه پیغام روح پرور او ☆ همه تسکین اضطراب منست ☆ نیست مر بنده را زبان جواب ☆ خانه وجای من جواب منست دیگری از شعراء زمان سلطان سنجر ادیب صابر ترمذی است وادیب درسلک فضلاء شعرا انتظام

داشت واشعار فصاحت شعار بر صفحات روزگار می نگاشت ومهارت او درین فن بمرتبه‌ای بود که حکیم انوری اورا برخود ترجیح کرده در آن قطعه که درباب تعداد فضایل خود بنظم آورده چنانچه سابقاً مسطور شد واین قطعه از منظومات اوست **قطعه** دوات ای پسر آلت دولتست ☆ بدو دولت تندرا رام کن چو خواهی که دولت کنی از دوات ☆ الف را تو پیوند بالام کن ودر آن ایام که اتسز پسر قطب الدین محمد بن نوشتکین که حاکم خوارزم بود وباسلطان سنجر اظهار مخالفت نمود سلطان ادیب را برسم رسالت نزد آتسز فرستاد وسخنان مشفقانه پیغام داد و اتسز کلمات پسندیدهٔ سلطان بسمع رضا اصغا ننمود وادیب را درخوارزم توقیف فرمود ودوسفاك بی باك را فریفته بمرو فرستاد تا فرصت جسته سلطان را بقتل رسانند ادیب براین مکیدت اطلاع یافته صبر نتوانست کرد لاجرم عریضه مشتمل برخیال آن مختال نزد سلطان باستقلال فرستاد و سلطان سنجر بعضی از منهیان را بوجدان آن دو بد اختر مأمور گردانیده آن جماعت فدائیانرا درخرابات یافتند وحسب الحکم هردورا بقتل رسانیدند وچون این خبر باتسز رسید فرمود تا ادیب صابر را درجیحون انداختند ودیگری از شعراء زمان سلطان سنجر سوزنی است و کنیت سوزنی ابوبکر سلمانی بود در بهارستان مسطور است که سوزنی نسفی الاصل است و درسن رشد وتمیز به نیت تحصیل ببخارا آمده عاشق شاگرد سوزن گیری شد وبشاگردی استاد وی رفت بنابر آن تخلص خود را برسوزنی قرار داد و چون او بمزاح میل تمام داشت دراکثر اوقات ابیات هزل آمیز برلوح بیان می نگاشت اما درجد نیز اشعار نیک دارد واین دو بیت از اول قصیده ایست که درباب اعتذار از اشعار هزل آثار گفته **قصیده** تا کی زگردش فلک آبگینه رنگ ☆ برآبگینه خانه طاعت زنیم سنگ برآبگینه سنگ زدن کارما وما ☆ تهمت نهیم برفلک آبگینه رنگ درتاریخ گزیده مسطور است که سوزنی بسه این بیت بخشید نیست چارچیز آورده ام شاها که درگنج تو نیست ☆ نیستی وحاجت وعجز ونیاز آورده ام و دیگری از شعراء زمان سنجر عبدالواسع جبلی است حمدالله مستوفی گوید که عبدالواسع پسر گر دهقانی بود وسلطان سنجر اورا درپنبه زاری دید که میگفت اشتر دراز و کرد نادانم خواهی کردنا ☆ گردن درازی کردنا پنبه بخواهی خوردنا وسلطان از آن گفتار استشمام لطف طبع کرده عبدالواسع را ملازم ساخت وبواسطهٔ خاصیت تربیت سلطانی کار او بجائی رسید که سرآمد شعراء زمان خود گردید در بهارستان مذکور است که شعرا را اتفاقست که هیچکس از عهدهٔ جواب قصیده مشهور وی که مصراع مطلع اولش اینست **مصراع** که دارد چون تو معشوقی نگار وچابک ودلبر چنانچه می باید بیرون نیامده است واین سه بیت دراوایل بعضی از قصاید او مندرجست **ابیات** دردهر نیست از تو دل افروزتر نگار ☆ درشهر نیست از تو جگر سوزتر پسر تا کرده ام بلالهٔ سیراب تو نگاه ☆ تا کرده ام به نرگس پرخواب تو نظر گاهی چو لاله ام زوصالت شکفته رو ☆ گاهی چو نرگسم زفراقت فکنده سر

ذکر سلطان مغیث الدین محمود بن محمد بن ملکشاه یمین امیر المؤمنین

سلطان محمود پادشاهی بود زیبا صورت نیکوسیرت بلطف طبع و جودت ذهن اشتهار داشت و بمصاحبت و معاشرت نسوان بسیار میل نموده اکثر اوقات همت بر مجالست ایشان میگماشت مع ذلک جمع وخرج ممالک بقلم او محفوظ و مضبوط بود و بدفترستان وواجب و تعین مرسومات و مواجب گاه و بیگاه توجه می فرمود و بجمع ساختن طیور شکاری و کلاب معلم شغف تمام اظهار میکرد چنانچه چهار صد سگ باقلادهای مرصع وجلهای زربفت جمع آورد ودر سنهٔ احدی عشر وخمسمائه درعراق برمسند سلطنت نشست و بدود خترداماد سلطان سنجر گشته کمر خدمتکاری عم برمیان بست وچون زمان سلطنتش بچهارده سال نزدیک رسید در بانزدهم شوال سنهٔ خمس وعشرین و خمسمائه درهمدان متوجه عالم عقبی گردید اوقات حیاتش بیست وهفت سال بود واو دروقت مرض پسرخود داود را بولایت عهد تعیین نمود وزارت سلطان محمود در اوایل حال تعلق به کمال الدین علی النیری داشت واو بصفت عقل و کیاست وفهم وفراست موصوف و معروف بود ودر زمان دولت تخم نصفت میکاشت نقلست در آن اوان که سلطان محمود از سلطان سنجر بساوه گریخت وازمخالفت عم بزرگوار پشیمان شده بدست نیاز بردامن اعتذار آویخت نخست کمال الدین را نزد سلطان سنجر فرستاد و چون چشم سلطان بر آنوزیر عالیشأن افتاد پرسید که فرزند محمود کجاست جواب داد که (انا آتیک به قبل ان تقوم من مقامک) بازسؤال کرد که سردار لشکرش علی باو بکدام طرف است وزیر گفت (انا اتیک به قبل ان یرتد الیك طرفك) سلطان را تقریر وزیر دلپذیر افتاده او را باصناف الطاف مخصوص گردانید وازجریمه محمود گذشته بار دیگر اورا بمرتبهٔ سلطنت رسانید امسا بحسب تقدیرهم در آن ایام کمال الدین بزخم خنجر یکی ازفدائیان لعین روی بعالم آخرت آورد سلطان محمود خطیر الملك ابومنصور النوری را وزیر کرد وخطیر الملك ازحلیهٔ فضایل نفسانی و زیور کمالات انسانی عاری و عاطل بود و ازتدبیر ملك وترتیب امور دولت بغایت ذاهل وغافل درجامع التواریخ مذکور است که خطیر الملك درایام وزارت روزی دردارالسلام بغداد باجمعی کثیر از فضلاء بلاغت نهاد سوار گشته درغایت عظمت اسب میراند در آن اثنا ازخواجه ابوالعلا که درسلك صنادید افاضل عالم انتظام داشت پرسید که لواطه رسم قدیم است یا نوپیدا شده خواجه جواب داد که رسم قدیم است و قوم لوط پیغمبر علیه السلام مرتکب این امر شنیع می شده اند وزیر باز سؤال کرد که لرط مقدم بوده است یا پیغمبرما صلی الله علیه وآله وسلم خواجه گفت الله ایدالله الوزیر پیغمبرما صلی الله علیه وسلم خاتم النبیین است خطیر گفت که ایزد تعالی درحق امت لوط چه فرموده است ابوالعلا این آیه برزبان راند که (انکم لتأتون الرجال شهوة من دون النساء بل انتم قوم

تجهلون) خطیر گفت این سهل وعید وتهدید است القصه ابن قیل وقال درمیان اهل فضل و کمال اشتهار یافته سبب عزل خطیر الملك گشت وآن وزیر بی قابلیت دروقت حرمان ازمنصب وزارت در گذشت بعداز آن شمس الدین عثمان بن نظام الملك وزیر سلطان محمود شد واودرجمع اموال ومصادره توانگران بغایت حریص بود وازطریقه ناپسندیدهٔ ظلم و بیداد اجتناب واحتراز نمی نمود وچون خبرشیوه غیرمرضیه اوبعرض سلطان سنجر رسید برادر زاده را بدفع شر اومأمور گردانید وسلطان محمود شمس الدین عثمان را کشته سرش بخراسان فرستاد ورعایا را از جور واعتساف او نجات داد آنگاه ناصر بن علی بوزارت سلطان محمود اشتغال نمود وتازمان وفات آن پادشاه عالیجاه بر مسند وزارت متمکن بود درجامع التواریخ جلالی مسطور است که دلقك وامیر احمد پسرخطیب گنجه ومهستی معاصر سلطان محمود بودند وبه ندیمی او اشتغال مینمودند وصاحب تاریخ گزیده جماعت مذکوره را ازجمله ندیمان سلطان محمود غزنوی شمرده و ظاهرا او سهو کرده یا کاتب غلط نوشته ومناظرات امیر احمد ومهستی بغایت مشهور است ودرآن باب رساله علیحده مسطور حمدالله مستوفی گوید که قبل ازآنکه مهستی بحبالهٔ نکاح امیر احمد درآید امیر احمد کس بنزد اوفرستاد واظهار تعشق نموده طلب مباشرت کرد مهستی این رباعی را بوی نوشت که رباعی تن باتو بخواری ای صنم درندهم ☆ باآنکه ز تو به است هم درندهم یك تای سر زلف بخم درندهم ☆ برآب بخسبم خوش ونم درندهم

پسرخطیب اورا فریب داده بنام دیگری بگوشهٔ برد وبعداز حصول مقصود این رباعی نظم کرد رباعی تن زرد بخواری ای جلب بنهادی ☆ وز گفتهٔ خویش نیاه بازاستادی گفتی خسیم براب و نم درندهم ☆ برخاك بخفتی و نم اندر دادی

ذکر سلطنت رکن الدین طغرل بن ملکشاه یمین امیر المؤمنین

چون سلطان محمود بملك عقبی توجه فرمود ناصر وزیر خواست که بموجب وصیت محمود پسرش داود را برمسند سلطنت نشاند اما سران سپاه برطبق اشارت سلطان سنجر عروس مملکت عراق را باطغرل بیك عقد بستند ومراسم مبایعت ومتابعت بجای آورده دل داود را بخار عدم التفات خستند وطغرل پادشاهی بود بعدل وسیاست مشهور واز ارتکاب مناهی وملاهی بغایت مهجور بکرم و شجاعت موصوف وبحیا ومروت معروف اما زمان کامرانیش مانند گل اندك بقا بود و چون سه سال وچند ماه باقبال گذرانید در همدان برباش جنت توجه نمود واین صورت درماه محرم سنهٔ تسع وعشرین وخمسمائه بوقوع انجامید ومدت حیاتش در بیست و پنج سالگی بنهایت رسید بامروزارتش شرف الدین علی بن رجا مشغولی میکرد واودر آخر عمر بدست فوجی از لشکر خوارزم افتاده روی بعالم عقبی آورد

ذکر سلطان غیاث‌الدین مسعود بن محمد بن ملکشاه قسیم امیر المؤمنین

در وقتی که سلطان طغرل از اقامت در منزل آب وگل دل برگرفت سلطان مسعود در بغداد بود و بعضی از امرا مسرعی بدانجا فرستاده او را طلب داشتند وطایفه‌ای قاصدی بآذربایجان ارسال نموده داود بن محمود را طلبیدند اما مسعود برداود سبقت گرفته ناگاه بهمدان رسید فرقه‌ای از ارکان دولت بطوع و رغبت و زمره‌ای بکراهت و ضرورت کمر مطاوعت و متابعتش برمیان بستند و چنانچه در ضمن وقایع ایام دولت عباسیه مذکور شد دراوایل اوقات جهانبانی مسعود را بامستر شد عباسی محاربات اتفاق افتاد وچون مهم آن دو خلیفه ازهم گذشت سلطان مسعود در سلطنت عراقین و آذربایجان وفارس مستقل گشت وبعد از آن میان او وبعضی ازاخوان وخویشان منازعت روی نمود ودر جمیع وقایع فتح وفیروزی مسعود را بود وسلطان مسعود بصفت شجاعت وسمت مروت وفتوت اتصاف داشت ودر زمان جهانبانی همت بر احیاء مراسم خیرات واشاعهٔ لوازم مبرات میگماشت از وفور بذل و ایثار همواره خزانه او از درم و دینار خالی بودی واز غایت محبت بسلوك درویشان پیوسته باشکستگان وگوشه نشینان مصاحبت نمودی چون مدت هجده سال بسلطنت و اقبال اوقات گذرانید درغرهٔ ماه رجب سنهٔ [illegible] و ظاهر همدان بجاودان فرامید مدت عمرش چهل و پنج سال بود حال وزوایش رادر ذیل وقایع ایام دولتش قلم شرح خواهد نمود

گفتار در بیان مخالفت بعضی از امرا و اعیان حضرت و استعداد یافتن سلطان مسعود بفیروزی و نصرت

مورخان صاحب فضیلت مرقوم قلم فصاحت صفت گردانیده‌اند که چون خاطر مسعود از جانب مسترشد وراشد عباسی فراغت یافت در کمال عظمت و استقلال بدارالسلام بغداد شتافت والمقتفی لامرالله را برمسند خلافت نشانده بصوب همدان مراجعت نمود آنگاه شنود که والی فارس سالك مسالك خلاف گشته وعلم طغیان برافراشته است بنابر آن برادر خود سلجوقشاه و اتابك قراسنقر را بدفع آن حادثه نامزد کرد و قراسنقر بکمال دلاوری وتهور شیراز را مسخر ساخته تسلیم سلجوقشاه نمود و خود بملازمت سلطان مسعود مراجعت فرمود وهم درآن اوقات پهلو بربستر ناتوانی نهاده رخت بقا بباد فنا داد سلطان اتابك ایلدگز واتابك جاولی رابجای وی تربیت کرده حکومت آذربیجانرا بایلدگز مسلم داشت و بعد از چندگاه که سلجوقشاه وفات یافت جاولی درشیراز علم ایالت برافراشت **نقلست** که در آن زمانکه کوکب سلطان مسعود بدرجهٔ جاه و جلال صعود نمودفرمان فرمائی ولایت ری ازقبل سلطان سنجر تعلق بعباس نامی داشت و

بسببی از اسباب سلطان از عباس رنجیده مسعود را بگرفتن او مامور گردانید و سلطان مسعود از همدان روی بری آورد و عباس بلوازم استقبال استعجال نمود و پیشکشهای لایق کشیده چندان اظهار عبودیت کرد که سلطان مسعود از سر گرفتن او در گذشت بلکه در باره او الطاف پادشاهانه مبذول داشته بجانب همدان باز گشت آنگاه جهة آنکه باخلیفه عهد ملاقات تازه کند بصوب بغداد شتافت وعباس حق ناشناس در غیبت آن پادشاه عالیجاه بکفران نعمت دلیری کرده سلیمانشاه برادر مسعود را بپادشاهی برداشت وباعبدالرحمن وبوزابه که میخواستند محمد وملکشاه پسران محمود بن محمد بن ملکشاه را بسلطنت بردارند متفق شدوبین الجانبین قواعد عهد و پیمان بغلاظ ایمان تاکید یافته دراصفهان کوس مخالفت سلطان فرو کوفتند و سلطان مسعود از اتفاق دشمنان مردود خبر دارشده بعداز اجتماع جنود ظفر ورود درقلب زمستان از بغداد بصوب اصفهان توجه نمود وچون بحلوان رسید سپاه برف وسرما بمرتبه‌ای هجوم کرد که دست سواران از کار و پای ستوران از رفتار باز ماند بنابر آن سلطان بدارالسلام مراجعت فرمود ودراول فصل بهار که لشگر سبزه وازهار براطراف دشت وکوهسار استیلا یافت سلطان مسعود باسپاهی نامعدود عنان عزیمت بجانب تبریز تافت و درآنوقت سلیمانشاه وعباس ومحمد وملکشاه و عبدالرحمن وبوزابه در ناحیه اعلم از توابع همدان علم اقامت منصوب ساخته بودند و انتظار سلطان مسعود میکشیدند تاآن مهم فیصل یابد از اتفاقات حسنه آنکه در شبی که صباحش وعده محاربه بود بی جهتی ظاهر سلیمانشاه بجانب ری درحرکت آمد وعباس نیز ازعقب وی شتافته پای ثبات وقرار بوزابه و عبدالرحمن از مشاهدهٔ آن حالت از جای رفت وطبل رحیل کوفته روی باصفهان آوردند سلطان مسعود بعداز استماع این خبر بهجت اثر بعنایت ملك اکبر مستظهر و امیدوار گشته بر اثر برادر بری رفت و سلیمانشاه بملازمت شتافته بنابر استصواب امرا محبوس شد آنگاه عباس و عبدالرحمن و بوزابه متعاقب یکدیگر از سلطان مرحمت گستر امان طلبیده بملازمت شتافتند و بانواع تربیت ورعایت اختصاص یافتند ودرخلال این احوال اتابك جاولی که حاکم شیراز و امیر الامرا سلطان واجب الاذعان بود روزی قصد کرد وهمان لحظه بتیر انداختن مشغول شد و نیشتر قضاء الهی رك دستش را گسیخته در ساعت رشته حیاتش انقطاع یافت واین خبر بعرض سلطان رسیده منصب اورا بعبدالرحمن عنایت فرمود وبنابر بعضی از مصالح ملکی مقرر فرمود که علی الفور بجانب اران رود وچون او از خاص بك وبهاء الدین قیصر وبعضی دیگر از خواص امرا دغدغه داشت که مبادا او را نزد سلطان غیبت کنند بعرض رسانید که التماس چنانست که جماعت مذکوره درین سفر بامن مرافقت نمایند وسلطان ملتمس او رامبذول داشته بنفس نفیس متوجه دارالسلام گشت وپس از رسیدن عبدالرحمن باران باران علامات نفاق وامارات شقاق در ناصیهٔ احوالش مشاهده نموده بوقت فرصت اورا عازم سفر آخرت گردانیدند واین خبردر بغداد بسمع سلطان مسعود رسید و بغایت مبتهج ومسرور

524

گردید و چون عباس که دوست جانی وهم‌سوگند عبدالرحمن بود شنود که اورا چگونه
از پای در آوردند بامقتفی خلیفه قرارداد که روز عید که سلطان بمصلی رود تیغ کین
از نیام کشیده او را از میان بردارند وبحسب اتفاق در آن روز طغیان باران بمرتبهٔ
رسید که شاه و سپاه را مجال رفتن بعید گاه نشد وسلطان معدلت شعار بسبب فیضان
ابر موهبت‌پرورد گاراز گزند تیغ آتش بار نجات یافت وبمد از چند روز جوانی
از متملقان طشت دار خلیفه باغلام یکی ازرکابداران جناب سلطانی بشرب می‌ارغوانی
مشغول شد وچون‌بخار شراب بکاخ دماغ آن جوان تصاعد نمود برزبانش جاری گشت
که قد استولی الوسواس علی العباس‌من مطربوم العید غلام بفراستی که داشت دانست
که این کلام متضمن امری کلی است لاجرم گفت ای جوان یکی از متملقان عباس‌این
کیفیت واقعه را بتفصیل بامن تقریر کرده آیا تو چنانچه میباید صورت حال را میدانی
بانی جوان گفت بلی می دانم و حقیقت قصد عباس را بشرح باز گفت و غلام آن‌قضیه‌را
بعرض سلطان رسانیده همانروز عباس بر کنار دجله مصلوب گشت‌وچون‌بوزابه که‌حاکم
فارس و نالک عبدالرحمن وعباس بود قضیهٔ قتل دوستان خود را شنود لشگری فراهم
آورده خاطر بر مخالفت سلطان‌مسعود قرار داد و سلطان از استماع اینخبر عنان
شکیبائی از دست داده بتعجیل بسیار وگروهی اندك از بغداد بهمدان شتافت و در آن
بلده شاصبك و اتابك ایلدگز و شیرزاد از اران وآذربیجان باسپاه فراوان بملازمت
سلطان‌رسیده رایت فتح آیت بصوب اصفهان که درآن اوان معسکر بوزابه‌بود نهضت

بهم رسیدند و بباد حملهٔ ابطال آتش قتال اشتعال یافته نسیم وفتح و فیروزی بر پرچم
علم سلطان‌مسعود وزیده غلامی حبشی ازممالیك حسن جاندار بوزابه راگرفته خواجه
خود را از صورت حال آگاهی داد و حسن او را نزدسلطان برده خاصیك حسب‌الحکم
بوزابه را از میان دونیم زد وبعد از این فتح مبین سلطان ظفر قرین بکام دل روزگار
می گذرانیدتادرغرهٔماه رجب‌سنهٔ سبع و اربعین و خمسمائه متوجه ملك‌عقبی گردیدودر
نفس‌شهرهمدان مدفون گشت‌وزارت‌سلطان‌مسعود در اوایل حال به‌عمادالدین‌ابوالبرکات
که نسبش از طرف پدر به بنی سکمه می‌پیوست واز جانب مادر ببیرهٔ قوام‌الدین ابو
القاسم در گزینی‌بود تعلق داشت وعمادالدین بسبب منازعت کمال‌الدین ثابت‌بن محمد
القمی‌ومؤیدالدین‌مرزبان‌منشی که از جملهٔ ملازمان قدیمی‌سلطان مسعود بودند بعد از
انقضاء اندك زمانی از دخل‌در امور وزارت معزول گشته آن منصب بکمال‌الدین‌محمد
خازن که بمنت درایة وکاردانی اتصاف داشت مفوض‌شده کمال‌الدین کمابینبغی درضبط
وربط مهمات سرکار سلطانی کوشیده امور دیوانی را بنوعی سرانجام نمودکه بعد از
خواجه نظام‌الملك هیچ وزیررا آنمعنی تیسیر نپذیرفته بود اما درباب کفایت‌مبالغه از
حد اعتدال در گذرانیده ابواب منافع امرا وارکان دولت‌رامسدود گردانیدو آنجماعت
کمر عداوت وزیرصایب تدبیر برمیان بستند و درکمینگاه غدر منتهز فرصت‌نشستندودر

29

525

آن وقت که اتابك آقسنقر بهمراهی سلجوقشاه جهت دفع شرحاکم فارس از اردوی
سلطان مسعود جدا شد در یکمنزلی سلطان قرارگرفته قاصدی بدرگاه فرستاد وبیغام
داد که تابادشاه سرو دست محمدخانرا نزد من نفرستد محالست که قدمی ازین موضع
بیشتر نهم‌ومیترسم که اگر این ملتمس شرف اجابت نیابد بعیب‌عصیان منسوب گردم و
هر چندسلطان‌معاذیردلیذیر گفته خواست که‌آقسنقر را از سرقتل وزیر در گذراند
بجائی نرسید لاجرم آخرالامر برطبق مدعاء اتابك حکم فرمود و چون سرآن‌سردفتر
اهل هنر بنظرآقی سنقر رسید از سلطان خشنود شده روی بجانب فارس آوردعزالملك
مجدالدین البرو جردی از کمال حرص وشرارت نفس درسن هفتاد سال وزارت‌سلطان
مسعود راتکفل نمود ودر تشیید قواعد ظلم وجور اهتمام فرمود بنابر آن کمال‌الدین
ثابت قمی کمر عداوت عزالملك برمیان بسته خواست که او را خوارگرداند عریضهٔ نزد
سلطان سنجر فرستاد مضمون آنکه پیوسته تعیین وزراءممالك عراق مفوض‌برای نواب
کامیاب سلطان میبود اما حال‌اتابکان باختیار واعتبار خود مغرور شده بی استجازهٔ از
آنحضرت‌وزیر نشان میکنند ومضمون‌این عریضه بسمع‌اتابك آقسنقررسیده کمال‌الدین
ثابت را در قلعه همدان بقتل رسانید و این صورت موجب ازدیاد عزت‌عزالملك شده بیشتر
از پیشتر باندوختن‌مظلمه‌مشغول گشت‌امامقارن‌آن‌حال‌اتابك آقسنقر وفات یافت وسلطان
مسعود باخذوقیدعزالملك اشارتفرمودومحصلان‌تعیین‌شدند که آنچه وزیر پرتزویر ازاموال

مؤیدالدین مرزبان منشی برمسند وزارت مسعودی نشست وبعد ازدوسال که بضبط امور
ملك ومال پرداخت سلطان مسعود او را بسعی اتابك بوزابه معزول ساخت وآن شغل
بتاج‌الدین ابوطالب شیرازی که از اکابر بزرك زادگان فارس بود سمت تعلق پذیرفت
وچون تاج‌الدین ازصفت عقل وکیاست بهره نداشت بعدازقتل بوزابه معزول‌گشته راه
شیراز پیش گرفت شرف‌الدین انوشیروان‌بن خالدالکاشی دراقسام فضل وادب وتبحر
درلغات عرب یگانهٔ روزگار بود وبسیاری ازاوقات بمطالعهٔ علوم معقول ومنقول‌صرف
نموده برجادهٔ‌تقوی وامانت مدت‌العمرثبات قدم ورزیده وباوجود علوشان هرگز پیرامن
عجب ونخوت نگردید چندگاه بوزارت سلطان محمود والمسترشد بالله عباسی اشتغال
داشت وبعد ازشهادت مسترشد بخدمت سلطان مسعود پیوسته مدت هفت‌سال علم وزارت
برافراشت اما بواسطهٔ بخل وخست ریاض جاه وجلال اوهرگز برشحات‌شوکت‌واستقلال
نضارت نپذیرفت ووفور خفت وعدم وقارش بمثابهٔ بود که درصدر دیوان ومسند وزارت
ازبرای همه‌کس بی کلفت قیام می‌نمود بنابرآن یکی از فضلاء درآن زمان این دوبیت
درسلك انشاکشید **بیتین** مرا پیرست بی‌شرم ومعاند ✲ ولی را باز نشناسد زحاسد
برای هرکسی برپای خیزد ✲ توگوئی هست نوشروان خالد کتاب نفثة الصدور
ازجمله مصنفات انوشروانست ومقامات حریری بنام نامی اوتزئین دارد نقلست که روزی

جمعی با آن وزیر صافی ضمیر سفاهت بی نهایت کردند و او از کمال تواضع و سلامت نفس چنانچه باید جوابی نداد نواب درگاه وزارت درخلوت بوی گفتند که مارا دیگر طاقت این بی حمیتی نیست جواب گفت که من چهل سال است که در پناه این بی حمیتی بسر میبرم القصه انوشروان بجهة کمال بردباری و کم آزاری درغایت فراغت روزگار میگذرانید تاوقتی که متوجه عالم عقبی گردید **نظم** چون خاك باش درهمه احوال بردبار ☆ تاچون هوات برهمه کس قادری رسد چون آب نفع خویش بهر کس همی رسان ☆ تاهمچو آتشت زجهان برتری رسد

ذکر سلطان مغیث الدین ملکشاه بن محمود یمین امیر المؤمنین

سلطان ملکشاه بن محمود بشجاعت و سخاوت مشهور بود و بحسن خلق و لطف طبع برالسنه وافواه مذکور بعد ازفوت عم خویش سلطان مسعود برمعارج سلطنت صعود نمود اماچون بعیش و طرب شغف تمام داشت ابواب اختلاط را برامرا و ارکان دولت بربست و باجمعی از ندیمان شیرین گفتار وفوجی ازمطربان خورشید رخسار دربزم عشرت نشسته صبوح را بغبوق وغبوق را بصبوح درپیوست مع ذلك گرفتن خاص بك را که سرآمد خواص ومقربان سلطان مسعود بود باخود مخمر گردانید بناء علی هذا خاص بك واکثر امرا درباب خلع ارمتفق اللفظ والمعنی شدند ودرشوال سال مذکور حسن جاندار ببهانهٔ ضیافت ملکشاه را بخانه برد ومدت سه روز بساط نشاط بگسترد آنگاه عظماء امراء آن پادشاه ساده لوح راگرفته در برجی از قلعهٔ همدان محبوس کردند و کس بطلب برادرش محمد فرستاده چون او بهمدان رسید باتفاق اشراف و اعیان برتخت سلطنت متمکن گردید و ملکشاه چند روزدرآن محبس بسر برده آخرالامر محافظانرا بفریفت تاشبی ریسمانی برمیانش بستندواورا ازراه آبریز بزیر گذاشتندو ملکشاه بر اسبی تیزرفتار که غلامش درپایان آن برج آماده کرده بود سوارشده بخوزستان گریخت و مدتی درآن ولایات گذرانید وبعد ازفوت برادر فی سنهٔ خمس وخمسین وخمسمائه باصفهان شتافت تاعروس مملکت رابی مزاحمت اغیاردر کنار کشد که ناگاه هادم اللذات دواسبه بر سرش تاخت و ملکشاه درپانزدهم ربیع الاول سنهٔ مذکوره حجلهٔ آخرت را منزل ساخت مدت عمرش سی ودوسال بود وایام سلطنتش سه ماه وچند روز

ذکر سلطان غیاث الدین محمد بن محمود قسیم امیر المؤمنین

پادشاه امجد سلطان غیاث الدین محمد بوفور عقل وکمال فضل واصابت رای و تدبیر موصوف بود ودرایام سلطنت بقدر مقدور رعایت احکام شریعت مطهره کرده علما وصلحا راکماینبغی تعظیم وتبجیل نمود ودراوایل محرم الحرام سنهٔ ثمان واربعین وخمس مائه بنابر استدعاء امرا بهمدان رسیده تاج سلطنت برسر نهاد ودرهمان ماه خاصبك را

کشته ابواب فتنه وتشویش برروی خود گشاد زیراکه بعدازاستماع قتل خاص بك امراء آذربایجان سلیمانشاه بن محمد بن ملکشاه را بپادشاهی برداشتند وبدانجهت تفرقهٔ بسیار بروزگار سلطان محمد رسید اما بالاخره بفتح وفیروزی اختصاص یافته مدت هفت سال درسلطنت اوقات گذرانید وفاتش درماه ذی الحجة سنهٔ اربع وخمسین و خمسمائه روی نمودو اوقات حیاتش سی ودوسال بود

گفتار دربیان کشته شدن خاص بك و مخالفت امراء آذربایجان وذکر لشکر کشیدن سلطان محمد بجانب بغداد بجهة دفع فتنهٔ مخالفان

چون ملکشاه مخلوع ومحبوس گشت خاص بك جمال الدین بن قیماز رابخوزستان فرستادتاسلطان محمدرا بهمدان رساند وابن قیماز دراثناء راه بسلطان محمد گفت مناسب آنست که پادشاه بعدازجلوس برسریر سلطنت واستقلال دردفع خاصبك اصلا اغفال واهمال ننمایند والا مهم ملازمان این آستان بسان قضیهٔ ملکشاه فیصل خواهد یافت و سلطان محمد اینسخن را کالنقش فی الحجر برلوح دل مرتسم گردانید وچون بهمدان رسید وبر مسند پادشاهی متمکن گردید روزی خاصبك درکوشك مرغزار همدان غرایب اقمشه و نفایس امتعه واسلحهٔ گوناگون واثواب قیمتی برسم پیشکش بنظر آن شهریار جمشیدوش رسانید وبعد ازآنکه اهل مجلس متفرق شدند بزانوی ادب درآمده درباب تمشیت امور جهانداری سخنان بعرض جناب شهریاری میرسانید درآن اثنا ابن قیماز عزرائیل وار گریبانش بگرفت وگفت برخیز که این جای موعظه نیست وهمانساعت صارم ومحمد بن یونس خاصبك و زنگی جاندار که ازجملهٔ مخصوصان وی بود بگوشهٔ بردند وسرآن دوبیگناه را ازتن جدا کردند دوستان و ملازمان آستان خاص بك ازاستماع این واقعه بفریاد وفغان آمده بگرد کوشك پادشاه رفتند وخدام بارگاه سلطنت سرهاء کشتگان را ازبام قصر بزیر انداختند وآن جماعت چون آنحال دیدند متفرق گردیدند پوشیده نماند که خاصبك دراصل ازحشم غز بود ودرمیدان جلادت ازامثال واقران قصب السبق میربود بوفور فراست وکیاست اتصاف داشت و درایام اختیار نقش عدل و انصاف برصحایف خواطر مینگاشت بنابرآن سلطان مسعود او را ازجمیع اعیان امرا بخود نزدیکتر گردانیده بود ودرسوانح وقایع وحالات بمقتضاء رای صوابنمایش عمل می فرمود **نظم** چه نیکو متاعیست کارآگهی ☆ کزین نقدعالم مبادا تهی بعالم کسی سر برآرد بلند ☆ که درکارعالم بود هوشمندوچون خاص بك بقتل رسید خواص و مقربان سلطان محمد بضبط خزاین و اموال اوپرداختند وازجملهٔ نفایس اجناس سیزده هزار اطلس سرخ یافتند باقی اشیاء را برین قیاس باید کرد القصه بعدازآنکه خبر کشته شدن خاص بك درآذربایجان بسمع شمس الدین اتابك ابلدکز ونصرة الدین اقسنقر بن خاص بك رسید

رایت خلاف افراشته سلیمان شاه‌بن محمدبن ملکشاه را بپادشاهی برداشتند و بساپاه فراوان متوجه همدان گشتند وسلطان محمد بنابر قلت لشکر و بیوفائی ملازمان دل از ملک و مال برگرفته بطرف اصفهان گریخت و سلیمانشاه بتخت‌گاه رسیده در کمال استقلال برچهار بالش حکومت نشست درین اثنا امرا بعرض رسانیدند که مناسب آنست که منصب حجابت بمظفرالدین الپ ارغو مفوض گردد وشمس الدین ابوالنجیب وزیر باشد وحال آنکه درآن زمان خوارزمشاه نامی بحاجب بودوامر وزارت تعلق بفخرالدین کاشی می‌داشت و چون خوارزمشاه‌خبرعزل‌خود شنودباخواهرخود که منکوحه‌سلیمانشاه بود گفت امرا برسلطنت سلطان محمد اتفاق کرده میخواهند که امشب سلیمانشاه را بگیرند وآن عورت این حدیث را بسمع شوهررسانید وسلیمانشاه ازغایت وهم‌همانشب بافوجی ازخواص روی بمازندران نهاد و روز دیگر امرا ازین حرکت ناهنجار وقوف یافته دربحرتحیر افتادند ولشکر دست بغتنه و فساد برآورده‌آنچه درخزانه‌و اصطبل سلیمانشاه دیدند بجاروب غارت و تاراج پاک گردانیدند ومنهی اینخبر بسلطان محمد رسانیده پادشاه عنان بصوب همدان انعطاف داد ونوبت دیگر برمسند استقلال نشسته تاج اقبال برسر نهادآنگاه سلیمانشاه ازمقتفی خلیفه استمداد نموده ملتمس او مبذول افتاد واتابک ایلدگز نیزبسلیمانشاه پیوسته‌درکنارآب ارس میان ایشان وسلطان‌محمد محاربهٔ صعب وقوع یافت وسلیمانشاه منهزم گشته بموصل رفت وبعد ازآن‌سلطان محمد لشکر بغداد کشید وبقتلی در شهر متحصن گردید وسلجوقیان درامر محاصره غایت اهتمام بظهور رسانیده چون نزدیک بدان رسید که صورت فتح وظفر جلوه‌گر گردداین خبر در اردو شایع گشت که ملکشاه باتفاق بعضی از امراء شجاعت پناه در خوزستان خروج نموده وقصد همدان دارد بنابرآن سلطان محمد طبل مراجعت فروکوفت و در وقت عبور لشکر بردجله جسر وبران گشته رنود و اوباش بغداد درادوی سلطان آغاز تاراج وغارت نمودند وهرطایفهٔ ازسپاه روی براهی نهاده سلطان بتشویش بسیارخودرا بلشکریان رسانید و چون به‌پنج منزلی همدان رسید اندك جمعیتی که ملکشاه را میسر شده بود به‌پریشانی تبدیل یافت وآن پادشاه بیسر وسامان بار دیگر بصوب خوزستان شتافت وبعد از اینواقعه سلطان محمد ترك مخاصمت و محاربت داده تابستان دربیلاق همدان بسر میبرد و زمستان درساوه قشلاق میکرد تاوقتی‌که بسبب حلول اجل طبیعی روی بوادی خاموشان‌آورد از جملهٔ فضلاقاضی ابوبکر طرسوسی معاصر سلطان محمد بود وکتاب شکر و شکایت را درآن اوان تصنیف نمود واز زمرهٔ وزراء جلال الدین ابوالقاسم درگزینی درزمان سلطان محمد برمسند وزارت تکیه زد وجلال الدین بعلو همت وسمومرتبت ولطف گفتار و حسن کردار وصورت خوب و سیرت مرغوب اتصاف داشت وهمواره بوفور انعام واحسان تخم مهرومحبت درزمین دل علما وفضلا وشعرای کاشت و چون جلال الدین چندگاهی به تمشیت آن مهم پرداخت شمس‌الدین ابوالنجیب

الدرگزینی امرا و ارکان دولت سلطانی راباانواع خدمات لایقه واصناف تنسوقات‌رایقه ممنون ساخت تاجلال الدین را معزول گردانیده اورا برمسند وزارت نشاندند وشمس الدین باوجود عدم استحقاق وقابلیت تااواخر ایام دولت سلطان محمد بآن امر اشتغال داشت وفوت اوسلطان درعرض یکهفته روی نموده نقلست که درآن ایام که شمس‌الدین خواطر اکابر واصاغر را بوزارت خود مایل گردانید وجلال‌الدین این قطعه گفته نزد سلطان روانساخت **قطعه** خصمم زبهرتربیت خویش رعزل من ✡ بفریفت خلق رابزر وسیم بیکران خصمم اگربسیم وزرخویش واستی ✡ من‌بنده واثقم بخدا وخدایگان اماهیچ فایده برآن مترتب نگشت وجلال الدین معزول شده این قطعهٔ دیگر بخاطرش گذشت **قطعه** عشوه دادی مسرا وبخریدم ✡ لاجرم باد دارم اندردست درتوبستم دل وندانستم ✡ که دل اندر خدای بایدبست وقاضی شروان بعدازعزل جلال‌الدین درباب مدح وتسلی خاطر اوابن ابیات گفته نزدوی فرستاد **ابیات** درخواب‌دوش‌مسند صدر جهانیان ✡ بابنده گفت خواجه مرا یاد می کند ✡ گفتم که شاد باش که فردابکام دل ✡ پشت مبارکش دل توشاد می کند وجلال‌الدین درکنج انزوا می‌بودتاآنزمان که ازعالم رحلت نمود

ذکرسلطان معزالدین سلیمانشاه‌بن محمدبن ملکشاه برهان امیرالمؤمنین

چون سلطان محمدبن محمود عزیمت عالم‌آخرت نمود امراء ارکان دولت برسلطنت سلیمانشاه‌بن محمداتفاق کرده قاصدی بموصل فرستادند تااورا بهمدان‌آوردوسلیمانشاه درماه ربیع‌الاول سنه خمس‌وخمسین وخمسمائه بدارالملك رسیده لواء پادشاهی مرتفع گردانید وجهت جذب خاطر اتابك ایلدگوملك ارسلان‌بن طغرل‌بن محمدبن ملکشاه‌را که بسرسببی اتابك بود ولی‌عهد خویش ساخت آنگاه ببسط نشاط عیش اشارت کرده درصباح ورواح بشرب راح ومشاهدهٔ‌عارض صباح وملاح مشغولی نموده ازضبط مملکت واستمالت سپاهی و رعیت فراغت ورزید و باغواء عزالدین قیماز ونصرة الدین‌آقسنقر قصدگرفتن موفق گرد بازو که ازجملهٔ اعیان امرا بود فرمود وموفق برمافی الضمیر صاحب تاج وسریرمطلع شده باتابك ایلدگز پیغام داد که مناسب‌آنست که ملك‌ارسلان تخت مملکت را بوجود خود بیاراید‌تافتنه‌هاآرام یافته دست ستم روزگار ابواب فساد نگشاید و اتابك باین امرهمداستان گشته ازآذربایجان درمسرافقت ملك ارسلان روی بجانب همدان نهاد و چون نزدیك بدان بلدان رسید سایر ارکان دولت که بسبب شرب مدام سلیمانشاه از ملازمتش متنفرشده بودند بازمانه یارگشتند وآن پادشاه ساده را گرفته درقلعه همدان محبوس گردند وسلیمانشاه درآن محبس‌فی‌سنهٔ سته‌وخمسین‌وخمس مائه وفات یافت اوقات حیاتش چهل و پنجسال بود و زمان سلطنتش ششماه و کسری وزارتش تعلق بشهاب‌الدین حامدی داشت وشهاب‌الدین درآخر عمر بنابرقصد بعضی از امرا شهیدشد

ذکر سلطان ابوالمظفر رکن‌الدین ملك ارسلان بن طغرل بن محمد بن ملکشاه

چون ملك ارسلان هم عنان بخت و دولت بهمدان رسید باتفاق اشراف واعیان برسریرعدل واحسان متمکن گردیدواوبادشاهی حلیم صبور صاحب سخاوت بودوازغایت علوهمت بتحقیق جمع وخرج ممالك التفاتی نمیفرمود طریق عفو واغماز دوست داشتی وجرایم وآثام اهل عصیان‌را نابوده انگاشتی ودرتکلف مأکولات ومشروبات کوشیدی وزبان‌اوملازمانش هرگز بلفظ فحش گویا نگردیدی اطراف مملکت واکناف ولایتش بیمن اهتمام‌وحسن اجتهاد پدرسببی اواتابك ایلدگز معمور بود وهرکس قصدمملکتش میکرد بسبب وفورشجاعت وجلادت برادران مادری اوجهان پهلوان محمد وقزل‌ارسلان منهزم مراجعت می‌نمود وفاتش در منتصف جمادی الاخری سنهٔ احدی وسبعین و خمسمائه اتفاق افتاد و او درچهل وسه سالگی رخت بقابیاد فناداد وسلطنت ازسلان مدت پانزده سال وهشت ماه وکسری بامرسلطنت وجهانبانی اشتغال نمود و درآن اوقات وزارتش برسبیل بدلیت مفوض بفخرالدین طاهرالکاشی وقوام‌الدین ابوالقاسم‌الدرگزینی وکمال الدین ابوشجاع زاکانی‌می‌بود

گفتار دربیان عصیان حاکم ری وظفر یافتن ملك ارسلان بروی وذکرانهزام والی آنجا ازضرب تیغ مجاهدان دین وفتح بعضی‌ازقلاع حدود قزوین

روات اخبار سلاطین وثقات اخبارمورخین چنین‌آورده اندکه درمبادی‌سرافرازی ملك ارسلان عزالدین قیماز والی اصفهان وحاکم ری حسام‌الدین اینانج عصابهٔ عصیان برپیشانی بسته و ابواب فتنه برروی بانی مبانی جهانبانی گشاده محمدبن سلجوقشاه‌را بپادشاهی برداشتند ومتوجه همدان‌گشته رایات‌جنگ وجدال برافراشتند وملك ارسلان باتفاق اتابك ایلدگز مخالفان‌راستقبال نموده درنواحی کره رودآن دولشکر بیکدیگر رسیدند ومانند بحراخضر درجوش وخروش‌آمدند وبعدازتقدیم کشش وکوشش فراوان سلطان ارسلان ظفریافته محمدبن سلجوقشاه پناه بخوزستان برد وقیماز واینانج بجانب ری ومازندران گریختند ودرخلال این احوال ملك‌ایخاز که کافری متهور بود قصد خون ومال مسلمانان را پیش نهاد همت ساخته بصوب‌آذربایجان درحرکت‌آمد وسلطان ارسلان باسپاه فراوان متوجه دفع‌کافران‌گشته درنواحی قلعه‌کاك جنگی سهمناك واقع شد وبسیاری ازکفار برخاك هلاك افتاده فرمان فرمای ایشان فرار برقرار اختیارکرد وغنیمت بسیار بدست سپاه پادشاه ظفر شعار درآمد بعد ازآن سلطان ارسلان بقصد تخریب قلاع ملاحدهٔ بی‌دین که درحدود قزوین‌ساخته بودند وبدان واسطه بیوسته اموال

وجهات قزوینیان‌راغارت مینمودند کمربست وباندك زمانی چهار صدهٔ استوار را مسخر گردانیده فرمود تامانند خاك راه هموار ساختند ودرآخر سنهٔ تسع وخمسین وخمسمائه حسام‌الدین اینانج که سابقاً بطرف مازندران گریخته بود بملازمت سلطان تکش که درخوارزم حکومت مینمود رفته وازوی‌لشکری ستانده بولایت عراق شتافت ودرنواحی قزوین وابهر ازدوی غلبه وقهر دست بقتل و غارت برآورد وسلطان ارسلان بموافقت اتابك ایلدگز متوجه مخالفان گشته اینانج کرت دیگر بمازندران گریخت ودرسنهٔ ثلث وستین وخمسمائه بازبمملکت ری درآمد وسلطان برادر مادری خود اتابك نصرةالدین محمدبن ایلدگزرا بجنگ اوفرستاد واتابك منهزم بازگشت‌آنگاه اتابك ایلدگرمتوجه مخالفان شده سخن صلح در میان افتاد برینجمله که اینانج درمصاحبت اتابك بملازمت سلطان شتابد وارسلان ازسرجرایمش گذشته پرتو انعام واحسان برروحیات احوال‌اینانج تابد وبحسب تقدیردرشبی که صباحش موعد ملاقات بود اینانج را درمنزلش کشته یافتند وهیچکس ندانست که‌آن امرازکه صادر شده و سلطان ارسلان بعداز استماع این خبر مملکت ری‌را بجهان پهلوان نصرةالدین محمدبن ایلدگزعنایت کرد ومحمد دخترایناج را بعقد خود درآورد وقتلغ اینانج ازوی متولدگشت و درسنهٔ ثمان وستین و خمسمائه والدهٔ سلطان ارسلان که درخانه اتابك ایلدگز بسر میبرد وباتفاق ارباب اخبار قابلهٔ دهر هرگز بعفت ودیانت ودینداری ورعیت پروری اومولودی درمهد عزت نپرورده بود ازعالم انتقال نمود وبعد ازیکماه ازاین واقعه ایلدگزنیز ازعقب خاتون روان‌شد قاضی رکن‌الدین درآن باب گوید رباعی

اوچو شمس دین شاهی رفت وزگردش چرخ کس ندادست نشان ☆ دربانصدواند آنچه در ماهی رفت وسلطان ارسلان منصب اتابك ایلدگزرا علاوهٔ حکومت ری کرده بجهان‌پهلوان محمد ارزانی داشت اما ازفوت والدهٔ مرحومه واتابك بنایت‌متأثر گشته پهلو بربستر ناتوانی نهاد ودرمنتصف جمادی‌الاخری سنهٔ احدی وسبعین‌وخمسمائه نقدیقا بقابض ارواح داد واز جمله افاضلی که معاصر سلطان ارسلان بودند یکی شرف الدین اصفهانی است وشرف‌الدین بجودت طبع‌وسلامت نظم موصوف‌بود واین مطلع‌از جملهٔ منظومات اوست‌که **مطلع** گرتوانی ای صبا بگذرشبی درکوی او ☆ وردلت خواهد بیرازمن‌سلامی سوی‌او

ذکر سلطان رکن الدین طغرل بن ارسلان قسیم امیرالمؤمنین

سلطان طغرل بوفور شجاعت ورعیت پروری نقاوهٔ اساطین سلاطین عادل بود و ازکمال بلاغت وفصاحت گستری زبدهٔ اعاظم‌افاضل‌می‌نمود صورت خوب وسیرت‌مرغوب داشت هرگزنقش اعمال دنیه وافعال نکوهیده برصحیفهٔ ضمیر منیرنمی نگاشت باسپاهی ورعایا لوازم انعام واحسان بجای می‌آورد وگاهی بنظم اشعار لطایف شعار مشغولی میکرد این رباعی‌ازجملهٔ منظومات اوست‌که **رباعی** دی روزچنان وصال جان‌افروزی

✡ وامروز چنین فراق عالسوزی حیفست که دردفتر عمرم ایام ✡ آنرا روزی نویسند
این را روزی وسلطان طغرل بعد از فوت پدر افسر سلطنت بر سر نهاد وزمام ملك ومال
را بکف کفایت وقبضهٔ درایت عم خود جهان پهلوان محمد بن ایلدگز داد ودر مبداء پادشاهی
او ملك ایغاز قصد آذربایجان نمود ومحمد بن طغرل بن سلطان محمد بن ملکشاه نیز خروج کرده
بجانب عراق توجه فرمود وجهان پهلوان محمد وبرادرش قزل ارسلان درعرض یکماه
مرتکب دو یورش گشته بدفع دشمنان پرداختند وبموجب دلخواه دوستان مهم هردو گروه
را ساختند وتا اتابك محمد بن ایلدگز درقید حیات بود عرصهٔ مملکت سلطان طغرل
درغایت نضارت طراوت روضهٔ رضوان داشت و هر کس خیال مخالفت آن پادشاه عادل
نمود دست تقدیر نقش وجود اورا برلوح هستی باقی نگذاشت و اتابك محمد درشهور
سنهٔ احدی وثمانین وخمسمائه بعالم مخلد انتقال نمود وبعد از آن نظام امور سلطنت ازهم
بگسیخت و ازهر طرف نایرهٔ فتنه اشتعال یافته باد قضاخاك ادبار برمفارق سلجوقیه
بیخت ودرسنهٔ مذکوره سیمسیاره درسوم درجه نیران که از بروج هوائیست قران کردند
ومنجمان گفتند که درین سال بادی پیدا شود که تمامی عمارات را نیست و نابود سازد
بلکه جبال راسیات را اززمین برانداز وحکیم انوری درین حکم ازسایر ارباب نجوم
بیشتر مبالغه نمود مردم ازبیم جان وحفظ متاع خان ومان دوزیر زمین سردابها ساختند
واجناس واموال خود را بدانجا نقل کرده از روی زمین باز برداختند اما بنابر مشیت
مقدرت در آن ایام که اوقات حکم ایشان بود چنان باد نوزید که دهقانان کاه
ازدانه جدا توانند کرد یکی از فضلا در این معنی گوید نظم گفت انوری که ازسبب
بادهای سخت ✡ ویران شود سراچه وکاخ سکندری در روز حکم او نوزید است
هیچ باد✡ یامرسل الریاح تودانی وانوری ارباب تحقیق گفته اند که اگرچه درین صورت
کذب اهل تنجیم ظاهر گشت اما در سنهٔ مذکوره چنگیزخان دربلاد توران سردار ایل
والوس خود شده باندك زمانی استقلال یافت وبسبب مخالفت سلطان محمد خوارزمشاه
روی بممالك ایران آورده بادبی نیازی بمرتبهٔ در اهتزاز آمد که در اکثر ولایات ترکستان
وماوراء النهر وخراسان ساکن داری ونافخ ناری نماند وهم دراین سال میان سلطان
طغرل وعمش قزل ارسلان نیران خلاف اشتعال پذیرفت وتزلزل بارکان قصرجاه وجلال
سلطان راه یافت وبعد از ارتحال قزل ارسلان ازدار ملال قتلغ اینانج بمدگاری سلطان
تکش خوارزمشاه کرهٔ بعد اخری لشکر بعراق کشید ودر نوبت اخیر برسلطان طغرل
مستولی گشته او را بقتل رسانید و این واقعه در ماه ربیع الاخری سنهٔ تسعین وخمسمائه
اتفاق افتاد و سلطانطغرل قریب نوزده سال افسر اقبال برسر نهاد وزارتش مدتی مدید
بکمال الدین ابوعمر الابهری تعلق میداشت واو بعلو اصل و نسب وزیور فضل و ادب
موصوف بود و پیوسته نقش زهد و عبادت برلوح خاطر مینگاشت و در آن اوقات که
هرج و مرج بمملکت سلطان طغرل راه یافت ابوعمر از اعدا توهم نموده ومحاسن خود
را تراشیده ودر لباس صوفیان بمرستان شتافت و در بادیهٔ حجاز این رباعی در سلك

نظم انتظام داده بابهر فرستاد رباعی بیچاره دلم چو محرم راز نیافت وندوقفر جهان
هم آواز نیافت ✡ در سایهٔ زلف خوبروئی گمشد تاریك شبی بود کسش باز نیافت ✡ و
بعد از غیبت ابوعمر عزالدین الکاشی بمنصب وزارت معزز گشت و او بغایت عالی همت
بود و در ایام دولت بقاع خیر بنا فرمود وچون عزالدین نسبت بقزل ارسلان قاعدهٔ اخلاص
مرعی داشت در آن وقت که قزل ارسلان مخالفت طغرل نمود سلطان اساس حیات اورا منهدم ساخت
و آن منصب بمعین الدین بن الوزیر فخرالدین تعلق گرفت و در وقت وزارت او ایام
حکومت سلجوقیه درعراق سمت انقطاع پذیرفت واز جملهٔ اعاظم ومشایخ وافاضل جناب افصح
الانامی شیخ(۱) نظامی معاصر سلطان طغرل بود و آن جناب از علوم ظاهری ومصطلحات علماء
رسمی بهرهٔ تمام داشت اما بتوفیق ازلی تمامی امور دنیوی را باز گذاشت و روی بکسب
درجات اخروی آورده واین ابیات برلوح بیان نگاشت ابیات هرچه هست ازدقیقهای
نجوم بایکایك نهفتهای علوم ✡ خواندم وسر هرورق جستم چون ترا یافتم ورق
شستم ✡ وشیخ نظامی عمر عزیز را از بدایت ایام شباب تا نهایت اوقات شیب بقناعت
وعزلت گذرانید و هرگز چون سائر شعرا بسبب غلبهٔ مشتهیات نفس وهوا پیرامن درگاه
سلاطین واصحاب جاه نگردید بلکه پیوسته ارباب حکم وفرمان بملازمتش میرفته اند و
بصحبت کیمیا اثرش تبرك می جسته و این ابیات که از نتایج طبع نقاد اوست مشعر باین معنی است
ابیات چون بعهد جوانی از بر تو بدر کس نرفتم از در تو ✡ همه را بردرم فرستادی
من نمی خواستم تو می دادی ✡ چونکه بردر گه تو گشتم پیر بیر افتاده ام تو دستم
گیر ✡ و آنشیخ صافی ضمیر شمهٔ دلپذیر خودرا که در روی زمین شبیه ونظیر ندارد
باستدعاء اصحاب تاج وسریر نظم نموده و سلاطین حشمت آئین بامید واری آنکه
بوسیلهٔ آن اشعار معارف آثار نام ایشان بر صحیفهٔ روزگار پایدار بماند از آنجناب
التماس ترتیب کتب مینموده اند تاریخ اتمام سکندرنامه که آخرین کتابهای پنج گنج
است سنهٔ اثنین و تسعین و خمسمائه بوده است و در آن وقت عمر عزیز شیخ (۲)

(۱) واضح باد که در سنهٔ وفات شیخ نظامی اقوال مختلفه بنظر رسیده اصح آنست که شیخ
سکندرنامه را فی سنهٔ سبع وتسعین وخمسمائه باتمام رسانیده چنانچه این بیت خاتمهٔ کتاب مذکور
است که بیت بتاریخ بانصد نود هفت سال ✡ که خواننده را زو نگیرد ملال برآن دال است
وبعد از اتمام آن پنجسال دیگر زیسته چنانچه صاحب تذکرهٔ و نتایج الافکار از صبح صادق
نقل نمود پس در این صورت وفات شیخ در سنهٔ اثنین و ستمائه اتفاق افتاده والله اعلم بحقیقت
الحال حرره محمد تقی التستری

(۲) ظاهر باد که در تذکره خزانهٔ عامره تالیف میر غلامعلی آزاد بلگرامی بنظر
رسیده که بعضی نظامی عروضی را ملازم سلطان طغرل سلجوقی دانند و عروضی در چهار مقاله
خود را ملازم سلطان علاء الدین جهانسوز غوری نوشته ودر روز عید فطر در مجلس سلطان نظامی
که در متن تحریر یافته گفته و ابیات مزبور بانندك تغییری در آن تذکره مسطور است

از شصت سال متجاوز بود و معلوم نیست که بعداز چند وقت دیگر زندگانی نمود والعلم‌عندالله الودود دیگر از شعراءسلطان طغرل نظامی عروضی بود و او کتاب‌مجمع النوادر را درآن اوان نظم فرمود گویند نوبتی سلطان از وی پرسید که نظامی‌غیرتو کیست‌جواب‌داد که نظم سه نظامیم‌درجهان‌ای‌شاه ✲ که جهانی زمابافغانند زان‌یکی بنده‌ام بخدمت شاه وآن‌دودز مروبپیش سلطانند گرچه هم‌چون روان‌سخن گویند✲ ورچه‌هم‌چون خرد سخن رانند من شرابم که شان چو دریابم ✲ هردو در کارخود فرومانند

گفتار در بیان مخالفت قزل ارسلان طغرل و ذکر وقایع اواخر ایام حکومت آن پاد شاه شیر دل

بعد ازفوت جهان پهلوان اتابك محمدبن ایلدگز که عم‌سلطان طغرل‌بودبرادرش قزل ارسلان جملة‌الملك سلطانشده‌بسر انجام مهام ملك ومال قیام نمود وهم‌در آنسال سپهب افساد مردم نمام‌وشریر میان قزل ارسلان وصاحب تاج وسریر غبار خلاف‌ونزاع ارتفاع یافت وقزل ارسلان در تبریز لشکر خونریز فراهم آورده بعزم ستیز رو بسوی همدان‌نهادوچو نسلطان‌طغرل‌قوت‌مقابله‌ومقاتله‌نداشت فرارنموده‌ملك بازگذاشت و قزل ارسلان چند روزی در همدان بوده بآذربیجان بازگشت و نوبت دیگرسلطان بهمدان آمد آنگاه امراء عراق بنابر اشارت اتابك طریق نفاق مسلوك داشته متوجه بهمدان شدند و چون نزدیك بآن بلده رسیدند بسلطان پیغام کردند که ماازکار ناهنجار خود بشیمانیم وبملازمت شتافته میخواهیم که از تقصیرات گذشته لوازم اعتذار بتقدیم‌رسانیم سلطان طغرل ساده دل اینسخن باور نموده جواب داد که‌فردا در میدانگوی بازی با امرا ملاقات‌کنیم وبتجدید قواعد عهد وپیمان قیام نمائیم وروز دیگر آنجمع بداختر در میدان بملازمت‌سلطان رسیده فی‌الحال او را مقید گردانیدند و مصحوب جمعی از معتمدان بقلعة‌النجق فرستادندوقزل ارسلان درآذربیجان این خبر شنیده‌باز بهمدان‌رفت وقصدنمود که سنجربن سلیمانشاه را بپادشاهی بردارد دراین اثنا ایلچی از دارالخلافه بخدمت‌اتابك آمده‌از زبان‌خلیفه پیغام‌رسانید که‌انسب آنست که اتابك به‌نفس‌شریف متصدی امر سلطنت گردد قزل ارسلان از استماع اینسخن مبتهج و شادمان گشته علم استقلال بر افراشت واسم خود را بردراهم ودنانیز نگاشت.فخرالدین قتلغ و دیگرامراءعراق که هریك خودرا درنسب واستحقاق صدبرابر اتابك می پنداشتند تاب این معنی نیاورده درهمان هفته شبی بمنزل اتابك رفتند وبیکر او را بتیغ تیز ریزریز کردند وملك‌عراق

و این یك شعر نیزاضافه آن اشعار مذکور بحقیقت که درسخن‌امروز بیسخن‌مفخر خراسانند✲وجایزهٔ‌این‌اشعار کان‌سرب‌از آن‌عیدتاعیددیگر یافته‌ودر آنسال‌دوازده هزار من سرب‌حاصل کرده‌حرره‌محمدتقی‌التستر

در میان‌هم تقسیم نمودند وروایت حمدالله مستوفی آنکه در شبی که قزل ارسلان باخود قرار داد که صباح مانند خورشید عالم گیرپای‌برسریرجهانبانی نهد اورابقتل‌رسانیدند و آن حرکت را بفداکیان ملاحده منسوب گردانیدند و این واقعه در شوال سنهٔ سبع و ثمانین وخمسمائه بوقوع انجامید وهم‌در آن ایام سلطان طغرل بسبب اهتمام حسام‌الدین سپهسالار و سیف‌الدین محمود و غیر هما از محبس بیرون آمده لشکر جرار در ظل رایتش مجتمع گشت و سلطان‌متوجه اهل عصیان‌شده در نواحی قزوین بین‌الجابین حربی صعب اتفاق افتاد و امراء عاصی بجزاء اعمال سیئه‌خویش رسیده‌کرت دیگررایت اقبال پادشاه عالی‌گهرسر بجرخ اخضر کشید بیت دشمن آتش پرست بادبیمارابگو خاك بر سر کن که‌آب رفته باز آمدبجو ✲ ودر سنهٔ ثمان وثمانین و خمسمائه تیبه خاتون که مادر قتلغ اینانج وزوجهٔ‌اجهان‌پهلوان محمد بود سلطان اورا جهت تهذیب خاطرپسر در حرم خویش جای‌داده بود قصد نمود که شربت مسموم بسلطاندهد و طغرل براین مکیدت اطلاع یافته همان شربت بآنمکاره دادتابمرد و قتلغ اینانج را محبوس ساخته بعد از روزی چند قلم عفوبرجریدهٔ جریمهٔ او کشیده باطلاقش حکم فرمود وقتلغ اینانج از غایت‌خبث باطن از سلطانگریخته رسولی نزد سلطان علاءالدین تکش خوارزمشاه فرستاد و اورا بر تسخیر مملکت‌عراق ترغیب نمودوتکش بدانجانب خرامیده‌قتلغ اینانج بوی پیوست و خوارزمشاه قلعه طبرك را مفتوح ساخته روزی چند در حوالی ری رحل اقامت انداخت آنگاه رسولان در تردد آمده میان طغرل وتکش صلح واقع شد براین موجب که‌سلطان ملك‌رخ‌رابه‌یوان‌خوارزمشاه بار [illegible] و تکش [illegible] نشود پس از آن تکش طمغاج نامی را والی ری گردانیده ری بصوب خوارزم آورد درسنهٔ تسع و ثمانین و خمسمائه سلطان طغرل بری رفته قلعه طبرك را از طمغاج بستد و او را بقتل‌رسانید ودر محرم‌سنهٔ‌تسعین‌وخمسمائه‌قتلغ اینانج‌بسبب‌امدادخوارزمشاه باسپاه کثرت دستگاه بصوب عراق شتافته در خواررری میان سلطان طغرل‌وخوارزمیان رزمی قوی روی نمود وسلطان بظفر ونصرت اختصاص یافته قتلغ اینانج عنان عزیمت بصوب خوارزم تافت و یکی از شعرا در مدح سلطان مظفر اوالاین رباعی در سلك نظم کشید که رباعی ای‌پیش عزیزان‌توخوارزمی خوار وزخنجر بران‌توخوارزمی خوار ✲ زین پیش نیارند که بینند بخواب در عرصه سمنان تو خوارزمی خوار ✲ و سلطان طغرل بعد از این فتح مبین در عرصه ری بساط نشاط گسترده این رباعی‌نظم کرد که رباعی مائیم در این جهان خرابیم وچمان بخشیم و خوریم یاد ناریم‌غمان نی مال بماماندونی خان ونه‌مان ✲ چون عمرنمی ماند گوهیچ ممان وسلطان عالی مقام در آن ایام باشامیدن اقداح مدام ودیدن رخسار خوبان گل اندام افراط فرموده در آن اثنا خبروصول سپاه خوارزم بعزم رزم متواتر شد و ارکان دولت هرچند سعی نمودند آنشهریار حشرت شعار را از خواب غفلت بیدار نتوانستند ساخت لاجرم عریضها

نزد تکش ارسال داشته اورا برسرعت سیر باعث گشتند ویکی از وزرا در آن‌ولا این رباعی در حق طغرل نظم نمود که **رباعی** گرملك فریدونت پس اندوز بود روزت زخوشی‌چوعیدنوروزبود ☆ درکارخود اربخواب غفلت باشی ترسم که‌چوبیدار شوی روز بود ☆ القصه چونخوارزمشاه بنواحی ری‌رسید سلطان طغرل بمیدان قتال‌خرامید و در ماه ربیع الآخرسال مذکور میان آن دوپادشاه غیور محاربه اتفاق افتادو درآن روز طغرل از غایت غرور جوانی وعدم شعور بجهة شرب می ارغوانی در برابر قتلغ اینانج رفت و اسب پیش رانده این ابیات از شاهنامه برخواند **ابیات** چوزان لشگر گشن برخواست گرد رخ نامداران ماگشت زرد ☆ من آنگرز یکزخمه برداشتم سپه را همانجای بگذاشتم ☆ خروشی خروشیدم از پشت زین که چون‌آسیا شدبر ایشانزمین ☆ در آن اثنا از وفورمستی گرزی راکه بآن مینازید بر دست اسب‌خویش زد وستور از پای درآمده سلطان از پشت زین بروی زمین افتاد وقتلغ اینانج خودرا بوی رسانید وطغرل ازوی‌امانطلبیدقتلغ اینانج گفت‌مقصوداز‌ین‌همه‌تك‌وپوی‌وجست‌جوی توئی بوقت‌مردن‌بزرگی‌مطلب آنگاه‌حربهٔ برسینه آن‌پادشاعالیجاه زده اورا شهید ساخت و جسدش را بر شتری افکنده نزد تکش برد خوارزم شاه چون دشمن را بدان ساندید از اسب پیاده شده سجدهٔ شکر بتقدیم رسانیدوسر طغرل را ببغداد پیش ناصر خلیفه فرستاد و فرمود تاجنه‌اش‌رادر بازار ری بردار کردند فاضلی در آن باب گفته که رباعی شاها زغمت زمانه چون دلتنگیست ☆ فیروزهٔ چرخ هر زمان در رنگیست ☆ دی ازسر تو تابفلك یك گز بود امروز سرت تابه تنت فرسنگیست ☆ نقلست که در روز جنك کمال‌الدین شاعر راکه یکی از ندما ومداحان‌سلطان طغرل‌بود خوارزمی اسیر کرده نزد نظام‌الملك مسعود که درسلك وزراء تکش‌خان انتظام داشت برد ووزیر بکمال‌الدین گفت که این‌همه آوازهٔ شوکت و صولت و شجاعت و جلادت طغرل همین‌بود که تاب‌یك حملهٔ مقدمهٔ لشگرمانیاورد کمال‌الدین درجواب گفت که فرد زبیژن‌فزون‌بودهومان بزور هنرعیب گرددچوبرگشت‌هور ☆ آفتاب دولت‌سلجوقیان که سالها فراوان ازافق ولایات عراق وآذربیجان طالع بود بمغرب فنا ووبال غروب نمود وماه جاه وجلال خوارزم شاهیانکه فی‌الحقیقه غلامان ایشان‌بودند از مطلع‌حصول امانی و آمال طلوع فرمود **نظم** چنین‌است کردار گردونسپهر گهش زهر قهراست وگه نوش مهر ☆ بناز ارکسی پرورد درکنار ☆ بخاك افکند آخرش خوار و زار نشایدازو داشت چشم وفا که‌خویش‌بودجوروعادت‌جفا ☆ نکرداست‌هرگزوفابا کسی نه‌آزرم‌ازآزاردادوبسی

35

گفتار در بیان حکومت طبقهٔ دوم از سلجوقیان‌در ولایت کرمان

چنانچه حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده مرقوم کلك بیان گردانیده‌ازسلجوقیان یازده نفر در کرمان زمام امور حکومت بقبضهٔ اقتدار در آوردند و ایام اقبال ایشان صد وپنجاه سال امتداد یافت اول این طبقه قاوردبن چغربیك بن میکائیل بن سلجوقست و او در سنه ثلث و ثلثین و اربعمائه از قبل عم خویش حاکم کرمانشد و درسنهٔ خمس و خمسین و اربعمائه‌فارس رانیز بتحت تصرف درآورد و در سنهٔ خمس و ستین‌واربعمائه با برادر زادهٔ خویش سلطانملکشاه مخالفت نموده در جنك اسیر شد و مسموم گشت چنانچه شمهٔ ازین واقعه گذشت مدت حکومتش سی و دوسال بود سلطانشاه‌بن قادرد بعد از فوت پدر بفرمان عم خود ملکشاه پادشاه کرمانشد و بقول صاحب گزیده قرب دوازده سال حکومت کرده در سنهٔ ست وسبعین و اربعمائه روی بملك عقبی آورد تورانشاه‌بن قاورد بفرمان عم خود قایم مقام برادر بود و در عدل و داد و تعمیر بقاع و بلاد سعی و اهتمام تمام فرمود وفاتش در سنهٔ تسع و ثمانین و اربعمائه اتفاق افتاد و او مدت سیزده سال‌تاج اقبال برسر نهادایرانشاه‌بن‌تورانشاه بعد از فوت پدرپادشاه‌شده اکثر اوقات را بفسق و فساد وظلم وبیداد مصروف داشت بنابرآن کرمانیان در سنهٔ اربع و تسعین و اربعمائه اورا بقتل آوردند مدت ملکش پنجسال بود ارسلانشاه‌بن کرمانشاه‌بن قاورد در وقت تسلط ایرانشاه از غایت خوف در دکانکفش گری میبود بعداز قتل او باتفاق امرا واعیانکرمان بمرتبهٔ بلند سلطنت رسیده چهل و دو سال در کامرانی گذرانید و در سنهٔ ست و ثلاثین و خمسمائه متوجه عالم عقبی گردید ملك‌مغیث الدین محمدبن‌ارسلانشاه بعد از فوت پدرافسر ایالت برسر نهاد وبعضی‌از برادران خود رامیل کشید وبرخی رابقتل‌رسانید واورا به تعلیم علم نجوم و تعمیر بقاع خیرمیل‌بسیار بود و مدت حکومتش چهارده سال امتدادیافته فی سنهٔ احدی و خمسین و خمسمائه بجانب عالم‌آخرت‌توجه نمود محیی‌الدین طغرل شاه‌بن محمدبحکم وصیت پدرمالك‌تخت‌وافسر گشته مدت دوازده سال حکومت کرد و در سنهٔ اثنین ستین و خمسمائه وفات یافته میان اولادش بهرام شاه وارسلانشاه و تورانشاه مدت بیست سال آتش جنك و نزاع مشتعل بود ودرهرچندگاه یکی ازایشان‌غالب گشته‌حکومت مینمود و بدین سبب اختلال تمام باحوال کرمانیانراه یافت محمدشاه‌بن بهرام‌شاه بعد از فوت پدر و اعمام بر تخت سلطنت مقام‌کرد و مبارك شاه سلجوقی بروی بیرون آمده محمد شاه پناه بارسلانشاه بن طغرل برد وسلطان اورا بلشگر مدد نموده مبارك‌شاه بغور گریخت و بقول صاحب گزیده در سنهٔ ثلث و ثمانین‌و خمسمائه ملك دینار که از قوم غزان‌بودبر کرمان‌مستولی گردید و دولت قاوردیان‌بنهایت انجامید

گفتار در بیان ایالت طبقهٔ سیم از سلجوقیه در مملکت روم و قونیه

طبقهٔ سیم از سلاجقه که در خطه روم برمسند سلطنت نشسته چهارده نفر بودند و مدت دولت ایشان دویست و بیست سال امتداد یافت و کیفیت استیلاء سلجوقیان برآن مملکت چنان بود که درآن‌اوان که قتلمش بن اسرائیل سلجوقی در جنك الپ ارسلان بن چغربیك بن میکائیل بچنك عزرائیل گرفتار گشت سلطان الپ ارسلان قصد استیصال اولاد او کرد اما خواجه نظام‌الملك سلطانرا ازین حرکت مانع آمده گفت مناسب آنست که اسم شاهزادگی را از اولاد قتلمش سلب کرده ایشانرا بنام سپه‌سالاری موسوم گردانی و آنجماعت را لشکری داده بفتح بعضی از بلاد مشغول سازید و سلطان تدبیر وزیر صافی ضمیر را پسندیده فرمانی داد که سلیمانشاه بن قتلمش بشام رود و بضبط آنولایت قیام نماید و سلیمان بموجب حکم راه شام پیش گرفته اکثر آن بلاد را در حیز تسخیر کشید و در آن اوان حاکم انطاکیه که کافری بوده خراج گذار سلجوقیان بسبب بعضی از اسباب بمکه رفت و سلیمان فرصت را غنیمت شمرده در سنهٔ سبع و سبعین و اربعمائه انطاکیه را فتح کرد وحال آنکه آن بلده مدت صد و بیست سال در تصرف نصاری بود و بعد از این فتح شرف الدین علی که از قبل سلطان ملکشاه والی حلب ومحصل خراج انطاکیه بود کس پیش سلیمان فرستاده خراج معهود طلب نمود سلیمان جواب داد که چون این ولایت داخل حوزهٔ اسلام شده از آنجا خراج طلبیدن معقول نیست و شرف الدین علی بر طلب اسرار نمود و بالشکری از حلب بیرون آمده عازم حرب سلیمان گشت و بین الجانبین مقاتله اتفاق افتاده شرف الدین علی در جنك کشته شد و سلیمان ایلچی بپایهٔ سریر سلطنت ملکشاه فرستاده کیفیت حال عرضه داشت کرد وقبل از مراجعت قاصد تاج الدوله تتش بن الپ ارسلان بعزیمت قتال سلیمان از دمشق توجه فرمود وامراء او را فریب داد تا سلیمان را تنها گذاشته و سلیمان از خوف عذاب و نکال خود را هلاك ساخت اما ایلچی سلیمان چون بخدمت سلطان رسیده ملکشاه را استخلاص انطاکیه موافق مزاج افتاده فرمان فرمود تا منشور حکومت آنولایت را باسم سلیمان نوشتند ورسول بروفق مدعا باز گشته در اثناء راه خبر هلاکت ولی نعمت خود استماع نمود لاجرم بخدمت سلطان ملکشاه مراجعت کرد و آنچه شنیده بود معروض داشت و ملکشاه از تتش رنجیده داود بن سلیمانرا قایم مقام پدر ساخت ودر خلال آن احوال قیصر قصد توقات وقادسیه وسایر بلادی که دانشمند نامی برآن مستولی بود نمود و دانشمند از سلاطین اسلام استمداد فرموده داود بمدد دانشمند توجه کرد و بر قیصر ظفر یافته فی سنهٔ ثمانین واربعمائه در قونیه بر تخت سلطنت نشست و بیست سال حاکم بوده رخت سفر آخرت بربست قلیج ارسلان بن سلیمان بعد از فوت برادر افسر ایالت برسر نهاد و مدت چهل سال بدولت و اقبال گذرانیده در اواخر

ایام دولت باغواء امراء بغداد پسر خود مسعود را در روم قایم مقام ساخته بنفس خویش متوجه عراق شد و چون در کنار آب خابور منزل گزید اتابك جاولی که از عظماء اعیان دولت مسعود بن محمد بن ملکشاه بود متوجه دفع او گشته در کنار آب خابور آتش قتال التهاب یافت و جاولی خود در هنگام هیجان معرکهٔ پیکار علمدار ارسلان را از پای در آورد وسایر عراقیان بر رومیان تاخته سپاه ارسلان منهزم گشتند و ارسلان تنها مانده در آن اثنا اسبش آغاز اچالیقی کرد وعنان تمالك و تماسك از دست قلیج ارسلان بیرون رفته اسب خود را در نهر خابور افکند و شعلهٔ حیات راکب و مرکوب فرونشست و روایتی آنکه جاولی امراء قلیج ارسلانرا بفریفت تا اورا در آب خابور افکندند و بر هر تقدیر این واقعه در سنهٔ تسع و ثمانین وخمسمائه دست داد سلطان مسعود بن قلیج ارسلان چون واقعه پدر را شنود با دانشمندیان وصلت کرده مدت نوزده سال فرمانفرمائی نمود ودر سنهٔ ثمان و خمسین و خمسمائه بعالم دیگر خرامید عزالدین قلیج ارسلان بن مسعود قائم مقام پدر بود واورا ایزد تعالی ده پسر عنایت فرمود بدین ترتیب رکن الدین سلیمان ناصرالدین برکیارق قطب الدین ملکشاه نورالدین محمود معزالدین قیصرشاه محیی الدین مسعودشاه مغیث الدین طغرل نظام الدین ارغونشاه سنجرشاه غیاث الدین کیخسرو و ارکان ملك عزالدین قلیج ارسلان بوجود این اولاد امجاد بسان ایوان سبع شداد استحکام یافته طمع در قلمرو حکام دانشمندی کرد و سیواس وقیصریه را بحیز تسخیر آورد و ذوالنون دانشمندی از نورالدین محمود که والی شام بود استمداد نمود واو فخرالدین عبدالمسیح را با سپاهی بلا انتها بجانب روم فرستاد ذوالنون باستظهار آن لشکر سیواس و قیصریه را باز ستد اما هم در آن اوقات نورالدین محمود بعالم دیگر انتقال نمود و نوبت دیگر سیواس و قیصریه به تحت تصرف قلیج ارسلان در آمد مقارن آنحال ذوالنون نیز فوت شد و سایر ولایات او قلیج ارسلان را مسلم گشت و قلیج ارسلان رایت استقلال ارتفاع داده ممالك روم را بر اولاد خود قسمت نمود و هر یك از پسران او بضبط و ربط ناحیهٔ که پدر نامزد او کرده بود پرداخته تمامت اموال آنولایت را در مصالح خویش مصروف میداشتند و فلسی بپدر نمی دادند اما در سالی یکبار بقونیه که دارالملك قلیج ارسلان بود رفته شرط ملازمت بجای می آوردند وچون قلیج ارسلان مدت بیست سال بدولت واقبال گذرانید ولد کهتر خود غیاث الدین کیخسرو را ولیعهد کرده در سنهٔ ثمان وسبعین و خمسمائه متوجه ملك عقبی گردید غیاث الدین کیخسرو بعد از پدر در قونیه برسریر پادشاهی نشست و برادر بزرگ ترش رکن الدین سلیمان که حاکم توقات بود علم مخالفت مرتفع گردانیده اکثر برادران را با خود متفق ساخت و با لشکر فراوان متوجه قونیه گشت و غیاث الدین کیخسرو در شهر متحصن شد و رکن الدین سلیمان آن بلده را محاصره کرده بالاخره مهم بمصالحه انجامید و غیاث الدین کیخسرو امان طلبیده باربلستان شتافت و بنابر آنکه برجانب برادر اعتماد نداشت از آنجا نیز عنان یکران بصوب فرنگستان تافت رکن الدین سلیمان چون در سلطنت مستقل شد از دارالخلافه السلطان القاهر لقب یافت

و مدت بیست و چهار سال در کمال اقبال پادشاهی کرده در آخر عمر لشکر بایخاز و گرجستان کشید و از گرجستان شکست یافته منهزم بروم باز گشت و در سنهٔ اثنی و ستمائه زمان حیاتش بپایان رسید عزالدین قلیج ارسلان بن رکن‌الدین سلیمان در زمان وفات پدر در سن طفولیت بود ومع ذلك بعضی از امرا اورا بر تخت سلطنت نشاندند و زمرهٔ جانب نقیض گرفته اتابك مرنقش راجههٔ طلب غیاث‌الدین کیخسرو بدیار فرنك فرستادند و کیخسرو بسرعت برق و باد روی بقونیه آورده قلیج ارسلان ملك بدو باز گذاشت و کیخسرو برادر زاده‌را در قلعهٔ محبوس گردانیده مدت شش سال رایت سلطنت بر افراشت و در سنهٔ تسع وستمائه لشکر بحدود لارنقیه کشیده درمعرکهٔ کمار شهادت یافت

عزالدین کیکاوس بن غیاث‌الدین کیخسرو بعد از واقعهٔ پدر بکسال پادشاه بود و بزخمت سل ازعالم رحلت نمود

علاءالدین کیقباد بن غیاث‌الدین کیخسرو خلاصهٔ آنخاندان و نقاوهٔ آنسودمان بود و او پس از فوت برادر مالك تخت و افسر گشته میان او و برادر دیگرش رکن الدین سلیمان مخالفت اتفاق افتاد و بعد ازوقوع محاربات رکن‌الدین سلیمان گرفتار شده کیقباد او را درقلعهٔ هوشیار حبس فرمودو اوقات حیوة سلیمان در آنحصار بپایانرسید آنگاه چند نوبت میان علاءالدین و سلطان جلال‌الدین مینك برنی مقابله ومقاتله روی نمودودر اکثر آن معارك کیقباد را صورت نصرت دست داد و چون مدت بیست و شش سال از سلطنت کیقباد بگذشت درسنهٔ ستوثلاثین وستمائه بفرموده پسرخود کیخسرو مسموم گشت

اوتایچو نامی ازامراء چنگیزی لشکر بروم کشیده کیقباد منهزم گردید ودرسنهٔ اربع واربعین وستمائه وفات یافت مدت سلطنتش هشت سال بود

رکن‌الدین سلیمان بن کیخسرو وچون متصدی امر پادشاهی گشت برادر خود علاءالدین کیقباد رابخدمت قاآن فرستادو اظهار ایلی وانقیاد نمود کیقباد مهمات برادر رابرحسب دلخواه سرانجام کرده مقضی المرام بجانب روم باز گشت و رکن‌الدین سلیمان بتوهم آن که مبادا کیقباد براوتفوق جوید شخصی رابرآنداشت تاآن بیگناه را در اثناء راه زهر داد و اونیز بفرمان اباقاخان در سنهٔ اربع و ستین و ستمائه ازهمان شربت جرعه‌ای چشیده مدت سلطنتش بیست سال بود

کیخسرو بن سلیمان در سن طفولیت قایم مقام پدر شد و بموجب حکم اباقاخان خواجه معین‌الدین پروانه کاشی راتق وفاتق امور ان مملکت گشته مادر کیخسرو را بحبالهٔ نکاح درآورد وچون مدت هژده سال اسم پادشاهی بر کیخسرو اطلاق یافت در سنهٔ اثنین وستمائه در ولایت آذربایجان بفرمان احمدخان کشته گشت غیاث‌الدین مسعود بن کیکاوس در زمان ارغون‌خان نشانحکومت روم حاصل کرده‌روی بدان مرزوبوم آورد و در ایام دولت او اختلال تمام باحوال آن مملکت راه یافته برهر ناحیه‌ای متغلبی مستولی شدوارغونخان

کیخاتو وهولاجورا بدفع متغلبه نامزد کرده وزارت آنولایت بعزادهٔ حمدالله مستوفی خواجه فخرالدین محمدالمستوفی مفوض گشت وبیمن شجاعت شاه زادگان و حسن تدبیر وزیر مهمات آنحدود فی الجمله استقامت یافت ودرسنهٔ سبع وتسعین وستمائه غیاث‌الدین مسعود عنان عزیمت بعالم آخرت تافت

کیقباد بن فرامرز برادر زاده غیاث‌الدین مسعود بود و بمداز فوت او بحکم غازانخان بر سر برحکومت روم صعود نمود وچون چندگاهی بامرو نهی سپاهی ورعیت پرداخت بخاربندار بکاخ دماغ راه داده نسبت بغازان در مقام عصیان آمد وغازان سپاه فراوان بروم فرستاد تا دود از دودمان کیقباد بر آوردند و او را گرفته رسم سلطنت سلجوقیانرادر آن دیار منسوخ گردند بیت چنین است کردار گردنده دهر گهش نوش مهر است و گه زهر قهر

ذکر مجملی از احوال آل مزید که در زمان خلافت بنی العباس حکومت حله بدیشان رسید

زبان سفایق بیان مورخان سخندان در اظهار این اخبار بدین سان گویا شده که در آن اوانکه سلطان الدوله دیلمی امیرالامراء بغداد بود

سیف‌الدوله ابوالحسن علی بن مزیدالاسدی را بمزید تربیت مخصوص گردانیده ایالت حله و نواحی آن بدو مفوض گردانید و او در سنهٔ ثمانمائه بآن بلده شتافته بر نوصدقش بروجهات احوال رعایا یافت ودر ذیقعدهٔ سنهٔ ثمان وار بعمائه وفات یافت

نورالدوله ابوالاغر دبیس بن سیف‌الدوله قایم مقام پدر بود و در سنه اربع و عشرین وار بعمائه برادرش ثابت بروی خروج کرد و بین‌الجانبین محاربه واقع شده ثابت غالب گشت و دبیس بپیش بعضی از حکام عراق عرب رفته جمعی کثیر بمدد آورده کرت دیگر با برادر در مقام مقابله ومقاتله آمد و درین نوبت جنك بصلح تبدیل یافته مقرر شد که دبیس بدستور پیشتر امیر حله باشد و اقطاعی مناسب بثابت دهد در سنهٔ اربع و سبعین وار بعمائه حلیهٔ نورالدوله از نورحیات طاری گشته در گذشت اوقات زندگانی او هشتاد سال بود ومدت اقبالش پنجاه وهفت سال در تحفة‌الملکیه مسطور است که نورالدوله بصفت شجاعت و سخاوت اتصاف داشت ودر ایام دولت همواره نقش رعایت فضلاو شعرا بر صحیفهٔ خاطر مینگاشت

بهاءالدوله ابوکامل منصوربن دبیس بعد از فوت پدر افسر ایالت برسر نهادو او بغایت فاضل بود واشعار نظم مینمود وفاتش در سنهٔ تسع وسبعین و اربعمائه اتفاق افتاد و پسرش سیف‌الدوله صدقه را حکومت آندیار دست داد وسیف‌الدوله صدقه چون مدت ده سال بلوازم امرسروری اقدام فرمود اعراب خفاجه حدود ولایت او را غارت کردندو از آنجا بکربلا رفته در روضهٔ مقدسهٔ امام حسین رضی‌الله عنه دست بفتنه و فساد برآوردند